

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

Sh. ABDULLAEVA

B A N K I S H I

Darslik

Toshkent – 2003

**Bank ishi. Darslik. (Sh. Abdullaeva) Toshkent, Toshkent Moliya instituti, 2003.
312 bet.**

Ushbu darslik Kadrlar tayyorlash bo'yicha ta'lim standartlari asosida ishlab chiqilgan namunaviy o'quv dasturi asosida yaratilgan, «Bank ishi» kursi «Pul, kredit va banklar» nazariy fanining davomi bo'lib, bu fanda mavzularni nazariy jihatdan yoritish bilan birgalikda ko'proq e'tibor mavzularni amaliy jihatdan o'rganishga qaratilgan.

Bu fan yosh bankirlarga va bank ishiga qiziquvchilarga mutaxassislik bo'yicha bilim berishga, jumladan, banklar faoliyatini tashkil qilish va olib borish, banklarning turli bozor sub'ektlari bilan munosabatlarini tashkil qilish va umuman bank ishini tashkil qilish asoslarini o'rgatishga mo'ljallangan.

Muallif: i.f.d., prof. Abdullaeva Sh.Z.

Taqrizchilar: i.f.d. prof. **U. Yu. Rashidov**,
i.f.d., prof. **T.S. Malikov**
i.f.n., dots. **Sh.M. Toshmuradov**
i.f.d. prof. **A.V. Vahobov**

Toshkent Moliya instituti - 2003

Kirish

Bozor munosabatlarining muhim bo'g'inlaridan biri bo'lgan bank tizimini isloh qilish va erkinlashtirish zahirida iqtisodiyotni rivojlantirish, xalqaro bank tizimi talablariga mos keluvchi mahalliy banklar faoliyatini tashkil qilish va ular faoliyatini yanada takomillashtirish shu kunning dolzarb vazifalaridan hisoblanadi. Jamiyat yaxshi taraqqiy qilgan bank tizimi va banklar faoliyatiga ega bo'lmasdan sog'lom taraqqiy qilishi mumkin emas.

Iqtisodiyotni samarali boshqarish uning muhim sub'ekti bo'lgan banklar faoliyatini o'rganishni, ularning ishlash usullari, funktsiya va operatsiyalarini bilishni taqazo qiladi.

Mazkur «Bank ishi» kursi Kadrlar tayyorlash bo'yicha ta'lim standartlari asosida ishlab chiqilgan namunaviy o'quv dasturi asosida yaratilgan, «Bank ishi» kursi «Pul, kredit va banklar» nazariy fanining davomi bo'lib, bu fanda mavzularni nazariy jihatdan yoritish bilan birgalikda ko'proq e'tibor mavzularni amaliy jihatdan o'rganishga qaratilgan.

Bu fan yosh bankirlarga va bank ishiga qiziquvchilarga mutaxassislik bo'yicha bilim berishga, jumladan, banklar faoliyatini tashkil qilish va olib borish, banklarning turli bozor sub'ektlari bilan munosabatlarini tashkil qilish va umuman bank ishini tashkil qilish asoslarini o'rgatishga mo'ljallangan.

Bank maxsus muassasa sifatida o'ziga xos bo'lga funktsiya va operatsiyalarni bajaradi. U bajaradigan bu funktsiya va operatsiyalar banklar faoliyatining qator boshqa bozor munosabat sub'ektlari faoliyatidan ajralib turshiga asos hisoblanadi. Banklarning ish predmeti bo'lib pul mablag'lari hisoblanib, ular bozor munosabatining boshqa sub'ektlari faoliyatida yuzaga keladigan pul munosabatlarining amalga oshirilishida vositachi sifatida maydonga chiqadilar. Pul doimo o'zi bilan ehtiyotkorona muomalada bo'lishni va saqlashni, uni ko'paytirishga harakat qilishni, uni iqtisod bilan samarali va oqilona ishlatishni talab qiladi. Pulni tejab tergab ishlatadigan odam doimo pulga ega bo'lishi, pulini hisobsiz sarflaydigan kishi undan tezda ajralib qolishi va nochor ahvolga tushishi mumkin.

Bank bozor munosabatlarining boshqa sub'ektlaridan farqli o'laroq pul bilan ishlovchi, vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini o'zida yig'uvchi, uni pul zarur

bo'lgan sub'ektlarga vaqtincha foydalanishga berib turuvchi va bu pul mablag'larini samarali ishlatish asosida o'z faoliyatini olib boruvchi muassasa hisoblanadi.

Bank ishini qonun va qoidalar asosida aniq va samarali olib borish nafaqat bank faoliyatini samarali qiladi, balki butun jamiyatining ravnaq topishiga, iqtisodiyotning rivojlanishiga va jamiyat a'zolarining boyishiga olib keladi.

Odatda iqtisodiyotning holati banklar faoliyati bilan aniqlanadi. Banklar iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi organ hisoblanib moddiy ishlab chiqarishni tashkil qilish va olib borishda vositachi sifatida, kapital aylanishining uzluksizligini ta'minlash, bo'sh pul mablag'larini yig'ish va ularni pul zarur bo'lgan sub'ektlar o'rtasida taqsimlash bo'yicha faoliyat olib boradi. Banklar faoliyatining boshqa sub'ektlardan farqli yana bir tomoni shundaki, ular asosan jalb qilingan mablag'larga tayanib ishlaydilar. Bu esa o'z navbatida bank ishining risklilik darajasini oshiradi. Chunki bank bir tomondan unga o'z jamg'armalarini ishonib topshirgan yuridik va jismoniy shaxslar oldida majburiyatga ega bo'lsa, ikkinchi tomondan bank o'z aksiyadorlari oldida majburiyatga ega. Shu sabab banklar mablag'larni doimo iqtisod qilib ish olib boradilar. Banklar faoliyatidagi bunday ehtiyotkorlikni mashhur yozuvchi Mark Tven «Bankir shunday odamki, u quyosh chiqib turganda sizga soyabonini berib turadi-yu, yomg'ir yog'ishi bilan uni sizdan tortib oladi» deb ta'riflagan edi.

Bank ishi bozor munosabatlarining o'zgarishiga qarab o'zgarib boradi, lekin ular tarixiy rojlanishining qaysi davrini olmagan o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarni klassik funktsiyalar va operatsiyalarni saqlab qolganlar. Qadimdan ham banklar bo'sh turgan pul mablag'larini yig'ish, ularni saqlash, pul zarur bo'lgan sub'ektlarga vaqtinchalik, qaytib berish va to'lovlilik sharti bilan mablag'larni berib turishi kabi operatsiyalarni bajarganlar. Hozirgi kunda ham bank faoliyati ko'lami, mijozlari va operatsiya turlari ko'paygan bo'lsada, aynan bankka tegishli bo'lgan yuqoridagi xususiyatlar saqlanib qolgan va yanada mustahkamlanmoqda.

Bank ishiga ilmiy-amaliy taraqqiyotni o'zida mujassamlashtiruvchi fan sifatida qarash mumkin. Hozirgi kundagi banklar oldingi banklardan ko'ra ilg'or, yangi shakllarda va yangi texnologiyalarda iqtisodiyotning talablariga mos keluvchi operatsiyalar qo'llash orqali faoliyat olib bormoqdalar.

Jahon amaliyotida banklar mijozlarga 300dan ortiq turli xil operatsiyalarni tavsiya qiladilar.

O'zbekiston Respublikasida ham bank tizimini erkinlashtirish va isloh qilish borayotgan shu bosqichda asosiy maqsad banklarimiz faoliyatini xalqaro bank amaliyoti andozalariga yaqinlashtirishdan, banklarning kapitalini ko'paytirgan holda, ularni xususiylashtirish, banklar faoliyatida yangi zamonaviy texnologiyalar qo'llash va umuman banklar faoliyatining samaradorligi orqali iqtisodiyotning samaradorligi va barqarorligiga erishishdan iborat.

Mazkur «Bank ishi» darsligi banklar faoliyatini turli jihatlarini o'zida mujassamlashtirishgan bo'lib, u 3 asosiy bo'limdan iborat.

Birinchi bo'lim banklar va bank tizimi deb nomlanib, bu bo'limda asosan «Pul, kredit va banklar» nazariy fanining oxirgi bo'limlarida ko'rib o'tilgan bank tizimi va uning bug'inlari Markaziy bank va tijorat banklari faoliyatini tashkil qilishning huqukiy asoslari, bu banklarning faoliyat ko'rsatishiga bo'lgan talablar, ularning faoliyatiga ruxsat berish va litsenziyani bekor qilish, bu banklarning asosiy maqsad, vazifalari va funksiyalari bilan bog'liq savollar, tijorat banklari faoliyatining Markaziy Bank tomonidan nazorat qilishni, iqtisodiy normativlar ularga rioya qilish bilan bog'liq mavzular yoritilgan. Banklar faoliyatini tashkil qilish va olib borish tug'risidagi qonunlar va boshqa me'yoriy hujjatlarga izoh berilgan.

Darslikning ikkinchi bo'limi tijorat banklari faoliyatining iqtisodiy asoslariga bag'ishlanib, unda tijorat banklari resurslarini tashkil qilish, ularning tarkibi va manbalari, bank kapitali, uning tarkibi, uni hisoblash usullari, tijorat banklarining jalb qilingan mablag'lari ularning tarkibi, tijorat banklarining aktivlari va ularning sifat darajasi tahlili, tijorat banklarining daromadlari va xarajatlari ularning foydasi kabi mavzular uz ifodasini topgan. Shu bo'limda yana muhim mavzulardan biri tijorat banklarining likvidligi va to'lovga layoqatligi, bankning likvidligiga ta'sir qiluvchi omillar kabi masalalar ham yoritilgan.

Kitobning uchinchi kismi tijorat banklari bajaradigan operatsiyalar va ko'rsatadigan xizmatlarga bag'ishlangan bo'lib, tijorat banklarining passiv va aktiv operatsiyalari, mijozlarning kreditga layoqatligini aniqlashda qullaniladigan moliyaviy koeffitsientlar, qisqa muddatli kreditlash asoslari alohida kredit turlari va ularni qo'llash imkoniyatlari, banklar tomonidan berilgan kreditlarning ta'minlanganligi, ta'minlanganlik turlari bayon qilingan.

Mazkur bo'limda kredit shartnoma, uning bajarilishi, tijorat banklarining lizing, faktoring, forfeyting operatsiyalari ko'rib chiqilgan.

Bu bo'limning yana bir xususiyatli tomoni shundaki, unda shu kun iqtisodiyotining dolzarb sohasi bo'lgan kichik va urta biznes sub'ektlari faoliyati va ularni kreditlash asoslarining berilganligidir.

Bu bo'limda yana tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalari, banklarning foiz siyosati, bank risklari va ularni boshqarish masalalari, banklarning yangi innovatsion texnologiyalari va xizmatlari bilan bog'liq mavzular yoritilgan.

“Bank ishi” darsligi respublikada yaratilgan ilk darslik bo'lib unda mahalliy iqtisodiyot va banklarimiz faoliyatining bayon qilinishi bilan birgalikda xorijiy banklar amaliyoti, ularning xususiyatli va farqli tomonlari ham ko'rib o'tilgan, bank amaliyotida mavjud ba'zi muammolar to'g'risida ham fikr yuritilgan. Kitobda har bir mavzuning oxirida talabalar bilimini mustahkamlash uchun “tayanch so'zlar” va o'z bilimni tekshirish bo'yicha savollar tavsiya qilingan. Qo'yilgan savollarga to'liq javob bera olishi imkoniyatidan tashqari ba'zi mavzular bo'yicha talabalarga mavzu bo'yicha, yoki unda qo'yilgan muammoni o'rganmay o'z mustaqil fikrini bayon qilishga imkon beruvchi esselar yozishi, yozma xulosalar va boshqalar yozish vazifasi yuklatiladi.

«Bank ishi» fani to'liq hajmda Davlat ta'lim standartining «Bank ishi» ta'lim yo'nalishida o'qitiladi. Bu fan o'quv jarayonining VI, VII, VIII semestralarida o'qitiladi. O'qish jarayoni ma'ruza, amaliy darslardan tashqari ish o'yinlari, aniq masalalar echish, amaliy holat va masalalarni muhokama qilishni o'z ichiga oladi.

Mazkur fan bo'yicha kelgusi bankirlar bitiruv amaliyot o'taydilar va kurs ishi, fanni o'rganishning oxirida bitiruv malakaviy ishini tayyorlaydilar.

Mazkur darslikdan nafaqat kelgusi bankirlar, balki moliya buxgalteriya hisobi va audit yo'nalishi bitiruvchilari, magistralar va aspirantlar hamda bank xodimlari, foydalanishlari mumkin.

Darslikdan kadrlar malakasini oshirish, ularni qayta tayyorlashni tashkil qilishda foydalanish mumkin.

Darslikni tayyorlashda mavzuning nazariy tomoni bilan birga banklar va mijozlarning amaliy materiallardan, bank amaliyotida foydalaniladigan me'yoriy hujjatlardan keng foydalanilgan.

Darslikda respublikada bank ishini tashkil qilishning asosiy yo'nalishlari bilan birgalikda alohida mavzular bo'yicha amaliy materiallar, bank ishining muhim terminlarning izohli lug'ati keltirilgan bank amaliyoti ham bayon qilingan.

Mazkur darslikni yaratishda Toshkent Moliya Instituti «Bank ishi» kafedrasida mudiri i.f.d., prof. Sh. Z. Abdullaeva, rahbarligidagi mualliflar jamoasi jumladan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvi raisi muovini i.f.d., prof. A. Q. Qodirov, O'zbekiston Respublikasi Aksioner Tijorat «Tadbirkor banki» raisi muovini i.f.n., prof. T. M. Qoraliev, Mintaqaviy Bank O'quv Markazi direktori i.f.n., dots. Z. A. Xolmaxmodov, O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bank O'quv Markazi direktori S. X. Norqobilov, O'zDEU bank xodimi i.f.n O. F. Abdusalyamova, «Bank ishi» kafedrasida o'qituvchilaridan i.f.n., dots. S. Yu. Arzumanyan, i.f.n., dots. I. A. Murugova, dots. K. N. Navruzovalar ishtirok qilishgan.

Mualliflar jamoasi Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti «Xalqaro moliya va bank ishi» kafedrasida a'zolari va uning mudiri i.f.d., prof. O'. Rashidovga, O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bank raisi muovini i.f.n. Sh. M. Toshmurodovga, i.f.d., prof. A. V. Vahobovga, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilish akademiyasi professori, i.f.d., prof. T. S. Malikovga mazkur kitobga taqriz berganligi uchun minnatdorchilik bildiradi.

Darslik bo'yicha fikr-mulohazalaringiz bo'lsa, Toshkent-84, X.Asomov ko'chasi, 7 uy. «Bank ishi» kafedrasiga yuborishingiz mumkin.

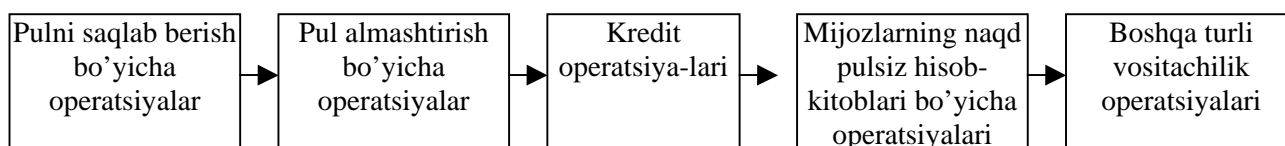
Sizning fikrlaringiz mazkur darslikni qayta nashr qilishda, uning sifatini yaxshilashga yordam beradi degan umiddamiz.

I-BO'LIM. BANKLAR VA BANK TIZIMI

I-BOB. BANKLAR VA O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI BANK TIZIMI

1-§. Bank va bank tizimining rivojlanish bosqichlari

Dastlabki banklar qachon va qanday paydo bo'lganligini aniqlash ancha qiyinchilik tug'diradi. Gap shundaki, hozirgi davrda banklar faoliyati xususiyatidan kelib chiqib turlicha bo'lgan operatsiyalarni bajaruvchi universal moliyaviy tashkilotlarni o'zida namoyon qiladi. Masalan, birinchi darajali toifaga kiruvchi chet el banklari o'z mijozlariga 300 dan ortiq turli xil xizmatlarni ko'rsatadilar. Bu operatsiyalarning va xizmatlarning barchasi bir vaqt va bir joyda paydo bo'lmaganligi sababli ham bank ishining "boshlang'ich" nuqtasini aniqlash aniq tadqiqodlar olib borishni va ular asosida ma'lum bir fikrlarni mujassamlashtirishni talab qiladi. Banklarning paydo bo'lishi tarixi bo'yicha ba'zi bir fikrlar to'g'risida siz tushunchaga egasiz. Bank ishi rivojlanishini bankning alohida operatsiyalari miqyosida ko'rib chiqadigan bo'lsak, bank ishining tarixiy rivojlanishi quyidagicha borganini ko'rishimiz mumkin:

Banklar faoliyatining eng "qadimgi" operatsiyalari bo'lib, pullarni saqlab berish bo'yicha operatsiyalar hisoblanadi. Ma'lumki, eng qadimgi davlatlarda ham omonatlarni qabul qilish operatsiyalari mavjud bo'lgan. Ilk bor bunday ish bilan ma'lum obro'ga va ishonchga ega bo'lgan puldor shaxslar, Evropa mamlakatlarida cherkov muassasalari shug'ullanganlar. Masalan, tarixan mashhur grek ehromlari (masalan, Delfiya, Efes ehromlari) bir paytning o'zida o'ziga xos bank muassasalari bo'lib xizmat qilishgan. Yillar o'tishi bilan o'sha qadimgi davrlardan boshlab ayrim hollarda qo'yilgan pul yoki mulk bo'yicha foizlar ham hisoblangan. Banklarning kelib chiqishiga bag'ishlangan mavjud adabiyotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, banklarning paydo bo'lishining asosiy yoki boshlang'ich zamini birinchidan, pul mablag'larini saqlab berish bo'lsa, ikkinchidan, pul mablag'larini almashtirib berishdan iborat ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Pul ayirboshlash bo'yicha ehtiyoj alohida paydo bo'lgan. Bunda Evropani yorqin misol qilib ko'rsatish mumkin. O'rta asrlarda tangalarning yagona tizimi mavjud bo'lmagan. Savdo turli mamlakatlar, shaharlar, hatto alohida shaxslarning tangalari orqali olib borilgan. Barcha tangalar turli vazn, shakl va nominalga ega edilar. Shuning uchun tangalar bilan shug'ullanuvchi va ayirboshlashni olib bora oladigan mutaxassislar o'z ayirboshlash stollari bilan qizg'in savdo ketayotgan joylarga joylashishgan. Shu bois, "bank" so'zi italyanacha "banco" - ayirboshlovchining oldidagi stol degan ma'noni anglatuvchi so'zdan kelib chiqqan.

Bunga o'xshash operatsiyalar bundan ancha avvalgi davrlarda qadimgi Gretsiya, Rim, Sharqda amalga oshirilar edi.

Pulni saqlash va ayirboshlash bo'yicha operatsiyalar bilan shug'ullanuvchi shaxslar yig'ilgan boyliklar-pullar samarasiz, harakatsiz yotganini tushunishar va agar mavjud mablag'larning hech bo'lmaganda bir qismini bo'lsa ham vaqtinchalik foydalanishga berilsa, sezilarli foyda olish mumkinligini bilishar edi. Shunday qilib, asosida pullarni ma'lum muddatga qaytarish va foiz to'lash shartlari bilan berish yotgan ssuda (kredit) operatsiyalari paydo bo'lgan. Bunda garov sifatida uylar, kemalar, qimmatbaho buyumlar, chorva mollari, qullar qabul qilingan.

Bir bankir, aniqrog'i pulni saqlab beruvchi xizmatlaridan bir-biri bilan o'zaro xisob-kitoblar bilan bog'langan bir necha shaxslar foydalanish mumkin bo'lgani uchun, asta-sekin mijozlarga hisob-kitob xizmatini ko'rsatish operatsiyalariga ehtiyoj paydo bo'la boshladi. Dastavval ular quyidagicha amalga oshirilar edi. Har bir omonatchi pulni saqlab beruvchida uning ismi yozilgan jadval shaklidagi o'z hisob varaqasiga ega bo'lgan. Bu jadvalda pullarning harakati (kirim yoki chiqim) aks ettiriladi. Butun operatsiyani pulni saqlab beruvchi-bankir omonatchining og'zaki yoki yozma buyrug'i bilan amalga oshiradi. Bunda mos o'zgarishlar o'zaro hisob kitoblarda ishtirok etuvchi shaxslar jadvallariga kiritiladi. Bu eng sodda xizmatlar naqd pulsiz hisob-kitoblarning dastlabki shakllarini tashkil qilgan.

Barcha yuqoridagi operatsiyalar dastlab alohida mavjud bo'lgan va keyinchalik ular biz bank deb nomlashga odatlangan bir xil tashkilotlar chegaralarida birlashganlar. G'arbiy Evropada oddiy ayirboshlash idoralaridan bank uylariga o'tish jarayoni 16-17 asrlarda ro'y berdi.

Ko'pchilik iqtisodchilar bank mohiyatini ssuda (kredit) operatsiyalarida ko'rishga moyildirlar.

Shuni hisobga olish kerakki, har bir davlatda bank faoliyatining qonuniy tariflarining o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Shunday qilib, bank ishining asrlik an'analariga ega. Angliyada 1979 yilda banklar to'g'risida yangi qonun qabul qilindi. Unda "bank" atamasining ta'rifiga alohida e'tibor berilgan. Britaniyalik qonun chiqaruvchilar bank ta'rifini ancha soddalashtirganlar, ya'ni ular bank deganda Angliya Davlat Banki bank deb tan olgan har qanday kompaniya tushunilishi mumkinligini qayd etganlar. To'g'ri, o'z navbatida Angliya Banki Jahon tajribasi nuqtai nazaridan umum tan olingan bank xususiyatlariga ega bo'lgan mezonlarni o'rnatgan. Xususan, bank maqomiga da'vo qiluvchi kompaniya omonatlar qabul qilayotgani, kreditlar berayotgani, eksport-import moliya operatsiyalarini amalga oshirayotganligi, valyuta ayirboshlayotganligi, investitsion xizmat ko'rsatayotganligi va moliya bilan bog'liq masalalar bo'yicha maslahatlar berayotganligini isbot qilishlari ham kerak.

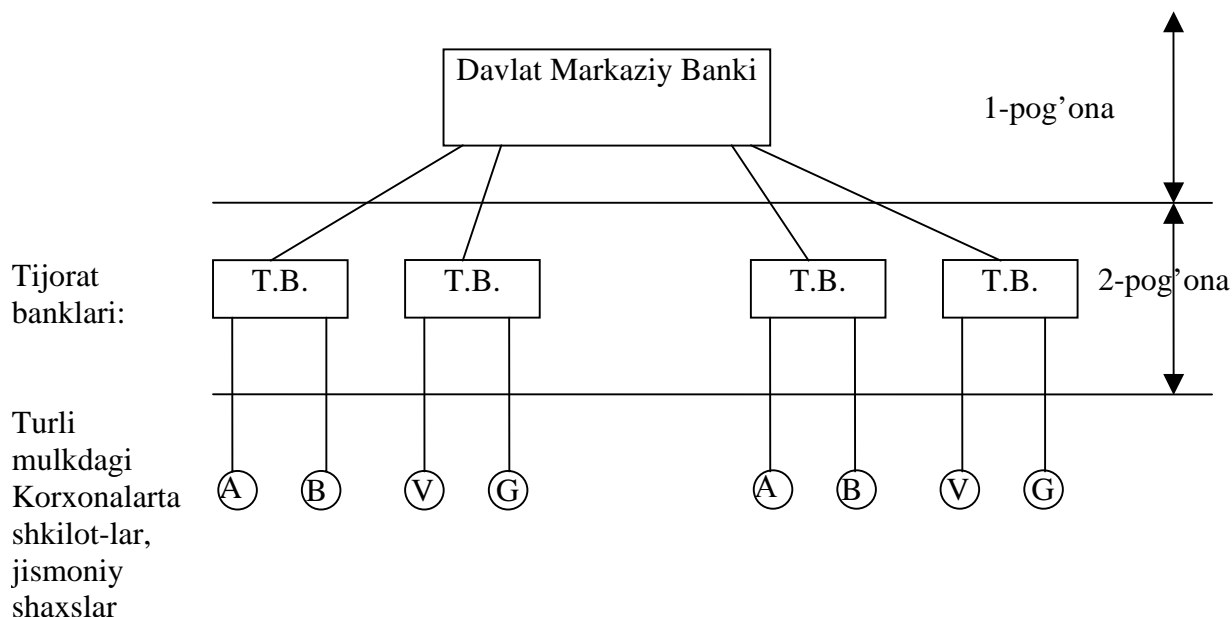
Uzoq yillar davomida jamiyatning rivojlanishi va unga mos tovar-pul munosabatlarining o'sib, takomillashib borishi banklarning operatsiyalari va ko'rsatadigan xizmatlari ko'lamining kengayib borishiga, jamiyat a'zolarining pulga bo'lgan talabining oshib borishiga olib kelgan. Davlat, jismoniy va yuridik shaxslarning manfaatini muvofiqlikda olib borish, davlat va jamiyat a'zolarining pul mablag'lariga bo'lgan talablarini qondirgan holda davlatning iqtisodiy jihatdan o'sishi va barqarorligini ta'minlash maqsadida banklar o'rtasida ular bajaradigan

funktsiya va operatsiyalar ko'lamini taqsimlana borgan, ya'ni davlat nomidan, davlat manfaatlarini himoya qilgan holda faoliyat ko'rsatuvchi banklar va alohida jamiyat a'zolari bilan ishlovchi banklar yoki yuqoridagi ikki yo'nalishni ham o'zida mujassamlashtirgan banklar (oxirigisiga Sobiq Sovetlar davridagi Davlat bankini kiritish mumkin) shakllana borgan.

Hozirgi zamonda jahonda umum qabul qilingan tizim bo'lib, ikki pog'onali bank tizimi xizmat qiladi va u davlat Markaziy banki va tijorat banklari tarmog'ini o'z ichiga oladi.

1-chizma

Jahonda umumqabul qilingan bank tizimi

Markaziy Bank banklarning banki sifatida bank va moliya muassasalari faoliyatining barqarorligini ta'minlaydi. Birinchi navbatda, u ko'pchilik moliya institutlari, banklarning faoliyatida moliyaviy jihatdan muammolar yuzaga kelganida, banklar omonatchilar oldidagi o'z majburiyatlarini bajara olmay qolgan holda moliyaviy sarosima paydo bo'lishining oldini olishi kerak. Bu masalani hal qilish uchun Markaziy bank, avvalo, tartibga solish va nazorat qilish funksiyalarini ikkinchi pog'ona - tijorat banklari tizimiga nisbatan bajaradi. Markaziy bank majburiyatiga tijorat banklarining har kunlik faoliyatiga aralashish kirmaydi. Markaziy bank tijorat banklarning me'yoriy boshqarilishi, ularning to'lovga qobiliyatligi va likvidligini ta'minlanishini kuzatib borishi va omonatchilar manfaatlarini himoya qilishi kerak. Bularning barchasi nazorat me'yorlari tizimi yordamida amalga oshirilib tijorat banklari pog'onasiga etkaziladi.

Markaziy bank pul siyosatini o'tkazish yo'li bilan muomaladagi pul massasi ustidan nazoratni amalga oshiradi va inflyatsiya, ishsizlikning past darajasini ta'minlash va iqtisodiy o'sish uchun shart-sharoitlar yaratishi kerak. Bunda Markaziy Bank emission bank vazifasini bajaradi, ya'ni muomalaga pul belgilarini chiqarish va ularni muomaladan olish huquqiga ega bo'ladi.

Markaziy bank yana tijorat banklari o'rtasidagi hisob-kitoblarni olib borishga imkoniyat yaratadi.

Bank tizimining ikkinchi pog'onasi - bu xalq xo'jaligi va aholiga xizmat ko'rsatishda bosh bo'g'in bo'lgan mustaqil tijorat banklarning tarmog'idir. Ular yuridik va jismoniy shaxslarga shartnoma asosida turli hisob-kitob va kredit operatsiyalarni amalga oshirish va xizmatlar ko'rsatish hamda boshqa turli bank xizmatlarini ko'rsatish bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshiradilar.

Har bir mamlakatda tijorat banklarining soni turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, Shvetsiyada Davlat banki 40ga yaqin tijorat banki faoliyatini nazorat qiladi,

xolos, AQSh da 13 mingga yaqin tijorat banklari mavjud, Shveysariyada esa har 10 ming aholiga bittadan moliya muassasasi to'g'ri keladi. Rossiyada 1995 yil boshiga kelib, Rossiya Markaziy banki tomonidan bank operatsiyalarini amalga oshirish litsenziyasiga ega bo'lgan 2486 ta tijorat banki qayd qilingan.

Bank tizimining rivojlanish tarixiga chuqur urg'u bermasdan, O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan keyin tashkil qilingan va takomillashib borayotgan bank tizimi to'g'risida to'xtalsak maqsadga muvofiq bo'lar edi.

1991 yilning 1 sentyabrida Respublikamiz mustaqilligining e'lon qilinishi butun dunyo mamlakatlari tomonidan tan olingan bozor iqtisodiyoti dastaklarini bizning respublikamizga ham kirib kelishiga zamin yaratdi. Shuning uchun ham respublikamizdagi bozor iqtisodiyoti talablariga mos keluvchi zamonaviy bank tizimini yaratish zaruriyati tug'ildi.

Mustaqillikka erishilgunga qadar O'zbekiston bank muassasalari sobiq Ittifoq bank tizimi tarkibiy qismiga kirar edi. Shu bilan birga bu banklar sobiq "Ittifoq" bank tizimi doirasidan tashqarida faoliyat ko'rsata olmasdilar. Bank tizimi 3 turdagi banklarni: SSSR Davlat banki, SSSR qurilish banki va SSSR Tashqi savdo bankini va Davlat Mehnat omonat-jamg'arma kassalarini o'ziga olardi. Sobiq Ittifoq bank tizimida Davlat banki monopol mavqega ega bo'lib, u bir vaqtning o'zida emissiya instituti, qisqa muddatli kreditlashtirish, xo'jaliklarga hisob-kitob operatsiyalari bo'yicha xizmat ko'rsatuvchi markaz hisoblanardi. Ham emissiya funktsiyalarini, ham hisob-kitoblar va kreditlar bo'yicha mijozlarga xizmat ko'rsatish funktsiyalarini bajarishga monopollashuvi Davlat bankini davlat boshqaruv va nazorat organiga aylantirgan edi.

Ma'muriy buyruqbozlik davrida kredit munosabatlari iqtisodiyotni boshqarishda shaklan yuzaki xarakterga ega edi. Kredit resurslari va pul resurslari harakatini ham boshqarish, ham nazorat qilish davlat bankining monopol ta'siri ostida edi. Bular o'z navbatida sobiq "Ittifoq" bank tizimining tor doirada rivojlanishiga olib keldi. Markazlashtirilgan bank boshqaruvi asosida faoliyat ko'rsatgan respublika banklari tor diorada pul resurslari harakatini boshqarar, lekin uni boshqaruvchiligini nazorat qilish sobiq "Ittifoq" Davlat banki qo'lida edi.

Iqtisodiyotni boshqarishning markazlashtirilgan usulidan voz kechish va bozor iqtisodiyoti tomon dastlabki qadamlar qo'yilishi bilanoq markazlashtirilgan bank tizimining qator kamchiliklari ro'yobga chiqdi. Bu esa, bank tizimida tub o'zgarishlarni amalga oshirishni talab etardi.

Bank tizimini qaytadan tashkil etish 1987 yilda boshlandi. Bu jarayonda bank tizimining tashkiliy tuzilmasini o'zgartirish, banklarning rolini oshirish, iqtisodiy tizimning rivojlanishiga ularning ta'sirini kuchaytirish, kreditni harakatdagi iqtisodiy dastaklarga aylantirish ko'zda tutilgandi.

Qayta tashkil etish jarayonining birinchi bosqichi davlat bankining yangi tuzilmasini tashkil etish bilan boshlandi. Qayta tashkil etish modeli quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ikki bosqichli bank tizimini vujudga keltirish: Markaziy emission bank va bevosita xo'jaliklarga xizmat ko'rsatuvchi ixtisoslashgan davlat banklari;

- ixtisoslashtirilgan banklarni to'laligicha xo'jalik hisobiga va o'z-o'zini moliyalashga o'tkazish;

- iqtisodiy tizim doirasida yuridik va jismoniy shaxslar bilan bo'ladigan kredit munosabatlari uslublari va shakllarini takomillashtirish va boshqalar.

Bank tizimini takomillashtirish jarayoni davomida davlat banki o'zining kredit tizimidagi markaziy o'rnini saqlab qolgan holda korxonalar va tashkilotlarga kredit berish va ular bilan hisob-kitoblarni olib borish funksiyasini maxsus ixtisoslashgan banklarga topshirdi. Ya'ni bankning emission faoliyatini kreditlash faoliyati bilan birga olib borish funksiyasiga chek qo'yiladi. Davlat banki ixtisoslashgan banklar faoliyatini boshqaruvchi, barcha banklar uchun bir xil pul- kredit siyosatini olib boruvchi muassasaga aylandi. Bank tizimining takomillashtirilishi natijasida vujudga kelgan maxsus ixtisoslashgan banklar: Sanoat qurilishi banki, Kommunal kurilish va sotsial taraqqiyot banki, Agrosanoat banki, Tashqi iqtisodiy faoliyat banki, Jamg'arma banki tashkil qilinib xujaliklar bilan banklar o'rtasidagi aloqalari tobora yaqinlashtirildi, Ixtisoslashtirilgan davlat banklari o'zlarida ma'lum darajada boshqaruvchilik rolini saqlab qoldilar. Bank tizimini takomillashtirish jarayonida juda muhim natijalarga erishildi, lekin tashkil qilingan banklar iqtisodiy munosabatlarning xususiyatlarini to'liq ifoda qilolmasdi, shuning uchun ham bank tizimini yanada takomillashtirish ob'ektiv zaruriyatga aylandi.

1988 yildan boshlab, ikki bosqichli bank tizimi tashkil etila boshlandi. Lekin bu davrda, markazlashtirilgan rejalashda Markaziy bankning roli hali ham yuqori, sohalarning deyarli hamma qismi davlat tasarrufida edi.

O'zbekiston Respublikasida ikki bosqichli bank tizimini tashkil etishga real asos 1991 yil 15 fevralda "Banklar va bank faoliyati to'g'risidagi" qonuni asosida yuzaga keldi. Bu qonunga asosan davlat boshqaruv organlari respublika Markaziy banki faoliyatiga aralashmasliklari kerak edi. U faqat Respublika Oliy majlisiga hisobot beradi. Bu qonunni amalga tadbiiq etish, asosan, Respublikamiz mustaqillikni qo'lga kiritgandan so'ng boshlandi.

O'zbekiston bozor iqtisodiyotiga o'tishning bosqichma-bosqich yo'lini tanlaganligi bois, 1-bosqichdagi kredit-pul siyosati sohasidagi asosiy vazifalar quyidagilardan iborat qilib qo'yildi:

-Markaziy bank boshchiligida keng tarmoqli mustaqil tijorat va xususiy banklarni o'zida mujassamlashtirgan ikki bosqichli bank tizimini vujudga keltirish, respublika hududida yirik chet el banklarining bo'limlari va vakolatxonalarini ochish uchun qulay sharoit yaratish;

-barqaror pul muomalasini ta'minlash;

-kredit va naqd pul massasining asossiz o'sishini keskin cheklash;

-O'zbekiston Respublikasining milliy pulini muomalaga kiritish uchun zarur iqtisodiy va tashkiliy shart-sharoitlar, hamda imkoniyatlarini yaratish va boshqalar.

Shunday qilib, O'zbekistonda Mustaqil bank tizimini yaratishning **birinchi bosqichi**, milliy valyutani muomalaga kiritish uchun asos yaratilgan va ikki pog'onali bank tizimining poydevori qurilgan 1991 yildan 1994 yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda mamlakatimizning mustaqil bank tizimini yaratish bo'yicha olib boriladigan tadbirlar 1991 yil 15 fevralda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risidagi» Qonuni asosida amalga oshirildi. Mazkur qonun bozor munosabatlariga o'tish davri vazifalariga mos keluvchi bank muassasalari shakllanishini xuquqiy asoslarini belgilab berdi.

Ushbu qonunga muvofiq, Sobiq SSSR Davlat bankining respublika muassasasi asosida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tuzildi va unga respublikada pul muomalasini tartibga solish, tijorat banklari tizimini vujudga keltirish va to'lov tizimini tashkil etish vazifalari yuklatildi. Xalq xo'jaligining turli sohalarini kreditlash va ularni investitsiyalash funksiyalari yangidan tashkil qilingan ixtisoslashtirilgan tijorat banklariga berildi.

Mustaqil pul va bank tizimini yaratishning **ikkinchi bosqichi** milliy valyuta muomalaga kiritilgan va ikki pog'onali bank tizimining xuquqiy asoslari yaratilgan 1994-1996 yillarni o'z ichiga oladi. 1994 yilda Milliy valyuta so'mning muomalaga kiritilishi mamlakatimizda mustaqil pul va bank tizimi shakllanishining sof bosqichi hisoblanib, bu bosqichda banklar oldida turgan vazifalarga yanada aniqlik kiritildi. Bu davrda Markaziy bank asosiy e'tiborini makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga va shu asosda iqtisodiy o'sish uchun qulay sharoitlar yaratishga qaratdi, mamlakatda sifat jihatidan butunlay yangi to'lov tizimini yaratish bo'yicha chora-tadbirlar belgilandi.

Ixtisoslashgan tijorat banklari faoliyatini rivojlantirishda Vazirlar Maxkamasining «Bank tizimini takomillashtirish va pul-kredit munosabatlarini barqarorlashtirish bo'yicha chora-tadbirlari to'g'risida» gi 1994 yil 18 martdagi qarori muhim ahamiyatga ega bo'lib, unda banklarning axborot infratuzulmasini tuzish va xalqaro bank amaliyotining ilg'or usullarini respublika bank amaliyotiga qo'llash orqali bank tizimini takomillashtira borishi bo'yicha yo'l-yo'riqlar belgilab berildi. 1994 yildan boshlab yangi buxgalteriya hisobi tizimini ishlab chiqish va ularni banklarga tadbiiq qilish jarayoni boshlandi.

1996 yilda Respublika Prezidentining «Bank auditi tizimini rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlari to'g'risida»gi farmoniga asosan bank tizimida buxgalteriya hisobining xalqaro andozalarini joriy qilish jarayoni yanada takomillashtirildi va jahonning nufuzli auditorlik kompaniyalaridan «Artur Andersen», «Deloyt end tush», «Key Pi Em Ji-(KRMG)», «Ernest end Yang», «Kupers end Laybrand» kabilar etakchi tijorat banklari faoliyatini audit qilishga taklif qilindi. Bank tizimini rivojlantirishning yana bir xususiyatli tomoni shundaki, bank tizimining huquqiy asoslarini mustaxkamlash va zamon talablariga moslashtirish maqsadida «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risidagi» va «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunlarning yangi loyihasi ishlab chiqildi.

1995 yil 21 dekabrda bank faoliyatining xuquqiy va me'yoriy tartibga solish qoidalarini belgilovchi «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida» va 1996 yil 25 aprelda «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunlarning qabul qilinishi bank tizimini jahon andozalariga yaqinlashtirish sohasida mustahkam qonuniy poydevor yaratdi.

Bank tizimini shakllantirishchning **uchinchi bosqichi** 1997-2000 yillarni o'z ichiga olib, u bosqichning asosiy xususiyati banklarni xususiylashtirish va aktsiyadorlik –tijorat banklarda boshqaruvning sifatini oshirish banklar faoliyatida nazoratni kuchaytirishdan iborat.

Bu jarayon O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997 yil 24 apreldagi «Xususiij tijorat banklari tashkil qilishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmonning qabul qilinishi bilan yanada faollashadi. Mazkur

Farmonga ko'ra, nizom jamg'armasida jismoniy shaxslarning ulushi 50 foizdan kam bo'lmagan holda tijorat banklarini ochish uchun bir qator imtiyozlar belgilangan edi. Natijada so'nggi yillar ichida xususiy banklarning soni keskin ko'payib, bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun dastlabki ruxsat berilganlari bilan qo'shib hisoblaganda 20 taga etdi. Hozirgi paytda respublikada faoliyat ko'rsatayotgan tijorat banklarining deyarli yarmi xususiy banklar hisoblanadi.

Bank tizimiga xususiy kapitalni jalb etish bilan birga, banklarni korporativ boshqarish tizimini yanada mustahkamlashga doir chora-tadbirlar ham amalga oshirildi. Xususan bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Aktsiyadorlik tijorat banklarini faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 1998 yil 2 oktyabrdagi Farmonining qabul qilinishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Mazkur Farmon tijorat banklarini boshqarishda aktsiyadorlarning va bank kengashining rolini oshirishga doir chora-tadbirlar majmuini belgilab berdi.

Ushbu farmon asosida amalga oshirilgan islohatlar natijasida mamlakatimizda har tomonlama mustahkam bank tizimi, xalqaro andozalarga mos keluvchi zamonaviy bank nazorati va banklar faoliyatni tartibga solishning samarali mexanizmi yaratildi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Bank tizimini isloh qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 1999 yil 15 yanvardagi qaroriga asosan bank tizimini barqarorligini safarbar etish, iqtisodiyotni kredit bilan ta'minlashda banklarnig ishtirokini kengaytirish, bank xizmatlari sohasida raqobat muhitini rivojlantirish sohasida vazifalar belgilab berildi. 1991-2000 yillar mobaynida yuzaga keltirilgan bank tizimini yanada xalqaro andozalarga yaqinlashtirish maqsadida bank tizimini erkinlashtirish va isloh qilish chora-tadbirlarining boshlanishi bank tizimi rivojlanishining **to'rtinchi bosqichi** boshlanganligini ko'rsatadi. Bu bosqich O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Bank tizimini yanada erkinlashtirish va isloh qilish borasidagi chora-tadbirlari to'g'risidagi" 2000 yil 21 martdagi farmoni va Vazirlar Mahkamasinig «Bank tizimini isloh qilishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi 2000 yil 24 martdagi Qarori qabul qilinishi bilan boshlandi.

Bu hujjatlarga asosan quyidagilar **bu bosqichning asosiy vazifalari** qilib belgilandi:

- bank tizimini yanada erkinlashtirish va isloh qilish, tijorat banklari mustaqilligini oshirish;
- bank tizimi va uning bo'g'inlari rivojlanishini rag'batlantirish;
- bo'sh turgan mablag'larni bankka jalb qilish va omonatchilarning manfaatlarini himoya qilishni kuchaytirish;
- banklarning iqtisodiyotni aniq sektorida ishlayotgan korxonalarni, xususan dehqon, fermer xo'jaliklarini hamda kichik va o'rta biznes sub'ektlarini kreditlash jarayonini kengaytirish;
- banklarni investitsiya jarayonlarining faol ishtirokchilariga aylantirish;
- banklarning mijozlar bilan o'zaro manfaatli sheriklik munosabatlarini shakllantirish;
- aholining bank-moliya tizimiga bo'lgan ishonchini oshirish;
- xorijiy banklar va boshqa moliya institutlari bilan hamkorlikni kengaytirish, valyuta munosabatlarini erkinlashtirish va kengaytirish kabi vazifalar belgilandi.

Xulosa qilib aytganda, hozirgi kunda mamlakatimizda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshlig'ida **37 tijorat banklarini** (1-ilovaga qarang) o'z ichiga oluvchi bank tizimi yuqorida belgilangan vazifalarni amalga oshirib, bozor islohatlarining faol qatnashchilari sifatida faoliyat olib bormoqda.

2-§. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining maqsadi va faoliyati asoslari

Markaziy bank bank tizimining bosh banki bo'lib, pul-kredit siyosatini, emissiya jarayonlarini olib boradi va milliy pulning barqarorligini ta'minlovchi muassasadir. 1995 yil 21 dekabrda «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida» gi Qonuni qabul qilindi.

Markaziy bank maqomi va maqsadlari «O'zbekiston Respublikasining Markaziy Banki to'g'risida»gi Qonunning 1-moddasida belgilangan: «O'zbekiston Respublikasi **Markaziy Banki yuridik shaxs** bo'lib, faqat davlat mulki hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki - iqtisodiy jihatdan mustaqil muassasa, o'z harajatlarini o'zining daromadlari hisobidan amalga oshiradi, O'zbekiston Respublikasi Davlat gerbining tasviri tushirilgan va o'z nomi yozilgan muhrga ega.»

Qonunning 3-moddasida «Markaziy bankning **bosh maqsadi** milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashdan iborat» deb qayd qilinadi. Narxlarning barqarorligini ta'minlash va milliy pul birligini xorijiy valyuta bozorlarida ayirboshlash kursining barqaror bo'lishiga erishishni ko'zda tutuvchi bu maqsad davlatning iqtisodiy siyosatida O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankning o'rini juda muhim ekanligini belgilaydi.

Mamlakatda pul muomalasi samarali bo'lishi va moliya muassasalari faoliyatining ishonchliligi pul-kredit hamda valyuta siyoati strategiyasi va taktikasini ishlab chiqish hamda amalga oshirishdagi uning mustaqilligini xuquqiy jihatdan mustahkamlash zarurligini taqozo etadi. Mamlakat xalq xo'jaligini kreditlash ko'rsatkichlarini tijorat banklarini qayta moliyalashga doir kredit hajmlarini va foiz stavkalarini belgilash yo'li bilan tartibga solish, valyuta-kredit siyosatini amalga oshirish, tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining mustaqil siyosati sohasi bo'lib hisoblanadi. Mustaqil siyosat esa pul va valyuta bozorida yuzaga kelayotgan vaziyatni, ichki bozordagi makroiqtisodiy shart-sharoitni, tashqi omillarni tahlil qilish asosida amalga oshiradi. Bu holat Qonunning 6-moddasida «Markaziy bank o'z vakolatlari doirasida qaror qabul qilishda mustaqildir» deb tasdiqlangan. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga hisobot beradi. Oliy Majlis O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tavsiyasi bilan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki raisini tayinlaydi va lavozimidan ozod qiladi.

Qonunning 2-moddasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki yuridik shaxs sifatida ko'chmas mulk va moliyaviy resurslarga egalik qiladi. Bu hol uning moliyaviy mustaqilligini mustahkamlaydi va mustaqil pul-kredit siyosatini samarali o'tkazish imkoniyatini beradi.

Narxlarga va ayirboshlash kurslariga ta'sir ko'rsatadigan hamda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankning bevosita nazorati va ta'sirida bo'lmagan turli omillar O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining asosiy maqsadiga erishishini murakkablashtirishi mumkin. Shunga qaramay, chet el tajribasi ko'rsatadiki, aynan Markaziy bank makroiqtisodiy jarayonlarning rivojlanish yo'nalishini, birinchi galda, pulning qadrsizlanish sur'atini va valyuta kursini belgilashni idora qiladi.

Qonunda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga vakolatlar berish bilan bir qatorda, uning uchun ta'qiqlangan faoliyat turlari ham aniq belgilab berilgan. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga tijorat faoliyati bilan shug'ullanish, muassasa yoki tashkilotlarga moliyaviy yordam ko'rsatish ta'qiqlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga korxonalar va tashkilotlar faoliyatida bank hamda yuridik shaxslar sifatida ishtirok qilishga ruxsat etilmaydi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bank o'z vakolatlaridan foydalanishda barcha yuridik shaxslarni baravar ko'rishi lozim.

3-§. Markaziy bankning asosiy vazifalari, funktsiyalari va operatsiyalari.

Milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qator muhim vazifalarni hal etadi. Ulardan eng **asosiy vazifalar** sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- monetar siyosatni va valyutani boshqarish siyosatini shakllantirish, qabul qilish hamda amalga oshirish;
- O'zbekiston Respublikasida hisob-kitoblarning samarali tizimini yaratish;
- banklar faoliyatini tartibga solish va banklarni nazorat qilish;
- O'zbekiston Respublikasining rasmiy oltin-valyuta zahirasi saqlash va uni boshqarish;
- Moliya vazirligi bilan birgalikda davlat byudjetining kassa ijrosini uyushtirish.

Mazkur vazifalarni bajarish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki quyidagi yumushlarni ado etishi zarur.

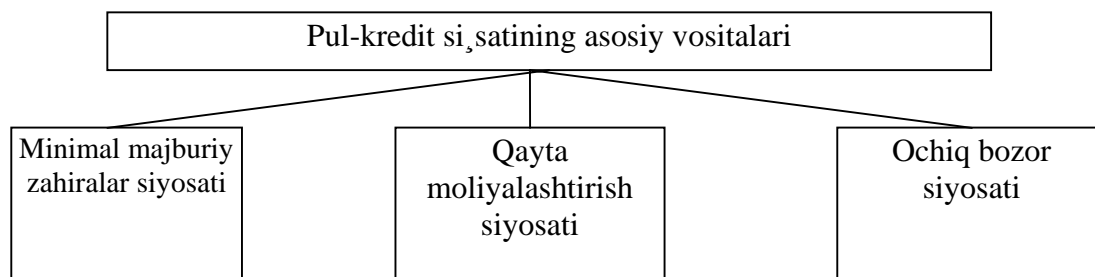
Iqtisodiyotni pul-kredit vositasida boshqarish, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki pul-kredit siyosatini amalga oshiruvchi sifatida uning asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqarish va «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonunning 23-moddasiga muvofiq keyingi moliya yili boshlanishiga uzog'i bilan 30 kun qolganda bu haqda Oliy Majlisga axborot beradi. Markaziy bank pul taklifi hajmini o'zgartirib, ishlab-chiqarishning umumiy hajmiga, bandlik darajasiga va korxonalar faoliyatining o'sish sur'atlariga ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiyotdagi tanglik davrida pul taklifi hajmining oshirilishi iste'mol va sarmoyaga bo'lgan talabning o'sishiga, binobarin, bandlik, ishlab chiqarish hajmi ortishiga yordam beradi. Pul yuqori sur'atlarda qadrsizlanayotgan sharoitda Markaziy bank ularni sekinlashtirish zarurligidan kelib chiqib muomaladagi pul miqdorini cheklash siyosatini o'tkazadi, natijada iqtisodiyotda unga bo'lgan talab kamayadi, pul bozorlaridagi foiz stavkalari o'zgaradi, pulning qadrsizlanishi kamayadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki monetar siyosatining asosiy yo'nalishlari, pul massasi o'zgarishining aniq maqsadli mo'ljallari va pul muomalasini tartibga solish vositalari qonunning 4-qismida yoritilgan bo'lib, unda Markaziy bankning pul-kredit operatsiyalari belgilab berilgan. Sxema tariqasida pul-kredit siyosatining strategik maqsadlarini quyidagicha ifodalash mumkin. (2-chizma).

Pul-kredit siyosatining strategik maqsadlari

U erda ko'rsatilishicha, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki pul-kredit siyosatining asosiy yo'nalishlarini bir yilga ishlab chiqadi va ular Oliy Majlis tomonidan tasdiqlangandan so'ng u mukammal dastur sifatida qabul qilinadi. Bu dastur iqtisodiy vaziyatni tahlil qilish va oldindan aytishni, pul miqdorining yillik o'stirish sur'atlarining maqsadli ko'rsatkichlarini, kredit, foiz va valyuta siyoatini amalga oshirish yo'nalishlarini o'z ichiga oladi. Umumiy iqtisodiy tahlilning zarurligiga sabab shuki, monetar siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish barcha muhim makroiqtisodiy hodisalar; pulning qadrsizlanishi, milliy ishlab chiqarishning umumiy qismi va mehnat resurslarining bandligi, to'lov balansi bilan chambarchas bog'langan. Pul muomalasini boshqarib borish vositalarini quyidagi chizmadan ko'rish mumkin.

Undan tashqari Markaziy bank foiz (diskont) siyosatini, targetlash va boshqa usullardan foydalanib pul massasini boshqarib borishi mumkin.

Muomaladagi pul massasining hajmini, banklarning likvidligini muvofiqlashtirish va inflyatsiya sur'atlarini tushirish maqsadida Markaziy bank tijorat banklari uchun majburiy rezervlar me'yorini o'rnatib berish siyosatini amalga oshiradi. Minimal zahiralar bu tijorat banklari resurslarining markaziy bankda majburiy saqlanishi zarur bo'lgan qismidir. Majburiy rezerv miqdori tijorat bankining yig'ilgan resurslariga nisbatan foizda belgilanadi. Bu zahira bevosita banklarning kreditlash imkoniyatini chegaralasa-da, ularning minimal likvidligini ta'minlash omili bo'lishi mumkin. Majburiy zahira me'yori hozirgi kunda O'zbekistonda 20 foizni tashkil qiladi. Markaziy bank tomonidan zahira miqdori ba'zi bir omillarni hisobga olgan holda o'zgartirilishi mumkin, u omonatlarning hajmi, turi, muddatiga, banklarning boshqa majburiyatlariga bog'liq bo'ladi. Banklar Markaziy bankda majburiy zahiralarini deponentlash tartibiga rioya qilinishi uchun javobgardir. «Tijorat banklari tomonidan Markaziy bankda Majburiy zahiralarini deponentlash tartibi to'g'risida»gi nizomda belgilangan majburiy zahiralarini deponentlash tartibi O'zbekiston Respublikasi hududida faoliyat ko'rsatayotgan barcha banklar uchun taalluqlidir. Majburiy rezervlar Markaziy bankda naqd pul yoki omonatlar ko'rinishida, Markaziy bank belgilaydigan tartibda depozitga o'tkaziladi. Majburiy rezerv talablarining me'yorlari yoki tarkibi belgilangani yoki o'zgartirilgani to'g'risidagi ko'rsatmalarda kamida bir oylik muddat ko'rsatiladi, rezervlarning tarkibi yoki miqdoriga doir yangi me'yorlarni banklar ana shu muddatgacha bajarishlari shart. Markaziy bank majburiy rezervlar bo'yicha foizlarni to'lash to'g'risida qaror qabul qiladi. Zahira talablarini hisob-kitob qilishda chet el valyutasidagi mablag'lar, jismoniy shaxslar depozitlari, depozit va jamg'arma sertifikatlari, ipoteka obligatsiyalari chiqarish yo'li bilan jalb etilgan mablag'lar hisobga olinmaydi. Majburiy zahiralarini deponentlash bank vakillik hisobvarag'idan pul mablag'larini o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi. Majburiy zahiralarini turli foyda keltiruvchi aktivlar bilan qoplashga ruhsat etilmaydi. Bank majburiy rezerv talablarining eng kam miqdorini saqlab turish to'g'risidagi 28-modda qoidalarini bajarmagan taqdirda Markaziy bank qat'iy tartibda bu bankdan etishmayotgan mablag' summasini, shuningdek, qayta moliyaviy ta'minlashning ikki stavkasidan oshmaydigan miqdorda jarima undirib oladi.

Markaziy bankning hisob (diskont) siyosatining mohiyati shundaki, u tijorat banklardan veksellarni sotib oladi. Misol uchun, mol sotib oluvchi korxonaning etkazib berilgan mollarning haqini to'lash uchun mablag'i etarli bo'lmasa, u tovar uchun to'lovni ma'lum vaqt o'tgandan keyin amalga oshirishi to'g'risida veksellarni tijorat bankiga sotishi mumkin. Tijorat banki vekselni sotib olganda unda ko'rsatilgan summadan kam summaga sotib oladi. Zarur bo'lganda tijorat banki vekselni Markaziy bankda hisobga qo'yishi mumkin. Bu holda Markaziy bank ham o'z foydasiga ma'lum foiz-hisob stavkasini ushlab qolishi mumkin. Tijorat banklari veksellarni sotib olishda Markaziy bankning hisob stavkasiga tayanadilar. Markaziy bankning hisob stavkasi tijorat banklari o'rnatadigan hisob stavkaning eng past

chegarasi hisoblanadi. Odatda tijorat banklarining hisob stavkasi Markaziy bankning hisob stavkasidan yuqori bo'ladi.

Markaziy bankning tijorat banklarini qayta moliyalashtirish siyosati bu to'g'ridan-to'g'ri kreditlash, veksellarni hisobga olish, qimmatbaho qog'ozlarni garovga olgan holda kreditlar berish va kredit auksionlarni o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bundan kelib chiqqan holda Markaziy bankning qayta moliyalashtirish operatsiyasi quyidagi usullarda olib borilishi mumkin:

- tijorat banklarining ixtiyoridagi veksellarni hisobga olish yo'li bilan kreditlash;
- tijorat banklari ixtiyoridagi qimmatbaho qog'ozlarni garovga olish yo'li bilan kreditlar berish. Bunday kreditlar lombard kreditlar deyiladi.
- to'g'ridan-to'g'ri kredit berish usuli.

Kredit tashkilotlari faoliyatida moliyaviy qiyinchiliklar bo'lgan hollarda ular Markaziy bankka kredit olish uchun murojaat qilishi va Markaziy bank kreditidan foydalanishi mumkin. Remoliyalashtirishning asosiy maqsadi, pul muomalasi va kredit munosabatlarining holatiga ta'sir ko'rsatishdan iborat. Remoliyalashtirish siyosatini olib bora turib, Markaziy bank oxirgi kreditor sifatida maydonga chiqadi. O'zbekiston Respublikasida Markaziy bank o'rnatgan qoidalarga asosan, quyidagi aktivlarni garovga olgan holda 3 oygacha bo'lgan muddatda kreditlar berishi mumkin:

- oltin, chet el valyutasi, xalqaro zaxiralar toifasiga kiruvchi valyuta boyliklari va boshqa boyliklar;
- davlatning qarz majburiyatlari va davlat tomonidan kafolatlangan boshqa qarz vositalari.

Markaziy bankda depozitga o'tkazilgan va uning depozitariysi uchun maqbul bo'lgan, xarid qilinishi va sotilishiga ruxsat berilgan va markaziy bank ular bilan ushbu qonun doirasida boshqa xil operatsiyalar o'tkazishi mumkin bo'lgan aktivlar, to'lanishiga banklar asosida kreditlar berishi mumkin.

Bank faoliyatida riskning iqtisodiy asoslangan chegaralardan chiqib ketmaslik bank sistemasi barqaror ishlanishi muhim shartidir. Risk doiralarini cheklab qo'yish Markaziy bank tomonidan tijorat banklari uchun rioya etilishi majburiy bo'lgan iqtisodiy me'yorlarni belgilab qo'yish orqali amalga oshiriladi. Markaziy bank banklar uchun majburiy bo'lgan iqtisodiy me'yorlarni, shu jumladan:

- kapitalning etarliligi koeffitsienti;
- bir qarz oluvchi yoki bir-biriga daxldor qarz oluvchilar guruhiga tavakkalchilikning eng ko'p miqdorini;
- yirik kredit tavakkalchilik va investitsiyalarning eng ko'p miqdorini;
- likvidlilik koeffitsientlarini va boshqalarni belgilaydi.

Markaziy bank iqtisodiy me'yorlarning o'zgarishi to'g'risida kamida bir oy oldin e'lon qiladi. Banklar va ularning filiallari banklarga oid qonun xujjatlarini, belgilab qo'yilgan iqtisodiy me'yorlarni buzgan taqdirda Markaziy bank ulardan ustav kapitalining eng kam miqdorining 0,1 foizigacha jarima undirish yohud ayrim operatsiyalarni o'tkazishni olti oygacha bo'lgan muddatga cheklab qo'yish huquqiga ega.

Hisob kitoblarni va o'tkazish operatsiyalarini bajarish. O'zbekiston Respublikasi hududida hisob-kitoblar naqd pulli va naqd pulsiz tarzda amalga

oshiriladi. Jami pul aylanishining asosiy qismi naqd pulsiz to'lovlarga to'g'ri keladi. Bunda pulning harakati kredit muassasalaridagi hisob varaqlarga pul o'tkazish va o'zaro talablarni hisobga olish jarayonida sodir bo'ladi. Mahsulot sotish ishlarni bajarish, xizmat ko'rsatish yo'li bilan mablag' topish, milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash, bankdan qarz olish va uni qaytarish, aholiga pul daromadlarini to'lash va ulardan foydalanish kabi xo'jalik munosabatlarining sohalari vositasida naqd pulsiz oboroti xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning hisob varaqlari amal qilayotgan bank muassasalari orqali o'tadi. O'zaro hisob-kitoblar O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan va hamma bank hamda mijozlar uchun majburiy bo'lgan qoidalar asosida olib boriladi. Ushbu qoidalarning bir tarzda qo'llanishi butun respublika hududida hisob-kitoblarning uzluksizligini ta'minlaydi.

Banklar faoliyatini tartibga solish va ularni nazorat qilishdan asosiy maqsad «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida» gi qonunning 50-moddasiga muvofiq bank tizimini barqaror tutib turish, omonatchi va kreditorlar manfaatlarini himoya qilishdan iborat.

Ushbu maqsadni amalga oshirishning asosiy vasitalardan biri bank faoliyatiga ruxsatnoma (litsenziya) berishdir. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining maxsus komissiyasi bu faoliyat bilan shug'ullanishga da'vogarlarning birlamchi hujjatlarini ko'rib chiqadi, pul bozorida ularning ishlashga tayyorligini, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki talablariga javob berishini tahlil qiladi va qaror ijobiy bo'lgan taqdirda bank faoliyatini amalga oshirish uchun ruxsatnoma beradi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bank muassasalarining rivojlanishini har tomonlama hisobga olib va kuzatib boradi. Kapitalning aynan bir xilligi, likvidlikka doir talablarni o'z ichiga oluvchi iqtisodiy me'yorlarni, shuningdek kreditlash hajmi va limitlarini belgilaydi. Qonunda kredit tashkilotlarning hamma turlari uchun yagona mazmunga ega bo'lgan iqtisodiy me'yorlar guruhining bajarilishi nazarda tutiladi. Kapitalning etariligi, aktivlarining sifati, foydaliligi va likvidligiga qarab tijorat banklarining moliyaviy ahvoli baholanadi, nochor banklar aniqlanadi.

Rasmiy oltin-valyuta zahiralarini saqlash. Xalqaro hisob-kitoblarda zahiradagi aktiv va kafolatli sug'urta fondi vazifasini ado etish Markaziy bankning pul-kredit siyosatida valyuta-mablag'laridan sharoitga qarab foydalanish imkonini beribgina qolmay, balki dunyo moliya bozorlarida operatsiyalarni amalga oshirish yo'li bilan mamlakatimizning oltin valyuta zahiralarini qiymatini saqlab turish imkoniyatini yaratadi. Boshqa moliya muassasalari, korxonalar va xususiy shaxslar ham xorijiy valyutaga ega bo'lish va valyuta operatsiyalarini o'tkazishga haqi borligiga qaramasdan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki valyuta zaxiralarini saqlovchi asosiy depozitariy bo'lib qolishi mumkin.

Hukumat maslahatchisi-xazina vakili vazifasi. Bu vazifa «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonunning 44-moddasida mustaxkamlab qo'yilgan. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki hukumat bankiri sifatida davlat muassasalari va tashkilotlarining hisobvaraqlarini yuritadi, ana shu hisobvaraqlarda mablag'larni jamg'aradi va ulardan to'lovlarni amalga oshiradi: davlat qimmatli qog'ozlari bilan operatsiyalarni o'tkazib turadi; davlatga bevosita qisqa muddatli ssudalar shaklida yoki davlat obligatsiyalarini harid qilish tarzida kredit beradi;

hukumat idoralarining topshirig'iga binoan oltin bilan yoki xorijiy valyutada operatsiyalar bajaradi.

45-moddada belgilab berilganidek ,hukumat davlat sektoriga qarz ajratish masalalarida, kredit berishning ichki va tashqi manbalaridan mablag' olish rejalari to'g'risida Markaziy bank bilan maslahatlashadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki hukumatning fiskal (xazina) vakili vazifasiga muvofiq hukumat hisobvaraqlarini yuritarkan (47-modda), hukumatning moliya operatsiyalarini amalga oshirishda ko'maklashadi, byudjet kirimlari va chiqimlari masalalari yuzasidan maslahatlar beradi, davlat qimmatli qog'ozlarini joylashtirishda vakil sifatida ishlaydi, ular bo'yicha hisobvaraqlarni yuritadi, davlat qarz majburiyatlari bilan bog'liq boshqa masalalarini hal etishda qatnashadi.

Tijorat banklariga kredit berish. Markaziy bank iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini bevosita kreditlamasada, u tijorat banklarining kredit zaxiralariga bozor usullari orqali samarali ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'ladi. Buning uchun pul bozorining turli bo'g'inlarida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki operatsiyalaridan, shu jumladan, valyuta intervensiyasidan, ikkilamchi bozorda davlat qimmatli qog'ozlari bilan bo'ladigan operatsiyalaridan, kredit kimoshdi savdolaridan foydalanadi. Markaziy bank o'zi belgilagan shartlarga binoan oltin, chet el valyutasi, xalqaro rezervlar toifasiga kiruvchi valyuta boyliklari, davlatning qarz majburiyatlari va hukumat kafolatlagan boshqa qarz vositalari, Markaziy bankda depozitga o'tkazilgan va uning depozitariysi uchun maqbul bo'lgan, xarid qilinishi va sotilishiga ruxsat berilgan aktivlar, to'lanishiga banklar kafolat bergan tijorat veksellarini garovga olgan holda tijorat banklariga uch oygacha bo'lgan muddatda kredit berishi mumkin.

Tijorat banklariga kredit berishning eng ko'p tarqalgan bu turi banklarni qayta moliyaviy ta'minlash deb yuritiladi va u «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonunning 30-moddasiga asosan amalga oshiriladi.

Tijorat banklari va hukumat O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining asosiy mijozlaridir. Boshqacha aytganda, **O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki banklarning banki** hisoblanadi. Tijorat banklari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidagi o'z hisobvaraqlaridan o'zaro hisob-kitoblar uchun foydalanadilar va undan tashqari naqd pul zarur bo'lganda ham ular Markaziy bankga murojaat qilishadi.

Pul emissiyasi. Dunyoning ko'pgina mamlakatlarida bo'lgani kabi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ham pulni emissiyalash xuquqiga ega, ya'ni u emissiya markazi hisoblanadi. Bu vazifa hozir ham nihoyatda muhim ahamiyatga ega, chunki chakana savdoda mahsulot haqini to'lash hamda qarz majburiyatlarini uzil-kesil uzish uchun mablag'ga ega bo'lishi lozimligini ta'minlash uchun naqd pul zarur.

Tijorat banklarining kassa zahiralari jamg'arish va saqlash. Muomaladagi pul miqdori hajmini boshqarish uchun O'zbekiston Respublikasi Markazi banki jalb qilingan pul mablag'lari hajmiga qarab tijorat banklarida zaxiralarning muayyan koeffitsientlarini belgilaydi. Pul-kredit vositasida boshqarishning samaradorligi uning pul miqdori o'sish sur'ati va tuzilmasiga, shuningdek, pulning qadrsizlanish darajasiga ta'siri majburiy zaxiralash tizimining moslashuvchanligi bog'liq. Ko'rib chiqilayotgan Qonunning 28-moddasiga muvofiq

majburiy zaxiralar alohida hisobvaraqda naqd pul yoki omonatlar tarzida deponentga olinadi. Zahiralar tizimi tijorat banklariga likvidlik bilan bog'liq qisqa muddatli muammolarni hal etish imkonini beradi. Ayrim hollarda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qaroriga binoan majburiy zahiralar foizlar qo'shib qo'yilishi ham mumkin. Tijorat banklarining mablag'larini zahiralar talablariga amal qilish borasida javobgarligini oshirish uchun qonunda moliyaviy sanksiyalar (53-modda) ko'zda tutilgan. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga to'lanmay qolgan pulni qonunda belgilangan tartibda so'zsiz undirib olish, shuningdek jarimalar solish huquqi berilgan.

Endi Markaziy bankning tashkiliy tuzilishi to'g'risida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

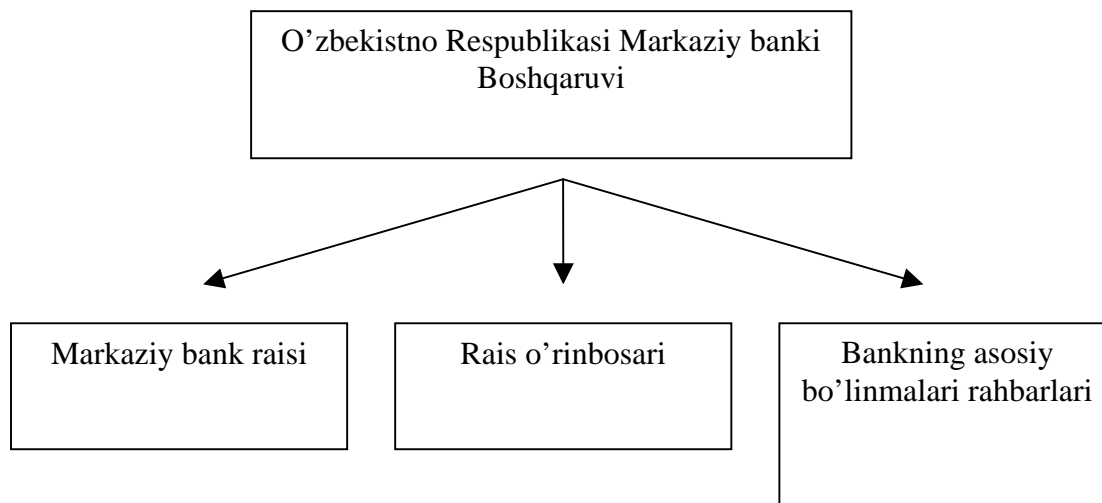
Markaziy bank yagona markazlashtirilgan boshqaruv tizimiga ega. Markaziy bank zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarish uchun tegishli xizmatlar va muassasalar tashkil etadi.

Markaziy bank Qoraqalpog'iston Respublikasi poytaxtida, viloyatlarning markazlari va Toshkent shahrida yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan bosh boshqarmalar tuzadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bosh boshqarmalarining hududiy joylashuvi.

Markaziy bankning boshqaruv tarkibini quyidagi chizmada aks ettirish mumkin.

Boshqaruv tarkibi

Markaziy bank raisi Boshqaruvining raisi hisoblanadi. Boshqaruv a'zolari Markaziy bank raisi taqdimnomasiga ko'ra Oliy Majlisning Kengashi tasdiqlaydi.

Markaziy bank raisi Markaziy bank va uning Boshqaruvi faoliyatiga rahbarlik qiladi, bankning fondlarini tasarruf etadi va Markaziy bank zimmasiga yuklatilgan vazifalar bajarilishi uchun javobgar bo'ladi.

Markaziy bank faoliyati masalalarini hal qiladi, Markaziy bank faoliyati va joriy operatsiyalarini operativ tarzda boshqarish bo'yicha harakatlarni amalga oshiradi.

Oliy Majlisda, hukumatda, vazirliklar va idoralarda, sudlarda, banklar va muassasalarda, xalqaro va chet el tashkilotlarida bank faoliyatiga doir barcha masalalar bo'yicha Markaziy bank nomidan ish ko'radi.

Markaziy bank raisining birinchi o'rinbosari va o'rinbosarlari Markaziy bank raisining taqdimotiga ko'ra Oliy Majlis Kengashi tomonidan lavozimiga tayinlanadi va lavozimidan ozod qilinadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki departament, boshqarma va bo'limlardan tashkil topgan. (2 ilovaga qarang)

4-§ Tijorat banklari va ularning tashkiliy tuzilishi

Tarixiy taraqqiyot davomida banklar mablag'larni yig'ish, saqlab berish, kredit-hisob va boshqa turli xil vositachilik operatsiyalarini bajarib kelganliklari sabab, banklar kredit muassasa bo'lib, foyda olish maqsadida bank barcha risklarni o'ziga qabul qilgan holda operatsiyalarini amalga oshiradilar. O'zbekiston Respublikasining 1996 yil 26 aprelda qabul qilingan "Banklar va bank faoliyati to'g'risida" gi qonunyning 1-moddasiga asosan "**Bank**-tijorat tashkiloti bo'lib, bank faoliyati deb hisoblanadigan quyidagi faoliyat turlari majmuini amalga oshiradigan ya'ni:

- yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlar qabul qilish hamda qabul qilingan mablag'lardan tavakkal qilib kredit berish yoki investitsiyalash uchun foydalanish;

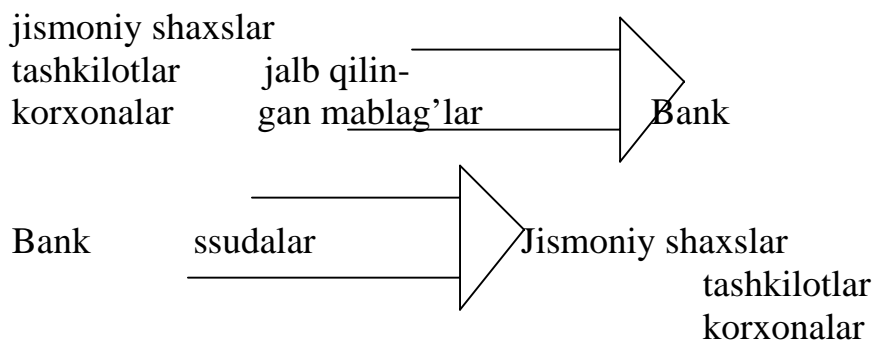
- to'lovlarni amalga oshirish bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxsdir. Demak, bank barcha riskni o'z zimmasiga olib, yuridik va jismoniy shaxslarning pul mablag'larini jalb qilib, bank resurslarini tashkil qilgan holda, bu mablag'larni muddatlilik, qaytarib berishlik, to'lovlilik va ta'minlanganlik shartlari asosida o'z nomidan joylashtiradi, hamda yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasidagi hisob-kitob va vositachilik operatsiyalarini olib boruvchi kredit muassasa hisoblanadi.

Ba'zi adabiyotlarda «bank-bu korxon», deb ham izoh beriladi. Ma'lumki, bank yaxlit olingan korxon sifatida ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirmaydi. Tijorat banklarining faoliyatini korxon faoliyatiga shu jihatdan o'xshatish mumkinki, tijorat banklari ham korxonalar singari o'z faoliyatini o'z daromadini ko'paytirishga qaratadi, lekin korxonalar faoliyatidan farqli ravishda banklar shu asosida birinchidan, o'z ta'sischilari –aktsiyadorlarining manfaatlarini, ikkinchidan, o'z mijozlarining manfaatlarini himoya qilishni ta'minlaydi.

Tijorat banklariga, bizning fikrimizcha shunchaki «korxon» emas, balki «maxsus korxon» deb qarash zarur. Chunki tijorat banklari ssuda kapitali harakatini amalga oshiradi va shu asosda bank o'z aktsiyadorlariga, paychilariga foyda olishni ta'minlaydi.

Tijorat banklari bank tizimining muhim bo'g'ini bo'lib, kredit resurslarining asosiy qismi shu banklarda yig'iladi va bu banklar xuquqiy, jismoniy shaxslarga o'z xizmatlarini ko'rsatadilar.

Bank bu shunday korxonaki, unda xom ashyo bo'lib depozit va qo'yilmalar hisoblansa, oxirgi tovar – bu berilgan ssudalardir. Depozit va qo'yilmalar jalb qilingan qarz mablag'lari, berilgan ssudalar esa – joylashtirilgan mablag'lar bo'lib hisoblanadi.

Har xil jismoniy shaxslar va tashkilotlardan pul mablag'larini jalb qilish uchun, qarz hajmiga qarab ma'lum summani foizlar shaklida to'lash kerak. Bo'lmasa mablag' qo'yuvchilar, yoki boshqa bankni tanlaydilar, yoki pul saqlashni boshqa shakllariga o'tadilar: masalan, oltin sotib olish, valyuta sotib olish yoki boshqa moliyaviy vositachilar xizmatlaridan foydalanish va boshqalar. Pul saqlash shaklini tanlashda mablag' qo'yuvchini ikkita muhim omil qiziqtiradi: moliyaviy vositachilarning ishonchliligi va daromad olish darajasi (qarzga to'lanadigan foizlar)dir.

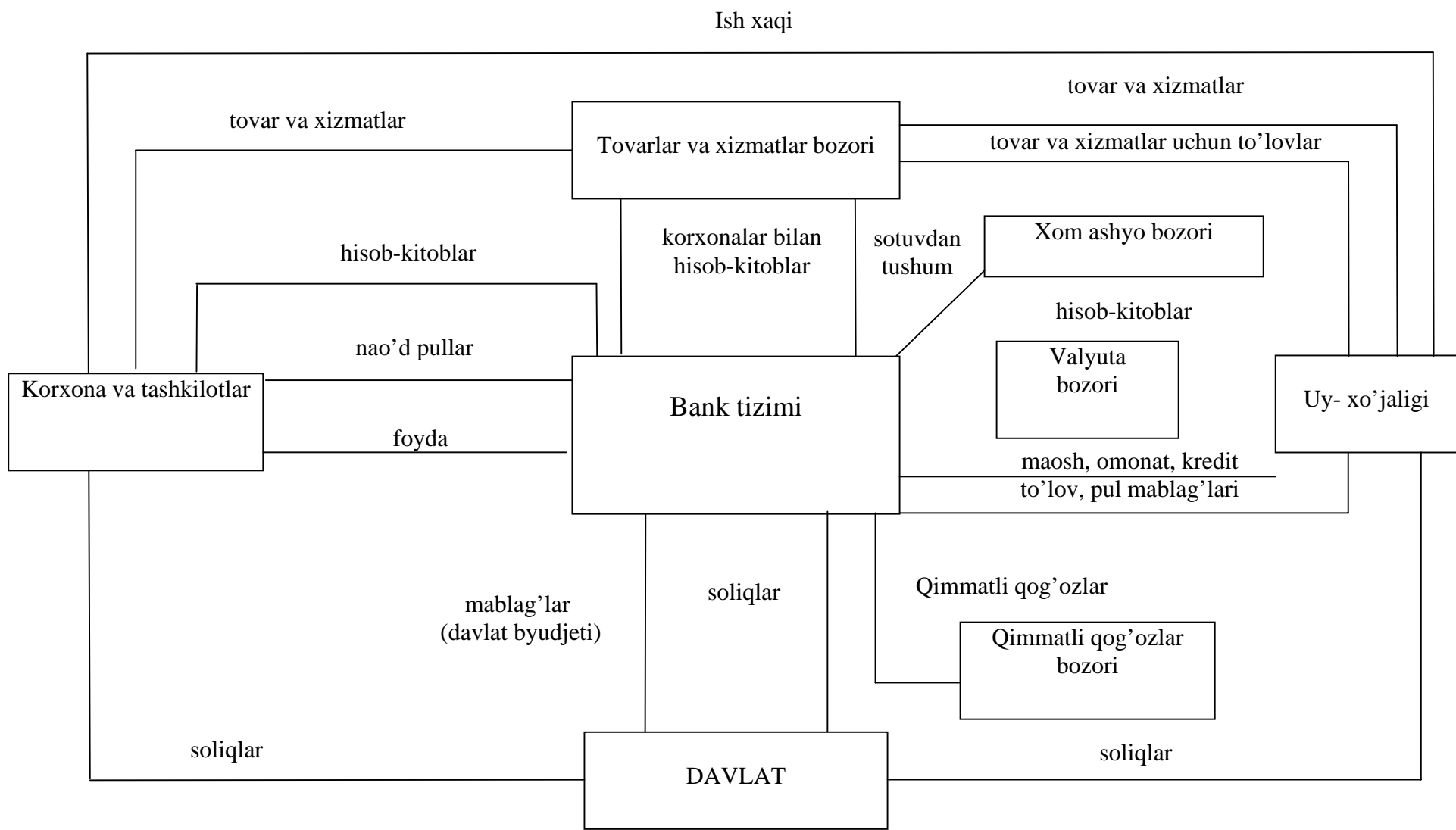
Boshqa tomondan, bank ssuda berganda uning summasiga qarab ssuda foizi shaklida to'lov undiradi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklarining bozor munosabatlarining sub'ektlari bilan aloqasi yanada kengayadi va chuqurlashib boradi. Bank bu holda barcha mablag'lari harakatini boshqarib boradi.

Bu ikkita foiz stavkalari o'rtasida farq -bank daromadining asosiy manbasi bo'lib, iqtisodiy adabiyotlarda u "marja" nomi bilan yuritiladi.

Shunday qilib, marja-bu jalb qilinuvchi va joylashtiriladigan qarz va ssuda foiz stavkalari o'rtasidagi farqdir.

Banklar mablag'larni jalb qilish va joylashtirish yo'li bilan barcha pul mablag'lari harakatini boshqarib boradi.

Tijorat banklarining bozor munosabatlarinnig turli sub'ektlari bilan aloqasi

Bankning asosiy faoliyati vositachilik bilan bog'liq bo'lib, u pul mablag'larni qarz beruvchidan qarz oluvchilarga o'tkazish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarni bajarishdan iborat. Banklar bilan bir qatorda pul mablag'lari harakatini boshqa moliyaviy va kredit tashkilotlari, investitsion fondlar, sug'urta kompaniyalari ham amalga oshiradilar. Biroq, bankning moliyaviy risklarning sub'ekti sifatida yuqorida keltirilgan boshqa sub'ektlar faoliyatidan farq qiladigan ikkita o'ziga **xos xususiyati** mavjud:

birinchidan, banklar faqat ular uchun xos bo'lgan qarz majburiyatlarini (depozitlar, omonat sertifikatlari va boshqalar) chiqaradilar va bu yo'l bilan yig'ilgan mablag'larni boshqa sub'ektlar tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlar va qarz majburiyatlariga joylashtiradilar. Bankning bu xususiyati moliyaviy broker va dillerlar faoliyatidan farq qiladi, chunki ular moliya bozorida o'z qarz majburiyatlarini chiqarmasdan faoliyat ko'rsatadilar.

ikkinchidan, banklar jismoniy va yuridik shaxslar oldida mijozlarning pul mablag'larini hisobvaraqlariga qo'yish va jamg'arma o'tkazish, depozit sertifikatlarini chiqarish va boshqalar orqali qat'iy belgilangan qarz majburiyatlarini oladilar. Qat'iy belgilangan qarz majburiyatlar bilan faoliyat ko'rsatish banklar uchun riskli hisoblanadi, chunki banklar o'z kreditorlari oldida olgan majburiyatlarini to'liq bajarishlari lozim. Investitsion fondlar esa o'z aktivlari va passivlarining qiymati o'zgarishi bilan bog'liq risklarni o'z aktsiyadorlari zimmasiga yuklaydilar.

O'zbekiston Respublikasida tijorat banklarini tashkil etish va ularning faoliyatini olib borish "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunga asoslanadi. Yuqorida qayd etilgan qonunga asosan O'zbekiston Respublikasida banklar universal faoliyatni amalga oshiradilar. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, turli xilda kreditlar berish, qimmatli qog'ozlar va xorijiy valyuta oldi-sotdisi bilan shug'ullanish, bo'sh turgan pul mablag'larni jalb etish, hisob-kitoblarni amalga oshirish, kafolat va garantiyalar berish va hokazolar tijorat bankining asosiy faoliyat turlaridan hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida xorijiy banklar va har qanday mulkchilik shakliga asoslangan banklar faoliyat ko'rsatishi mumkin. O'zbekiston Respublikasida faoliyat ko'rsatayotgan tijorat banklari va ularning mulkchilik shakli to'g'risidagi ma'lumotlar 1– ilovada keltirilgan bo'lib, ular turli mulkchilikka asoslangandir.

Odatda O'zbekistonda banklar aktsionerlik jamiyat ko'rinishida tashkil etiladi. Aktsionerlar bankning ustav fondiga qo'shgan hissalariga qarab bankning majburiyatlariga javobgardirlar. Aktsionerlar bank faoliyatini boshlang'ich bosqichida bankdan bank ta'sis qilingandagi qo'shgan hissalarini qaytarilishini talab qilish huquqiga ega emaslar (ba'zi hollar mustasno). Bu holat bank barqarorligini, ishonchligini tartibga solishda yordam beradi.

Bankning ustav fondini shakllantirish uchun davlat organlarining mablag'lari, jamoa birlashmalar va fondlarining mablag'lari, garov va kreditga olingan mablag'lardan foydalanish mumkin emas.

Tijorat banklarining tashkiliy tuzilishi aktsioner jamiyat tuzilishiga o'xshashdir. Tijorat bankining oliy organi aktsiyadorlarning umumiy yig'ilishi hisoblanadi. Bu yig'ilishlarda aktsiyadorlarning vakillari va aktsiyador korxonalarining rahbarlari ishtirok etadilar. Aktsiyadorlarning umumiy yig'ilishi ko'rib chiqishga qo'yilgan

masalalar bo'yicha qaror qabul qilish uchun aktsiyadorlarning kamida 3/4 qismi ishtirok qilishi lozim.

Bankning boshqaruvini direktorlar kengashi amalga oshiradi. Unga qo'shimcha tarzda bank boshqaruvini kuzatish va nazorat qilish mas'uliyati ham yuklatilgan. Direktorlar kengashi a'zolarining tarkibi va saylanish muddati tijorat banknig nizomi bilan belgilanadi.

Bank kengashi bank faoliyatining asosiy yo'nalishini, kredit siyosati va bankning boshqa rejalarini ko'rib chiqish, daromad, xarajatlar, foyda rejalarini tasdiqlash, shu'balarni ochish yoki yopish masalalarini ko'rib chiqish kabi masalalar bilan shug'ullanadi.

Bank boshqaruvi bank faoliyatiga bevosita rahbarlik qiladi. Bank boshqaruvi aktsiyadorlarning umumiy yig'ilishi va direktorlar kengashi oldida javobgardir. Bank boshqaruvi boshqaruv raisi, rais o'rinbosari va boshqa xodimlardan tarkib topgan. U o'z faoliyatini Nizom va yo'riqlarga asoslangan holda amalga oshiradi.

Aktsionerlarning umumiy yig'ilishi, bank kengashi va boshqaruvi bankning boshqaruv organlari hisoblanadi (3-4 ilovalar va 2-chizma).

Bank kengashi omonatchilar va aktsiyadorlarni himoya qilish maqsadida bank faoliyatini, shu jumladan, kreditlash va mablag'larni investitsiyalashning to'g'riligini nazorat qilish;

- bank rahbarlarini ishga tayinlash va ishdan bo'shatish;
- bank kapitalining bir tekis o'sib borishini ta'minlab turish;
- bank siyosatini ishlab chiqish;

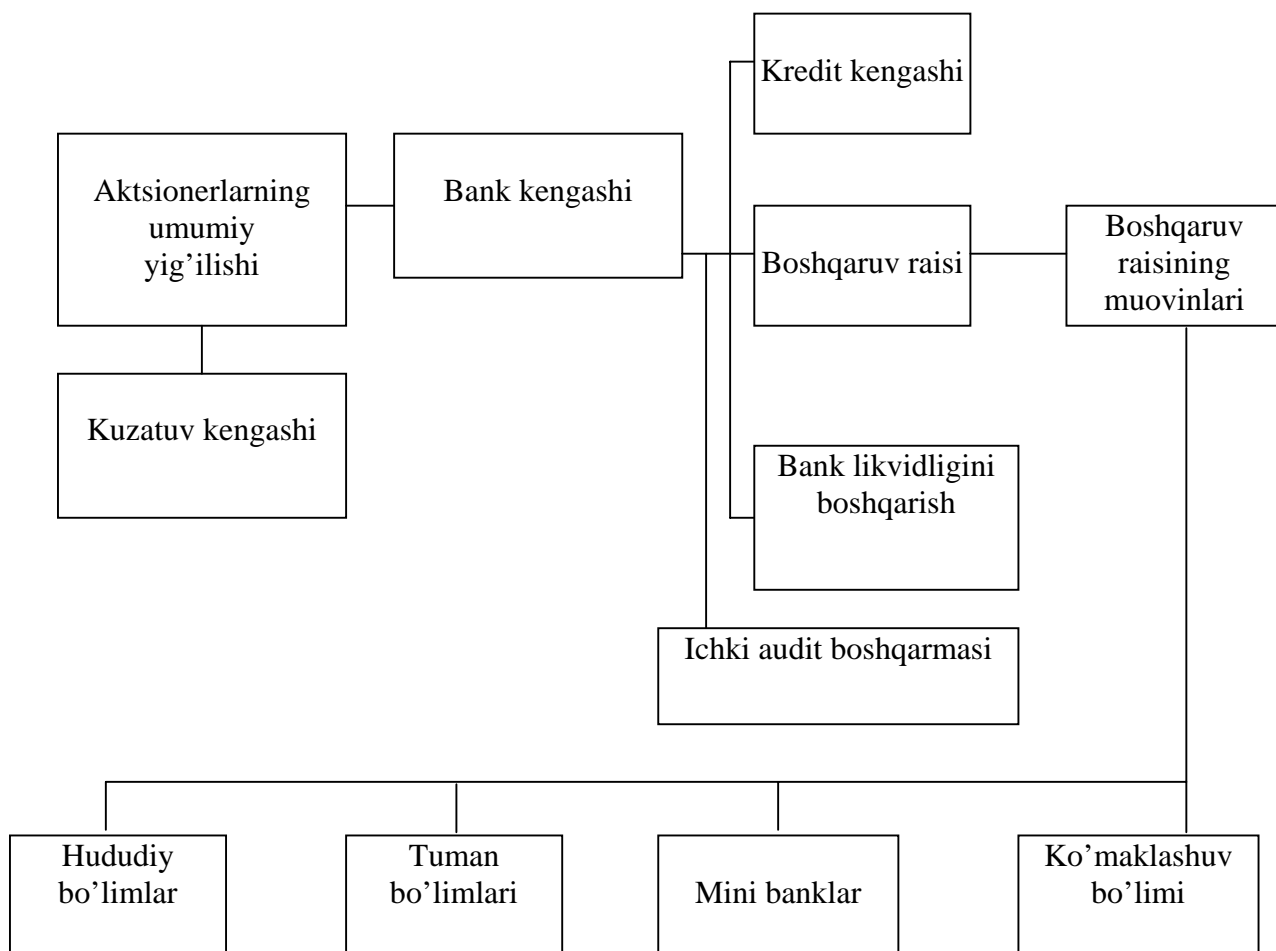
-qonun hujjatlariga rioya qilishni ta'minlash va boshqa vazifalarni amalga oshiradi;

Bank kengashi a'zolari kamida besh kishidan iborat bo'lishi lozim. Aktsiyadorlardan tashqari bank sohasi olimlari va mutaxassislari ham bank kengashi a'zosi bo'lishlari mumkin.

Bankga operativ raxbarlik qiluvchi va uning faoliyati uchun javob beruvchi bank boshqaruvi bankning ijroiya organi hisoblanadi. Boshqaruv bank Kengashi va aktsiyadorlar umumiy yig'ilishi oldida hisobdordirlar.

Tijorat banklarning tashkiliy tuzilishini Respublika aktsiyadorlik tijorat banki misolida quyidagi chizmada ko'rish mumkin.

Aktsioner tijorat bankining boshqaruv organlari

Respublika Tijorat banki boshqarma va markazlari.

G'aznachilik
Filiallar faoliyatini nazorat qilish va koordinatsiya markazi.
Kredit operatsiyalar markazi
Metodologiya markazi.
Bank operatsiyalari boshqarmasi
Qimmatbaho qog'ozlar boshqarmasi.

Buxgalteriya hisobi va hisoboti boshqarmasi
Qurilish va kapitalni moliyalashtirish boshqarmasi
Yuridik boshqarmasi.
Tashqi aloqalar boshqarmasi
Moliya boshqarmasi
Loyihalarni moliyalashtirish boshqarmasi
Kompyuterlashtirish va informatsiya boshqarmasi
Pul muomalasi boshqarmasi
Kadrlar boshqarmasi
Kichik va o'rta biznesni kreditlash boshqarmasi
Xavfsizlik boshqarmasi
Kassa boshqarmasi

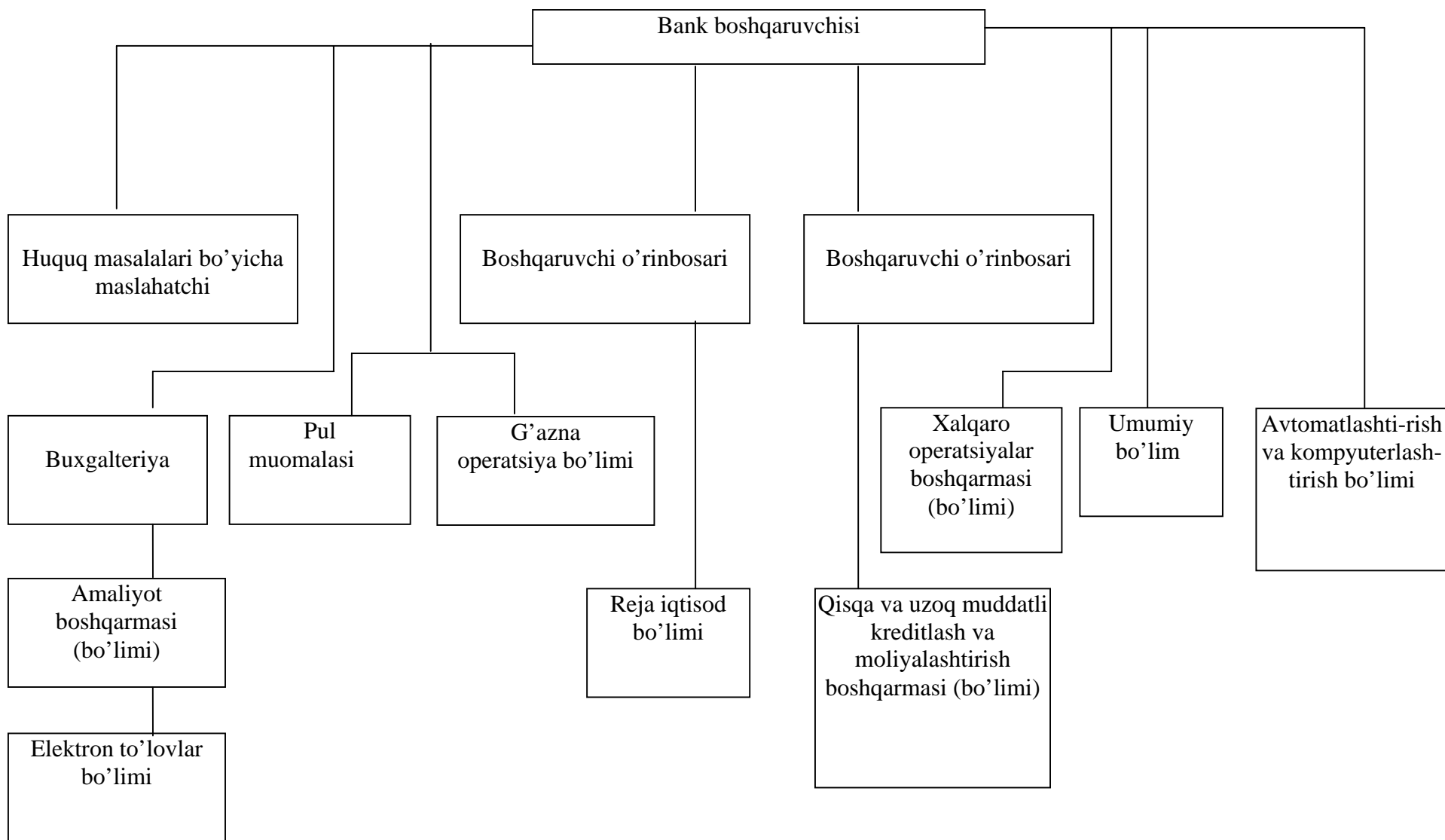
Alohida olingan tijorat bankining tirkibiy tuzilishining keng sxemasi 2 va 3 ilovalarda keltirilgan.

O'zbekiston Respublikasining etakchi aksioner tijorat "Paxta Bank" tomonidan 2000 yilda bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun ishlab chiqilgan yillik hisobot ma'lumotlariga qaraganda, bugungi kunda "Paxta Bank" tarkibida 13 viloyat boshqarmasi, 184 bo'lim va 61 ta mini-banklar faoliyat yuritmoqda, mamlakatning barcha hududida ko'p tarmoqli, 6,5 mingdan ortiq xodimlari bilan, o'z tarixi va an'analariga ega O'zbekiston Respublikasining nufuzli banklaridan biri hisoblanadi.

O'z navbatida, 56 mingdan ortiq aktsiyadorlariga ega bo'lgan "Paxta Bank", bugungi kunda, mulkchilik shaklining barcha ko'rinishlaridagi 210 mingga yaqin mijozlariga yuqori saviyadagi zamonaviy bank xizmatlarini ko'rsatib kelayotgan universal bankdir.

Aktsiyador tijorat banki filialining tashkiliy tuzilishini quyidagicha ifodalash mumkin. (5-chizma)

Aktsiyador tijorat banki filialining tashkiliy tuzilishi

Yuqorida keltirilgan bankning tashkiliy tuzilishi aksariyat banklar uchun o'xshash bo'lib tijorat banklarining joylanishi o'rni, xizmat ko'rsatadigan mijozlarning faoliyati xususiyatlaridan kelib chiqib ba'zi bir o'zgarishlar bo'lishi mumkin.

4-ilovada O'zbekiston-Turkiya qo'shma bankining tashkiliy sxemasi keltirilgan bo'lib, xalqaro valyuta-kredit, hisob munosabatlarini keng olib borish xususiyatlarini o'zida kengroq mujassamlashtirgan.

Bank boshqaruv majlisi doimo o'tkaziladi va majlislarda qabul qilinadigan qarorlar berilgan ovoz soniga qarab hal etiladi. Ovozlar tengligida bank boshqaruvchining ovozi hal etuvchi hisoblanadi. Agar, boshqaruv a'zolari yoki boshqaruv raisi boshqaruv qabul qilgan qaroriga norozi bo'lsa, ular o'z fikr va mulohazalarini kengash yoki aktsiyadorlar umumiy yig'ilishiga bildirishlari mumkin.

Bu holatda kuzatuv kengash qarori hal etuvchi hisoblanadi va bank boshqaruvi raisi qarori bilan amaliyotga tatbiq etiladi.

Taftish komissiyasi aktsionerlarning umumiy yig'ilishi tomonidan saylanadi. Uning tarkibida kuzatuv kengash a'zolari va

bank boshqaruvi a'zolari bo'lishi mumkin emas. Bank boshqaruvi taftish komissiyasiga taftish uchun zarur bo'lgan hujjatlarni taqdim etadi. Taftish natijalari bank boshqaruviga topshiriladi.

Tijorat banki taftish komissiyasining asosiy vazifasi bank xodimlarining o'z amallarini suiste'mol qilishlarining oldini olishga qaratilgan.

Taftish komissiyasi bankning yillik hisoboti va balansiga xulosa qiladi. Taftish komissiyasi bank balansi bo'yicha xulosa chiqarmaguncha u aktsionerlarning umumiy yig'ilishi tomonidan tasdiqlanishi mumkin emas.

Tijorat banklarda hisobot O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tasdiqlangan qonun-qoidalar asosida amalga oshiriladi. Ular Markaziy Bankga yoki uning joylardagi boshqarmalariga bankning oylik balansi, choraklik aylanma vedomostini va uning yillik buxgalteriya hisobotini har oyning 1 kunigacha taqdim qilishlari shart. Tijorat banklarining moliyaviy ahvolidan ularning aktsiyadorlari va mijozlari xabardor bo'lmog'i lozim. Shu bois tijorat bankining faoliyat natijasi, moliyaviy holati to'g'risida mijozlarga axborot berish maqsadida ularning aktsionerlar umumiy yig'ilishida tasdiqlangan yillik balansi, hamda foyda va zararlar to'g'risidagi hisoboti, ularning haqqoniyligi to'g'risidagi auditorlik tashkilotlarining xulosasidan keyin matbuotda e'lon qilinishi lozim.

Tijorat banki kredit-hisob operatsiyalarining tezkorligini ta'minlash maqsadida hududdan uzoqda joylashgan mijozlar uchun bank filial va vakolatxonalarini Markaziy Bank ruxsati bilan tashkil qilinishi mumkin. Banklarning vakolatxonalari bank joylashgan hududdan boshqa hududlarda ochilishi mumkin va ular mustaqil balansga ega bo'lmaydilar. Ular bank operatsiyalarini joylarda to'laqonli bajarilishi uchun zarurdir.

Qo'yidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering.

Bank,	Moliyaviy ahvol,
Bankning funksiyalari,	To'lovlarda vositachilik,
Pul almashtiruvchi ijro banklar,	Kredit tizim,
Ssuda,	Kredit tizim bo'g'inlari,
Kredit munosabatlari,	Markaziy bank,
Ssuda kapitali,	Tijorat bank,
Bo'sh pul mablag'lari,	Maxsus kredit institutlar,
Kapital harakati,	Investitsion banklar,
Banklar yiriklashuvi,	Ipoteka,
Jalb qilingan mablag'lar,	Ipoteka banki,
Mablag'larning kapitalga aylanishi,	Nobank tashkilotlar,
Bank ishtiroki,	Investitsion fondlar,
Kredit berish,	Aksioner bank,
Kredit olish.	Bank paychilari,
	Bank tizimi,
	Xorijiy banklar,
	Universal banklar.

O'z bilimini tekshirish bo'yicha savollar

1. Bankning mohiyatini tushuntiring.
2. Banklar qanday funksiyalarni bajaradi?
3. Markaziy bankning asosiy bosh maqsadi nima?
4. Tijorat banklarining vazifalari va funksiyalarini tushuntirib bering?
5. Markaziy bank qaysi funksiyalarni bajaradi?
6. Kredit tizimi deganda nimani tushunasiz va uning tarkibiy qismlarini ko'rsating.
7. O'zbekiston Respublikasi bank tizimi to'g'risida nimalarni bilasiz?
8. Bank tizimining qanday xususiyatli tomonlari mavjud?
9. Nobank tashkilotlarga nimalar kiradi va ular nima uchun zarur?
10. Banklar qaysi xususiyatlari bilan bir-biridan farq qiladi?
11. Bank tizimini erkinlashtirish deganda nimani tushunasiz va uni amalga oshirish yo'llarini ko'rsating.
12. Pul-kredit siyosatining strategik maqsadlari nimalardan iborat?
13. Pul-kredit siyosatining asosiy vositalari va ularning ishlash mexanizmini tushuntiring?
14. Markaziy Bankning hukumat maslahatchisi xazina vakili vazifasini tushuntiring.
15. Markaziy Bankning banklarning banki vazifasini asoslang.
16. Markaziy bank va tijorat banklarining tashkiliy tuzilishini keltiring va tarkibiy bo'limlarning vazifalarini izohlang.
17. Tijorat banklari faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini sanang va tushuntirib bering.

II-BOB. TIJORAT BANKLARI FAOLIYATINI TASHKIL QILISHNING HUQUQIY ASOSLARI

1-§. Tijorat banklarini ochish va tugatishning huquqiy asoslari.

Tijorat banklarining yuridik shaxs sifatida faoliyati omonatchilar, kreditorlar, umuman, davlat va jamiyat manfaatlariga jiddiy daxldor bo'lganligi tufayli uning tashkil topishi uzoq davom etadigan jarayon hisoblanadi. Shu vaqt ichida bo'lg'usi ta'sischilar o'rtasida o'zaro munosabatlar o'rnatiladi, bank ustav kapitali uchun zarur bo'lgan mablag'lar tayyorlanadi, rahbar shaxslar, zarur hujjatlar tayyorlaydi, tegishli tekshiruvdan o'tkaziladi va hokazolalar.

Tijorat banklarini tashkil etish va tugatishning huquqiy asoslari "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunda ifodalangan. Shu qonunning 2-bobi "Banklarni tashkil etish va ular faoliyatini tugatish tartibi" deb nomlanib o'z ichiga 13 modda(7-19 moddalar)ni oladi .

Banklar respublika hududida o'z faoliyatlarini Markaziy bank tomonidan beriladigan litsenziya asosida amalga oshiradilar.

Banklarga litsenziya berish O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida", "O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki to'g'risida", "AktSIONERLIK jamiyatlari va aktsiyadorlar xuquqini himoya qilish to'g'risida"gi qonunlar va boshqa qonunlari, hamda bankka me'yoriy hujjatlarda belgilangan talablar asosida amalga oshiriladi.

Tijorat banklarini tashkil qilish 11 fevral 1999 yilda qabul qilingan "Banklarni ro'yxatga olish va ularga litsenziya berish tartibi to'g'risida"gi 630-sonli Nizom asosida olib boriladi.

Ushbu nizomda O'zbekiston Respublikasi hududida banklarni ro'yxatga olish va ularga litsenziya berish tartibi hamda shartlari belgilab qo'yilgan bo'lib, tijorat banklari ochiq yoki yopiq turdagi aktsionerlik jamiyatlari shaklida tashkil etilishi mumkin.

Bank tashkil etish jarayoni bir necha bosqichlarga bo'linishi mumkin.

1. Tayyorgarlik bosqichi.

Bu davrda bank muassislari o'rtasida bank tashkil etishga kelishiladi, tashabbus guruhi tuziladi, har bir muassisning ustav kapitaliga qo'shilgan ulush miqdori belgilab olinadi, bankning ta'sis hujjatlari majmui tayyorlanadi, bankning nomi aniqlanadi, ta'sischilar o'rtasidagi kelishuvlar dastlabki shartnoma tarzida rasmiylashtiriladi, uning asosida ta'sis shartnomasi tuziladi (FKning 43-moddasi, O'zbekiston Respublikasi «Xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari haqida»gi qonunning 3-moddasi) Aktsiyadorlik tijorat banklarining muassislari bank davlat ro'yxatiga olinguniga qadar yuzaga kelgan majburiyatlar yuzasidan birgalikda javobgar bo'ladilar.

2. Bankni davlat ro'yxatidan o'tkazish bosqichi.

Bu bosqich uch davrni o'z ichiga oladi:

Bank ochish haqidagi ariza bilan O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga murojat qilish. Bunda arizaga quyidagi hujjatlar ilova qilinmog'i kerak:

-yangi tashkil etilayotgan bankni ta'sis etish bo'yicha xujjat.

-muassislar tomonidan imzolangan va ularning muhrlari bilan hamda notarial tartibda tasdiqlangan ta'sis shartnomasi. Ta'sis etuvchilar jismoniy shaxs bo'lganlarida ularning imzolari notarial tasdiqlanadi.

-muassis aktsiyadorlar yig'ilishi tomonidan tasdiqlangan va muassislar tomonidan uch nusxada imzolangan bank ustavi.

-bank tashkil etish haqidagi qaror, ustav kapitalining miqdori va ustavni tasdiqlash, bank kengashi, taftish komissiyasi va boshqaruvini saylash haqidagi qarorlarni o'z ichiga olgan bank kengashi raisi tomonidan tasdiqlangan ta'sis yig'ilishining bayonnomasi.

Qayd etib o'tilgan xujjatlarning loyihalari Markaziy bankning banklarni litsenziyalash departamenti ma'qullaganidan keyingina imzolanadi va tasdiqlanadi.

Bulardan tashqari, Markaziy bankka muassislar to'g'risidagi ma'lumotlar: bank kengashi a'zolari ro'yxati (kengash raisi, uning birinchi o'rinbosari) ko'rsatilgan holda ushbu shaxslarning Markaziy bank talablariga muvofiq kelishlarini tasdiqlovchi ma'lumotlar, yangi tashkil etilayotgan bankning tashkiliy tuzilishi, ichki audit to'g'risidagi Nizomi, kredit siyosati to'g'risidagi Nizomi, biznes rejasi, ariza topshiruvchining muassislar nomidan ariza topshirish vakolatini tasdiqlovchi xujjat, tashkil etilayotgan joydagi Markaziy bank bosh boshqarmasining bank tashkil etishning maqsadga muvofiqligi haqidagi xulosasi, muayyan hududda bank tashkil etish mo'ljallanayotganligi haqida mahalliy xokimiyat va boshqaruv organlariga berilgan bildirishning nusxasi ham topshirilishi lozim.

Tijorat banki filialini tashkil etish paytida ham ushbu hujjatlar (ta'sis hujjatlaridan tashqari) taqdim etilishi kerak bo'ladi.

Xorijiy kapital ishtirokidagi tijorat banki tashkil etilayotganda yuqorida ko'rsatib o'tilgan hujjatlarga qo'shimcha ravishda yana quyidagilar taqdim etilishi talab etiladi:

*tegishli xorijiy muassisning bank tashkil etishda ishtirok qilishi haqidagi qarori;

*nerezident bankning O'zbekiston Respublikasining chet eldagi konsullik muassasasi tomonidan tasdiqlangan ustavi;

*bank joylashgan mamlakat bank nazorat organi tomonidan muassis bank faoliyatini yuritish uchun litsenziyaga egaligi va xususan, qaytarib berish sharti bilan o'z mamlakatida pul depozitlari va boshqa boyliklarni qabul qilish huquqiga egaligini tasdiqlovchi xat;

*bank nazorati organining muassis Bankning o'zi joylashgan va ro'yxatdan o'tkazilgan joyda nazorat ostida ekanligi haqidagi yozma tasdiqnomasi;

*muassis bankning oxirgi uch moliya yili uchun tuzilgan, auditorlik firmasi tasdiqlagan yillik hisobotlari, shu jumladan, foyda va zarar haqidagi konsolidatsiyalangan balansi va hisoboti;

*bank nazorati organining muassis bankning tashkil etilayotgan bankning ustav kapitalida ishtirok etishi uchun bergan yozma ruxsatnomasi yoki bunday ruxsatnoma muassis bank mansub bo'lgan davlatning qonun hujjatlariga muvofiq talab etilmasligining yozma tasdig'i.

Faoliyat yuritib turgan banklar ustav kapitalidagi hissa horijiy shaxslar tomonidan sotib olinayotganda ham ushbu hujjat horijiy shaxs tomonidan Markaziy bankga taqdim etilishi lozim bo'ladi.

Bulardan tashqari, horijiy muassislar O'zbekiston Respublikasida yangi tashkil etilayotgan yoki faoliyat yuritayotgan banklarning ustav kapitalida ishtirok etgan taqdirda;

*horijiy norezidentning to'lovga qobiliyatligi to'g'risida unga xizmat ko'rsatuvchi bank tomonidan berilgan tasdiqnoma;

*O'zbekiston Respublikasi xududida bank tashkil etilishida ishtirok etish uchun mazkur mamlakat nazorat organining roziligi;

*muassis mansub mamlakatning savdo reestridan ko'chirma yoki yuridik maqomini tasdiqlovchi boshqa muqobil hujjat.

Xorijiy kapital ishtirokidagi banklarda bank kangashining kamida bitta a'zosi O'zbekiston Respublikasining fuqarosi bo'lishi lozim. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bank tashkil etish uchun zarur bo'lgan barcha zarur hujjatlarni talab qilishga haqli bo'ladi. Taqdim etilgan hujjatlari Markaziy bank tomonidan ikki oylik muddat ichida ko'rib chiqishi kerak.

Markaziy bank bank faoliyati bilan shug'ullanishi uchun dastlabki ruxsatnoma berish masalasini hal etish jarayonida tashkil etilayotgan bank muassislarining moliyaviy imkoniyatlari va nufuziga, bank rahbarligiga taklif etilayotgan shaxslarning kasbiy mahoratiga, biznes va moliyaviy reja ko'rsatkichlariga, tashkil etilayotgan bankning binolar va uskunalar bilan ta'minlanlangik darajasiga ham e'tibor qaratadi.

Bankning ochilgunga qadar lokal tarmoq bilan ta'minlangan bo'lishi «BOK» dasturiy ta'minotning tarmoq variantining Markaziy bank tomonidan litsenziyalanishi, bank hisob-kitoblar markazi bilan barqaror ishlaydigan alohida aloqa kanali bilan ta'minlanishi, kamida beshta kompyuterga, modemlarga, dasturiy ta'minot va texnikani ishlatish bo'yicha ta'lim olgan mutaxassislarga ega bo'lishi shart.

Muassislar bank tashkil etish uchun dastlabki ruxsatnomani olganlaridan keyin litsenziya olish hamda bankni davlat ruyxatidan o'tkazish uchun zarur bo'lgan tashkiliy-texnikaviy talablarni bajaradilar. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan berilgan dastlabki ruxsatnoma bir yil davomida yuridik kuchga ega bo'lib, muassislar ushbu vaqt ichida barcha tashkiliy tayyorgarlik ishlarini amalga oshirishlari va bankni davlat ro'yxatidan o'tkazishni yakunlashlari lozim bo'ladi.

Tijorat banki aksiyadorlik jamiyati shaklida tashkil etilayotgan muassislardan biri yoki o'zaro bog'liq bo'lgan shaxslar tomonidan bank aksiyalarining 5 foizdan ortig'ini sotib olayotganni haqidagi xabar, agar bank aksiyalarining 20 foizidan ortig'i sotib olinayotganida esa bunga rozilik berishni so'rovchi iltimosnoma taqdim etilayotgan hujjatlar.

Davlat ro'yxatidan o'tkazish hamda bank operatsiyalarini amalga oshirishga litsenziya olish uchun muassislar oldiga quyidagi talablar qo'yiladi:

*litsenziya berish va bankni davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risida vakolatlari muassislar tomonidan yozma ravishda tasdiqlangan vakil shaxs tomonidan imzolangan arizani taqdim etilishi;

*davlat ro'yxatidan o'tkazish va litsenziya olish uchun berilgan barcha talablarni bajarish;

*barcha tashkiliy-texnikaviy tadbirlarni amalga oshirishlari, binolar va uskunalarni tayyorlashlari, bank operatsiyalarini avtomatik amalga oshirish maqsadida dasturiy-texnikaviy vositalarni tayyorlashlari, kassa uzelini Markaziy bank talablariga muvofiq tayyor holda keltirishlari;

*O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan eng kam miqdordan kam bo'lmagan miqdorda ustav kapitalini to'lashlari va ustav kapitali to'lanlanligini tasdiqlovchi hujjatni taqdim etishlari;

*bankni davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun bank ustav kapitali eng kam miqdorning 0,1 foizi miqdorida, filiallar ro'yxatga oliniyotganida esa ushbu mablag'ning yarmi miqdorida haq to'lanishi, ustav kapitalining 30 foizidan ortig'i xorijiy shaxslarga tegishli bo'lgan banklar va shu'ba banklarini ruyxatdan o'tkazishda 5000 AQSh dollariga teng summada haq to'langanligini tasdiqlovchi xujjatlar taqdim etilishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi hududida shu'ba banki ochishni yoki bank kapitalida ishtirok etishni xohlovchi chet el banki uchun ustav kapitalining oxirgi eng kam miqdori 30 mln. AQSh dollari muqobil miqdorda belgilangan bo'lib, faqat mustahkam moliyaviy mavqega ega bo'lgan norezident banklargina shu'ba banklarini ochishlari mumkin. Bunda qisqa muddatli majburiyatlari IBCA Moody`s standart and Poor tasnifi bo'yicha kamida AV reytingiga ega bo'lgan norezident banklargagina afzallik beriladi.

O'zbekiston Respublikasining tijorat banklar o'z ustav kapitalllarini norezident hisobidan ko'paytirishlari yoki aktsiyadorlar tomonidan aktsiyalarning norezidentlarga sotilishi uchun belgilangan tartibda Markaziy bankning oldindan roziligini olishlari shart. Ushbu talabga rioya etilmay tuzilgan bilimlar haqiqiy emas deb topiladi va bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun berilgan litsenziya bekor qilinadi.

Bankni ro'yxatdan o'tkazish va bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun litsenziya berish masalasi Markaziy bank talab qilgan barcha hujjatlar to'liq taqdim etilgan kundan boshlab bir oy ichida hal etilishi kerak.

Bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun litsenziya berish yuzasidan qaror qabul qilishda quyidagi asosiy omillarga e'tibor beriladi:

-bank biznes rejasining maqbulligi;

-bank kapitalining adekvatligi;

-daromadlikning kelgusidagi istiqbollari;

-ko'zda tutilayotgan rahbarning malakasi va obro' e'tibori;

-bankni ochish uchun taqdim etilgan xujjatlarning amaldagi qonunchilikka muvofiqligi;

-monopoliyaga qarshi choralar;

Bank operatsiyalarini litsenziyalashga bo'lgan zarurat bankni mamlakat iqtisodiy to'lov qobiliyatiga ta'sir etishi bilan bog'liq. Bank operatsiyalarini o'tkazuvchi amalga oshirishi va ro'yxatga olinishi lozim. Tijorat bankni tashkil etilishida unga litsenziya berilgandan keyin u litsenziya asosida bank operatsiyalarini o'tkazish xuquqiga ega bo'ladi. Agar, bank O'zbekiston Respublikasi Markaziy bank

tomonidan belgilangan bank operatsiyalarini litsenziya olish uchun ro'yxatdan o'tmay faoliyat ko'rsatsa bu operatsiyalar qonunga xilof deb topiladi va javobgarlikka tortiladi.

Tijorat banki O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bankida davlat ro'yxatidan o'tgandagina tashkil etilgan deb hisoblanadi va yuridik shaxs statusini oladi.

Yuridik va jismoniy shaxslar tijorat bankni ta'sis etuvchilari hisoblanadi va ular bank va uning ustav kapitalini shakllantirishda ishtirok etadilar. O'zbekiston Respublikasi "Banklar va bank faoliyati to'g'risidagi" qonunga asosan bank ustav kapitalini shakllantirishga davlat xokimiyat organlari, jamoa birlashmalari, jamoa fondlar mablag'lari, shuningdek kreditga olingan mablag'lar va garovga olingan mablag'lar foydalanish man etiladi.

Bank ta'sisчилari o'z zimmasiga tegishli hujjatlarni rasmiylashtirish, ustav kapitalini shakllantirish, material-texnik bazasini yaratish, mijozlar ko'lamini aniqlash, o'tkaziladigan bank operatsiyalar turini aniqlash va boshqa qator masalalarini hal etishlari lozim.

Ta'sisчилar ta'sis shartnomasi yoki aktsioner jamiyatni tuzish shartnomasini rasmiylashtiradilar. Bu shartnomada bank boshqaruv shakli, ustav kapitalining taxminiy miqdori va ta'sisчилarning ustav kapitalidagi hissalar ulushi aniqlanadi. Shartnomada tomonlar majburiyati, huquqlari va boshqalar aks ettiriladi.

Bankni O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan ro'yxatga olish va litsenziyalash tegishli talablar amalga oshirilgandan keyin bir oy muddat ichida hal etiladi.

Banklar mulkchilikning har qanday shakli asosida aktsiyadorlik jamiyati tarzida tashkil etilishlari mumkin. Har qanday yuridik va jismoniy shaxslar bank muassislari sifatida ishtirok eta oladilar. Har bir aktsiyadorning ustav kapitalidagi ulushi "Banklarni ro'yxatga olish va ularga litsenziya berish tartibi to'g'risida"gi Nizomda ko'rsatilishicha 2000 yilning 1 yanvaridan boshlab ustav kapitali umumiy miqdorining 20 %, 2001 yilning 1 yanvaridan boshlab 13% , 2002 yilning 1 yanvaridan boshlab 7% dan oshmasligi belgilangan. Shuningdek banklarning boshqa banklar ustav kapitalida ishtirokiga ruxsat etilmaydi (ammo sho''ba banklar tashkil etish bundan mustasno).

Banklarning aktsiyalarini olish qonun xujjatlarida alohida ko'rsatiladi. Bank muassislarining muhim xususiyatlaridan biri shundan iboratki, bank aktsiyadorlari tarkibidan u ro'yxatga olingan kundan boshlab bir yil mobaynida chiqib ketish huquqiga ega emaslar.

Har qanday yuridik shaxs singari banklar ustaviga ega bo'lishlari va o'z ustavlari asosida faoliyat ko'rsatishlari kerak. Bank ustavida quyidagi moddalar o'z aksini topgan bo'lishi kerak:

- bankning (to'la va qisqartirilgan) nomi va joylashgan (pochta) manzili;
- bank ko'rsatadigan operatsiyalari ro'yxati;
- ustav kapitalining miqdori, muassislar ro'yxati va ularning ustav kapitalidagi ulushlarning taqsimlanishi;
- bankning boshqaruv organlari, ularni tashkil etish tartibi, ularning vakolatlari hamda vazifalari haqidagi ma'lumotlar;

-bank auditi tartibi, shuningdek, buxgalteriya hisobi xalqaro standartlariga muvofiq belgilangan xisobotlar va auditorlik dasturlarining maqsadlari ko'rsatmalari.

Bulardan tashqari bank ustavida boshqa qonun xujjatlarida nazarda tutilgan ma'lumotlar ham bo'lishi kerak.

Qonunda ko'rsatilishicha kreditga va garovga olingan mablag'lardan va soliqqa jalb etilgan mablag'lardan bankning ustav kapitalini shakllantirish mumkin emas. Ammo alohida olingan xollarda qonunlarda ko'rsatilgan bo'lsa byudjet mablag'laridan foydalanishga ruxsat berish mumkin.

Bank kapitalning eng kam miqdori bankni ro'yxatga olgunga qadar uning muassislari tomonidan to'lanishi kerak. Bu to'lanish kerak bo'lgan mablag'lar O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki yoki boshqa banklarda ochiladigan jamg'arma xisob varag'iga o'tkaziladi. Bank ustav kapitalining eng kam miqdori Markaziy bank tomonidan Tijorat Banklari kapitalning etarligiga qo'yiladigan talablar to'g'risidagi nizomda (№949-sonli, 2000 yil 25 iyul) ko'rsatib berilgan.

Bu nizomga ko'ra faoliyat ko'rsatgan banklar ekvivalenti 2 mln. AQSh dollaridan kam bo'lmagan summada umumiy kapitalga ega bo'lishi lozim. Yangi ochilayotgan banklar uchun esa ustav kapitalining eng kam miqdori jadvalda berilgan¹.

	Aholisi 0,5 mln. kishidan ko'p bo'lgan shaxarlarda ochilayotgan tijorat banklari uchun	Aholisi 0,5 mln. kishidan kam bo'lgan shaxarlarda ochilayotgan tijorat banklari uchun	Chet el kapitali ishtirokida ochilayotgan banklar uchun	Xususiy banklar uchun
2002 yil 1 yanvardan	2,5 mln AQSh dollari, ekvivalentida	1,25 mln AQSh dollari, ekvivalentida	5 mln AQSh dollari, ekvivalentida	1,25 mln AQSh dollari, ekvivalentida

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 1998 yil 1 noyabridagi 22-sonli bayonnomasi bilan tasdiqlangan «Bankni ro'yxatdan o'tkazish va litsenziyalash tartibi»ning 16.5 –bandiga ko'ra quyidagi hollatda litsenziya berish va bankni davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risidagi arizaning rad etilishiga asos bo'la oladi:

- *Markaziy bank talablarining bajarilmasligi;
- *ta'sis hujjatlarining mavjud qonun talablariga muvofiq emasligi;
- *bir yoki bir necha muassisning moliyaviy ahvoli qoniqarsiz ekanligi;
- *muassis jinoiy shaxs bo'lganida o'z mablag'larining manbai haqidagi ma'lumot bermaganligi;
- *biznes reja va moliyaviy reja puxta tuzilmaganligi;
- *bankni ro'yxatdan o'tkazish paytida eng kam ustav kapitalining shakllantirilmaganligi;
- *bank rahbar xodimlari va bosh buxgalterning o'z kasbiga noloqiqligi;

¹ *Манба: “Ўзбекистон банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами”, Тошкент, Ўзбекистон 146 бет.

*tashkiliy-texnikaviy tadbirlarning bajarilmasligi;

*Markaziy bank tomonidan bank tashkil qilish uchun berilgan dastlabki ruxsatnomaning amal qilish muddati tugaganligi.

Bank tashkil etilguncha, ya'ni u davlat ro'yxatidan o'tkazilgunicha qadar uning nomidan amalga oshirilgan bank operatsiyalari haqiqiy hisoblanmaydi.

Bank ro'yxatdan o'tkazilganidan keyin o'n kunlik muddat ichida soliqqa tortishni tashkil etish uchun moliya-soliq organiga zarur hujjatlarni taqdim qilish zarur.

Bank ustaviga qo'shimcha va o'zgartishlar kiritish uchun bank aksiyadorlar yig'ilishi yoki muassislarning qaroriga muvofiq belgilangan tartibda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga murojat qilinadi va quyidagi xujjatlar:

*ustavga o'zgarishlar kiritish haqida bank kengashi raisi imzolagan iltimosnoma:

*bank aksiyadorlarining ustaviga o'zgarish va qo'shimcha kiritish haqidagi majlisi bayoni (3- nusxada);

*bank kengashi raisi imzolagan ustaviga kiritilgan o'zgarish va qo'shimchalar ro'yxati (3 nusxada) taqdim etiladi.

Mazkur o'zgarishlar va qo'shimchalar Markaziy bankda ro'yxatdan o'tkazilgan paytdan boshlab kuchga kiradi.

O'zbekiston Respublikasi Fkning 49-moddasiga ko'ra, bank muassasini, ya'ni yuridik shaxsni qayta tashkil etish (qo'shib yuborish, qo'shib olish, bo'lish, ajratib chiqarish, o'zgartirish) uning muassislari (ishtirokchilari) yoki ta'sis hujjatlarida shunga vakil qilingan yuridik shaxs organi qaroriga muvofiq amalga oshirilishi mumkin.

Bankni qayta tashkil etish aksiyadorlar umumiy majlisi qaroriga ko'ra amalga oshirilishi mumkin. Bu quyidagi xujjatlar taqdim etilgan holda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ruxsati bilan amalga oshiriladi.

*bank kengashi raisi imzolangan iltimosnoma;

aksiyadolar umumiy yig'ilishining bankni qayta tashkil etish to'g'risidagi qarori;

bankni qayta tashkil etishning taxminiy shartlari, shakllari, tartib va muddatlarini aks ettiradigan xujjatlar;

qayta tashkil etishning natijalari haqidagi moliyaviy taxminlar, shu jumladan, bankning u qayta tashkil etilganidan keyin hisob-kitob balansi va bankni qayta tashkil etish natijasida vujudga keladigan yuridik shaxslar haqidagi ma'lumotlar.

Mazkur xujjatlar O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan ikki oy davomida ko'rib chiqiladi.

Markaziy bank tomonidan bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun berilgan litsenziyani bekor qilish uchun berilgan litsenziyani bekor qilish ancha murakkab huquqiy tadbir bo'lib, tijorat banklari faoliyatining to'xtalishi va tugalishida muhim asosdir.

Bank faoliyatini to'xtatish va banklarni tugatish "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunda hamda Markaziy bankning 240-sonli "Banklarni tugatish tartibi to'g'risidagi nizom"da ko'satib o'tilgan. Jumladan bank quyidagi xollarda o'z faoliyatini to'xtatadi: aksiyadorlar yig'ilishining qaroriga ko'ra, Markaziy bank

litsenziyani qaytarib olganda, bankrot deb e'lon qilinganda. O'z faoliyatini to'xtatgan bank Markaziy bank tomonidan banklarni Davlat ro'yxatiga olish daftaridan chiqariladi. Uni faoliyati to'xtatilganligi matbuotda e'lon qilinadi. Faoliyatni to'xtatish va uni tugatish tartibi nizomda belgilab berilgan.

Ammo bu nizom bank bankrot deb e'lon qilinganda amalga kiritilmaydi.

Litsenziyaning bekor qilinishi:

*tijorat banki tomonidan yo'l qo'yilgan qonun buzilishi holatiga nisbatan qo'llaniladigan qattiq xuquqiy sanksiya;

*qonun buzilish holatiga davlatning o'z boshqaruv muassasasi Markaziy bank orqali bildirilgan munosabati;

*bankning bankrotligi uchun formal asos hisoblanadi.

Litsenziya bekor qilingandan keyin bank mavjud bo'lib turadi, ammo bank operatsiyalarini amalga oshira olmaydi.

Litsenziyani bekor qilish Markaziy bank boshqaruvi tomonidan qo'llanadigan og'ir jazo chorasi hisoblanganligi sababli, boshqa jazo choralari natija bermagan quyidagi hollardagina qo'llaniladi;

*bank to'lov qobiliyatini yo'qotib, passivlari aktivlaridan ortib ketganida;

*litsenziya berilishga asos bo'lgan ma'lumotlarning xaqiqiy emasligi aniqlanganda;

*bank o'z kreditorlari va omonatchilari oldidagi majburiyatlarini o'tashga qobiliyatsiz bo'lib qolganda;

*hisobot ma'lumotlari muntazam ravishda buzib kursatilganda;

*bank operatsiyalarini qonunchilikka va litsenziya shartlariga xilof tarzda amalga oshirilganida;

*litsenziya berilganidan keyin bir yildan ortiq vaqt davomida bank operatsiyalarini amalga oshirishga kirishmasligi oqibatida;

*O'zbekiston Respublikasida shu'ba bank ochgan xarijiy bank litsenziyasining chaqirib o'z mamlakati tomonidan bekor qilinganida.

Litsenziyani bekor qilinishi Markaziy bankka tijorat bankning sudga murajaat qilmasdan majburiy suratda tugatilishi uchun asos bo'ladi. Buni Markaziy bank tomonidan tayinlangan tugatish komissiyasi amalga oshiradi.

Likvidator (tugatuvchi) Markaziy bank bilan kelishilgan holda aktsionerlar umumiy yig'ilishi tomonidan bankni tugatish to'g'risidagi qaror kuchga kirgan kundan boshlab 3 kun mobaynida tayinlanadi. Tugatish jarayonining maqsadi bank omonatchilari va kreditorlari talablarini tezlik bilan qondirishdan iborat. Bankni tugatish jarayoni Markaziy bank boshqaruvining litsenziyalarni qaytarib olish to'g'risidagi qarori chiqqan kundan boshlangan deb hisoblanadi. Tugatilayotgan bankning Markaziy bank majburiy zaxiralar xisob varag'ida xisobda turgan mablag'lari tugatuvchi tomondan bankni tugatish jarayoni boshlanganligi to'g'risidagi tasdiqnoma taqdim etilgandan so'ng bankning tugatish xisob-varag'ida aks ettiriladi. Markaziy bank tomonidan tugatish jarayoni boshlangandan so'ng cheklashlar kiritadi ya'ni aktsiyadorlar umumiy yig'ilishi, boshqa organlar vakolatlari to'xtatiladi. Bank xisobidan va nomidan xech qanday ish bajarilmaydi, qarz majburiyatlari muddati o'tgan xisoblanadi. Bankning tugatilish jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat:

- moddiy nazorat va inventarizatsiya;
- aktivlarni tekshirish;
- aktivlarni baholash va sotish;
- sotuvdan tushgan tushumlarni joylashtirish;
- tugatish jarayonini aniqlash.

Markaziy bank tugatish jarayonini nazorat qilib turadi. Bankni tugatish bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlar mazkur bank hisobidan amalga oshiriladi. Bankni tugatish jarayoni ikki xil bo'lishi mumkin: -ixtiyoriy tugatish yoki majburiy tugatishdir.

Bankni ixtiyoriy tugatish kreditorlar va omonatchilar oldida majburiyatlar bajarilishini ta'minlash imkoniga ega bo'lgan bank aktsiyadorlari umumiy yig'ilishi tomonidan bankni ixtiyoriy ravishda tugatish to'g'risida qaror qabul qilingan hollarda amalga oshirilishi mumkin.

Majburiy tugatish Markaziy bankning bank faoliyati amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyasini chaqirib olish to'g'risidagi qaroriga asosan amalga oshiriladi.

Banklarni tugatish to'g'risidagi nizomining 4-bo'limida tugatuvchi (likvidator) vakolatlari va majburiyatlari ko'rsatib o'tilgan. Bank tugatilishi boshlangandan so'ng Markaziy bank moddiy nazoratni o'rnatadi va likvidator inventarizatsiya o'tkazadi. Shuningdek, likvidator aktivlarni tekshirib tugatish xisobotini tayyorlashi lozim: unda yakuniy balans, vakillik xisob varaqalari ahvoli to'g'risidagi xisobotlar, pul mablag'lari va valyuta hisobini yuritish, balans va kredit portfeli bo'yicha kreditor qarzdorligini tekshirishi lozim. Likvidator bank aktivlarini: ya'ni pul mablag'lari, ssudalar, qimmatbaxo qog'ozlar, valyuta mablag'larini baholab sotadi. Likvidator nizomga asosan omonatchilar va kreditorlar talabini qondirish kerak. Tugatish ishlari yakunlangandan so'ng likvidator bajarilgan ishlar to'g'risidagi yakuniy hisobotni va tugatish balansini tuzadi va Markaziy bankka taqdim etadi. Markaziy bank likvidator taqdim etgan xujjatlarni o'rganib chiqib, bankni banklarni ro'yxatga olish Davlat Kitobidan chiqarib tashlash to'g'risida qarorni qabul qiladi.

2-§. Tijorat banklari faoliyatining tamoyillari.

Tijorat banklarining mohiyati va ularning faoliyat ko'rsatish asoslari ular faoliyatini tashkil qilishning **asosiy tamoyillarida** o'z ifodasini topadi.

1. Tijorat banklarinig kredit resurslarini yaratishda chetdan jalb qilingan resurslarga tayanib ishlash tamoyili.

2. Tijorat banklarining haqiqatda mavjud mablag'lar chegarasida xizmat ko'rsatish.

3. Bank faoliyatining to'la iqtisodiy mustaqilligi.

4. Banklar faoliyatining tijorat tavsifi.

5. Mijozlar manfaatini himoya qilish.

6. Banklarning daromadligi va ular faoliyatining universallasuvi.

Tijorat banklarining jalb qilingan mablag'lar doirasida kredit resurslarni tashkil qilish va ishlash tamoyili bank faoliyatining poydevori hisoblanib, uning depozit va omonatlar jalb qilishga bo'lgan qiziqishlarini oshiradi, passivlarni jalb qilish bo'yicha raqobat muhitining yuzaga kelishiga asos bo'ladi. Undan tashqari chetdan jalb qilingan va qo'yilgan mablag'lar mutanosibligi banklarda depozitlarni jalb etishga qiziqishni kuchaytiradi va bu mablag'lardan unumli foydalanishga asos yaratadi.

Tijorat bankning ikkinchi va asosiy tamoyillaridan biri bu **haqiqatda mavjud bo'lgan mablag'lar chegarasida xizmat ko'rsatish**dir. Tijorat banki boshqa bank vakillik hisob raqamiga naqd pulsiz to'lovni amalga oshirish, boshqalarga kredit xizmatini ko'rsatish va vakillik hisob varag'ida qolgan qoldiq chegarasida naqd pullik operatsiyalarni bajarishi mumkin. Tijorat banklarining haqiqatda mavjud mablag'lar chegarasida faoliyat ko'rsatishi deganda, bankning nafaqat o'z resurs va kredit qo'yilmalarining mutanosibligi, balki bankning aktivlari bilan uning jalb qilingan mablag'lari o'rtasidagi mutanosibligini ta'minlashi tushuniladi. Bunda avvalambor, passivlar va aktivlar muddatlarining bir xilligi inobatga olinishi lozim. Binobarin, agar bank mablag'larni qisqa muddatga jalb etgan bo'lsa va bu mablag'larni uzoq muddatli ssudalarga joylashtirsa, bankning majburiyatlari bo'yicha to'lovlarni o'z vaqtda amalga oshira olishi bir muncha muammolar bilan bog'liq bo'lishi, bu esa o'z navbatida bankning moliyaviy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Bank aktivida risk darajasi yuqori bo'lgan ssudalar miqdorining ko'payishi, bankning resurslari hajmida o'z mablag'lar xissasining oshirilishini taqazo qiladi. Shunga ko'ra, bank faoliyatini tartibga soluvchi iqtisodiy normativlarni aniqlashda bank aktivlarining passivlarga mutanosib bo'lishini inobatga olish lozim.

Bank qonun doirasida o'z resurslaridan mustaqil ravishda foydalanishi mumkin, lekin uning aktiv operatsiyalari hajmini ma'muriy taqiqlov usullari bilan chegaralash mumkin emas.

Ma'muriy cheklovlar bir martalik va favqulodli hollarda qo'llanilishi mumkin. Bu cheklovlarni doimiy tarzda qo'llash bankning tijorat asoslarining buzilishiga olib keladi. Shunga ko'ra, banklar faoliyatini tartibga solish uchun iqtisodiy me'yorlardan keng foydalaniladi. Tijorat banklarining jalb qilingan mablag'lar doirasida kredit resurslarini tashkil qilish va ishlash tamoyili bank faoliyatining poydevori hisoblanib,

uning depozitlar jalb qilishga bo'lgan qiziqishini oshiradi, passivlarni jalb qilish bo'yicha raqobat muhiti yuzaga kelishiga asos bo'ladi.

Undan tashqari jalb etilgan va qo'yilgan mablag'larning mutanosibligi tamoyili banklarda depozitlarni jalb etishga qiziqishini kuchaytirish va bu mablag'lardan unumliroq foydalanishga qaratilgan. Bu tamoyil asosida ishlash tijorat banklarni likvidligini oshirishga yordam beradi.

Uchinchi tamoyil bu **bankning to'la iqtisodiy mustaqilligidir**. Bu tamoyilga asosan bank o'z va jalb etilgan mablag'lardan mustaqil foydalanishi, mijozlar va omonatchilarni o'zi mustaqil ravishda tanlashi, kredit siyosatini mustaqil tuzishi va amalga oshirishi, foiz stavkalarini mustaqil o'rnatishi va o'zgartirishi, daromadlarni mustaqil ravishda taqsimlashi va boshqa faoliyat turlarini mustaqil bajarishi mumkinligi ko'zda tutiladi. Banklar faoliyati to'g'risidagi amaldagi huquqiy-me'yorlarga asosan barcha tijorat banklari o'z fond va daromadlaridan iqtisodiy jihatdan mustaqil foydalanishlari mumkin.

Tijorat bankning soliq to'lagandan keyingi qolgan foydasi aksionerlarning umumiy yig'ilishi qaroriga muvofiq taqsimlanadi. Aksionerlarning umumiy yig'ilishi bankning har turligi fondlarga ajratmalarining norma va miqdorini, aksiyalarga to'g'ri keluvchi dividend summasini belgilaydi.

Majburiyatlari bo'yicha tijorat banki o'z mablag'lari va mol-mulki bilan javob beradi. Tijorat banki o'tkazadigan operatsiyalarning riskini o'z zimmasiga oladi.

Uchinchi tamoyil asosida tijorat bank va mijoz munosabatlari yotadi, ya'ni bank ssuda berayotgan bozor me'zonlaridan daromad, risk va likvidlik darajalaridan kelib chiqqan holda beradi.

Tijorat bank faoliyatini olib borishning to'rtinchi tamoyili **bank faoliyatining tijoratlashuvi** bo'lib, bunda banklarning tijorat ob'ekti vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'lari hisoblanadi. Bu pul mablag'lari bankka tegishli bo'lmagan bo'lsada, faoliyati davomida bank ularni o'z nomidan joylashtiradi.

Bank tijorati kam investitsiya qilib ko'proq daromad olish tamoyiliga asoslangani uchun, uning majburiyatlarining passivlaridagi ulushi kam bo'lishi kerak.

Tijorat banki kredit berish va investitsiyalarni moliyalashtirish jarayonida iloji boricha ko'p daromad olishni mo'ljallaydi.

Undan tashqari bank faoliyatining xavfsizligi ham bank tijoratining asosidan biri hisoblanadi. Bank har doim risk bilan bog'liq faoliyat ko'rsatadi. Bank faoliyatida risk darajasi qancha kam bo'lsa va xavfsizligi yuqori bo'lsa, bankning daromadi ham shuncha ko'p bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida banklar faoliyatining yana bir muhim tamoyili shundaki, bank iqtisodiy tashkilot sifatida o'zining kapitali, daromadi bilan risk qilishi mumkin, lekin u mijozning daromadi yoki kapitali bilan risk qilishi mumkin emas. Qisqacha qilib aytganda, bank faoliyati **"hamma narsa mijoz uchun"** degan tamoyilga asoslangan bo'lishi kerak. Bu tamoyil bank mijoz uchun to'laligicha javob berish zarurligini bildiradi, uning daromadini ta'minlaydi.

Mijozlar tomonidan qaraganda bank har doim sherik tashkilot hisoblanadi. Sheriklik munosabatlari ikki tomonning o'zaro qiziqishlariga va roziliklariga asoslangan holda amalga oshirilishi lozimligi tufayli bank mijozlar manfaatini ta'minlashni birinchi o'ringa qo'yishi lozim.

Tijorat banklari faoliyatining keyingi tamoyili bu banklar ko'rsatadigan xizmatlar va operatsiyalarning **universallashuvi** va **diversifikatsiyasi** bo'lib, banklar faoliyatining turli tarmoq va sohalarni qamrab olishini kam risklilik asosida yuqori daromad olishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim.

Banklar qaysi mulk shakliga asoslanganligidan qat'iy nazar ularning faoliyati yuqoridagi tamoyillarga asoslanadi.

Oldingi paragrafda ta'kidlanginidek banklar aktsiyador jamiyat kabi ochiq turdagi yoki yopiq turdagi aktsiyador banklar bo'lishi mumkin. Aktsiyadorlar safiga kirish aksiyalarni sotib olish yo'li bilan amalga oshiriladi. Huquqiy va jismoniy shaxslar banklarning aktsiyadorlarini sotib olishi va aktsiyadorlar bo'lishi mumkin.

Ba'zi tijorat banklari paylar (badallar) hisobidan tashkil qilinishi mumkin. Bu turdagi banklarning qatnashchilari ham huquqiy va jismoniy shaxslar bo'lishi mumkin.

Xususiy banklar-jismoniy shaxslarning pul mablag'lari hisobidan tashkil qilingan banklar hisoblanadi.

Bajaradigan operatsiyalariga qarab tijorat banklar-universal va maxsus banklarga bo'linadi.

Universal banklar xilma-xil operatsiyalar bajarish, har xil xizmatlar amalga oshirish xususiyatiga ega bo'ladi. Maxsus banklar ma'lum yo'nalishlarga xizmat ko'rsatib, o'z faoliyatini shu yo'nalishlarda yutuqlarga, samaradorlikka erishishga bag'ishlaydi. Bunday banklarga tarmoqlarga xizmat ko'rsatuvchi banklar, eksport-import operatsiyalarini olib boruvchi banklar, investitsiya banklari, ipoteka-zamin banklarini kirishi mumkin.

Joylashish belgisiga qarab tijorat banklar: xalqaro, respublika, mintaqaviy, viloyat banklariga bo'linishi mumkin.

Tarmoqlarga xizmat ko'rsatishga qarab: sanoat, qurilish, qishloq xo'jalik, savdo va boshqa banklarga bo'linishi kerak.

Bozor iqtisodiyoti sharoitda banklarning roli, ularning iqtisodiyotga ta'siri o'sib bormoqda. Kredit muassislari, aholi, korxonalar, tashkilotlar, kompaniyalarning bo'sh pul mablag'larini yig'ish va joylashtirishdan tashqari, korxonalarining xo'jalik faoliyatini takomillashtirishga yordam beradi va korxonalar faoliyatini kuzatib borishi mumkin.

Banklar va uning krediti yordamida mavjud kapital tarmoqlar o'rtasida, ishlab chiqarish va muomala sohasi o'rtasida, taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi.

Sanoat, transport, qishloq xo'jaligi sohasida qo'shimcha investitsiyaga bo'lgan talablarni moliyalashtirib, banklar xalq xo'jaligida progressiv yutuqlarga erishishni ta'minlashi mumkin.

3-§. Tijorat banklarining funktsiyalari.

Tijorat banklarining iqtisodiy roli uning faoliyat doirasining keng bo'lishiga olib keladi. Bu sababli tijorat banklari quyidagi funktsiyalarni bajaradi:

- vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larni yig'ish va ularni kapitalga aylantirish;
- korxonalar, tashkilotlar va aholini kreditlash;
- iqtisodiyotda hisob-kitoblar va to'lovlarni amalga oshirish;
- moliya-valyuta bozorida faoliyat ko'rsatish;
- iqtisodiy-moliyaviy axborotlar berish va maslahat xizmatlarini ko'rsatish va boshqalar.

Banklar bo'sh pul mablag'larini yig'ish va ularni kapitalga aylantirish funktsiyasini bajara turib mavjud bo'sh pul daromadlari va jamg'armalarini yig'adi. Jamg'aruvchi (bo'sh pul mablag' egasi) o'z mablag'larini bankka ishonib topshirgani uchun va bank bu mablag'lardan foydalanganini uchun ma'lum foiz hisobida daromad oladilar. Bo'sh pul mablag'lari hisobidan ssuda kapitali fondi vujudga keladi va bu fond iqtisodiyot tarmoqlarini kreditlash uchun ishlatiladi.

Tijorat bankining bo'sh turgan mablag'larni jalb etish ularni kapitalga aylantirish funktsiyasi asosiy funktsiyalardan hisoblanib, jalb etilgan mablag'lardan daromad qarz mablag'lariga bo'lgan talab va taklif asosida shakllanadi.

Bankning vositachilik operatsiyalari bozor iqtisodiyoti tizimini rivojlantirish borasida bank o'z faoliyatida risk va noaniqlikning oldini olishga sharoit yaratadi. Pul mablag'lari bank vositachiligidan ham kreditor va qarz oluvchi orasida muomalada bo'lishi mumkin, ammo bu bilan mablag'larni yo'qotish bilan bog'liq risk darajasi oshadi va mablag'larni o'z vaqtida qaytarib berish muammolari yuzaga keladi. Bu muammolarning yuzaga kelishi shundan iboratki, kreditor va qarz oluvchi bir-birovi haqida etarli darajada ma'lumotga ega emasligi, mablag'larga bo'lgan talabning taklif bilan doimo miqdoran va bir vaqtda teng emasligidir. Tijorat banklari mablag'larni depozitga jalb etishi, ssuda berishi mumkin. Bank o'z aktivlari bo'yicha keng diversifikatsiya usulini qo'llab omonatlarni qaytara olmaslik riski darajasini kamaytirishi mumkin.

Iqtisodiy tizimni qayta qurish uchun asosan va birinchi galda ichki xo'jalik jamg'armalariga tayanish lozim. Tijorat bank moliya bozoriga kredit resurslariga talab bilan kirar ekan, nafaqat iqtisodiyotda mavjud bo'lgan barcha jamg'armalarni maksimal darajada yig'ishga, balki joriy iste'molni chegaralash bilan jamg'armani shakllantirishga samarali ta'sir ko'rsatmog'i lozim. Jamg'arma mablag'larni shakllantirishda tijorat banklarni depozit siyosatining ta'siri katta. Omonatchilarga yuqori foizlardan tashqari, bank kreditlariga yuqori kafolat va ishonchlilik kerak. Omonatlarni qo'yishda xavfsizlik bilan bir qatorda mijoz tijorat bank faoliyati etarlicha ma'lumotga ega bo'lishi va bu bilan u bankni moliyaviy ahvoliga baho bera olishi mumkin.

Tijorat banklar faoliyatida asosiy o'rinni korxonalar, tashkilotlarni, aholini va turli sub'ektlarni kreditlash egallaydi. Kreditlash jarayonini tashkil qilishda bank moliyaviy vositachi rolini o'ynaydi. U bo'sh turgan mablag'larni jalb qiladi va o'z nomidan mijozlarga vaqtincha foylanishiga beradi. Bank krediti hisobidan iqtisodiyotning

muhim tarmoqlari-sanoat, qishloq xo'jaligi, savdo va boshqalar moliyalashtiriladi va ishlab chiqarishni kengaytirishga asos bo'ladi.

Tijorat banklari shartnoma asosida bir-birlarining mablag'larini depozit, kredit shaklida jalb etishlari, joylashtirishlari, o'z ustavlarida ko'rsatilgan boshqa o'zaro operatsiyalarni amalga oshirishlari mumkin.

Mijozlarga kredit berish va o'z zimmasiga olgan majburiyatlarni bajarish uchun mablag' etishmay qolgan taqdirda tijorat banklari kredit resurslari olish uchun Markaziy bankka murojat qilishlari mumkin.

Tijorat banklari operatsiyalari bo'yicha foiz stavkalari ularning o'zlari tomonidan mustaqil belgilanadi. Ammo bu stavkalar davlat pul-kredit siyosatining bosh yo'nalishlarida belgilab beriladigan foiz stavkalari siyosatiga asoslangan bo'lishi lozim.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida qimmatli qog'ozlar bozorining yaxshi taraqqiy etmagan bosqichlarida iqtisodiyotda mavjud bo'lgan asosiy moliyaviy resurslar banklarga omonatlarni jalb qilish orqali amalga oshiriladi.

Banklarning keyingi funktsiyasi bu mustaqil sub'ektlararo to'lov operatsiyalarini amalga oshirish funktsiyasidir. Rejali iqtisodiyot davrida barcha to'lovlar bir davlat banki orqali amalga oshirilgan, hisob-kitoblarni bunday tizimida to'lovlarni amalga oshirishda davlat o'zi kafil bo'lardi. Mustaqil tijorat bank tizimini shakllantirish hisob-kitob tizimini ajralishiga olib keladi va banklar o'z zimmalariga oladigan risk darajasini ko'paytirdi. MFO hisob varaqalaridan foydalangan holda amalga oshiriladigan hisob-kitoblar o'rniga banklararo hisobning korrespondent schetlarga o'tishi ham risk darajasini ko'payishiga olib keldi. Bunday sharoitda tijorat banklar mijozlar hisob-kitoblar bo'yicha to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshirishilishi bo'yicha mas'uldir.

Bozor iqtisodiyotiga asoslangan barcha mamlakatlarda tijorat banklar iqtisodiyotining to'lov mexanizmida etakchi o'rin tutadi.

Mamlakatimiz iqtisodiyot to'lovlarni amalga oshirishni isloh qilish va rivojlantirish orqali mamlakatimiz to'lov tizimida tijorat banklarning o'rnini kengaymoqda.

Undan tashqari tijorat banklar moliya-valyuta bozorida faoliyat ko'rsatish, ya'ni qimmatli qog'ozlar chiqarish va ularni joylashtirish, sotib olish bilan shug'ullanishi, mijozlarga har xil axborotlar, maslahatlar berish bilan shug'ullanishi mumkin.

Tijorat banklari yuqorida keltirilgan funktsiyalari asosida quyidagi operatsiyalarni bajaradi:

-passiv operatsiyalar;

-aktiv operatsiyalar;

-bank xizmatlari va vositachilik operatsiyalari;

-bankning o'z mablag'lari hisobidan amalga oshiradigan operatsiyalari va boshqa turdagi operatsiyalarni bajaradilar.

4-§. Tijorat banklari buxgalteriya balansining tavsifi.

Tijorat bankining balansi buxgalteriya balansi bo'lib, u bankning o'z mablag'lari va jalb qilingan mablag'larining holatini hamda ularni bankning kredit va jalb qilingan mablag'larining holatini hamda ularni bankning kredit va boshqa aktiv operatsiyalariga joylanishini ifodalaydi. Bundan tashqari, buxgalteriya balansi bank tomonidan bajariladigan operatsiyalarni xarakterlaydi va haqiqiy olingan foydani ko'rsatadi. Shu bois balans bank moliyaviy faoliyati natijalarini ko'rsatuvchi buxgalteriya hisobotining asosiy shakli bo'lib, boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Bank rahbarlariga bank ishini rivojlantirishda aniq chora va tadbirlar ishlab chikishga sharoit yaratadi. Balans ma'lumotlari asosida bank kapitali va fondlari, kassadagi nakd pullar qoldig'i, mijozlarning hisob-kitob va ssuda hisob varaqlaridagi qoldiqlar, hamda boshqa jalb qilingan mablag'lar holati haqida tasavvurga ega bo'lish mumkin.

Banklarning buxgalteriya balansi O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonun va xalqaro andozalar talablariga mos keluvchi yangi hisobvaraqlar rejasi asosida belgilangan shaklda tuziladi. Yangi hisobvaraqlar rejasida iqtisodiyotda bo'lib o'tgan barcha o'zgarishlar natijasida banklar tomonidan bajarilayotgan yangi operatsiyalar ham ko'zda tutilgan. Yangi hisobvaraqlar rejasi ham mazmunan, ham tuzilishi jihatdan RSKI rejadan farq qiladi. Yangi reja bosh buxgalteriya kitobidagi hisobvaraqlar tizimini aks ettirib, ular moliyaviy operatsiyalarni guruhlashtirish, ikki yoqlama yozuvni amalga oshirish, hisobotlarni tuzish va tahlil qilish uchun ishlatiladi.

Hisobvaraqlar rejasining asosiy maksadi barcha tijorat banklari uchun hisobvaraqlarining yagona shaklini kabul qilinishi va ishlatilishini ta'minlashdan iborat.

Hisobvaraqlar rejasi 6 bo'limdan iborat:

- I. bo'lim - AKTIVLAR;**
- II. bo'lim - PASSIVLAR;**
- III. bo'lim - KAPITAL;**
- IV. bo'lim - DAROMADLAR;**
- V. bo'lim - XARAJATLAR;**
- VI. bo'lim - KO'ZDA TUTILMAGAN XOLATLAR.**

Oson qabul qilish va eslab qolish maqsadida aktiv hisobvaraqlar kodi toq, passiv hisob-varaqlar kodi eski juft raqamlar bilan belgilangan.

Rejadagi hisobvaraqlar bosh kitob uchun beshta raqamdan iborat kilib kodlashtirilgan hisob-varaqlarning nomerlanishi quyidagicha:

C	MM	SS
---	----	----

S-hisob varaqlar kategoriyasini bildiradi. ya'ni:

bo'lim – KO'ZDA TUTILMAGAN XOLATLAR.

MM- yuqorida sanab o'tilgan kategoriyalardan biriga qarashli asosiy

hisobvaraqa.

SS- asosiy hisobvaraqaqa qarashli subschet.

Masalan: 10000 raqami aktivlarni bildiradi. 10100- aktivlarga qarashli naqd

pullarni bildiradi. 10101- kassadagi naqd pullarni bildiruvchi hisobvaraqa.

Demak, 1 -aktivlarni, 01 -naqd pullarni, keyingi 01 -kassadagi naqd pullarni bildiradi.

Barcha kategoriyaga qarashli asosiy va subschetlar xuddi shu tartibda nomerlanadi.

Rejaga kiritilgan barcha hisobvaraqlar mazmun jihatdan aktiv va passiv hisobvaraqlarga bo'linadi. Yangi rejada aralash xarakterdagi aktiv-passiv hisobvaraqlar ko'zda tutilmagan.

Yangi hisobvaraqlar rejasi buxgalteriya hisobi uchun qabul qilingan quyidagii umumiy printsiplarni o'zida mujassamlashtirgan:

Aktivlar, majburiyatlar, kapital, daromad va xarajatlar bo'yicha hisobvaraqlarning tizimli tarzda ifodalanishi;

Daromad va xarajatlarning tegishli hisobvaraqlari raqamlari daromadlar kelib tushish yoki xarajatlar sarflanishdan katiy nazar tegishli daromadlar yig'ILISHI yoki xarajatlar amalga oshish davri bo'yicha o'sib borish tartibida hisobga olib borish va aksincha, kelgusi hisob davriga taalluqli bo'lgan, lekin kelib tushgan daromadlar yoki sarflangan xarajatlarning tan olinishini kechiktirish, ya'ni kelasi davr uchun qabul qilinishi;

Risk bilan bog'liq aktivlarni baholash. Ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlar uchun zaxiralar summasi tegishli joriy xarajatlar hisobvaraqlari debetlash va ularga mos keluvchi zahiralar hisobvaraqlari kreditlash bilan tashkil etiladi. Zahira hisobvaraqlari balansda tegishli aktivlar summasidan ajratmalar sifatida ko'satiladi;

- Asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati va ularning eskirish summasi bo'yicha hisob yuritilishini ta'minlash, ya'ni asosiy vositalarning eskirish summalari joriy xarajatlarning tegishli hisobvaraqlariga debetlash va tegishli aktivlarni yig'ilgan eskirish summasi hisobvaraqlariga kreditlash bilan hisobga olinadi. Yig'ilgan eskirish summalari hisobvaraqlari balansda tegishli aktivlar summasidan ajratmalar sifatida ko'rsatiladi;

- Chet el valyutalaridagi operatsiyalar hisobining ko'p valyutalik tizimining qilinishi.

Balans bo'limlarining qisqacha tavsifi.

1 bo'lim "AKTIVLAR"

"Aktiv"lar bo'limi o'z ichiga bir qator asosiy hisobvaraqlarni birlashtiradi. Bank aktivlari naqd pullardan boshlab hisobga olinadi. Naqd pullarni hisobga olish uchun 10100 hisobraqami ajratilgan. Bu hisobvaraqa nomi "Naqd pullar va boshqa kassa hujjatlari" bo'lib, o'z ichiga "Kassadagi naqd pullar", "Yo'ldagi naqd pullar",

"Valyuta almashtirish shaxobchalari kassasidagi naqd pullar", "Bankomatlardagi naqd pullar kabi bir qator sub-hisobraqamlarni birlashtiradi".

Bundan tashqari ushbu bo'limda 10300 - "O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bankidagi hisob-raqamlari", 10500 - "Bankning boshqa banklardagi hisob-raqamlari" nomli asosiy hisobvaraqlar va ularga tegishli bo'lgan bir kator sub-hisob-raqamlari ochilgan. Respublikadagi mavjud qonun qoidalarga asosan barcha tijorat banklari O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bankida o'z vakillik hisobvaraqlarini ochadilar. Mablag' o'tkazish yoki mablag'larni tushirish bo'yicha amalga oshiriladigan banklararo operatsiyalar tijorat banklarining vakillik hisobvaraqlari orqali amalga oshiriladi. Majburiy zahiralar fondi ham Markaziy Bankdagi alohida hisobvaragida turadigan bank mablag'i bo'lib, O'zbekistonning barcha tijorat banklari tomonidan majburiy tartibda zaxiralanadi, bu esa tijorat banking likvidligini saqlab turishga malum darajada kafolat bo'ladi. Majburiy zahiralar fondiga ajratmalarning foiz stavkalarini belgilash Markaziy Bank tomonidan o'tkaziladigan tijorat banklari likvidligini saqlab turuvchi eng ta'sirchan mexanizm bo'lib hisoblanadi.

Oldi-sotdi uchun mo'ljallangan qimmatli kog'ozlar bo'yicha operatsiyalar hisobini yuritish uchun 10700 hisobraqam ajratilgan. 10900 hisobraqami esa oldi-sotdi uchun mo'ljallangan qimmatbaho metallarni hisobga olish uchun mo'ljallangan. Bu ikkala asosiy hisobraqamlar ham bir necha sub-hisobraqamlarni o'ziga birlashtiradi. Qimmatli qog'ozlarga qo'yilmalar tijorat banking fond bozoridagi operatsiyalarini aks ettiradi va balans aktivining boshqa ko'rsatkichlari bilan taqqoslanganda qimmatli qogozlar bilan bo'ladigan operatsiyalarida bankning amaliy faolligini ifodalaydi. 11300 "Sotib olingan veksellar" hisobraqamida bank tomonidan veksellarni sotib olish bilan bog'liq operatsiyalar hisobga olib boriladi. Bankning sotib olingan veksellari 11301-11399 raqamli balans hisobraqamlarida hisobga olinadi. Veksellarni sotib olish -bu muomaladagi instrumentlar vositasida moliyalashtirishning bir shaklidir. Mijozlardan eksport bilan borliq va mahalliy hujjatli hamda xujjatsiz veksellarni sotib olish asosan ushbu veksellarni o'z vaqtida to'lanishi bo'yicha shartni O'z ichiga oladi. Ba'zi hollarda vekselni sotib olish yoki bank tomonidan kayta sotish shartlarini o'z ichiga olishi mumkin.

Bank tomonidan berilgan qisqa muddatli ssudalar quyidagi asosiy hisobraqamlarda hisobga olib boriladi: 11900- "O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bankiga berilgan qisqa muddatli ssudalar", 12100- "Boshqa banklarga berilgan qisqa muddatli ssudalar, 12300- "hukumatga berilgan qisqa muddatli ssudalar, 12500- Jismoniy shaxslarga berilgan qisqa muddatli ssudalar, 127000- "Davlat korxonalariga berilgan qisqa muddatli ssudalar", 12900- "Qo'shimcha korxonalariga berilgan qisqa muddatli ssudalar" 13100- "Xususiy korxonalariga berilgan qisqa muddatli ssudalar" va "Davlat korxonalariga berilgan qisqa muddatli korxonalariga ssudalar" va korporatsiyalariga berilgan qisqa muddatli ssudalarga tegishli bo'lgan qarz 13300-14300 hisob raqamlarida, uzoq muddatli ssudalar esa 14500-15500, o'rta va uzoq muddatli ssudalar xam turli mulkchilik shakllariga oluvchilar bo'yicha guruxlashtirilgan va o'rta muddatli ssudalar hisobraqamlarida hisobga olib boriladi. Umuman, kreditlar tijorat banklarining

ssudaga doir operatsiyalaridan bank foyda olishining belgilovchi moddasi hisoblanadi.

Balansda kredit muddatlari va xalq xo'jaligidagi xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning qaysi mulkchilik shakliga berilishiga qarab klassifikatsiya qilinadi. Sud jarayonidagi ssudalar va avanslar 15300 asosiy hisob - raqamda olib boriladi. hisobraqamda sud muhokamasiga o'tkazilgan ssudalarning hisobi ular to'liq undirib olinmaguncha, qarzdorlarning majburiyati qayta ko'rib chiqilmaguncha, garovdagi mol - mulki olib qo'yilmaguncha yoki sud jarayonini to'xtatadigan boshqa o'zgarishlar bo'lmaguncha shu hisobraqamda yuritiladi.

Bank investitsiyalari 15900 asosiy hisobraqamda hisobga olinadi va ikki kategoriyaga bo'linadi:

Hukumat obligatsiyalariga investitsiya qilingan mablag'lar, O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bankining obligatsiyalariga hamda xususiy obligatsiyalarga investitsiya qilingan mablag'lar;

Uz qimmatbaho qog'ozlariga qo'yilgan investitsiyalar. Bu qimmatli kog'ozlarning hisobi yuqorida ko'rsatilgan hisob - raqamda olib borilmaydi.

Bosh bank agentliklaridagi mablag'larni hisobga olib borish uchun 16100 hisob - raqam ajratilgan. Bu hisobraqamda Respublikada joylashgan bosh bank va bo'limlar yoki bo'limlararo bo'ladigan milliy va xorijiy valyutalardagi operatsiyalarning hisobi olib boriladi. 16300 hisobraqam aktivlar bo'yicha hisoblangan foizlarni hisobga olishga mo'ljallangan. Bu hisobraqam va unga tegishli bo'lgan sub - hisobraqamlarda tegishli balans hisobraqamlarda hisobi yuritiladigan aktivlar bo'yicha yoki ko'rsatilgan xizmatlar bo'yicha hisoblangan va olinishi lozim bo'lgan, ya'ni xali kelib tushmagan foizlar hisoblanadi. Balans hisoboti davrida ushbu foizlar tegishli foizlar hisobraqami (16301 - 16397) ga debetlanadi va unga mos kelgan foizli daromadlar hisobraqamiga kreditlanadi.

Bankning asosiy vositalari 16500 va 16700 hisobraqamlarida hisobga olib boriladi.

Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar - bank aktivlarining asosiy moddalaridan biri bo'lib hisoblanadi, chunki bank O'z faoliyatini tashkil qilish uchun moddiy bazaga, operatsiyalarni bajarish uchun shart - sharoitga ega bo'lishi lozim. Bankning asosiy vositalariga bino - inshootlar, kapital kurilish uchun bank tomonidan qilingan xarajatlar, ofis va ish mebeli, jixozlar, kompyuter va boshqa hisoblash texnikasi aloqa vositalari kabilar kiradi. Markazny Bank belgilagan me'yorlar tijorat bankining kapital xarajatlari miqdorini bank aktivining 10 foiz miqdorida cheklaydi. Kliring hisob - varaqlari va boshqa aktivlar 17300 va 19900 hisob - raqamlarda hisobga olib boriladi.

II bo'lim "MAJBURIYATLAR".

Bank balansining majburiyatlar qismi depozitlardan boshlanadi. Depozitlar bankning boshqa sub'ektlardan jalb qilingan manbalarini ifodalaydi Buxgalteriya xnsobining ko'p valyutalik tizimida depozit kaysi valyutada ko'yilsa, u o'sha valyutada ro'yxatga olinadi va ularning hisobi har bir valyuta uchun alohida

ochilgan bosh kitoblarda olib boriladi. Bundan tashqari depozit majburiyatlari muddati va uni qo'ygan mijozning mulkchilik shakliga taalluqligicha tasniflanadi.

Barcha depozitlar talab qilib olinguncha saqlanadigan, jamg'armali va muddatsiz depozit turlariga bo'linadi. Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar 20200 asosiy hisobraqamda hisobga olib boriladi. Uning o'zi o'z ichiga 20202 - 20296 sub - hisobraqamlarni oladi. Bu sub - hisobraqamlar turli mulkchilik shakllariga tegishli bo'lgan mijozlarning talab qilinguncha saqlanadigan depozitlari bo'yicha aloxida tasniflanadi. Jamg'armali va muddatli depozitlar xam xuddi shunday tasniflanib, ular bo'yicha hisob 20400 va 20600 hisobraqamlarda yuritiladi.

Majburiyatlar bo'limida yana 20800 "O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bankining hisobraqamlari" deb nomlangan asosiy hisobraqamlari boshqa banklarga to'lanadigan hisobvaraqlar esa 21000 asosiy hisobraqamida yuritiladi. Boshqa banklardan va mijozlardan olingan ssudalar muddatlari va kreditorlarning tiplari bo'yicha tasniflangan, ya'ni "Bank tomonidan olingan o'rta muddatli ssudalar" - 21600 asosiy hisobraqamda, "Bank tomonidan olingan o'rta muddatli ssudalar" - 21800 asosiy hisobraqamda, "Bank tomonidan olingan uzoq muddatli ssudalar" - 22000 asosiy hisobraqamda hisobga olib boriladi. Bu asosiy hisobraqamlarning har biri kreditorlarning tipiga ko'ra hisobga olib borish uchun muljallangan sub - hisobraqamlarni birlashtiradi.

Majburiyatlar bo'yicha hisoblangan foizlarni hisobga olish uchun 22400 hisobraqam ajratilgan. Bank o'zining har xil majburiyatlari bo'yicha to'lashi uchun hisoblangan foizlari 22402 - 22496 balans hisobraqamlarida hisobga olib boriladi. Bunga bankning degyuzit majburiyatlari bo'yicha hisoblangan, lekin hali to'lanmagan foizli xarajatlar kiradi. Ushbu hisobraqamlar bo'yicha to'lovlar ular amalga oshirilgan davr uchun hisoblanadi, ya'ni to'lovlar qaysi hisobot davriga tegishli bo'lsa o'sha hisobot davri uchun aks ettiriladi.

Mijozlarning boshqa depozitlari, jumladan, akkreditivlar bo'yicha majburiyatlari, veksell bilan kafolatlangan trattelar bo'yicha majburiyatlar hisobi 22600 asosiy hisob-raqamda yuritiladi.

Hukumatga tegishli daromad va boshqa tushumlarni hisobga olish uchun 23400- "Hukumatga tegishli daromad va boshqa tushumlar" asosiy hisobraqamida aks ettiriladi. Shu hisobraqamlariga tegishli bo'lgan 23402-23432 balans hisobraqamlarida hukumatning "Davlat byudjeti to'g'risida"gi Qonunda ko'zda tutilgan daromadlar bo'yicha tushumlari va shu daromadlar hisobraqamlaridagi qoldiqlar doirasida ushbu qonunda ko'zda tutilgan tegishli byudjetlardan moliyalashtiriladigan yillik xarajatlarni qoplashi mo'ljallangan byudjet mablag'larining hisobi yuritiladi. Boshqa barcha passivlar 29800 asosiy hisob-raqam orqali ifodalanadi.

III bo'lim "KAPITAL".

Ushbu bo'lim o'z ichiga 30300- "Aktsonerlik kapitali", 30600- "Qo'shimcha kapital" va 30900- "Zaxira kapitali" deb nomlangan asosiy hisobraqamlarini oladi. Tijorat bankining aktsiyadorlik kapitali bankning o'z mablag'lari xajmini ifodalaydi.

Markaziy Bank tijorat Banklarining kapital hosil qilish darajasini va tuzilmasini tartibga solib turadi, bu esa bank daromadlarini yaxshilaydi.

Kapital bo'limida yuqoridagi hisobraqamlardan tashqari 31200 hisob-raqam "Taqsimlangan foyda"ni hisobga olib borish uchun, 31500 hisobraqam esa boshlang'ich qiymatiga nisbatan qayta baholangandagi qo'shimcha qiymatni hisobga olib borish uchun ochilgan. Ushbu hisobraqamda inflyatsiya natijasida bank asosiy vositalari qiymati qayta baholanganda ularning boshlang'ich va bozor qiymatlari o'rtasidagi ijobiy fark, ya'ni boshlang'ich bahosiga nisbatan qo'shimcha qiymatining summasi aks ettiriladi.

IV bo'lim "DAROMADLAR".

"Daromadlar" bo'limi o'z ichiga bankning hisobot davridagi barcha daromadlarini oladi. Barcha foizli daromadlar 40200 - 44900 hisobraqamlarda aks ettiriladi. Bankning aktivlari bo'yicha amalga oshirilgan operatsiyalari natijasida olgan foizli daromadlari 40201 - 44901 hisobraqamlarda hisobga olib boriladi. Agar foizli daromadlar to'lov hujjatlari ko'rinishida olinsa, o'z navbatida, bankning vakillik hisob - raqami, mijozning hisobraqami yoki kassa hisobraqamlari debetlanadi. Balans hisoboti davrida hisoblangan, lekin hali olinmagan daromadlar summasiga 16300 - "Aktivlar bo'yicha hisoblangan foizlar" hisobvarag'idagi tegishli balans hisobraqamlari debetlanadi va unga mos kelgan daromadlar balans hisobraqami kreditlanadi.

Vositachilik va boshqa xizmatlar bo'yicha daromadlar 45200 asosiy hisobraqamda, xorijiy valyutadagi foyda esa 45400 hisobraqamda hisobga olib boriladi. "Xorijiy valyutadagi foyda" hisobraqami bankning spot, forvard, fyuchers shartlari asosida tuzgan valyuta bitimlari bo'yicha olingan hamda hisobot davrida amalga oshirish muddati kelmagan valyuta bitimlari revalvatsiya natijasida qayta baholanganda, ushbu bitimlar bo'yicha amalga oshmagan foydalarning hisobini yuritish uchun mo'ljallangan.

Tijorat operatsiyalari bo'yicha olingan foyda 45600 asosiy hisobraqamlarida hisobga olinadi. Ushbu asosiy hisobraqamga tegishli bo'lgan, barcha hisob - raqamlar bankning qimmatli qog'ozlar, qimmatbaho metallar vositasida amalga oshirgan tijorat operatsiyalari natijasida olingan foydasining hisobini yuritish uchun mo'ljallangan.

45800 asosiy hisobraqamda investitsiyalardan olingan foyda va dividendlar hisobga olib boriladi. Investitsiyalarni sotish qiymati ushbu aktivlarni sotib olingandagi qiymati yoki balansga kirim qilingan qiymatga nisbatan yuqori bo'lganda foyda olinishi mumkin.

Boshqa foizsiz daromadlar 45900 asosiy hisobraqamda hisobga olib boriladi. Bu hisobraqam bankning imoratlari, jihozlari, ko'chmas mulki va boshqa xususiy mulklari kabi aktivlari ijarasidan olingan daromadlarning hisobini yuritish uchun mo'ljallangan. Bir yil va undan ortiqroq muddatga ijaraga berilgan aktivlar uchun bank ijara xaqini o'zaro tuzilgan shartnomaga asosan oldinroq undirib olishi mumkin. Bu xolda oldindan undirib olingan daromadlar 22896 "Boshqa muddati surilgan daromadlar" balans hisobraqamining kreditida aks ettiriladi va muddat o'tishi bilan ishlab olingan daromad tegishli daromadlar hisobraqamlariga o'tkazib beriladi.

V bo'lim "XARAJATLAR".

Bu bo'limda hisobot davrida bankning barcha xarajatlari aks ettiriladigan hisob - raqamlar ochilgan. Bankning depozit majburiyatlari bo'yicha foizli xarajatlarining hisobi 50101 - 54902 balans hisobraqamlarida yuritiladi. Foizli xarajatlar - bu bankning yuridik va jismoniy shaxslar oldidagi har xil depozitlar, boshqa banklarning mablag'lari, bankning ssuda majburiyatlari va boshqa majburiyatlari bo'yicha amalda to'langan yoki hisoblangan xarajatlaridir. Barcha xarajatlar majburiyatlarning turlari bo'yicha tasniflangan.

Bankning vositachilik xarajatlari va turli xizmatlar bo'yicha xarajatlar 55100 balans hisobraqamida hisobga olinadi. Xorijiy valyutalarda ko'rilgan zarar esa 55300 balans hisobraqamida aks ettiriladi. Bu hisobraqam banklarning spot, forvard, opsiyon va fyuchers shartlari asosida tuzgan valyuta bitimlari bo'yicha ko'rgan zararlarining hisobini yuritishga mo'ljallangan. Agar bank kimmatbaho qog'ozlar oldi - sottisi bo'yicha zarar ko'rayotgan bo'lsa, bu zarar 55800 balans hisobraqamida hisobga olib boriladi.

Bank bino - inshootlarini, jihozlarini, ko'chmas mulkni sotishdan ko'rilgan zararlar hamda yuqorida ko'rsatilgan hisobraqamlarda, hisobga olingan zararlarining hech biriga tegishli bo'lmagan boshqa foizsiz xarajatlar 55900 - "Boshqa foizsiz xarajatlar" asosiy hisobvaraqa aks ettiriladi. Bankning operatsion xarajatlarini hisobga olib borish uchun 56100 "Bank xizmatchilarining ish haqi va ular uchun qilingan boshqa xarajatlar", 56200 "Ijara va ta'minot xarajatlari", 56300 "Xizmat safari va yo'l xarajatlari", 56400 "Ma'muriy xarajatlar", 56500 "Reprezentatsiya xarajatlari", 56700 "Sug'urta, soliq va boshqa xarajatlar", kabi hisobraqamlar ochilgan. Bankning ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlar 56800 asosiy hisobraqamda, bankning daromad solig'ining baholanishi esa 56900 hisobraqamda hisobga olib boriladi.

VI bo'lim "KO'ZDA TUTILMAGAN HOLATLAR BO'YICHA HISOBRAQAMLAR".

Yangi hisobvaraqlar rejasida ko'zda tutilmagan holatlar bo'yicha balansdan tashqari hisobraqamlar xam xuddi balans ichidagi hisobraqamlar kabi ikki yoqlama yozuv asosida olib boriladi. Ilgari balansdan tashqari joylashgan hisobraqamlar oddiy yozuv, kirim yoki chiqim ko'rinishida olib borilar edi. hisobvaraqlar rejasidagi har bir balansdan tashqarida joylashgan hisobraqam uchun kontr -hisobraqam biriktirib qo'yilgan bo'lib, ular buxgalteriya yozuvlarini amalga oshirish maqsadida ishlatiladi. Balans hisobotida esa faqat asosiy hisobraqam qoldiqlari ko'rsatiladi. Kontr-hisob raqamlar yordamida ikki yoqlama yozuv olib borish balansdan tashqarida joylashgan hisobraqamlar bo'yicha operatsiyalarning to'liq o'tkazilish yoki o'z vaqtida hisobdan chiqarilishi, biror summaning o'tkazilmay qolib ketish ustidan nazorat olib borish nuqtai nazaridan samarali bo'lib hisoblanadi.

"Savdoni moliyalashtirish" 90900 asosiy hisobraqamlarga tegishli barcha hisobraqamlarga kontr-hisobraqam ajratilgan. Masalan, "To'lov muddatini kutayotgan hisob-kitob hujjatlari" nomli 90962 hisobraqam uchun 96319 kontr-

xisobraqam ajratilgan. "o'z vaqtida to'lanmagan hisob-kitob hujjatlari" nomli 90963 hisobraqamga 96321 kontr-hisobraqam ajratilgan. Bankning bergan va olgan ssudalari bo'yicha "Ssuda majburiyatlari - 91800 asosiy hisobraqamiga esa tegishli 96351- "Berilgan ssudalar bo'yicha majburiyatlar" va 96356- "Olingan ssudalar bo'yicha majburiyatlar" kontr hisobraqamlari biriktirib qo'yilgan. Xuddi shu kabi boshqa balansdan tashqari hisobraqamlar bo'yicha ham tegishli kontr-hisobraqamlar ajratilgan. Barcha kontr-hisobraqamlar ikki yoqlama yozuv o'tkazish uchun mo'ljallangan.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki va tijorat banklarining balans namunasi va ularning tarkibiy qismlari to'g'risidagi ma'lumotni 5-6-7 ilovalarda ko'rish mumkin.

Bankning kundalik buxgalteriya balansi barcha bank muassasalari tomonidan birinchi tartibdagi balans hisob raqamlari tartibida yig'ma kartochkalar ma'lumotlariga asosan quyidagi shaklda tuziladi:

Balans

2002 yil, “_____” _____

Balans hisobraqamlari	AKTIV	PASSIV
--------------------------	-------	--------

JAMI

Imzolar: Boshliq _____

Bosh buxgalter _____

Har kunlik tuziladigan balansda hisob raqamlaridagi qoldiq summalarining pastiga yoki alohida qog'ozga, balansga ilova qilib, yig'ma kartochkalar asosida balansdan tashqari hisob raqamlardagi qoldiq summasi kiritiladi.

Har oyning birinchi sanasiga balans 2 nushada ikkinchi tartibdagi hisob raqamlari bo'yicha tuziladi.

Kundalik operatsiyalar kompyuterlarda hisob olingan holda kundalik balans sifatida balans hisob raqamlari bo'yicha qoldiqlar va oborotlar haqida ma'lumotlardan foydalaniladi.

5-ilova

O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bankning balans jadvali

Aktiv	Passiv
Kassadagi mavjud pul	Pul emissiyasi
Oltin va boshqa qimmatbaho metallar	Tijorat banklarining pul mablag'lari
Banklarning korrespondent hisoblari	Xalqaro moliya institutlarining pul mablag'lari
Davlatga qarashli va boshqa qimmatli qog'ozlar	Hukumat mablag'lari
Hukumatga berilgan ssudalar	Boshqa passivlar
Tijorat banklariga berilgan ssudalar	Ustav sarmoyasi
Nobank institutlariga berilgan ssudalar	Sarmoya qoldiqlari
Boshqa aktivlar	Zahiralar va fondlar
	Taqsimlanmagan foyda (daromad)
Jami:	Jami:

**"Tijorat Banklari".
Tijorat banki balansining jadvali.**

Aktiv	Passiv
Kassadagi mavjud pul	Talab qilib olinadigan
Boshqa banklardagi "nostro" hisoblari	Jamg'arma omonatlari
Davlat qimmatbaho qog'ozlari	Muddatli depozitlar
Kreditlar	Banklararo kreditlar
Sarmoyalar	Boshqa passivlar
Asosiy pul mablag'lari	hissadorlik kapitali
Boshqa aktivlar	Kapital qoldig'i
	Zaxiralar
	Taqsimlanmagan foyda
Jami:	Jami:

AQSh tijorat banki balansi.

Aktiv	Summa	Passiv	Summa
Naqd pul va "nostro" hisoblari	22200	Talab qilinib olinadigan depozitlar	58800
Davlat qimmatbaho qog'ozlari	30000	Jamg'arma omonatlari	47000
Shtatlarning qimmatbaho qog'ozlari	28700	Muddatli depozitlar	68600
Davlat muassasalarining boshqa qimmatbaho qog'ozlari	4100	Jami depozitlar	174400
Sotilgan federal fondlar	600	Sotib olingan federal fondlar	2000
Kreditlar	110140	Zayom (qarz) mablag'lari	4000
"yomon" kreditlarni qoplash uchun zahira	3240	Subordinatsiya veksel-lari va debenturalar	3100
Netto kreditlari	106900	Jami passivlar	183500
Asosiy vositalar	8940	hissadorlik kapitali	2000
Asosiy vositalarning eskirishi	4740	Kapital qoldig'i	8400
Netto-asosiy mablag'lari	4200	Taqsimlanmagan foyda	5200
To'plangan foiz	1400	Ehtiyotkorlik zahirasi	200
Boshqa aktivlar	1200	Jami o'z sarmoyasi	15800
Jami aktivlar	199300	Passivlar va sarmoyaning jami	199300

Quyidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering.

Bank ta'sischi	Ustav kapital
Bank aktsiyadori	Bank resurslari
Bank manfaati	Katta bank
Mijoz manfaati	Kichik bank
Bank paychisi	Ekvivalent mablag'
Bank operatsiyalari	Bank turlari
Ochiq turdagi aktsiyador bank	Bank xususiyatlari
g'piq turdagi aktsiyador bank	Rezerv fondlar
Xususiy banklar	Qayta moliyalashtirish stavkasi
Universal banklar	Foiz stavkasi
Tijorat bankning funktsiyalari	Foiz siyosati
Bank foydasi	Brokerlar.
Bank zarari	

O'z bilimini tekshirish bo'yicha savollar

1. Tijorat banklarining iqtisodiyotdagi rolini asoslab bering.
2. Tijorat banklari iqtisodiyotga qaysi jihatlari bilan ta'sir ko'rsatadi?
3. Xususiylashtirish sharoitida banklarning o'rni va rolini ko'rsating.
4. Banklar faoliyatini erkinlashtirish deganda nimani tushunasiz?
5. Tijorat banklari faoliyatini tashkil qilish asoslarini keltiring.
6. Qanday shartlar bajarilganda banklar faoliyatini olib borishga litsenziya beriladi?
7. Litsenziya chaqirib olinishi mumkinmi?
8. Markaziy bank bilan tijorat banklarining munosabatlarini keltiring va asoslang.
9. Tijorat banklarining ustav kapitaliga qo'yiladigan talablarni tushintirib bering.
10. Tijorat banklarining funktsiyalarini keltiring.
11. Tijorat banklarining balansi va uning tarkibiy qismlari, ularning mutanosibligini tushuntiring.

III- BOB. TIJORAT BANKLARI FAOLIYATINI TARTIBGA SOLISHDA IQTISODIY NORMATIVLARNING O'RNI

1-§. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan o'rnatilgan iqtisodiy normativlarning takomillashib borishi

Mamlakatimiz iqtisodiyotining bozor munosabatlariga o'tishi munosabati bilan yangi banklarni shakllantirish, ularni nazoratini rivojlantirish masalasi keskin darajada ko'ndalang bo'lib turadi. Bugungi kunda Respublika hududida 36 ta turli xil mulkchilik shakliga asoslangan banklar faoliyat ko'rsatmoqda.

O'zbekiston bank tizimini qayta qurish mustaqil davlat iqtisodiy tizimini muhim yo'nalishlaridan biri bo'ldi. Xo'jalik mexanizmining bir maromda faoliyat yuritishi barqaror ishlaydigan banklar milliy tizimini taqozo etadi va iqtisodiyotni bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida sifat jihatidan butunlay yangi bank tizimi hamda bank nazoratini tub asosini yaratish va qurish uzluksiz davom ettirilmoqda.

Mamlakatimizning rivojlangan bank tizimini shakllantirish, davlatimiz tomonidan olib borilayotgan moliya siyosatining mahsuli bo'lishi kerak.

Banklar ustidan nazorat qilish, ular faoliyatida muayyan cheklashlarni o'rnatish iqtisodiy erkinlikka zid bo'lgan holat sifatida qaralishi mumkin. Lekin jahonning ko'pgina rivojlangan davlatlarida banklar, shuningdek, boshqa moliya tashkilotlarining faoliyatlari ko'p darajada davlat tomonidan tartibga solinadi. Boshqacha qilib aytganda, hatto rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy sektor jiddiy ravishda tartibga solinar ekan, o'tish davrida buni to'la oqlash mumkin.

Biroq bozor sharoitida moliyaviy sektorni tartibga solish tovarlar va xizmatlar narxiga ta'sir ko'rsatish uchun bozor mexanizmlariga etarli darajada harakat erkinligini berish, shuningdek, mayda-chuyda narsalarga aralashishdan voz kechish bilan qo'shib olib borilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

To'g'ri, bank faoliyatini tartibga solish haddan tashqari bo'ladigan va raqobatning rivojlanishiga xalaqit beradigan omilga aylanadigan chegarani belgilash oson emas. Shuning uchun jahonda umumiy qabul qilingan printsiplar va qoidalar har bir mamlakatda aniq vaziyat tahlilini hisobga olgan holda qo'llaniladi.

U yoki bu bankning faoliyatida aniqlangan kamchiliklarni tuzatishga majbur qilish uchun nazorat organi ixtiyorida ta'sir ko'rsatish choralarining muayyan to'plami bo'lishi kerak. Bizning yangi bank qonunlarimizga ko'ra turli vaziyatlarda foydalanish mumkin bo'lgan darajalangan choralari majmui ko'zda tutilgan. Jumladan, iqtisodiy me'yorlarni o'zgartirish, majburiy rezerv fondini oshirish, ayrim bank operatsiyalarini amalga oshirishni ta'qiqlab qo'yish, hissadorlarga dividendlar to'lashni to'xtatib qo'yish, bank ustidan vasiylik o'rnatish kabilardir. Eng so'nggi chora esa ularga berilgan ruxsatnomalarni (litsenziyalarni) qaytarib olishdan iboratdir.

Tijorat banklarini nazorat qilish deganda banklarning barqarorligini ta'minlash maqsadida doimiy ravishda amalga oshiriladigan nazorat tushuniladi.

Davlatning pul-kredit siyosati, xususan tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish siyosati qonun hujjatlari, hukumat qarorlari, Markaziy bankning yo'riqnomalari

asosida amalga oshiriladi. huquqiy me'yorlar banklar uchun majburiy bo'lgan cheklovlar va faoliyatining qat'iy chegaralarini belgilab beradi. Bu esa, bank yomon, sifatsiz boshqarilgan taqdirda jiddiy zararlar yuzaga kelishining oldini oladi. Bank faoliyatini tartibga solishning huquqiy asoslarining mustahkam emasligi banklarning bankrot bo'lishiga va umumiy nobarqarorlikni yuzaga kelishiga olib keladi.

Bank tizimini ishonchli tarzda himoya qilishni ta'minlaydigan huquqiy tartibga solish me'yorlarini yaratish lozim. Masalan, iqtisodiy normativlar barcha tijorat banklariga nisbatan bir xil tarzda qo'llanilishi lozim. Aks holda, ayrim banklar erkin raqobat muhitidan chetga chiqib qoladi.

Respublikamizda bank nazoratining rivojlanish tarixi milliy bank tizimimizning rivojlanishi bilan uzviy bog'liqdir. Milliy bank tizimining rivojlanishi bilan bank nazorati ham takomillashib bordi. Shu jarayonni bank nazoratining asosi bo'lgan iqtisodiy me'yorlarning rivojlanishi misolida ko'rib chiqamiz.

Mustaqil respublikamizda dastlabki iqtisodiy me'yorlar 1991 yil 15 fevralda qabul qilingan «Banklar va bank faoliti to'g'risida»gi qonun talablaridan kelib chiqib yaratilgan bo'lib, keyinchalik ular takomillashtirildi.

Respublika Markaziy banki tomonidan tijorat banklarining balans likvidliligini doimo ta'minlab borish yoki ularning o'z oldilaridagi majburiyatlarini o'z muddatida amalga oshirishlariga erishish, omonatchilarni manfaatlarini himoya qilish hamda, qisqacha ta'riflaganda Respublikada barqaror bank tizimini yaratish maqsadida 1992 yil 2 avgustdagi Markaziy bankning 10-sonli qoidasiga asosan tijorat banklari faoliyatini tartibga solib turish uchun iqtisodiy normativlar o'rnatildi.

Mazkur qoidaga binoan tijorat banklari uchun dastlabki 8 ta iqtisodiy normativlar belgilandi. Bular tarkibiga quyidagilar kiritildi:

- ◆ N1 – bank sarmoyasining riskni hisobga olib chamlangan aktivlarning jami miqdoriga nisbati ko'rsatkichi (eng kami 0,05)
- ◆ N2 – bank sarmoyasini yuqori riskli aktivlar miqdoriga nisbati ko'rsatkichi (eng kami 0,15)
- ◆ N3 – bank sarmoyasi uning majburiyatlariga nisbati ko'rsatkichi (eng kami 0,2)
- ◆ N4 – banklar jalb etgan fuqarolar omonatlarini bank sarmoyasiga nisbati (eng yuqorisi 1,00)
- ◆ N5 – joriy likvidlilik ko'rsatkichi (ixtisoslashgan banklar uchun 0,20, boshqa banklar uchun 0,30)
- ◆ N6 – o'rta muddatli likvidlilik ko'rsatkichi (ixtisoslashgan banklar uchun eng yuqorisi 1,50, boshqa banklar uchun 1,00)
- ◆ N7 – uzoq muddatli likvidlilik ko'rsatkichi (ixtisoslashgan banklar uchun 0,20, boshqa banklar uchun 0,30)
- ◆ N8 – bir qarz oluvchiga to'g'ri keladigan kreditning eng yuqori miqdori ko'rsatkichi (eng yuqorisi 0,50).

Bundan tashqari, tijorat banklarining aktivlari ularning risk darajasiga qarab 6 guruhga ajratiladi.

1 guruh– riskdan xoli bo'lgan aktivlar.

- 2 guruh – risk darajasi kam bo'lgan aktivlar.
- 3-6 guruhlar – risk darajasi yuqori bo'lgan aktivlar.

Tijorat banklari uchun iqtisodiy normativlarning o'rnatilishi – bu avvalo Markaziy bank tomonidan samarali bank nazoratini olib borishga erishish, tijorat banklari faoliyatida vujudga keladigan muammolarni oldindan aniqlash va qolaversa barqaror bank tizimini yaratishda eng muqim instrumentlardan biri bo'ldi.

Lekin Respublikamizda banklar faoliyatining rivojlanib borishi, ular tomonidan ko'rsatilayotgan xizmat turlarining kengayib borishi va boshqa omillarni e'tiborga olgan holda Respublika Markaziy banki (1995 yil 2 avgustdan 10-sonli) «Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish» qoidasini qaytadan ishlab chiqdi va joriy etdi.

Ushbu qoidani oldingisidan farqli tomoni shundan iborat ediki, avvalam bor, tijorat banklari uchun qo'yiladigan talablar bir muncha kuchaytirildi. Bular: birinchidan, yangidan tashkil etilayotgan banklar uchun o'rnatilgan ustav sarmoyasining eng kam miqdori minimal oshirildi. Ikkinchidan, tijorat banklarining Markaziy bankdagi majburiy rezerv fondi ajratmasining miqdori ham oshirildi.

Uchinchidan, qisqa muddatli likvidlilik ko'rsatkichini aniqlovchi 3 xil me'yor o'rnatildi.

- ◆ 30 kundan 90 kungacha bo'lgan kreditlar va shu muddatdagi depozitlar bo'yicha ko'rsatkich.
- ◆ 90 kundan 180 kungacha bo'lgan kreditlar va shu muddatdagi depozitlar bo'yicha ko'rsatkich.
- ◆ 180 kundan 1 yilgacha bo'lgan kreditlar va shu muddatdagi depozitlar bo'yicha ko'rsatkich.

Bank sarmoyasiga bo'lgan talablar yuqori riskli bank aktivlarini chegaralashi bank majburiyatlarining o'z o'zidan chegaralanishiga olib kelishini nazarda tutib, bank sarmoyasining bank majburiyatlariga nisbati ko'rsatkichi bekor qilindi.

Barchamizga ma'lumki, keyingi davrga kelib bank tizimida, xususan banklarni nazorat qilish borasida yangi huquqiy asoslar yaratildi, ya'ni bank qonunchiligi yanada takomillashdi. O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida» hamda «Banklar va bank faoliyati to'g'risida» yangi tahrirdagi, jahon andozalari talablariga to'lib javob beradigan qonunlar qabul qilindi.

Bundan tashqari, qonun hujjatlari asosida Markaziy bank tomonidan 1996 yilning iyul oyidan boshlab bank aktivlari sifatini tasniflash tartibi ishlab chiqildi.

1997 yilning mart oyidan boshlab esa dunyoga mashhur bo'lgan «Artur Andersen» firmasi ko'magida ishlab chiqilgan va banklar hisobotining xalqaro andozalariga mos bo'lgan buxgalteriya hisobining yangi hisoblar rejasi joriy etildi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, respublika Markaziy banki tomonidan 1997 yilning fevral oyidan boshlab banklar faoliyatini tartibga soluvchi asosiy me'yoriy hujjat bo'lgan «Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish» qoidasi Bazel qo'mitasi tomonidan o'rnatilgan standart va talablarni inobatga olgan holda qaytadan mukammal tarzda ishlab chiqildi.

Mazkur yangi qoidaga asosan bank sarmoyasiga nisbatan qattiqroq bo'lgan talablar o'rnatildi.

Banklarning qimmatli qog'ozlar bozoridagi bajaradigan operatsiyalarining tobora rivojlanib borishi hamda ularni investitsion jarayonlarini kengayib borishidan kelib chiqqan holda qo'shimcha ravishda «Tijorat banklarining qimmatli qog'ozlari uchun quyilmalar» va «Banklarning o'z mablag'laridan investitsiyalarda foydalanish me'yori» ko'rsatkichi kabi yangi me'yorlar kiritildi.

Yangidan o'rnatilgan iqtisodiy normativlar quyidagilardan iborat:

- ◆ Yangidan tashkil etilayotgan va faoliyat ko'rsatayotgan banklarning eng kam nizom fondi miqdorini o'rnatish;
- ◆ Sarmoyaning etarlilik koeffitsienti;
- ◆ Bank sarmoyasi bilan uning majburiyatlari o'rtasidagi nisbat ko'rsatkichlari;
- ◆ Bank balansi likvidligi ko'rsatkichi;
- ◆ Bir qarz oluvchiga to'g'ri keladigan riskning eng katta hajmi;
- ◆ Barcha «katta» kreditlarga to'g'ri keladigan riskning eng yuqori hajmi;
- ◆ Bir omonatchiga to'g'ri keladigan riskning eng katta miqdori;
- ◆ qimmatbaho qog'ozlar bo'yicha operatsiyalarda o'z mablag'laridan foydalanish ko'rsatkichi;
- ◆ Daxldor shaxslar bilan ish olib borish.

Tijorat banklarida kapitalning etarliliigi, aktivlarning sifati, foydaliligi va likvidligiga qarab ularning moliyaviy ahvoli baholanadi, nochor banklar aniqlanadi. Ana shu ko'rsatkichlarning har biri bo'yicha chekli qiymatni aniqlash Markaziy bank va uning hududiy Bosh Boshqarmalariga bank muassasasini sog'lomlashtirish yoki uning beozor tarzda tugatish imkonini beradi.

Shulardan kelib chiqqan holda, tijorat banklarining asosiy vazifasi – iqtisodiy me'yorlarga rioya etishdan, kapital va likvid mablag'larni etarli darajada saqlashdan, shubhali va amal qilayotgan aktivlarga nisbatan rezervlarni vujudga keltirishdan, shuningdek mahrum bo'lish xavfini kamaytirish maqsadida aktivlarni diversifikatsiyalashdan iboratdir.

Quyida ilk bor belgilangan iqtisodiy me'yorlarning har biriga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Tashkil etilayotgan banklar uchun nizom fondining eng kam miqdori quyidagicha o'rnatilgan:

Sanalar	Toshkent shahrida joylashgan tijorat banklari uchun	Viloyatlar va qishloq tumanlarida joylashgan tijorat banklari uchun
01.01.1997 y.	65000 EKYu	330000 EKYu
01.01.1998 y.	1200000 EKYu	650000 EKYu
01.01.1999 y.	1600000 EKYu	800000 EKYu
01.01.2000 y.	2000000 EKYu	1000000 EKYu

1997 yil 1 yanvardan boshlab yangidan ochilayotgan tijorat banklarining eng kam ustav sarmoyasi miqdori minimal ish haqining oshishiga bog'liqligi bekor qilinib, talab qilinadigan eng kam ustav sarmoyasining miqdori EKYu ga bog'landi. Barcha tijorat banklari mazkur jadval asosida har chorakda yillik o'sish ko'rsatkichining 25% miqdorida ko'paytirib borishni ta'minlashlari kerak edi.

«Sarmoyaning etarlilik ko'ffitsienti» bank sarmoyasi bilan riskni hisobga olib chamalangan aktivlar jami hajmining nisbati sifatida aniqlangan:

$$N1q \quad \frac{K}{Ar}$$

Bunda: **K** – bank sarmoyasi,

Ar – riskni hisobga olib chamalangan bank aktivlari.

Bank sarmoyasi o'z xususiyatiga ko'ra «Asosiy» va «qo'shimcha» sarmoyadan tashkil topadi. Bunda asosiy sarmoya jami sarmoyaning kamida 50% ni tashkil etishi kerak edi.

Sarmoya hisob-kitobiga ustav fondining Markaziy bankda ro'yxatga olingan hajmdan ortiqcha to'langan qismini kiritishga ruxsat etiladi. Faqat buning uchun tijorat banki ta'sis hujjatlariga kiritilgan o'zgarishlarni ruyxatga olish o'z vaqtida taqdim etishi lozim bo'lgan.

Tijorat banklarining aktivlari risk darajasiga qarab, 4 guruhga bo'lingan. Risk darajasi bo'yicha:

- 1-guruhga riskdan xoli bo'lgan aktivlar,
- 2-guruhga risk darajasi kam bo'lgan aktivlar,
- 3-4 guruhlarga yuqori riskli aktivlar kiradi.

Mazkur me'yorning kam miqdori 0,08 qilib o'rnatilgan.

Bank sarmoyasi bilan uning majburiyatlari o'rtasidagi nisbat ko'rsatkichi yuzaga kelishi mumkin bo'lgan turli riskdan qat'iy nazar, faoliyat umumiy hajmi funktsiyasi sifatidagi sarmoya etarliligini belgilab beradi:

$$N2q \quad \frac{K}{O}$$

Bunda: **K** – bank sarmoyasi,

O – bank majburiyatlari.

N2- normativning eng yuqori miqdori 0,05 ga teng.

Banklar likvidligini saqlash g'oyat muhim hisoblanadi. Bu narsa ikki maqsadga erishish uchun zarurdir: birinchidan, omonatlar olib qo'yilganda bankning o'z majburiyatlarini bajarish qobiliyatini ta'minlash uchun, ikkinchidan, kreditlarga bo'lgan talabni qondirish uchun.

Likvidlik bankning kundalik faoliyatida pul mablag'lari mavjudligi yoki o'z aktivlarini likvid mablag'larga aylantira olish qobiliyati bilan ta'minlanadi.

Tijorat banklari uchun quyidagi likvidlik ko'ffitsientlari belgilangan:

lahzali (mgnovenno'y) likvidlik ko'ffitsienti likvid shaklidagi balans aktivlari, ya'ni ekstremal vaziyatlarda tez sotiladiganlari bilan bankning muddatsiz depozit hisobvaraqlari bo'yicha majburiyatlar summasi orasidagi nisbatni bildiradi,

$$N3q \quad \frac{LA}{OV}$$

Bunda: **LA** – bankning pul shaklidagi aktivlari,

OV – bankning muddatsiz depozit hisobvaraqlariga doir majburiyatlari.

N3- me'yorining yo'l qo'yiladigan eng kam alomati 0,25 qilib belgilangan. Mazkur me'yor Markaziy bank tomonidan kunlik balans asosida tezkor (operativ) tarzda nazorat qilib boriladi.

Lahzali likvidlik ko'rsatkichi – iqtisodiy mohiyatiga ko'ra ushbu normativ bankning omonatchilar oldidagi majburiyatlarini shu lahzada bajara olish qobilaylatini anglatadi.

«**Joriy likvidlik ko'rsatkichi**» likvid shakldagi bank aktivlarini 30 kungacha bo'lgan muddatda yo'qlab olingungacha turadigan qisobvaraqlari bo'yicha majburiyatlari summasi orasidagi nisbatni bildiradi.

$$N4q \quad \frac{LA (1)}{OV (1)}$$

Bunda: **LA** – qaytarish muddati 30 kungacha muddatda berilgan bankning likvid aktivlari va kreditlar,

OV – qaytarish muddati 30 kungacha bo'lgan yo'qlab olingungacha turadigan majburiyatlari.

N4- me'yorining yo'l qo'yiladigan eng kam miqdori 0,3 ga teng.

Tajribadan shu narsa ma'lumki, ayrim tijorat banklari o'rtasida yuqori daromadni ko'zlagan holda talab qilib olgunga qadar va qisqa muddatda quyilgan omonatlar hisobidan kredit berish va boshqa aktiv operatsiyalarga uzoq muddatli tartibda joylashtiradilar. Jalb etilgan mablag'larning muddati kelgan paytda esa bank omonatchilar oldidagi o'z majburiyatlarini muddatida bajarish imkoniga ega bo'lmaydi. Buning natijasida bank o'z to'lov qobiliyatini yo'qotadi. Bunday holat bankning o'z faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatibgina qolmasdan, balki omonatchilarning moliyaviy ahvoriga qolaversa, bank tizimi faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bank operatsiyalarini bajarish bo'yicha litsenziyasi qaytarib olingan banklar bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Mazkur holatlarga yo'l qo'ymaslik maqsadida bank amaliyotida aktiv va passiv mablag'larning miqdori va muddatlarini balanslash talablari o'rnatildi. Bu to'g'rida jahon bank tajribasining «bankning oltin qoidasi» deb nomlanuvchi qoidasi amal qiladi. Unga binoan bankning moliyaviy talablari miqdori va muddati uning majburiyatlari miqdori va muddatlariga muvofiq kelishi shart.

N4-normativining iqtisodiy mazmuni shundan iboratki, qay darajada jami balans aktivlarining likvid qismi talab qilib olingunga qadar bo'lgan majburiyatlarni

bir vaqtning o'zida qaytarishi mumkinligidir. Madomiki bunday muddatli omonatchilar har qanday vaqtda bankdan o'z omonatlarini talab qilishlari mumkin.

Yuqoridagi shartlardan kelib chiqqan holda, mazkur normativ bank tomonidan omonatchilardan jalb qilingan mablag'lar muddati bilan ularning aktiv operatsiyalarga joylashtirish muddatlariga qat'iy muvofiq kelishini talab etadi.

Shuning bilan bir qatorda mazkur me'yorning buzilishi xalq xo'jaligida bo'ladigan hisob-kitoblarni sekinlashtirishga olib kelishi mumkin.

«**Qisqa muddatli likvidlik ko'rsatkichi**» bankning qaytarish muddati 30 kundan to 1 yilgacha bo'lgan depozitlar, olingan kreditlari va boshqa qarz majburiyatlariga nisbati bilan xarakterlanadi.

$$\text{N5q} \quad \frac{\text{A}}{\text{DqK}}$$

Bunda: **A** – 30 kundan 1 yilgacha muddatga berilgan kreditlar.

D – 30 kundan 1 yilgacha muddatga jalb qilingan mablag'lar va depozitlar.

K – Bank sarmoyasi.

Mazkur me'yorning eng yuqori o'rnatilgan miqdori 1 ga teng.

Bir qarz oluvchiga va muassisga, bank aktsiyadorlariga moliyaviy jihatdan bankning qurbi etmaydigan darajada katta miqdorda kreditlar berilishi tijorat banki uchun juda risklidir. Shuning uchun «**Bir qarz oluvchiga to'g'ri keladigan riskning eng katta hajmi**» me'yori o'rnatiladi va mazkur me'yor ustidan qattiq nazorat o'rnatish talab etiladi.

$$\text{N6q} \quad \frac{\text{Kr}}{\text{K}}$$

Bunda: **Kr** – bank riskining bir qarz oluvchiga to'g'ri keladigan jami summasi qo'shilgan depozitlardan tashqari 75% balansdan tashqari majburiyatlar.

K – bank sarmoyasi.

Bu me'yor hukumat kafolati bilan ta'minlangan kreditlarga, jumladan, xalqaro qarzar bo'yicha takror moliyalanadigan kreditlarga taalluqli emasdir, qolgan kreditlar uchun qarz oluvchi majburiyatlarining umumiy summasidan respublika davlat qimmatli qog'ozlarni garovga olib, garov summasini 90% hajmda berilgan qarzar chegirib qolinadi.

Ushbu me'yorga o'rnatilgan eng yuqori chegara 0,25 ga teng.

Bir qarz oluvchiga berilgan kreditlar qo'shilgan (q) shu qarz oluvchiga nisbatan bergan, bank sarmoyasidan 15% ortiq bo'lgan balansdan tashqari majburiyatlar summasining 75% jamlangan qarz «katta» kredit hisoblanadi. «Katta» kreditlar tijorat banki Kengashi bir ovozdan qabul qilgan qarori asosida beriladi va bu qarzar boshqaruv tomonidan alohida nazorat qilib boriladi. Lekin bank Kengashining bunday kreditlar berish to'g'risida qaror qabul qilish bilan bog'liq vakolati Boshqaruvga berilishga ruxsat etilmaydi.

Bundan tashqari shuni ta'kidlash lozimki, bank uchun «katta» toifaga kiradigan va bir qarz oluvchiga beriladigan kreditlar summasini shu qarz oluvchining o'z mablag'lari summasidan oshirmaslik tavsiya etiladi.

«Katta» kreditlarning hammasiga to'g'ri keladigan riskning eng yuqori miqdori «katta» kreditlar jami miqdorining o'z mablag'lari, ya'ni bank kapitali nisbati bilan aniqlanadi.

$$N7q \quad \frac{SK}{K}$$

Bunda: **SK** – balansdan tashqari majburiyatlarning 75% bilan hisoblangan «katta» kreditlarning jami summasi.

K – bank sarmoyasi.

Mazkur me'yor miqdori balansdan tashqari majburiyatlar bilan hisoblanib berilgan «katta» kreditlarning jami miqdori bank kapitalining 5 barobaridan oshmasligi kerak.

Bir omonatchiga (kreditorga) to'g'ri keladigan riskning eng yuqori me'yori olingan kredit yoki omonatning eng yuqori miqdori va bitta depozitorning depozit hisobidagi qoldiq qiymatini bankning o'z mablag'lari miqdoriga nisbati bilan aniqlanadi.

$$N8q \quad \frac{O}{K}$$

Bunda: **O** – olingan kredit yoki omonatning eng yuqori miqdori va bitta omonatchining hisobraqamidagi, joriy raqamidagi va qimmatbaho qog'ozlar bo'yicha operatsiyalar qoldiqlari.

K – bank sarmoyasi.

Ushbu me'yor uchun o'rnatilgan eng yuqori miqdor,
1997 yil 1 iyuldan 1998 yil 1 yanvargacha – 1,0;
1998 yil 1 yanvardan 1999 yil 1 yanvargacha – 0,75;
1999 yil 1 yanvardan 2000 yil 1 yanvarga – 0,50.

Qimmatli qog'ozlar bilan bo'lgan operatsiyalarda o'z mablag'idan foydalanish ko'rsatkichi bankning oldi-sotdi uchun xarid qilgan nodavlat qimmatbaho qog'ozlari miqdorini o'z mablag'lariga nisbati bilan belgilanadi.

$$N9q \quad \frac{Ts}{AK}$$

Bunda: **Ts** – oldi-sotdi maqsadida qimmatbaho qog'ozlarni sotib olishga yo'naltirilgan bankning o'z mablag'lari.

AK – aktsioner kapitali.

O'rnatilgan me'yorning eng yuqori darajasi 0,25 ga teng.

Bankning investitsiya uchun ishlatilgan o'z mablag'lari me'yor jami investitsiya miqdorini bank sarmoyasiga nisbati orqali hisoblanadi.

$$\frac{N10q}{AK} = \frac{SI}{AK}$$

Bunda: **SI** – bank investitsiyasining jami summasi.

AK – aksioner kapital.

Bankning boshqa banklar, korxonalar tashkilotlar ustav fondiga qo'yadigan jami investitsiya summasi miqdorining ulushi bank sarmoyasining 20% dan va Nizom fondining 10% dan oshirmaslik uqtirilgan.

Mazkur me'yor uchun o'rnatilgan miqdor 0,5 ga teng.

Bank nazoratining yana bir muhim sohalaridan biri bog'liq shaxslar bilan bank operatsiyalarini o'tkazish hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunining 26-moddasiga asosan bankka aloqador bo'lgan shaxslar bilan bankka bog'liq bo'lmagan shaxslarga nisbatan qulayroq shartlar asosida bitim tuzishni ta'qiqlaydi va Markaziy bankka bunday bitimlar bo'yicha cheklashlar belgilash yuzasidan vakolatlar berilgan.

Bankning asosiy aksiyadorlari, uning rahbarlari, xodimlari va ular bilan bog'liq shaxslar bank xizmatlaridan imtiyozli asosda foydalanmasliklari va amaldagi qonunlarga rioya qilishlari kerakdir.

Daxldor shaxslar – bank bilan alohida munosabatda bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar, xususan:

- ◆ bank Kengashi, bank boshqaruvi, taftish komissiyasi tarkibiga kirgan barcha shaxslar, shuningdek, ularning yaqin qarindoshlari.

- ◆ bank nizom fondining 10 foizidan ko'proq qismiga ega bo'lgan har qanday yuridik yoki jismoniy shaxslar, yoxud shu yuridik shaxslarning har qanday rahbarlari, shuningdek, ularning yaqin qarindoshlari.

- ◆ qonunga ko'ra bank faoliyatini nazorat qiluvchi yuridik shaxslar va ularning boshqaruvchilari.

«**Yirik**» **hissador** – bu, bank nizom jamg'armasidagi ulushi 10 foizdan ortiq shaxslardir.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, tijorat banklari daxldor shaxslarga imtiyozli sharoit yaratib bermasligi lozim. Imtiyozli sharoit deganda quyidagilar nazarda tutiladi:

- ◆ boshqa mijozlardan talab qilinadiganidan kam hajmda foizlar, badallar, boshqa to'lovlarni undirish yoki ta'minotni kam qabul qilish;
- ◆ kreditni qaytarish muddatini etarli asoslarsiz o'zgartirish;
- ◆ o'z tabiatiga, maqsadiga va yo'l qo'yiladigan riskga ko'ra bank daxldor bo'lmagan mijozlar bilan tuzmaydigan bitimlarni tuzish.

Tijorat banklari tomonidan ularning faoliyatining dastlabki ikki yili mobaynida daxldor shaxslarga kredit berish ta'qiqlanadi.

$$\text{N11q} \quad \frac{\text{KS*100}}{\text{AK}}$$

Bunda: **KS** – bitta daxldor shaxsga berilgan kredit miqdori.

AK – aktsioner kapital.

Bankning har bir daxldor shaxsga beradigan kredit umumiy summasi bank sarmoyasining 15 foizidan oshmasligi belgilangan, ya'ni:

$$\text{N12q} \quad \frac{\text{SKS}}{\text{AK}}$$

Bunda: **SKS** – daxldor shaxslarga berilgan jami kreditlarning jami miqdori.

AK – aktsioner kapital.

Bank barcha daxldor shaxslarga beradigan kreditlar umumiy summasi bank nizom fondining 100 foizidan oshmasligi lozim.

Bizning nazarimizda, tijorat banklari yuqorida sanab o'tilgan iqtisodiy me'yorlarning belgilangan miqdoriga har doim amal qilib borishni ta'minlashlari uchun quyidagi sohalarda samarali ishni tashkil etishlari lozim bo'ladi, ya'ni bular jumlasiga quyidagilar kiradi:

- ◆ Bank portfeli;
- ◆ Bank portfeli bilan bog'liq risk;
- ◆ Bank balansi likvidligi;
- ◆ O'z sarmoyasi adekvat ta'minlanishi;
- ◆ Zararlar o'rnini qoplash zahirasini vujudga keltirish.

Iqtisodiy me'yorlarning belgilangan miqdorlariga amal qilmagan banklarga nisbatan Markaziy bank tomonidan jarimalar solish va boshqa tegishli iqtisodiy jazo choralari ko'rib boriladi.

2-§. Xalqaro andozalarga mos keladigan harakatdagi iqtisodiy normativlar

Harakatdagi bank nazoratiga tegishli me'yoriy hujjatlar Jahon bankining O'zbekiston respublikasi bank tizimini isloh qilish loyihasi bo'yicha ishlagan chet ellik maslahatchilar ko'magida yaratilgan bo'lib, xalqaro andozalarga moslashtirilgandir.

Jumladan, bank sarmoyasiga bo'lgan talablar yuqori riskli bank aktivlarini chegaralashi bank majburiyatlarining o'z o'zidan chegaralanishiga olib kelishini nazarda tutib, bank sarmoyasining bank majburiyatlariga nisbati ko'rsatkichi bekor qilindi.

Tijorat banklari kapitalining etarlilikiga qo'yiladigan talablar bo'yicha iqtisodiy me'yorlarni ko'rib chiqishdan oldin ayrim tushunchalarga izoh berib o'tish maqsadga muvafiqdir.

“Bank talablari” - bank tomonidan joylashtirilgan barcha qo'yilmalari, masalan, bank tomonidan berilgan kreditlar va boshqalar.

“Kapital zaxiralar” – soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar to'langanidan so'ng sof foyda hisobiga shakllangan zahiralalar. Ushbu zahiralarga ajratiladigan chegirmalar miqdori ochib e'lon qilinadigan hisobotda ko'rsatilishi lozim. Zahiralardan bank faoliyatida vujudga keladigan turli zararlarni ular yuzaga kelishi bilanoq hech qanday cheklashsiz qoplash uchun foydalaniladi. Bunda mazkur zahiralalar hisobiga qoplanadigan barcha zararlar foyda va zararlar hisobotida aks ettirilishi kerak.

“Umumiy zaxiralar”² - bank faoliyati davomida umuman yoki biror-bir faoliyat turi (kreditlash, investitsiyalash) natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash uchun, lekin ayrim muayyan operatsiyalar bo'yicha zararlarni qoplashga zahiralalar yaratish mo'ljallanmagan. Masalan, “yaxshi”² kreditlarga doir zararlarni qoplash yoki milliy valyutani devalvatsiyalash uchun mo'ljallangan zaxiralar.

“Maxsus zaxiralar” - “standart”, “substandart”, “shubhali” va “umidsiz” deb tasniflangan kredit va lizing operatsiyalari yoki boshqa alohida muayyan aktivlar bo'yicha yuzaga kelishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash uchun yaratilgan zaxiralar.

“Nomoddiy aktivlar” - moddiy va jismoniy shaklga ega bo'lmagan nomonetar, identifikatsiyalanadigan aktivlar. Nomoddiy aktivlarning juda ko'p turlari mavjud, jumladan, dasturiy ta'minot, foydalanish xuquqi, marketing va texnik ma'lumotlar. Biroq, bank faoliyatida eng ko'p tarqalgan nomoddiy aktiv gudvildir.

Ушбу хужжатда берилган таърифлар капиталнинг етарлилигини ҳисоблаш ма=садидагина ишлатилади ва Марказий банкнинг бош=а меъёрий хужжатларида кырсатилган =оидаларга тааллу=ли эмас.

² Марказий банк “яхши” кредитлар быйича захираларни яратиш мажбурий талаб эмаслигини тан олади. Биро=, банклар ыз хошишларига кыра соли=лар ва мажбурий тыловлар тыланганидан сынг =олган фойда щисобига бундай захираларни ташкил =илишлари мумкин. Хал=аро банк амалиётида бундай захиралар ми=дори кредит суммасининг 2-3 фоизини ташкил =илади.

“Gudvill” - xaridor tomonidan bank sotib olinayotganda uning sof aktivlari qiymatidan yuqori to'lanadigan summa sifatida ta'riflanadi (barcha aktivlarning bozor narxi va barcha majburiyatlarning bozor narxi o'rtasidagi farq). Bu xaridorning bankni sotib olishda bankni xarid qilish o'z ichiga bank ham qarzdor, ham depozitor bo'lgan mijozlar bilan ko'p yillardan beri o'rnatgan munosabatlari ham kirishini tushunib etishini anglatadi.

Leveraj – bu bank jami aktivlarining kapital bilan ta'minlanganlik darajasini aks ettiruvchi ko'rsatkich. U birinchi darajali kapitalning nomoddiy aktivlar qiymati, jumladan, gudvillni chiqarib tashlagan holda umumiy aktivlar summasiga nisbati sifatida aniqlanadi.

Likvidlik –bu bank majburiyatlarini bajarish va aktivlar o'sishini moliyalash bilan birgalikda depozitlar va qarz mablag'lari darajasining pasayishini samarali boshqarishni bildiradi.

Doimiy bo'lmagan majburiyatlar istalgan vaqtda bankdan chiqib ketishi ehtimoli yuqori bo'lgan yirik depozitlar qarzlardir. Bunday majburiyatlarga odatda quyidagilar xosdir:

nisbatan katta miqdorda bo'lishi;

so'ndirish muddatining qisqaligi;

majburiyatlar egalari bank bilan mazkur majburiyatlardan boshqa hech qanday bitimlar bilan bog'lanmagan bo'ladi.

Zahiralarning ortiqcha qismi - majburiy zahiralalar fondiga ajratmalar miqdoridan oshadigan bank mablag'lari - bankning Markaziy bankdagi vakillik hisobvarag'idagi mablag'lar qoldig'i.

Likvid aktivlar - ularning yaxshi ma'lum bo'lgan bozor narxini shakllanishini ta'minlaydigan doimiy ravishda sotiluvchi va sotib olinuvchi aktivlarning alohida turi bo'lib, banklar ularni qisqa muddat ichida sotib olishga tayyor bo'lgan xaridorni topishi mumkin. Bunday aktivlar qatoriga naqd pullar, davlat qisqa muddatli obligatsiyalari, qisqa muddatli (etti kungacha) banklararo kreditlar. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (OESR) davlatlari hukumatlari hamda fond bozori rivojlangan davlatlarining mashhur trans milliy kompaniyalarining qimmatli qog'ozlari ham yuqori likvidlikka egadir.

Nolikvid aktivlar - bu bozor narxini kotirovka bo'yicha aniqlash mumkin bo'lmagan va bu turdagi aktivlarning xarid narxi sotuvchi va xaridor o'rtasidagi kelishuv natijasida xususiy tarzda aniqlanadigan aktivlarga aytiladi. Bunday aktivlarning qiymati katta miqdordagi o'zgarishlarga uchrab turishi taqqoslashni qiyinlashtiradi. Bu turdagi aktivlarga, masalan, kreditlar, qimmatli qog'ozlar bozorida kotirovkaga ega bo'lmagan yoki kotirovkasi qiyin bo'lgan qimmatli qog'ozlar, asosiy vositalar va boshqalar kiradi. Tezda naqd pul miqdorini oshirish uchun nolikvid aktivlarni sotish zarur bo'lgan holda bank ularni zarar ko'rgani holda sotishi mumkin.

Kapitalning eng kam darajasiga qo'yiladigan talablar

Yangi ochilayotgan banklar ustav kapitalining eng kam mikdori EKYu pul birligining tugashi munasabati bilan bekor qilindi va AQSh dollariga bog'landi. U quyidagi jadvalga muvofiq belgilanadi.

1- jadval

	Aholisi 0,5 mln. kishidan ko'p bo'lgan shaxarlarda ochilayotgan tijorat banklari uchun	Aholisi 0,5 mln. kishidan kam bo'lgan shaxarlarda ochilayotgan tijorat banklari uchun.	Chet el kapitali ishtirokida ochilayotgan banklar uchun	Xususiy banklar uchun
2002 yil 1 yanvardan	2,5 mln. AQSh dollari ekvivalentida	1,25 mln. AQSh dollari ekvivalentida	5 mln. AQSh dollari ekvivalentida	1,25 mln. AQSh dollari ekvivalentida

Faoliyat ko'rsatayotgan banklar ekvivalenti 2 mln. AQSh dollaridan kam bo'lmagan summada umumiy kapitalga ega bo'lishlari lozim. Faoliyat ko'rsatayotgan banklar ustav kapitalini oshirishga doir talablar makroiqtisodiy ahvol, bankning moliyaviy holati va boshqa sabablarga ko'ra alohida banklarga qo'yilishi mumkin.

Kapital tarkibi

Tijorat banklari umumiy kapitali I-darajali kapital va II-darajali kapitaldan tashkil topgan.

I-darajali kapital umumiy kapitalning 50 foizini yoki undan ko'pini tashkil qilishi lozim. II-darajali kapital miqdori I-darajali kapital miqdoridan oshib ketsa, kapitalning oshib ketgan qismi kapital hisobiga kiritilmaydi.

I -darajali kapital quyidagilardan iborat :

- a) To'liq to'langan va muomalaga kiritilgan oddiy aksiyalar,
- b) nokumulyativ muddatsiz imtiyozli aksiyalar. Bu aksiyalar:

- muayyan sotib olish sanasi va shartlariga ega emas;
- egasining xohishiga ko'ra sotib olinishi mumkin emas;
- bank aksiyadorlari umumiy yig'ilishi qaroriga muvofiq ularga doir dividendlar to'lanmasligi mumkin;

- ular bo'yicha o'tgan davrdagi olinmagan dividendlar to'lanmaydi;

v) qo'shimcha kapital (kapitalning ortiqcha qismi) - oddiy va imtiyozli aksiyalar bozor narxining ularning nominal qiymatidan oshib ketishi;

g) taqsimlanmagan foyda:

- kapital zaxiralar;
- avvalgi yillar taqsimlanmagan foydasi;
- joriy yil zararlari.

d) aksiya egalari kamchiligining birlashgan korxonalar aksiyadorlik hisobvaraqlaridagi ulushi. Bu ulush sho'ba korxonalari hisobvaraqlari bank moliyaviy hisobotlarida birlashtirilganda va bank ulushi bunday korxonalar kapitalining 100 foizdan kam qismini tashkil qilganda vujudga keladi.

Dividend stavkalari o'zgarib turuvchi imtiyozli aksiyalar I-darajali kapital hisobiga kiritilmaydi.

II- darajali kapital quyidagilardan iborat:

- a) joriy yildagi sof foyda;

b) riskni hisobga olgan holda aktivlar summasining 1,25 foizi va hisob-kitoblardan so'ng I-darajali 100 foizli kapitaldan oshmagan miqdordagi umumiy zaxiralar (1-darajali kapital va aktivlar hisob-kitoblardan so'ng I-darajali 100foizli kapitaldan oshmagan miqdordagi umumiy zaxiralar (1-darajali kapital va aktivlar hisob-kitobi quyida keltirilgan);

v) hisob kitoblardan so'ng I-darajali 100 foizli kapitaldan oshmagan miqdorda aralash turdagi majburiyatlar (aktsiyadorlik va qarz kapitali tavsiflarini o'zichiga olgan vositalar);

g) subordinar qarz, bu bankning qarz majburiyatlari shakli bo'lib, bank kapitalini aniqlash maqsadida hisob-kitoblardan so'ng I-darajali kapitalning 50 foizidan oshmasligi kerak. II-darajali kapitalga kiruvchi subordinar qarz to'lash muddati etib kelgunga qadar oxirgi 5 yil davomida yiliga 30 foizga kamayib borishi shart. II-darajali kapital tarkibiga kiruvchi subordinar qarz quyidagi talablarga javob berishi lozim:

- garov ta'minotiga ega bo'lmaslik;
- bank tugatilayotganda ushbu majburiyatlar bo'yicha talablar depozitorlar talablari qondirilganidan so'ng amalga oshirilishi;
- boshlang'ich to'lov muddati 5 yildan ortiq bo'lishi.

Kapitaldan chegirmalar kapital etarliligi koeffitsientlari hisoblanguncha amalga oshirilishi kerak.

I-darajali kapitaldan chegirmalar nomoddiy aktivlar, shu jumladan, Gudvillni o'z ichiga oladi.

Umumiy kapitaldan chegirmalar quyidagilardan iborat:

- birlashmagan nobank sho'ba moliya korxonalar kapitaliga investitsiyalar, jumladan, bunday korxonalar kapitalini tashkil qiluvchi ularning har qanday aksiyalari va qarz majburiyatlari;
- birlashmagan nobank nomoliyaviy korxonalar kapitaliga investitsiyalar, jumladan, bunday korxonalar kapitalini tashkil etuvchi har qanday qimmatli qog'ozlar va qarz majburiyatlari;
- birlashmagan banklar kapitalining har qanday vositalariga investitsiyalar.

Riskni hisobga olgan holdagi aktivlar

Balans aktivlari risk darajasi bo'yicha 0, 20, 50, 100 foizli to'rt guruhga bo'linadi. Har xil toifali aktivlar nisbiy riskligi o'z zimmasiga majburiyatlarni qabul qilgan shaxs turi va garov yoki kafolat tavsifiga bog'liq. Masalan, naqd pul 0 foizli risk darajasiga ega bo'lsa, tijorat kreditlari 100 foizli riskli toifasiga kiradi. Bu tijorat kreditlari kapitalning muayyan summasi bilan to'liq ta'minlangan bo'lishi kerakligini anglatadi.

Riskni hisobga olgan holdagi aktivlar summasi har bir aktiv balans summasini unga tegishli risk miqdoriga ko'paytirish va risk bo'yicha aniqlangan aktivlar yig'indisi orqali topiladi. quyida bank aktivlari toifalarining ta'rifi keltirilgan.

Riskdan xolis bo'lgan aktivlar (risk koeffitsienti - 0 foiz) quyidagilarni o'z ichiga oladi:

a) bankda va uning filiallarida naqd pul ko'rinishida saqlanayotgan milliy va chet el valyutasi (jumladan, yo'ldagi naqd pullar va bank omborlarida yoki Markaziy bank omborlarida saqlanayotgan oltin quymalar);

b) Markaziy bank va uning hududiy boshqarmalarida vakillik va zaxira hisobraqamlaridagi mablag'lar;

v) hukumat va O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga to'g'ridan-to'g'ri talablar va bu emitentlar tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlar;

g) iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot (IXTT) tashkilotiga kiruvchi mamlakatlar hukumatlari va markaziy banklari tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlar, shuningdek, bu mamlakatlar hukumatlari va markaziy banklariga qo'yiladigan boshqa talablar;

d) aktivlar yoki ularning O'zbekiston Respublikasi va IXTTga kiruvchi mamlakatlar milliy valyutalariga denominatsiya qilinib, naqd pul bilan ta'minlangan xamda bankda alohida cheklab qo'yilgan depozit hisobraqamda saqlanayotgan qismi.

Minimal risk darajasiga ega aktivlar (risk koeffitsienti - 20 foiz) quyidagilardan iborat:

a) IXTT davlatlarida ro'yxatga olingan depozitar institutlariga nisbatan talablar, shu jumladan, qarzar va pul bozori vositalari;

b) IXTT davlatlarida ro'yxatga olingan depozitar institutlari kreditlari bilan ta'minlangan boshqa barcha aktivlar. IXTT davlatlari depozitar institutlarining kapitali bo'lgan qimmatli qog'ozlar yuqori risk darajasiga (100 foiz) ega aktivlar qatoriga kiradi;

v) bankning IXTT davlatlari maxalliy xokimiyat organlariga nisbatan talablari, shuningdek, ular tomonidan kafolatlangan bank aktivlari. Bu talablar va kafolatlar bo'yicha to'lovlar alohida loyihalar bo'yicha tushumlardan emas, balki yuqorida ko'rsatilgan tashkilotlar byudjeti hisobidan amalga oshiriladi.

g) bankning Jahon banki, Xalqaro Valyuta Fondi, Evropa tiklanish va taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot banki kabi xalqaro kredit tashkilotlariga nisbatan talablari, shuningdek, bu tashkilotlar tomonidan kafolatlangan bank aktivlari;

d) joriy bozor qiymatida bag'langan va Jahon banki, Xalqaro Valyuta Fondi, Evropa tiklanish va taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot banki kabi xalqaro kredit tashkilotlari tomonidan muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlar bilan ta'minlangan aktivlar va ularning qismlari;

e) bankning IXTTga a'zo bo'lmagan mamlakatlarning milliy valyutalariga denominatsiya qilingan va milliy valyutadagi majburiyatlar bilan qoplangan, IXTTga a'zo bo'lmagan davlatlar Markaziy Hukumatlari va markaziy banklariga nisbatan talablari. Milliy valyutaga denominatsiya qilinmagan va milliy valyutada moliyalashtirish summasidan oshib ketgan aktivlar qismi risk darajasi yuqori (100 foiz) bo'lgan aktivlar qatoriga kiritiladi.

z) joriy bozor qiymatida baholangan va O'zbekiston Respublikasi hukumati, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki yoki IXTTga kiruvchi davlatlar Markaziy hukumatlari tomonidan emissiya qilingan yoki kafolatlangan qimmatli qog'ozlar ko'rinishidagi garov bilan ta'minlangan yoki kafolatlangan aktivlar, ularning qismlari

va balansdan tashqari majburiyatlar. qimmatli qog'ozlar bank tasarrufida bo'lishi va belgilangan tartibga muvofiq unga berilishi lozim. Kafolatlar to'g'ridan-to'g'ri va hech qanday shartlarsiz, ya'ni ularni qo'llashni cheklovchi biron-bir qo'shimcha shartlarni o'zida qamrab olmagan bo'lishi kerak;

i) o'tkazish jarayonidagi pul hujjatlari (yo'ldagi naqd pullar hisobga kirmaydi).

o'rtacha risk darajasiga ega aktivlar (risk koeffitsienti - 50 foiz) quyidagilardan iborat:

a) jismoniy shaxslarga bir oilaga uy-joy (xonadon) sotib olish yoki qurish uchun berilgan va dastlabki garov (garov predmetiga egalik qilishning imtiyozli huquqi) sifatida sotib olinayotgan yoki qurilayotgan uy-joy (xonadon) bilan ta'minlangan kreditlar. Bunda ssuda miqdorining garov qiymatiga nisbati 60 foizdan oshmasligi kerak. 60 va undan ortiq kunga muddati o'tgan, foizlar hisoblash to'xtatilgan yoki restrukturizatsiyalangan kreditlar risk darajasi yuqori (100 foiz) bo'lgan aktivlar toifasiga kiradi. Bir oila uchun uy-joy qurish maqsadida beriladigan kreditlar shu uy-joyda yashamoqchi bo'lgan xususiy shaxslargagina berilishi kerak. Bank dastlabki garov huquqiga ega bo'lmasa, bunday kreditlar riskligi yuqori (100 foiz) bo'lgan aktivlar hisoblanadi;

b) bankning IXTTga kiruvchi davlatlar mahalliy xokimiyat organlariga nisbatan talablari yoki bu talablar va kafolatlar bo'yicha to'lovlar mazkur majburiyatlar bo'yicha moliyalashtiriladigan muayyan loyiha tushumlariga bog'liq bo'lsa, ushbu tashkilotlar tomonidan kafolatlangan aktivlar. Yuqoridagi tashkilotlar tomonidan emissiya qilingan qimmatli qog'ozlar.

Yuqori risk darajasiga ega aktivlar (risk koeffitsienti - 100 foiz) quyidagilardan iborat:

a) bank tomonidan berilgan barcha kreditlar, jumladan, tadbirkorlik tuzilmalari, qishloq xo'jalik, ishlab chiqarish korxonalariga berilgan kreditlar, shuningdek, iste'mol va ipoteka kreditlari.

b) bankning asosiy vositalari, inshootlari, jihozlari va shaxsiy ko'chmas mulki;

g) boshqa barcha aktivlar.

Balansdan tashqari aktivlar.

Risk darajasi hisobga olingan aktivlar summasi hisob-kitob qilinganda barcha balansdan tashqari aktivlar hisobga olinadi, ichki bozorda tuzilgan forvord, svop bitimlari, sotib olingan optsionlar va shunga o'xshash boshqa (derevativ) vositalar bundan mustasno.

Balansdan tashqari moddalarning risk toifasi quyidagicha aniqlanadi: balansdan tashqari moddaning to'lanmagan qoldig'i kreditni hisoblash omiliga ko'paytiriladi. Olingan natija balansdan tashqari moddaning balans ekvivalenti bo'lib, unga balans hisobraqamlari qoidalariga muvofiq tegishli risk darajasi belgilanadi. Past risk omili balansdan tashqari vositaning Markaziy bank uchun qulay garov yoki kafolat bilan ta'minlangan yoki kafolatlangan ma'lum bir qismiga qo'llanishi mumkin.

Masalan, bank tijorat buyurtmachi nomidan 10 mln. so'mlik alohida depozit hisobraqami bilan ta'minlangan moliyaviy zaxira akkreditivni chiqardi. Bunday akkreditivlar bo'yicha kreditni hisoblash omili quyida ko'rsatilganidek, 100 foiz

miqdorida belgilanadi. Bankda alohida depozit hisobraqam bilan ta'minlangan balans aktivlari 0 foiz miqdorida balans riskligi darajasiga ega. Balansning yakuniy risk darajasi 10 million so'mni kreditni hisoblash omiliga 1.00 (100 foiz) va 0 foizli riskli toifasiga ko'paytirish orqali aniqlanadi.

100 foizli kreditni hisoblash omili qo'llanadigan balansdan tashqari moddalarga quyidagilar kiradi:

a) nomidan kafolatlar yoki zahira akkreditivi berilgan bank mijozi bitim va boshqa majburiyatlarga muvofiq holda uchinchi tomonga majburiyatlarni qoplashga layoqatsiz bo'lsa, bankning uchinchi tomonga to'lovlar to'g'risidagi yuridik jihatdan chaqirib olinmaydigan majburiyatlarini o'zida aks ettirgan bevosita kredit o'rnini bosuvchilar, jumladan, umumiy kafolatlar, zaxira akkreditivlari va boshqa shunga o'xshash bitimlar;

b) qayta sotib olish haqidagi kelishuv yoki belgilangan shartlarda aktivlarni bankka qaytarish haqidagi kelishuvga muvofiq sotilgan aktivlar;

v) aktivlarni kelajakda ma'lum bir muddatga sotib olish majburiyati.

50 foizli kreditni hisoblash omili qo'llanadigan balansdan tashqari moddalar quyidagilardan iborat:

a) bitim kafolatlari yoki muayyan bitimga nisbatan akkreditivlar singari bitimlar bilan bog'liq majburiyatlar. Bu majburiyatlar agar nomidan majburiyatlar chiqarilgan bank mijozi nomoliyaviy tijorat majburiyatlarini amalga oshirolmagan bo'lsa, bankning uchinchi shaxsga kompensatsiya to'lash bo'yicha chaqirib olinmaydigan majburiyatlari hisoblanadi. Masalan, mol etkazib beruvchi yoki subpudratchi sifatida ma'lum bir funktsiya bajarilishini kafolatlovchi akkreditiv;

b) boshlang'ich to'lov muddati bir yildan ortiq bo'lgan kredit liniyasi yoki shunga o'xshash kelishuv singari kredit berishga doir majburiyatlarning bajarilmagan qismi.

20 foizli kreditni hisoblash omili qo'llaniladigan balansdan tashqari moddalar quyidagilardan iborat:

a) tovarlarni etkazib berish bilan ta'minlangan hujjatli akkreditiv singari savdo bilan bog'liq majburiyatlar. Ular qisqa muddatli yoki o'z-o'zini tugatuvchi bo'lishi kerak;

b) boshlang'ich to'lov muddati bir yil va undan kam bo'lgan kredit liniyasi yoki shunga o'xshash kelishuv singari kredit berishga doir majburiyatlarning bajarilmagan qismi.

Derevativ (hosilaviy) vositalar

Bank tomonidan forvard kelishuvlari, svoplar, opsiyonlar va shunga o'xshash hosilaviy shartnomalar amalga oshirilganda, u bitimlar to'liq nominal qiymatida kredit riskligiga uchramaydi. Bank uchun agar shartnoma majburiyatlari kontragentlar tomonidan bajarilmagan bo'lsa, naqd pul mablag'lari oqimini almashtirishning potentsial qiymati risk hisoblanadi.

Banklar ichki va tashqi bozorlarda bunday ichki bozorlar Bazel kelishuvi talablariga muvofiq bozor asosida bitimlar qiymatini belgilash uchun etarli darajada rivojlanmas va banklar bunday operatsiyalarni o'tkazishga tayyorligini ko'rsata olmas ekan, aksiyadorlik kapitali, oltindan tashqari boshqa qimmatbaho metallar va boshqa tovarlarga asoslangan forvard va svop kelishuvlari, opsiyonlar va boshqa shunga o'xshash hosilaviy bitimlar tuzishga haqli emas. Hosilaviy vositalarni o'z ichiga oluvchi operatsiyalarni amalga oshirish uchun ruxsatnoma Markaziy bank tomonidan beriladi.

Hozirgi kunda foiz stavkasi va valyuta bilan bog'liq barcha shartnomalar uchun banklar "dastlabki riskka moyillik usuli"ni (DTMU) qo'llashlari mumkin. Bu usulga muvofiq qo'shimcha ravishda kapital bilan ta'minlash miqdori shartnoma turi, uni to'lash sanasi va nominal qiymatidan kelib chiqqan holda qayta qisoblash omili yordamida aniqlanadi.

Bu usul asosiy omili to'lash muddati, foiz stavkalari hamda narxlar tavsifi va ularning o'zgaruvchanligi bo'lgan bitim narxlarini tashkil etishga bozor qonuniyatlari asosida yondashishni tan olmaydi. Bozor asosida yondoshish shartnomani aniqroq baholash imkonini beradi. Biroq, DTMU usuli barcha banklar tomonidan bozor usulidan foydalanish uchun sharoitlar yaratilguncha qo'llanishi shart.

Hosilaviy vositaning balans ekvivalenti hisoblash omilini har bir vositaning asosiy nominal qiymatiga ko'paytirish orqali aniqlanadi (2-jadval). Hisoblash omili miqdori vosita tavsifi va barcha vositalar bo'yicha qolgan qoplash muddatiga bog'liq, boshlang'ich qoplash muddati qo'llaniladigan valyutaviy shartnomalar va oltin bundan mustasno. Yuqoridagi usul bo'yicha hisoblangan ekvivalentlarga qarzdor turi, kafolat tabiati va ta'minotiga qarab balans vositalari singari risk qo'llaniladi.

Hosilaviy vositalarni hisoblash omili

2-Jadval

To'lov muddatlari	hosilaviy vositalar	
	Shartnomadagi foiz stavkasi asoslangan	Shartnoma va oltin almashuv kurslariga asoslangan
Bir yilgacha	0,5%	2,0%
Bir yildan ikki yilgacha	1,0%	5,0% (masalan 2% q3%)
qo'shimcha har bir yil uchun	1,0%	3,0%

Tavakkalli aktivlar umumiy summasidan chegirmalar kredit va lizingga doir yuzaga kelishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash uchun tashkil etilgan maxsus zaxiralarni o'z ichiga oladi.

Kapitalning etarlilikiga qo'yiladigan talablar.

Quyidagi belgilangan kapitalning etarliliigi talablari faqat kapital etarliliгинing eng kam darajasi va kredit riskligi (mijozning moliyaviy ahvoli yomonlashishi oqibatida bank oldidagi majburiyatlarini bajara olmaslik riskligi) ni aks ettiradi.

Markaziy bank "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi qonunning 52-moddasi va "Banklar va bank faoliyati to'g'risidagi" qonunning 25-

moddasiga muvofiq banklardan bank faoliyati, iqtisodiy vaziyat va moliyaviy ahvoriga xos riskka qarab kapital etarliligining yanada yuqori koeffitsientlari ta'minlanishini talab qilishi mumkin. Bunday risklar o'z ichiga quyidagilarni oladi va ular bilan cheklanib qolmaydi: muammoli kreditlarning katta miqdori, sof zararlar, aktivlarning katta miqdorda o'sishi, foiz stavkalari bo'yicha yuqori darajali riskning yuzaga kelishi va tavakkalli faoliyatga jalb qilinishi.

Kapitalning etarlilik koeffitsientlari:

a) riskka asoslangan kapitalning umumiy summasi (TAKUS) chegirmalarni hisobga olgan holda I-darajali kapital va II-darajali kapital yig'indisi sifatida aniqlanadi;

b) riskni hisobga olgan holdagi aktivlar umumiy summasi (THOAUS) chegirmalar ajratilib, risk hisobga olingan holdagi balans va balansdan tashqari aktivlar yig'indisi sifatida aniqlanadi;

v) umumiy kapitalning etarlilik koeffitsienti $K1$ quyidagicha hisoblanadi:

$$K1 = \frac{TAKUS}{THOAUS}$$

$K1$ ning minimal ruxsat etilgan darajasi 0.1 ga teng (10 foiz)

g) I-darajali kapitalning etarlilik darajasi quyidagicha aniqlanadi:

$$K2 = \frac{I\text{-darajali kapital}}{THOAUS}$$

$K2$ ning minimal ruxsat etilgan darajasi 0.05 ga teng (5 foiz)

d) I-darajali kapital riskka asoslangan umumiy kapitalning 50 foizidan kam bo'lmasligi kerak.

Kapitalning etarlilik darajasi talablari bilan bir qatorda tijorat banklari nomoddiy aktivlar va Gudvill chegirib tashlangan I-darajali kapitalning umumiy aktivlar summasiga nisbati orqali aniqlanadigan leveraj koeffitsientiga rioya etishlari kerak:

$$K3 = \frac{I\text{-darajali kapital}}{\text{Umumiy aktivlar} - \text{nomoddiy aktivlar} - \text{Gudvill}}$$

Leveraj koeffitsientining minimal ruxsat etilgan darajasi 0.06 ga teng (6 foiz)

Likvidlikni baholash

Barcha tijorat banklari joriy likvidlik me'yorlarini bajarishlari lozim, ular joriy aktivlarning (to'lov muddati 30 kungacha bo'lgan barcha likvidlik aktivlari, bank qo'yilmalarining bir marta bo'lsa ham muddati uzaytirilgan va yoki avval berilgan ssudalarni to'lash uchun, shuningdek, qaytarish muddati o'tib ketgan kreditlar istisno qilinadi) talab qilib olinguncha majburiyatlar summasi nisbatiga va ijro etish muddati 30 kungacha bo'lgan holda aniqlanadi. Ushbu ko'rsatkich 30 % dan kam bo'lmasligi kerak.

Bank likvidligini tahlil qiluvchi davr (oylik, choraklik, yillik) mobaynida o'zgarishlar tendentsiyasiga ahamiyat berishi va o'zgarishlar ahamiyatini hamda xarakterini o'tgan davrlarga nisbatan baholashi, resurslar jalb qilishning o'tgan va joriy strategiyalarini baholashi, shuningdek imkoni bo'lsa, o'xshash banklar bilan taqqoslanishi lozim.

Likvidlik koeffitsientlari o'z-o'zidan likvidlikning etarliligi bo'yicha aniq ma'lumot bermaydi, ularga umumiy bahoning bir qismi sifatida qarash kerak. quyida likvidlik koeffitsientlari buyicha misollar keltirilgan;

Likvid aktivlar (zahiraning ortiqcha qismi, erkin ayirboshlanadigan valyuta, DQO lari, boshqa banklardagi vakillik hisobvaraqlari) / jami aktivlar;

Doimiy bo'lmagan majburiyatlar (yirik depozitlar ma'lum manbalardan olingan qarzlari) / jami aktivlar.

Likvid aktivlar / Doimiy bo'lmagan majburiyatlar.

Barcha yuqorida keltirilgan ko'rsatkichlar quyidagi ma'lumotni aks ettiradi - ushbu ko'rsatkichlarning pasayishi bankning resurslarning barqaror bo'lmagan manbalarga tayanganligi yoki bank portfeldagi yuqori likvidli aktivlar ulushinipg kamayganligini anglatadi.

Kreditlar/Depozitlar - depozitlar, ayniqsa, mayda omonatchilarga tegishli qismi odatda resurslarning barqaror manbaidir. Ko'rsatkichning juda yuqori qiymati (80 foizdan ortiq) va / yoki o'sishi dastlabki muammolar bankdan chiqib ketadigan resurslar (banklararo bozorlardan olingan qisqa muddatli qarzlari) manbalariga bo'lgan talabning pastligini bildiradi.

Garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar jami qimmatli qog'ozlar - garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar umumiy ko'rsatkichi bo'lib, u likvidlikka tezkor talablarni qoplash uchun qo'llanila olmaydi.

Bank rahbariyati joriy likvidlikdan tashqari o'zining likvidlik ko'rsatkichlari to'plamini ishlab chiqishi va undan foydalanishi mumkin. Mazkur ko'rsatkichlar mazmunli bo'lishi va har doim bankning moliyaviy holatini bog'olovchi boshqa ma'lumotlar bilan birgalikda baholanishi lozim.

Bir qarzdor yoki o'zaro daxldor qarzdorlar guruhiga to'g'ri keluvchi riskning eng yuqori darajasi

Bir qarzdor yoki o'zaro daxldor qarzdorlar guruhiga to'g'ri keluvchi riskning eng yuqori darajasi 1 darajali bank kapitalining 15 foizidan oshmasligi kerak.

Ishonchli kreditlar uchun riskning eng yuqori darajasi 1- bosqichli bank kapitalining 5 foizidan oshmasligi zarur.

Bankning barcha yirik kreditlarining umumiy xajmi 1- bosqichli bank kapitalidan 8 martadan ortiq oshib ketishi mumkin emas.

Banklar tomonidan qimmatli qog'ozlarga qo'yilmalarni amalga oshirishlariga doir cheklovlar

Banklar quyidagi shartlar bajarilgan hollarda qimmatli qog'ozlarga qo'yilmalarni amalga oshirishlari mumkin:

a) bankning bir korxonaga ustav kapitaliga, shuningdek, ushbu korxonaning boshqa qimmatli qog'ozlariga qilgan qo'yilmasi miqdori birinchi darajali bankregulyativ kapitalining 15 foizidan oshmasligi kerak. Ushbu me'yor bir emitentning ham «Investitsiyalar» hisobvaraqlari, ham «qimmatli qog'ozlar oldi-

sotdisi» hisobvaraqlari bo'yicha nodavlat qimmatli qog'ozlariga qilingan bank qo'yilmalarini hisobga olgan holda hisoblab chiqiladi;

b) bankning barcha emitentlar ustav kapitaliga va boshqa qimmatli qog'ozlariga qilgan investitsiyalari miqdori birinchi darajali bank regulyativ kapitalining 15 foizidan oshmasligi kerak;

v) oldi-sotdi uchun nodavlat qimmatli qog'ozlariga qilingan bank qo'yilmasi miqdori birinchi darajali bank regulyativ kapitalining 25 foizidan oshmasligi kerak.

Bank istalgan korxonaga (moliyaviy institutlardan tashqari) ustav kapitalining 20 foizidan ortig'iga to'g'rdan-to'g'ri yoki bilvosita (sho''ba korxonalari orqali) egalik qilishi mumkin emas.

Agar emitent faoliyati yoki amaldagi yoxud rejalashtirilayotgan bank investitsiyalari miqdori omonatchilar, kreditorlar va aktsiyadorlar manfaatlariga ziyon etkazishi mumkinligi yoki investitsiyalarni boshqarishda bank tajribasi etarli emasligi aniqlansa, Markaziy bank istalgan emitent qimmatli qog'ozlariga bank tomonidan kiritiladigan investitsiyalar miqdoriga qo'shimcha cheklovlar belgilash huquqiga ega.

Garov huquqlarini amalga oshirish natijasida qimmatli qog'ozlar olingan hollarda bank 1 oy muddat ichida olingan qimmatli qog'ozlarni sotishi shart. Agar qimmatli qog'ozlar ko'rsatilgan muddatda sotilmasa, ular «qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi» yoki «Investitsiyalar» hisobvarag'lariga o'tkaziladi.

3-§. Tijorat banklari tomonidan iqtisodiy normativlarga rioya etish amaliyotining tahlili

Tijorat banklari faoliyatiga nisbatan respublika Markaziy banki tomonidan o'rnatilgan dastlabki, asosiy iqtisodiy normativlardan biri bank kapitalining minimal miqdori ko'rsatkichidir.

Xalqaro bank amaliyotida bank ustav kapitalining minimal miqdori 5 mln. AQSh dollari atrofidagi miqdorni tashkil etadi. Shu sababli, bank kapitalini xalqaro andozalar bo'yicha etarli bo'lishi uchun 5 mln. dollar miqdorida shakllantirish lozim.

Respublikamizda xorijiy kapital ishtirokidagi banklarga nisbatan belgilangan ustav kapitalining minimal miqdori xalqaro andozalarga mos keladi. Ya'ni 1998 yil 1 yanvardan boshlab ushbu miqdor 5,0 mln. AQSh dollari qilib belgilangan.

O'zbekiston Respublikasida davlat mustaqilligining dastlabki davrlaridan boshlab tijorat banklarining kapital bazasini mustahkamlashga katta e'tibor berildi. Respublika Markaziy bankining 1998 yil 2 noyabrda 420-sonli yo'riqnomasiga asosan 1999 yil 1 yanvardan boshlab aholisi 0,5 mln. kishidan ortiq bo'lgan shaharlarda tashkil etiladigan tijorat banklari uchun ustav kapitalining minimal miqdori 2,0 mln. AQSh dollari miqdorida belgilab qo'yildi. Aholisi 0,5 mln. kishidan kam bo'lgan shaharlarda tashkil etiladigan banklar uchun bu ko'rsatkich 1,0 mln. dollar qilib belgilandi. 2000 yilning 1 yanvaridan boshlab banklarning ustav kapitalining minimal miqdori yanada oshirildi va uning miqdori mos ravishda 2,5 mln. va 1,25 mln. AQSh dollari ekvivalenti miqdorida belgilab qo'yildi. Demak, bir yil ichida tijorat banklarini ustav kapitalining minimal miqdorini 25 foizga oshirish majburiyati belgilab qo'yildi. holbuki, 1999 yil 1 yanvarga qadar tijorat banklari ustav kapitalining minimal miqdori aholisi 0,5 mln. kishidan ortiq bo'lgan shaharlarda tashkil etiladigan tijorat banklari uchun 1,5 mln. AQSh dollari ekvivalenti miqdorida, aholisi 0,5 mln. kishidan kam bo'lgan shaharlarda tashkil etiladigan banklar uchun esa 0,75 mln. AQSh dollari miqdorida belgilab qo'yilgan edi.

Respublikamizda xususiy banklar ochilishini rag'batlantirish maqsadida, ularga nisbatan ustav kapitalining minimal miqdori nisbatan kichik qilib belgilangan. 1998 yil 1 yanvardan boshlab xususiy tijorat banklari ustav kapitalining minimal miqdori 0,3 mln. AQSh dollari ekvivalenti miqdorida belgilangan.

2001 yilning 31 dekabr holatiga mamlakatimizning barcha tijorat banklarida mazkur normativning belgilangan darajasini bajarishga erishilgan.

Tijorat banklari faoliyatiga nisbatan qo'llanilayotgan muhim normativlardan biri bank kapitalining etarlilik darajasi hisoblanadi. Ushbu normativ bank jami kapitali summasini bank aktivlarining riskka tortilgan so'mmasiga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi va uning minimal miqdori 0,10 qilib belgilangan. 1999-2001 yillar mobaynida respublikamizning barcha tijorat banklari ushbu koeffitsientni bajarishga erishdi.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки «Тижорат банклари фаолиятини лицензиялаш ва тартибга солиш» департаментининг жорий щисобот маълумотлари.-Тошкент, 2002, 18 февраль.

Ayni vaqtda, kapitalning etarlilik normativini bajarishda ayrim banklarda muammo yuzaga kelishi mumkin. Masalan, 2001 yilning 31 dekabr holatiga «O'ztabirkorbank»da bu ko'rsatkichning bajarilishi 0,19 ni, «XIF»bankda esa 0,14 ni tashkil qildi. Ushbu banklarda yuqori riskli aktivlarni sezilarli darajada o'sishi mazkur normativni bajarilishida qiyinchilik tug'ilishiga olib keladi.

Respublikamiz tijorat banklariga nisbatan qo'llanilayotgan uchinchi iqtisodiy normativ bank asosiy kapitalining, ya'ni birinchi darajali bank kapitalining etarlilik koeffitsienti deb ataladi. Koeffitsientning mazmuni shundan iboratki, har bir tijorat bankida asosiy kapitalning jami kapitaldagi ulushi 50 foizdan kam bo'lmasligi lozim. Amalga oshirilgan tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, respublikamizning barcha tijorat banklarida ushbu normativga rioya etish bilan bog'liq muammolar mavjud emas. Buning asosiy sababi shundaki, birinchidan, banklar kapitalining asosiy qismi ustav kapitalidan iborat; ikkinchidan, banklar aktivlarining tarkibida yuqori riskli aktivlarning ulushi rivojlangan xorijiy davlatlar tijorat banklaridagi kabi yuqori emas. Shu sababli, banklar ushbu normativni bajarishda qiyinchiliklar sezishmaydi. Masalan, 2001 yilning 31 dekabr holatiga barcha tijorat banklarining jami kapitali 496090 mln. so'mni tashkil qilgani holda, birinchi darajali kapital so'mmasi uning 89,9 foizini yoki 446447 mln. so'mni tashkil qildi.

Amaldagi to'rtinchi iqtisodiy normativ leveraj hisoblanadi. Leveraj bank kapitalini valyuta balansga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi. Uning minimal miqdori 0,10 qilib belgilangan. 1999-2001 yillar mobaynida respublikamiz tijorat banklari tomonidan iqtisodiy normativlarga rioya etish amaliyotining tahlili mazkur normativlarga rioya etish borasida jiddiy muammolar mavjud emasligini ko'rsatdi. Faqat ayrim tijorat banklarida, xususan, «Tadbirkorbank»da, «Ipak yo'li» bankida bu normativ belgilangan minimal miqdorga yaqin darajada bajarilgan. Bu esa hozirgi, foiz stavkalari, baholarning o'zgaruvchanligi sharoitida, banklarning to'lovga qobilligini ta'minlash borasida sezilarli muammolarni yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin.

Moliyaviy leveraj ko'rsatkichi respublikamizda tavsiya xarakteriga ega va miqdoriga ko'ra xalqaro andozalardan farq qiladi. Masalan, AQShda bu ko'rsatkich 0,05 (1:20) ni, Angliyada 0,05 (1:20) ni, Lyuksemburgda 0,03 (1:33) ni, Shveysariyada 0,12 (1:8,2) ni tashkil etadi. Frantsiya va Germaniyada bu ko'rsatkich qonun hujjatlarida belgilab olingan.

Respublikamiz tijorat banklarining joriy faoliyatining barqarorligini tavsiflovchi normativ joriy likvidlilik koeffitsienti hisoblanadi. Ushbu koeffitsientning minimal darajasi 0,30 qilib belgilangan.

Joriy likvidlilik koeffitsienti (JLK) quyidagi tartibda hisoblanadi:

$$JLKQ (LAQYaQQ)/(TDQ YaTT)$$

Bunda:

LA-likvidli aktivlar.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки «Тижорат банклари фаолиятини лицензиялаш ва тартибга солиш» департаментининг жорий шисобот маълумотлари.-Тошкент, 2002, 18 февраль

Э.Н. Василен. Регулирование деятельности коммерческого банка.-М.: Финстатинформ, 1995-с. 43.

YaQQ-yaqin 30 kun ichida qaytariladigan quyilmalar.

TD-transaksion depozitlar.

YaTT-yaqin 30 kun ichida to'lanadigan to'lovlar.

1999 yilning 31 dekabr holatiga respublikamizning barcha tijorat banklarida joriy likvidlilik koeffitsienti bajarilgan. Ayniqsa, «G'alla»bankda (2,96), «Olim»bankda (1,02), «Trast»bankda (1,13), «Privat»bankda (1,44)da koeffitsientning bajarilish darajasi yuqori bo'lgan. Buning asosiy sababi mazkur banklarning aktivlari tarkibida likvidli aktivlar salmog'ining yuqori bo'lganligi, berilgan kreditlarning sezilarli qismini qaytarilishini normativ hisoblanayotgan davrga to'g'ri kelganligi va bank to'lovlarining kamayganligi bilan izohlanadi. Masalan, «Trast»bankda mazkur sanada likvidli aktivlarning bank jami aktivlaridagi salmog'i 30,1 foizni tashkil qildi.

2000 yilning 31 dekabr holatiga barcha tijorat banklarida joriy likvidlilik koeffitsientini bajarilishiga erishilgan. Yuqorida sanab o'tilgan banklarda mazkur koeffitsientni yanada yuqori darajada bajarilishiga erishilgan. Bu esa qayd etilgan sabablarning asosli ekanligidan dalolat beradi.

2001 yilning 31 dekabr holatiga respublikamizning barcha tijorat banklarida joriy likvidlilik talabi bajarilgan. Shunisi xarakterliki, biz yuqorida qayd etib o'tgan tijorat banklaridan ikkitasida-«G'alla»bankda va «Trast»bankda oldingi davrga nisbatan joriy likvidlilik koeffitsientining keskin pasayganligi kuzatildi. Masalan, «G'alla»bankda bu ko'rsatkich 0,78 ni, «Trast»bankda esa 0,68 ni tashkil qildi.» Buning asosiy sabablari quyidagilardan iborat:

a) Banklarning majburiy to'lovlari hajmining oshishi.

Bizga ma'lumki, «G'alla»bank asosan markazlashgan resurslar hisobidan faoliyat yuritadi. Markazlashgan resurslar bo'yicha to'lovlar so'mmasining tahlil qilingan davrda oshganligi bankning joriy likvidlilik darajasini oldingi davrlarga nisbatan sezilarli darajada pasayishiga olib keldi.

Joriy likvidlilik koeffitsientining darajasiga kuchli va bevosita ta'sir ko'rsatadigan omil transaksion depozitlar miqdorining o'zgarishi hisoblanadi. Mazkur ikkala bankda tahlil qilingan davrda joriy likvidlilik darajasining pasayishiga ushbu omil ta'sir etmadi. Chunki bu davrda transaksion depozitlar salmog'ining oshishi yuz bermadi. Masalan, 1999 yilning dekabr holatiga transaksion depozitlarning jami depozitlar hajmidagi salmog'i «G'alla»bankda 78,5 foizni, «Trast»bankda esa 83,6 foizni tashkil etdi. 2001 yilning 31 dekabr holatiga kelib bu ko'rsatkich banklarda mos ravishda 53,2 va 77,6 foizlarni tashkil etdi. Demak, bu erda pasayish kuzatilgan. holbuki, transaksion depozitlar salmog'ining pasayishi bankning joriy likvidlilik darajasini oshishiga olib kelishi lozim edi.

b) Banklarning jami aktivlari tarkibida likvidli aktivlar salmog'ining pasayishi.

1999 yilning 31 dekabr holatiga likvidli aktivlarning jami aktivlar hajmidagi salmog'i «G'alla»bankda 3,9 foizni, «Trast»bankda esa 30,1 foizni tashkil qildi. 2001 yilning 31 dekabriga kelib bu ko'rsatkichlar mos ravishda 3,5 va 24,7 foizni tashkil qildi.

Rivojlangan xorijiy davlatlar bank amaliyotida, xususan, Germaniya, Avstriya, Yaponiya davlatlarining bank amaliyotida joriy likvidlilik koeffitsienti qo'llaniladi. Lekin bu ko'rsatkich ularning markaziy banklari tomonidan direktiv tarzda joriy

qilinmagan, balki har bir tijorat bankining o'zi mustaqil ravishda belgilaydi. Buning ustiga, rivojlangan xorijiy davlatlar bank amaliyotida pul mablag'lari ko'rinishidagi aktivlarning jami aktivlar hajmidagi salmog'i kichik, transaksion depozitlarning bank depozit bazasidagi salmog'i 48-50 foizni tashkil etadi. Shu sababli, ularda joriy likvidlilik koeffitsientining qo'llanilishi O'zbekiston tijorat banklaridagi kabi kassali aktivlarni yirik miqdorda to'planib qolishiga olib kelmaydi.

Mamlakatimiz tijorat banklariga nisbatan qo'llanilayotgan oltinchi normativ bitta mijozga yoki mijozlar guruhiga to'g'ri keladigan riskning maksimal miqdori, ta'minlangan ssudalar deb ataladi. Mazkur normativ birinchi darajali kapitalga nisbatan o'rnatilgan bo'lib, uning bajarilishi bankning kredit portfelini diversifikatsiya darajasini tavsiflaydi. Uning darajasi qanchalik kichik bo'lsa, kredit portfelining diversifikatsiya darajasi shunchalik yuqori bo'ladi.

1999-2001 yillar mobaynida mazkur normativga rioya etish amaliyotini tahlil qilish natijalari shuni ko'rsatdiki, respublikamizning deyarli barcha yirik banklarida ushbu normativ talablari bajarilgan. o'rta va kichik banklarning ayrimlarida normativ talablari buzilgan. Masalan, 1999 yilning 31 dekabr holatiga «Namanganbank»da mazkur normativning bajarilish darajasi 0,44 ni, «ABN Amrobank»da 0,34 ni, «Uyjoyjamg'armabank»da 0,25 ni, «O'zDEU»bankda 0,32 ni tashkil qildi. Buning asosiy sababi shundaki, mazkur banklarning kredit quyilmalarining asosiy qismi kam sonli bir guruh mijozlarda to'planib qolgan. Masalan, «Uyjoyjamg'armabank»ni olaylik. Bank kreditlarining asosiy qismi aholiga uy-joy qurish bilan bog'liq bo'lib, bu vazifa «Toshkentqurilish» aksiyadorlik jamiyati orqali amalga oshiriladi.

Mazkur normativ talablarining buzilishi banklar faoliyatini jiddiy kredit riskiga duchor qiladi.

Respublikamiz tijorat banklari faoliyatiga nisbatan qo'llanilayotgan navbatdagi normativ bitta mijozga yoki mijozlar guruhiga to'g'ri keladigan riskning maksimal miqdori, ta'minlanmagan ssudalar deb nomlanadi. Bu normativ ham birinchi darajali kapitalga nisbatan o'rnatilgan bo'lib, uning maksimal darajasi 0,05 qilib belgilangan. Mazkur normativning bajarilishi bankning kredit riskidan sezilarli darajada himoyalanih imkonini beradi. Chunki mijozlarning pul oqimiga tashqi taqsirlar kuchli tarzda ta'sir etib turgan hozirgi sharoitda ta'minlanmagan ssudalarni bitta mijozga yoki mijozlar guruhiga yirik miqdorda berilishi bankni jiddiy tarzda kredit riskiga duchor qilishi mumkin.

Mazkur normativga respublikamiz tijorat banklari tomonidan 1999-2001 yillar mobaynida rioya etish amaliyotini tahlil qilish natijalari shuni ko'rsatdiki, respublikamizning «O'zinvest» bankidan tashqari barcha banklarida bu normativning doimiy asosda bajarilishiga erishilgan. Mazkur bankda 1999 yil mobaynida bir necha bor normativ shartlarini buzilishiga yo'l qo'yilgan. Masalan, 1999 yilning 31 dekabr holatiga «o'zinvest» bankda mazkur normativni bajarilish darajasi 0,11 ni tashkil etgan. Miqdoriy jihatdan olganda bu jiddiy buzilish emas, chunki normativ bajarilishning maksimal miqdori sifatida o'rnatilgan.

Mamlakatimiz tijorat banklariga nisbatan belgilangan amaldagi sakkizinchi iqtisodiy normativ barcha yirik kreditlar uchun riskning maksimal miqdori, deb ataladi. Mazkur normativ birinchi darajali kapitalga nisbatan belgilangan bo'lib, uning maksimal miqdori 8,00 qilib belgilangan. Ya'ni bank tomonidan berilgan

barcha yirik kreditlar miqdori birinchi darajali bank kapitali so'mmasidan 8 martadan oshib ketmasligi lozim.

Yirik kredit deganda bitta mijozga beriladigan, bank kapitalining 15 foizidan oshadigan kreditga aytiladi.

Yirik kreditlarga nisbatan o'rnatilgan mazkur normativ xalqaro andozlardan kelib chiqqan holda o'rnatilgan. Masalan, Germaniyada ham yirik kreditlarning umumiy summasi uchun kapitalga nisbatan 8 martalik limit belgilangan.

Frantsiyada bitta mijozga beriladigan kreditlar summasi bank aksionerlik kapitalining 40 foizidan oshmasligi va yirik kreditlarning umumiy summasi bank kapitalidan 8 martadan oshib ketmasligi lozim.

Mazkur normativga banklar tomonidan rioya qilinish amaliyotini tahlil qilish natijalari shuni ko'rsatdiki, respublikamizning barcha tijorat banklarida bu borada muammolar mavjud emas. Faqat 1999 yilning 31 dekabr holatiga «O'zSanoatqurilish» bankida bu normativni 5,87 miqdorida bajarilishiga erishildi. Bu mo'tadil holat hisoblanadi va boshqa banklarda ushbu normativni bajarilishi nisbatan kichik miqdorni tashkil etadi.

Respublikamiz banklariga nisbatan qo'llanilayotgan to'qqizinchi iqtisodiy normativ bitta emitentning qimmatli qog'ozlariga qilinadigan investitsiyaning maksimal miqdori hisoblanadi. Uning maksimal miqdori 0,15 qilib belgilangan. Mazkur normativning bajarilishi tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar portfelini diversifikatsiya qilish darajasini tavsiflaydi.

Mamlakatimiz tijorat banklari tomonidan ushbu normativga rioya etish amaliyotining tahlili shuni ko'rsatdiki, hozirgi vaqtda respublikamiz banklarining barchasida mazkur normativning belgilangan darajasiga rioya etilmoqda. Faqat 1999 yilda «o'zinvest» bankda va «Trast» bankda bu borada ayrim muammolar mavjud edi va ushbu muammo «Trast» bankda 2000 yilning dastlabki oylarida o'z echimini topdi, «O'zinvestbank» esa mustaqil tijorat banki sifatida faoliyatini to'xtatdi.

Respublikamiz tijorat banklariga nisbatan qo'llanilayotgan navbatdagi iqtisodiy normativ sotish-sotib olish uchun qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarning maksimal miqdori deb ataladi. Mazkur normativning maksimal miqdori 0,25 qilib belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalarini risk darajasiga ko'ra ikki yirik guruhga ajratish mumkin:

1. Davlatning qisqa muddatli obligatsiyalariga qilingan investitsiyalar.

Bu operatsiyalarning risk darajasi past bo'lib, ular bankka qat'iy belgilangan foiz ko'rinishida barqaror daromad keltiradi. Buning ustiga, banklarning ushbu qimmatli qog'ozlardan oladigan daromadlari soliqqa tortilmaydi.

2. Tijorat qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalar.

Bu shakldagi investitsiyalarning risk darajasi yuqori bo'lib, bunda qimmatli qog'ozlarning bozor bahosini o'zgarishi va emitentlarning to'lovga qobilligi kafolatlanmagan.

Э.Н. Василюшен. Регулирование деятельности коммерческого банка.-М.: Финстатинформ, 1995-с. 47.

Mazkur normativga rioya etish amaliyotining tahlili shuni ko'rsatdiki, respublikamizning barcha tijorat banklarida 1999-2001 yillar mobaynida normativ talablariga rioya etilgan. Tijorat banklarida qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalarni rivojlanmaganligi ushbu normativni bajarilishida muammolarni yuzaga kelmasligining bosh omilidir.

Respublikamiz banklariga nisbatan Markaziy bank tomonidan qo'llanilayotgan o'n birinchi iqtisodiy normativ barcha emitentlarning ustav kapitali va qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalarning maksimal miqdori hisoblanadi. Bu normativning maksimal miqdori 0,50 qilib belgilangan.

Ushbu normativni bajarilish amaliyotini tahlil qilish natijalari respublikamizning barcha banklari tomonidan ushbu normativga rioya etilganligini ko'rsatdi. Normativning belgilangan miqdori darajasida bajarilishi 2000 yil mobaynida ikki bankda- «XIF» bank va «Alp Jamol» bankda kuzatildi. Masalan, 2000 yilning 31 dekabr holatiga normativning bajarilish birinchi bankda 0,49 ni, ikkinchi bankda esa 0,41 ni tashkil etdi. Bu holat banklarning investitsiya faoliyatining faollashganligidan dalolat beradi.

Ayrim tijorat banklari Markaziy bankning 428-sonli Nizomining 3.2-bandiga hamda banklar tomonidan ishlab chiqilgan va ularning bank Kengashlari tomonidan tasdiqlangan «Investitsiyalash» to'g'risidagi nizomlari talablariga rioya qilmagan holda mijozlari ustav kapitalining 20 foizdan ortig'iga egalik qilmoqda.

Ayrim banklarda investitsiyalar bo'yicha etarli darajada zahira tashkil etilgan bo'lsada, ularning tashkil etilishi har bir emitent bo'yicha ko'rib chiqilganda real tarzda tashkil etilmaganligi ko'rinadi.

Respublikamizning bir qator banklarida korxonalarining qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalarning daromadlilik darajasiga etarli e'tibor berilmayapti. Bu masalani respublikamizning yirik tijorat banklaridan birining misolida ko'rib chiqish natijalari shuni ko'rsatdiki, birinchidan, 1999 yil sentyabr holatiga mazkur bank «Istlayn» qo'shma korxonasining 80 so'mlik va «Umid» Osiyo sug'urta kompaniyasining 2000 so'mlik aksiyalariga egalik qilmoqda. Ushbu aksiyalar 1991 va 1992 yillarda sotib olingan bo'lib, «Istlayn» qo'shma korxonasining aksiyalari bo'yicha 1995 yildan buyon, «Umid» Osiyo sug'urta kompaniyasining aksiyalari bo'yicha hozirgi kunga qadar umuman daromad olinmagan. Ikkinchidan, 1994 yildan buyon «Istlayn» qo'shma korxonasining moliyaviy faoliyati to'g'risida hech bir ma'lumot to'planmagan.

Bunday holatlar pirovard natijada bankning moliyaviy holatini yomonlashuviga olib keladi.

Tijorat banklariga nisbatan qo'llanilayotgan o'n ikkinchi normativ bitta mijozga yoki o'zaro bog'liq shaxslarga berilgan kreditlar, ta'minlangan ssudalar hisoblanadi. Mazkur normativ birinchi darajali bank kapitaliga nisbatan belgilangan bo'lib, uning maksimal miqdori 0,15 qilib o'rnatilgan.

O'zaro bog'liq mijozlar deganda ikki va undan ortiq mijozlar tushunilib, ularning o'zaro munosabati shu darajadagi, birining faoliyatida moliyaviy qiyinchiliklarni yuzaga kelishi qolgan mijozlarning ham moliyaviy ahvolini yomonlashuviga olib keladi.

Respublikamiz bank amaliyotida o'zaro bog'liq mijozlar, Markaziy bankning 1998 yil 2 noyabrdagi 422-sonli yo'riqnomasiga asosan, quyidagi mezonlar asosida aniqlanadi:

1. Mijozlardan biri boshqa mijozlarga sezilarli darajada ta'sir ko'rsata olishi mumkin.

2. Bankning mijozi bo'lgan ma'suliyati cheklangan yoki qo'shimcha mas'uliyat yuklangan jamiyatning, to'liq yoki kommandit uyushmalarining a'zosi bo'lgan mijoz.

3. Bitta shaxsning ta'siri ostida bo'lgan ikki yoki undan ortiq mijozlar.

4. Bankdan kredit sifatida olgan mablag'ni boshqa mijozga bergan mijoz yoki bankdan olingan kreditlarni bankning mijozi bo'lmagan shaxsga birgalikda yoki alohida holda o'tkazgan ikki yoki undan ortiq mijoz.

5. Bankdan olgan kreditlarini xo'jalik jamiyatlarida yoki uyushmalarda ishtirok etish uchun yoki birga faoliyat yuritish uchun ishlatadigan ikki yoki undan ortiq mijozlar, bunda kreditni qaytarish uchun ko'zda tutilgan manba barcha bunday mijozlar uchun bir hil hisoblanadi.

Amaldagi me'yoriy hujjatlarga muvofiq, huquqiy shaxsga sezilarli darajada ta'sir ko'rsata oladigan shaxs sifatida huquqiy shaxsning ustav kapitalida 10 % va undan ortiq ulushga ega bo'lgan jismoniy va huquqiy shaxslar tushuniladi.

Amalga oshirilgan tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, 1999 yil mobaynida «Parvina» bankda, «Karvon» bankda, «O'ktam» bankda mazkur normativlarni bajarishda muammolar tug'ildi. Ayniqsa, bu muammo «Karvon» bankda yaqqol sezildi. Bu normativga o'sha davrda mazkur banklarda rioya etilmasligining asosiy sababi ularning kapital bazasini nisbatan zaif bo'lganligi va ularning asosiy mijozlari bo'lgan korxonalarining yirik kreditlarga bo'lgan talabining yuzaga kelganligi hisoblanadi. 2000 yilda mazkur banklarda ushbu normativga rioya qilish bilan bog'liq muammo o'zining to'liq echimini topdi.

Mamlakatimiz tijorat banklariga nisbatan qo'llanilayotgan o'n uchinchi normativ bitta mijozga yoki o'zaro bog'liq shaxslarga berilgan kreditlar, ta'minlanmagan ssudalar hisoblanadi. Mazkur normativ birinchi darajali bank kapitaliga nisbatan belgilangan bo'lib, uning maksimal miqdori 0,05 ni tashkil etadi.

Ushbu iqtisodiy normativni bajarilishi banklarni bitta yoki bir necha o'zaro bog'liq mijozlarga kredit berishi natijasida yuzaga keladigan yuqori darajadagi kredit riskini minimallashtirishga xizmat qiladi.

Mazkur normativga respublikamiz banklari tomonidan rioya etilishini tahlil qilish natijalari shuni ko'rsatdiki, 1999-2001 yillar mobaynida respublikamizning bironta bankida normativ talabini bajarilishi yuzasidan jiddiy muammo yuzaga kelmadi.

Amaldagi qonunchiliklarga asosan respublikamiz tijorat banklariga nisbatan qo'llanilayotgan so'nggi iqtisodiy normativ barcha insayderlarga berilgan kreditlar hisoblanadi. Ushbu normativning maksimal miqdori 1,00 qilib belgilangan.

1999-2001 yillar mobaynida tijorat banklari tomonidan iqtisodiy normativlarga rioya etish amaliyoti shuni ko'rsatdiki, 1999 yilda va 2000 yilda faqat «Karvon» bank faoliyatida mazkur normativni bajarilishida muammo yuzaga keldi. Buning asosiy sababi bankning bitta mijozga bog'liq bo'lib qolganligidir.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining deyarli barchasi Markaziy bank tomonidan belgilangan iqtisodiy normativlarga rioya qilmoqda. Bu esa, o'z navbatida, bank tizimini barqaror tarzdagi faoliyatini ta'minlamoqda. Ayni vaqtda, ayrim iqtisodiy normativlarni yuqori darajada bajarilayotganligi bank aktivlarining daromadlilik darajasini pastligidan dalolat bermoqda.

1-ilova

IXTT ga kiruvchi mamlakatlar guruhi

IXTT a'zosi bo'lgan mamlakatlar: Avstraliya, Avstriya, Belgiya, Kanada, Chexiya Respublikasi, Daniya, Finlyandiya, Frantsiya, Germaniya, Gretsiya, Vengriya, Irlandiya, Islandiya, Italiya, Yaponiya, Koreya, Lyuksemburg, Meksika, Yangi Zelandiya, Norvegiya, Gollandiya, Polsha, Portugaliya, Ispaniya, Shvetsiya, Shveytsariya, Turkiya, Buyuk Britaniya, AQSh.

Qarzar bo'yicha umumiy bitimga ko'ra XVF bilan maxsus kredit bitimlarini tuzgan mamlakatlar: AQSh, Germaniya, Yaponiya, Buyuk Britaniya, Frantsiya, Italiya, Kanada, Gollandiya, Belgiya, Shvetsiya, Shveytsariya va Saudiya Arabistoni.⁷

⁷ Аввалги беш йил мобайнида ўзининг ташқи суверен қарзларини ҳар қандай мамлакатни инкор этади

Qo'yidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering.

Iqtisodiy normativlar	Bank talablari
Bank nazorati	Kapital zaxiralar
Pul- kredit siyosati	Umumiy zaxiralar
Banklarora raqobat	Maxsus zaxiralar
Bank sarmoyasi	Nomoddiy aktivlar
Bank aktivlari	Gudvill
Bank majburiyatlari	Zaxaralarning ortiqcha qismi
Joriy likvidlilik	Nolikvid aktivlar
o'rta muddatli likvidlik	Kapitalning kam darajasi
Bir qarz oluvchiga to'g'ri keluvchi kreditlar riski	Kapital tarkibi
Riskli aktivlar	Balansdan tashqari aktivlar
Risk darajasi	Daxldor shaxslar
Muddatli likvidlilik	Yirik hissadorlar
Sarmoya etarliligi	Leveranj
Doimiy bo'lmagan majburiyatlar	Derevativ (hosilaviy vositalar)
Yirik kreditlar	

O'z bilimni tekshirish uchun savollar:

1. Hosilaviy vositalarga nimalar kiradi va ular qanday hisoblanadi?
2. Kapital etarliligiga qo'yilgan talablarni sanang.
3. Kapital etarliligi koeffitsentlari qanday aniqlanadi?
4. Bir qarzdor eki o'zaro daxldor guruhiga to'g'ri keluvchi risklar qanday aniqlanadi?
5. Banklar tomonidan qimmatli qog'ozlarga qo'yilmalarni amalga oshirishga doir cheklov nimalardan iborat?
6. Tijorat banklarining iqtisodiy normativlarini aniqlang.
7. Likvidlilik koeffitsentlari nimani bildiradi va qanday aniqlanadi?
8. Kapital etarliligi nima va u qanday aniqlanadi, qaysi omillar ta'sir qiladi?

II-BO'LIM. TIJORAT BANKLARI FAOLIYATINING IQTISODIY ASOSLARI

IV-BOB. TIJORAT BANKINING RESURSLARI VA BANK KAPITALI

1-§. Tijorat bankining resurslari va ularning tarkibi

Tijorat banklari, boshqa xo'jalik sub'ektlari kabi o'zining xo'jalik va tijorat faoliyatini ta'minlash uchun ma'lum miqdorda pul mablag'lariga, ya'ni resurslariga ega bo'lishlari lozim. Iqtisodiyot rivojlanishining zamonaviy talablarida bank resurslarini tashkil etish muammosi bank faoliyatini bir maromda olib borish uchun birinchi darajali hisoblanadi. Buni shunday izohlash mumkin, ya'ni iqtisodiyotning bozor modeliga o'tishi bilan bank ishida davlat monopoliyasi tugatiladi, ikki bosqichli bank tizimini shakllanishida bank resurslari xarakteri ijobiy tomonga o'zgaradi.

Undan tashqari, uning aktiv operatsiyalari ob'ekti orqali aniqlanadigan bank faoliyatining ko'lami, ular joylashtiradigan resurslar hajmi, miqdori, jalb qilingan mablag'lar summasiga bog'liq bo'ladi. Bunday holat resurslarni jalb qilish bo'yicha banklar o'rtasida raqobatni keltirib chiqaradi.

Bankning asosiy vazifalaridan biri bo'sh pul mablag'larini mumkin qadar ko'proq jalb qilish va ularni boshqa foyda keltiruvchi optimal aktivlarga joylashtirishdan iborat.

Bank resurslari banklar tomonidan amalga oshiriladigan passiv operatsiyalari orqali tashkil topadi va bank balansining passiv qismida yuritiladi. Bank resurslarini ikki katta guruhga bo'lish mumkin. Bular, banklarning o'z mablag'leri va jalb qilingan mablag'lardir. Jalb qilingan resurslarni ba'zi hollarda ikkiga bo'lib qaraladi – bu jalb qilingan depozitlar, boshqa majburiyatlar va sotib olingan resurlardir. Bu resurslar bankning aktiv operatsiyalarini amalga oshirishda ishlatiladi, ya'ni bank resurslari daromad olish maqsadida turli xil sohalarga joylashtiriladi. Bankning passiv va aktiv operatsiyalari o'zaro chambarchas bog'liq bo'lganligi sababli passivlarning tarkibi va xarakteri ko'p jihatdan banklarning aktiv operatsiyalarini amalga oshirishda o'z ifodasini topadi. Shu bilan birga resurslar xarakteriga banklarning kreditlash siyosatining o'zgarishi ham ta'sir kiladi.

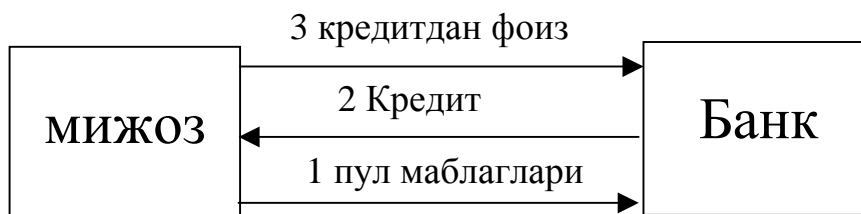
Bank resurlarining asosiy qismini bank mijozlarining mablag'leri tashkil kiladi. Bank boshqa kapitalarni jalb qilish uchun o'z kapitalining etarli darajasi miqdorini ko'rsatish lozim.

Tijorat banki o'z mijozlarining bo'sh turgan mablag'larini qarzga olish bilan bir vaqtning o'zida bu mablag'larni o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlash majburiyatini ham oladi, shuning uchun bank barqaror likvidlikka ega bo'lishi kerak. Ishonchlilik va likvidlilik tamoyillari tijorat banki mavjudligining zarur shartlaridan bo'lib, ular aholining bo'sh turgan pul mablag'larining bankka sari oqimini ta'minlaydi. Undan tashqari bankning ahvoli moliyaviy jihatdan kam samarali bo'lgan holatda mijozlar o'z mablag'larini qaytarib olishlariga ishonch hosil qilishlariga zamin yaratadi.

Resurslar yordamida banklarning tashkiliy faoliyati amalga oshiriladi, kreditlar berish salohiyati to'lovlar amalga oshiriladi, banklarning daromadlari vujudga keltiriladi.

Bank resurslarining aylanishini quyidagicha ifodalash mumkin.

Bank resurslarining aylanishi sxemasi. 1-sxema.

Bank resurslarining shakllanishi va aylanishi uzluksiz jarayonni tashkil kiladi va bu esa o'z navbatida banklar faoliyatini doimiylikiga asos hisoblanadi.

Aloxida tijorat banklari uchun bank resurslari tarkibiy tuzilishi turli xillik bilan farqlanadi. Bu uning o'ziga xos xususiyatlari bilan tushuntiriladi. Ikkita tijorat banki resurslarining tarkibiy tuzilishi quyidagi ma'lumotlar bilan xarakterlanadi.

Bank resurslari tarkibi

1-jadval.

Ko'rsatkichlar	Bank №1	Bank №2
1. O'z mablag'lari-jami, jumladan	17.4	7.2
1.1. Ustav fondi	3.9	1.3
1.2. Boshqa fondlar	9.4	3.2
1.3. Joriy yildagi taksimlanmagan foyda	4.1	2.7
2. Jalb kilingan mablag'lar – jami, jumladan	82.6	92.8
2.1. Muddatli depozitlar	76.9	70.1
2.2. Muddatsiz depozitlar	4.3	4.3
2.3. Aholi quyilmalari	0.3	0.4
2.4. Sertifikatlar, veksellar	1.1	-
2.5. Banklararo kreditlar	-	18.0

Yukoridagilardan ko'rinib turibdiki, alohida tijorat banklarning resurslari strukturasi sezilarli farq qiladi. Bu avvalam bor, tijorat banklarining o'z mablag'lariga taaluqli bo'lib, tahlil qilinayotgan banklarda ularning miqdori turlichadir. Birinchi bankning o'z mablag'lari ikkinchi banknikidan ikki marta ortiq. Birinchi bankda ustav fondi 3.9%ni, o'z mablag'lari summasining 22.3 % ni tashkil etgan. Ikkinchi bankda ustav fondi 1.3 % ni, ya'ni uz mablag'lar summasining 18 % ni tashkil etgan.

Jalb kilingan resurslar birinchi bankda 82.6 % ni , ikkinchi bankda 92.8 % ni tashkil etgan. Bunda ikkinchi bank banklararo kreditdan keng foydalangan va u 18.0 % ni tashkil etgan. Birinchi bank esa aksariyat hollarda mijozlarining resurslari bilan ishlagan.

Bozor munosabatlari sharoitida tijorat banklarining resurslarini tashkil kilish jarayoniga katta ahamiyat beriladi. Shu sabab o'tish iqtisodiyotini boshidan kechirayotgan deyarli barcha mamlakatlarda tijorat banklari resurslarini shakllantirish tizimida tubdan o'zgarishlar bo'ldi. Bu o'zgarishlarning bo'lishiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatdi. Bular:

- banklararo kredit bozorida Markaziy bankning faol ishtirok etishining ta'minlanishi va bu, o'z navbatida, kredit riskini kamaytirganligi;
- iqtisodiyotda to'lovsizlik muammosining mavjudligi va kredit qaytarilmasligi oqibatida tijorat banklarining zarar ko'rish imkoniyatining oshishi;
- aholi qo'lidagi omonatlarining o'sishi;
- korporativ qimmatli qog'ozlar bozorining etarli darajada rivojlanmaganligi va boshqalardir

Banklarda mavjud bo'lgan mablag'lardan foydalanish imkoniyatiga qarab bank resurslari o'z resurslariga va qarz (sotib olingan) resurslarga bo'linadi. Bu holda banklar resurslariga bank kapitalidan tashqari ma'lum vaqt davomida bank ixtiyorida bo'lgan jalb kilingan depozitlarni, boshqa banklarning depozitidan va vakillik hisobraqamidan qoldiqlarni, forvard valyuta kursi va kliring bo'yicha qoldiqlarni va boshqa depozitlar va qoldiqlarni ham kiritish mumkin.

Undan tashqari, bankning ixtiyorida mavjud bo'lgan resurslar uning amalga oshirilishi mo'ljallanayotgan aktiv operatsiyalar uchun etarli bo'lmasa, zarur miqdordagi mablag'larni Markaziy bankdan nobyudjet fondlardan pul bozoridan sotib olish yoki qarzga olish mumkin.

Shunday qilib, bankning o'z mablag'lari va qarzga olingan yoki sotib olingan mablag'lari yigindisi tijorat banklarning resurs bazasini tashkil kiladi.

Xalqaro bank amaliyotida banklarning resurs bazasini shakllantiruvchi asosiy manbalarga o'z kapitalidan tashqari quyidagilar kiradi:

- yuridik va jismoniy shaxslarning depozit hisobvaraqlaridan qoldiqlari;
- bank tomonidan yuridik shaxslar uchun muomalaga chiqarilgan veksellar va depozit sertifikatlar;
- olingan banklararo kreditlar;
- bank vakil tomonidan ochilgan «loro» depozit va valyuta hisob varaqasidagi mablag'lar va boshqa manbalar.

Biz tijorat banki bo'limining ko'rsatkichlarini ifodalovchi quyidagi jadval ma'lumotlaridan bankning resurs bazasini tashkil qiluvchi elementlar va ularning tarkibini aniqroq ko'rishimiz mumkin.

2-jadval

Tijorat bankining resurs bazasi va undan foydalanish to'g'risida ma'lumot.⁸

№	Ko'rsatkichlar	Ming so'm	%
I.	Bankning resurs bazasi. Bankning o'z mablag'lari		
1.	Bank kapitali – jami (30000 q 29830 h.v) Shu jumladan: Aksiyadorlik kapital (30300q29830 h.v) Qo'shimcha kapital (30600 h.v) Rezerv kapital (30900 h.v) Taqsimlanmagan foyda (31200 h.v) Vositalar qiymatini baholashda yuzaga keluvchi ortiqchalik (31500 h.v)	226209 82739 0 40254 103216 0	33.1 12.0 0 6.0 15.1 0
2.	Jalb qilingan depozitlar – jami shu jumladan; talab qilingunga qadar (20200 h.v) Jamg'arma (20400 h.v) Muddatli (20500 h.v)	170989 109794 10957 17159	25.1 16.1 1.6 2.5
3.	Mijozlarning boshqa depozitlari (22600 h.v)	1614	0.3
4.	Boshqa banklarning depozitlari va vakilliklik schyotidagi qoldiq (21000 h.v)	0	
5.	Chiqarilgan qimmatli qog'ozlar (23600 h.v)	0	
6.	Forvard – valyuta kursi (22800 h.v)	0	
7.	Boshqa majburiyatlar (29800 h.v – 29830 h.v)	1259	0.2
8.	Kliring transaksiyalari (23200 – 23204, 23208, 23210, 23212, 23218, 23220 h.v.lar)	0	
9.	Boshqa passivlar (22200q 23220 h.v)	30206	4.4
10.	Bankning jami o'z ixtiyorida bo'lgan resurs bazasi (1+2+3+4+5+6+7+8+9) qatorlar	397198	58.2
11.	Sotib olingan resurslar – jami: (21600+21800+22000 h.v) sh.j.		

⁸ х/в – ҳисобварағи

	Markaziy bankdan (21602, 21802, 22002 h.v)	285674	41.8
	Moliya vazirligidan (21610, 22010 h.v)	187333	27.4
	Banklararo pul bozoridan (21606, 21806 h.v)	57911	8.5
	Nobyudjet fondlardan (21605, 21805, 22005 h.v)	0	
	Xukumat xisob varaqlari (23400 h.v)	0	
12.	Bankning jami resurs bazasi (10q11q12) qatorlar.	40430	5.9
13.		682872	100

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatdiki, tijorat banki resurs bazasining 33.1 % bankning o'z mablag'lari, ya'ni bank kapital va taqsimlanmagan foydasiga to'g'ri keladi. Bank ixtiyorida bo'lgan resurslarning 25.1 % jalb qilingan depozitlarga to'g'ri keladi. Shunday qilib, bank ixtiyorida bo'lgan o'zi yiqqan resurslar jami – 58.2 5 ni tashkil qiladi. Bank tomonidan sotib olingan resurslar esa 41.8 % ni tashkil qiladi. Undan 27.4 % markaziy bankdan olingan kredit resurslarini, 8.5 % moliya vazirligidan olingan resurslarni, 5.9 % Hukumat hisobvarag'ida bo'lgan resurslarni tashkil qiladi.

Bank tomonidan tashkil qilingan resurs baza turli xil kreditlar va investitsiyalarni va boshqa aktiv operatsiyalarni amalga oshirish uchun yunaltirilishi mumkin. Buni quyidagi jadval materiallaridan ko'rishimiz mumkin.

3-jadval

Bank resurslarining ishlatilishi

II Bank resurslarning yunalishi:			
1.	G'aznadagi mablag'lar va qimmatbaho metallar (10100 q 10900 h.v)		
	Markaziy bankdagi majburiy rezerv zahiralari (10309 h.v)	88491	12.9
2.	Boshqa banklardagi vakillik hisobvaraqlaridagi mablag'lar va depozitlar (10500 h.v)	0	
3.	Sotib olingan qimmatli qog'ozlar (10700, 11300 h.v)		
	Faktoring operatsiyalar (11100 h.v)	0	
4.	Banklararo kreditlar (12100+13300 h.v)	0	
5.	Xukumatga ajratilgan kreditlar (12300 h.v)	0	
6.	Sof kredit kuyilmalar (12500, 12600, 12700, 12900, 13100, 13700,	0	
7.	13800, 13900, 14000, 14300, 14900, 15100, 15300, 15500, 15700 h.v)	0	
8.	Sof investitsiyalar (15900 h.v)		
	Bank mulki (16500, 17700, 19921, 19923 h.v)		
	Forvardlar va valyutaviy holat (16900, 17100 h.v)	42915	62.9
9.	Tranzit hisob varaqlari (17300 h.v)	0	
10.	Hukumat hisob varaqlari (17500 h.v)	43876	6.4
11.	Boshqa aktivlar (19900+16100+16300-19921, 19923 h.v)	0	
12.	Jami quyilmalar (1+2+3+4+5+6+7+8+9+10+11+12+13+14)	0	
13.	Ortiqcha bush resurslar (I-bulim 13 k – II-bulim 15 k)	0	
14.	Vakillik hisobvaragidagi qoldiqlar (10301 h.v)	121300	17.8
15.	Moliya vazirligidagi fondagi mablag'lar (23204, 23208, 23210, 23212, 23218, 23220 h.v)	682818	
16.	Vakillik hisobvaragidagi ortiqcha (bo'sh) mablag'lar (17k-18k)		54.0
17.	Vakillik hisobvaraqa nolikvidiligi (18k-17k)	60112	
18.		59354	
19.			

20.		758 0	
-----	--	----------	--

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatib turibdiki, tijorat banki resurslarining bir kismi bankning g'aznadagi mablag'lari va boshqa operatsiyalarni amalga oshirishga yo'naltirilsa, mablag'larning asosiy qismi kreditlar berish uchun sarflanadi, ya'ni resurslar hisobidan berilgan sof kreditlar salmog'i mablag'lar sarfida 62.9 % ni tashkil qiladi. Mablag'ning 17.8 % boshqa aktivlarga yo'naltirilgan. Hamda undan tashqari, 54.0 ming so'm miqdorida ortiqcha resurslar mavjud. Vakillik hisob varaqasidagi bush mablag'lar 758 ming so'mni tashkil qiladi.

2-§. Tijorat banking o'z mablag'lari

Bankning o'z mablag'lari uning faoliyatining asosini tashkil qiladi, chunki ular jalb qilayotgan depozitlar, ya'ni real kredit resurslari hajmini pirovard natijada aktiv amaliyotlar hajmini belgilab beradi. Bankning o'z mablag'lari tijorat banklarining faoliyatini boshqaruvchi va ular ustidan nazoratni amalga oshiruvchi Markaziy bank uchun muhim ma'lumot manbai hisoblanadi.

Bankning o'z mablag'lariga ustav fond (kapital) rezerv fondi va bank foydasi hisobiga tashkil topadigan bank fondlari, hamda yil davomida taqsimlanmagan foyda kiradi. Amaliyotda bank passivlarining 20 foizi banklarning o'z mablag'lariga to'g'ri keladi. Bankning o'z mablag'lari ichida asosiy o'rinni ustav kapitali egallaydi.

Bankning ustav kapitali – bu bank ishini tashkil qilishning asosiy tayanch nuqtasi hisoblanadi.

Markaziy bankning me'yoriy talablariga muvofiq bank kapitali asosiy (birinchi daraja kapital) va qo'shimcha (ikkinchi daraja) kapitalidan iborat. Birinchi daraja kapital hisob-kitob qilingan kapital yig'indisining 50 foizidan kam bo'lmasligi lozim. Tartibga solish funksiyasini asosan, birinchi daraja kapital bajaradi, chunki u doimiyroq hisoblanadi.

Bank kapitali uning faoliyat yuritish chegaralarini belgilab beradi, investorlar hamda aksiyadorlar va qolaversa, bankning o'zi uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan moliyaviy barqarorlik darajasini ko'rsatib beradi.

Bankning tashkil topish shakliga qarab, ustav kapitalining shakllantirilishi turlicha bo'ladi. Agar bank aksionerlik jamiyati ko'rinishida shakllanayotgan bo'lsa, ustav fondi aksiyalarining nominal qiymati ko'rinishida tashkil topadi. Bunda aksiyalar ochiq obuna qilish yo'li bilan yoki ta'sischilarning ustav fondidagi ulushlariga qarab tarqatilishi mumkin.

Agar bank ma'suliyati cheklangan jamiyat ko'rinishida tuzilgan bo'lsa, ustav fondi ulushlarga bo'lingan holda bo'ladi. Ularning hajmi ta'sis hujjatlari bilan aniqlanadi. Bunda bank ishtirokchilari o'zlarining ulushlari me'yori chegarasida majburiyatlarni o'z zimmalariga oladilar.

Bankning tashkiliy – huquqiy shakliga qaramay, uning ustav fondi huquqiy va jismoniy shaxslarning to'lovlari orqali shakllanadi va ta'sischilarning majburiyatlarini bajarish uchun xizmat qiladi. Ustav fondi faqat bank ishtirokchilarining xususiy mablag'lari hisobiga tashkil topishi mumkin. Jalb qilingan kredit, garovga olingan, boshqa yo'llar bilan jalb qilingan mablag'lar hisobidan ustav fondini shakllantirishga yo'l qo'yilmaydi. Bankning ustav fondi faqat pul mablag'lari va moddiy aktivlar hisobiga tashkil topishi mumkin.

Respublika byudjeti mablag'lari, davlat nobyudjet fondlari mablag'lari va O'zbekiston Respublikasi davlat boshqaruv va mahalliy hokimiyat organlari ixtiyoridagi bo'sh pul mablag'lari va boshqa ob'ektlar banklarning ustav kapitali shakllanishida qatnashmaydi. Qonunda ko'rsatilgan xolatlarda bank ustav kapitalini shakllantirish uchun byudjet mablag'laridan foydalanish mumkin.

Agar aksiyadorlar ustav kapitalini shakllantirishda qarz mablag'idan foydalansa, ustav fondiga qo'shilgan mablag' aksiyadorga qaytarib beriladi va aksiyalar kelgusida sotish uchun bankka qaytariladi.

Tashkil etilayotgan bank kapitalini eng kam miqdori Markaziy bank tomonidan belgilanadi. Markaziy bank faoliyat shartlari, biznes-rejada ko'rsatilgan operatsiyalar turi va hajmiga qarab, bank ustav kapitali miqdoriga qo'shimcha talablar qo'yish mumkin. Ustav fondining minimal miqdori bankning barqaror faoliyatini ta'minlash uchun o'rnatiladi.

O'zbekiston Respublikasida tijorat bankining ustav fondining minimal miqdori to'g'risidagi ma'lumotlar oldingi paragraflarimizda keltirilgan edi.

Tashkil etilayotgan bank kapitalining etarlilik darajasini belgilashda quyidagi asosiy talablarga rioya qilinadi.

- Markaziy bank belgilagan ustav kapitalining eng kam miqdori yuzasidan talablarga muvofiqligi;
- Ko'zda tutilayotgan o'sishni qo'llab - quvvatlash darajasi;
- Ko'zda tutilayotgan daromadlar va asosiy foizlar darajasi;
- Muassislarning zarur hollarda qo'shimcha kapitallar kirita olish qobiliyati va boshqalar.

Faoliyat ko'rsatayotgan banklar ustav kapitaliga talablar iqtisodiy ahvol va bankning moliyaviy holatidan kelib chiqib markaziy bank tomonidan belgilanadi.

Bank ustav kapitali miqdorini o'zgarishi va o'zgarishni ro'yxatga olish tartibi Markaziy bank tomonidan tartibga solinadi.

Banklarni ustav kapitalining minimal miqdorini belgilanishi banklarni har xil risklardan saqlash maqsadida belgilanadi. Chunki bank ustav fondi qancha katta bo'lsa, uning resurslari ham ko'p bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi xududida o'z shu'ba bankini ochish yoki bu erdagi bank ustav kapitalida ishtirok qilish istagini bildirgan norezident bank ustav kapitali 30 mln. AQSh dollari ekvivalentiga teng summadan kam bo'lmasligi kerak⁹.

Bankning tashkiliy shakliga qarab, ustav kapitali oshishi mumkin. Aktsionerlik jamiyati ko'rinishidagi tijorat banklar o'z ustav kapitalini oshirishlari uchun qo'shimcha miqdorda aktsiyalar chiqarishlari va ularni yuridik va jismoniy shaxslar orasida tarqatishi mumkin. Qo'shimcha mablag'larni jalb qilishda bu banklarga o'z qarz majburiyatlari – obligatsiyalar chiqarish xuquqi berilgan. Obligatsiyalar barcha aktsiyalar to'la to'lanib bo'lgach, ustav fondining 20% dan oshmaydigan qiymati hajmida chiqarilishi mumkin.

Mas'uliyati cheklangan jamiyat ko'rinishida tashkil topgan banklar o'zlarining ustav kapitalarini yoki qo'shimcha ishtirokchilarni ulushini oshirish orqali ko'paytirishlari mumkin.

Har yili har bir bank aktsioneri (ishtirokchisi) o'zining ustav kapitalidagi ulushiga mos ravishda bank foydasining bir qismini dividend ko'rinishida oladi.

Devidendlar hajmi va uni hisoblash tartibi aktsiya turi va chiqarilishi shartlariga bog'liq bo'ladi (oddiy yoki imtiyozli aktsiyalar).

⁹ Ўзбекистон банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами Т. Ўзбекистон 2000 й. 245 бет.

Tijorat banklari aktiv operatsiyalari natijasi bo'lmish rezerv fondlar bank etarli foyda olmagan paytda bank obligatsiyalari bo'yicha foiz bo'lib xizmat qiladi. Rezerv fond foydadan ajratmalar hisobiga shakllanadi.

Rezerv fond bilan bir qatorda tijorat banklarda ishlab chiqarish va ijtimoiy rivojlanish fondlari foyda hisobiga tashkil topish mumkin. Ularni shakllantirish va ishlatish tartibi tijorat hisob-kitoblari to'g'risidagi bank yo'riqnomalarida belgilanadi.

Bankning mijozlari oldidagi majburiyatlarini ta'minlash – bank mablag'larining asosiy funksiyasi bo'lib hisoblanadi. Ularga o'z majburiyatlari bo'yicha javobgarlikni ta'minlovchi kattalik sifatida qaralishi mumkin. Bank amaliyotida kapital resurslarni yo'qotish natijasida zarar ko'rilganda bank to'lov qobiliyatini saqlab qolish uchun resurslar rezerv bo'lib hisoblanadi. Chunki bank kapitali aksionerlarga qaytarilmasligi ham mumkin. Bankning o'z resurslari miqdori uning faoliyat qo'lamiga bog'liq. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki mablag'lari hajmidan kelib chiqadi. Bankning o'z mablag'lari uning moddiy bazasini rivojlantirish manbai bo'lib xizmat qiladi.

Bank amaliyotida o'z kapitalning netto va brutto turlari farqlanadi. Bankning o'z kapitali – brutto – bankning barcha fondlari va balans bo'yicha taqsimlanmagan foydasi yig'indisiga teng. Bankning o'z kapitali – netto – bu kapital bruttodan o'z mablag'laridan kapital harajatlarning oshgan qismini, yo'l qo'yilgan va potentsial zararlar, sotib olingan xususiy aksiyalar va muddati 30 kundan ortiq bo'lgan debitor qarzlarni chegirib tashlangandan qolgan summaga teng. Shunday qilib, kapital – netto naqd mavjud bo'lgan bank o'z kapitalini o'zida aks ettiradi.

Tijorat bankning o'z kapitali miqdori ko'pgina omillarga bog'liq bo'ladi. Bu omillar sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin.

Birinchi, O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki to'g'risidagi qonunga muvofiq, bankning o'z kapitali hajmi uning aktiv operatsiyalarini chegaraviy hajmini belgilab beradi. Shuning uchun ma'lum miqdor mijozlarga xizmat ko'rsatishga mo'ljallangan bank (misol uchun, tarmoq banki) belgilangan normativlarga rioya qilgan holda, o'zlik kapitalining shunday miqdoriga egalik qilishlari kerakki, o'z doimiy mijozlarining asoslangan qarz mablag'lariga bo'lgan talablarini qondirishlari lozim.

Ikkinchi, bank uchun zarur bo'lgan o'zlik kapitalining miqdorining o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Mayda, lekin son jihatdan ko'pchilikni yirik kredit oluvchi korxonalarini tashkil qiluvchi bankda o'z mablag'lari nisbatan ko'p miqdorda kerak bo'ladi. Chunki yirik mijozlarga xizmat qiluvchi banklarda kreditning qaytarilmaslik riski katta bo'ladi.

Uchinchi, tijorat bankining o'z kapitali miqdori, uning aktiv operatsiyalari xarakteriga bog'liq bo'ladi. Bank olib borayotgan operatsiyalari katta risklar bilan bog'liq bo'lishi, o'z mablag'larining nisbatan ko'p bo'lishini taqozo etadi. Bu hol, xususan, innovatsion banklarga tegishlidir. Agar bankning kredit portfelida minimum riskli ssudalar ko'pchilikni tashkil qilsa, bankning mablag'lari nisbatan kam bo'lishi mumkin.

Bankning aktiv operatsiyalari xarakteriga qarab, bank kapitali va uning turli darajadagi riskli aktivlari o'rtasidagi O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki

o'rnatgan normativlari bankning o'z kapitali miqdorini aniqlashga bir qancha yo'nalishlar belgilab beradi.

Bank kapitali hajmini aniqlayotganda banklar bu mablag'lar olinadigan foyda miqdorini aniqlanmasligini ham e'tiborga olishadi. Bu faqatgina, bankning aniq mijozlar doirasiga xizmat ko'rsatish imkonini ochib beradi.

To'rtinchidan, bankning zaruriy xususiy kapital miqdori kredit resurslari bozorining rivojlanganlik darajasiga va O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki olib borayotgan pul-kredit siyosatiga bog'liq. Rivojlangan bozor sharoitida O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining erkinlashtirilgan kredit siyosatini olib borishga yo'l ochib berishi natijasida tijorat bankining kredit resurslariga talabini qondirish osonlashadi va bankning zaruriy o'z mablag'lari darajasi kamayadi. Etarli darajada moliya bozorining rivojlanmaganligi, kredit siyosatining qattiq qo'lligi banklarning o'z mablag'larini doimiy tarzda oshirishni talab etadi.

Banklarning o'z mablag'lari miqdorini oshirishda 2-usul ishlatilishi mumkin: qo'shimcha aktsiyalar chiqarish va ularni joylashtirish yoki chiqarilgan aktsiyalarning nominal qiymatini oshirish. Birinchi usul bilan foydani jamg'arish bankning rezerv va boshqa fondlarini jadallashtirilgan tarzda shakllantirish va ularni keyinchalik kapitalga aylantirish shaklida ro'y beradi. Bunda yil oxirigacha foydaning bir qismi to'g'ri kapitalga aylanishi ham mumkin. Bu usul ancha arzon, yangi paychilar jalb qilish yoki aktsiya chiqarish borasidagi qo'shimcha harajatlarni talab etmaydi. Lekin foydani jamg'arish joriy yilda aktsionerlarga to'lanadigan devidendlar miqdorini kamayishiga olib keladi. Bu esa bankning bozorda tutgan mavqeiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Aktsiyalarning nominal qiymatini oshirish yo'li bilan bank ustav kapitalini oshirish quyidagi usullar bilan amalga oshirilishi mumkin:

- moliyaviy yil yakuni bo'yicha ko'rilgan foizning bir qismini yoki hammasini aktsiyalar nominal qiymatini oshirishga yo'naltirish;
- aktsiyadorlar tomonidan aktsiyalar nominal qiymati oshirilgan qismining to'lanishi;
- moliyaviy yil yakuni bo'yicha ko'rilgan bank foydasini aktsiyalar nominal qiymatini oshirishga yo'naltirish va aktsiyadorlar tomonidan aktsiyalar oshirilgan nominal qiymatining etishmaydigan qismining to'lanishi hisobidan amalga oshiriladi.

Bankning ustav kapitali aktsiyalar nominal qiymatini pasaytirish yoki aktsiyalar umumiy sonini qisqartirish, jumladan, keyinchalik ularni to'lash sharti bilan sotib olish orqali kamaytirilishi mumkin.

3-§. Tijorat bank kapitali va uning tarkibi

Bank o'z kapitali tushunchasini keng ochib berish uchun shuni aytib o'tish kerakki, bank nazariyasida bank o'z mablag'i va o'z kapitali tushunchalari farq qiladi. Yuqorida ta'kidlab o'tilgan «O'z mablag'i» tushunchasi – keng ma'noli, u o'z ichiga bankning ichki faoliyati jarayonida tashkil topgan hamma passivlarni (bankning ustav, rezerv va boshqa fondlari, bank tashkil qilgandagi hamma rezervlarni, taqsimlanmagan foyda va joriy yil foydasini) oladi. Bankning o'z kapitali – bu hisob-kitob yo'li bilan aniqlanadigan kattalik. U iqtisodiy ma'nosiga ko'ra bank kapitali funktsiyalarini bajaradigan o'zlik mablag'larni ichiga oladi.

Bankning o'z kapitali – bank vaqtincha jalb qilgan qarz mablag'laridan farqli o'laroq, bevosita bankning o'ziga tegishli bo'lgan mablag'lardir. Bank kapitalining boshqa korxonalar kapitalidan farqi shundaki, bankning o'z kapitali aylanma mablag'larining 10 foizini, korxonalarda esa u taxminan 40-50 va undan ortiq foizni tashkil qiladi.

Bank kapitaliga bankning o'z mablag'larining asosiy elementlari kiradi, ya'ni qonunchilikka muvofiq tashkil topgan asosiy fondlar, bank faoliyatini ta'minlash maqsadida ichki manbalar hisobiga tashkil topgan rezervlar kiradi. Ular quyidagi shartlarga javob berishi kerak.

- bank faoliyatining barqarorligi;
- kreditor xuquqlari bo'yicha subordinatsiyalanganlik;
- qayd qilib yozilgan daromadlarning yo'qligi.

Bankning o'z kapitali deganda, bankning iqtisodiy barqarorligini ta'minlashga, ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplashga qaratilgan maxsus tashkil qilinadigan fond va rezervlarni tushunishimiz kerak. Bank kapitaliga ustav kapitali, rezerv kapitali, ta'sis foydasi, bank ixtiyorida qoldirilgan o'tgan va joriy yilda taqsimlanmagan foydasi, turli risklarni qoplash uchun tashkil qilingan rezervlar kiradi va u bank faoliyatida muhim funktsiyalarni bajaradi.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, bank kapitali I va II darajali kapitaldan iborat bo'lib,

I darajali kapital quyidagilarni o'z ichiga oladi:

a) to'liq to'langan va muomalaga kiritilgan oddiy aksiyalar;

b) nokumulyativ imtiyozli aksiyalar. Bu aksiyalar muayyan sotib olish sanasi va shartlariga, egasining xohishiga ko'ra sotib olinish imkoniyatiga ega emas. Bank aksiyadorlarining umumiy yig'ilishi qaroriga muvofiq, ular bo'yicha dividendlar to'lanmasligi mumkin.

v) qo'shimcha kapital – oddiy va imtiyozli aksiyalar bozor narxining ularning nominal qiymatidan oshib ketishi;

g) taqsimlanmagan foyda ;

1) kapital zaxiralar;

2) avvalgi yillarning taqsimlanmagan foydasi;

3) joriy yil zararlari.

d) aksiya egalari kamchiligining birlashgan korxonalar aksiyadorlik hisobvaraqlarida o'sishi. Bu ulush shu'ba korxonalari hisobvaraqlari bank

moliyaviy hisobotlarida birlashtirilganda va bank ulushi bunday korxonalar kapitalining 100 foizdan kam qismini tashkil qilganda vujudga keladi.

II darajali kapital quyidagilardan iborat:

a) joriy yildagi sof foyda;

b) riskni hisobga olgan holda aktivlar summasining 125 foizi va hisob-kitoblardan so'ng I darajali 100 foizli kapitaldan oshmagan miqdordagi umumiy zahiralar. Nokumulyativ muddatsiz imtiyozli aktsiyalar. Bu aktsiyalar muayyan sotib olish sanasi va shartlariga, egasining xohishiga ko'ra sotib olinish imkoniyatiga ega emas. Bank aktsiyadorlarining umumiy yig'ilishi qaroriga muvofiq, ular bo'yicha dividendlar to'lanmasligi mumkin.

v) hisob-kitoblardan so'ng I darajali 100 foizli kapitaldan oshmagan miqdorda aralash turdagi majburiyatlar.

g) subordinar qarz bu bankning qarz majburiyatlari shakli bo'lib, bank kapitalini aniqlash maqsadida hisob-kitoblardan so'ng I darajali kapitalning 50 foizidan oshmasligi kerak. II darajali kapitalga kiruvchi subordinar qarz to'lash muddati etib kelgunga qadar oxirgi 5 yil davomida yiliga 30 foizga kamayib borishi shart. II darajali kapital tarkibiga kiruvchi subordinar qarzlarning garov ta'minotiga ega bo'lmasligi, bank tugatilayotganda ushbu majburiyatlar bo'yicha talablar depozitlar talablari qondirilganidan so'ng amalga oshirilishi, boshlang'ich to'lov muddati 5 yildan ortiq bo'lishi lozim.

Tijorat banki kapitalini hisoblash usuli

Mln sum

№	Ko'rsatkichlar	Kapital		
		Asosiy I-daraja	Qo'shimcha II-daraja	Jami Kapital
I	I-darajali kapital			
1.	Oddiy aksiyalar	570		570
2.	Nokumulyativ muddatsiz aksiyalar	198		198
3.	Kapital (ortiqcha kismi)	0		0
4.	Taqsimlanmagan foyda	31059		31059
5.	Aksiya egalari kamchiligining birlashgan korxonalar aksiyadorlik xisob varaqalaridagi ulushi	0		
II	I-darajali kapitaldan chegirmalar			
1.	Nomaterial aktivlar	0		
III	Sof I-darajali kapital			31827
IV	II-darajali kapital			
1.	Joriy yilning foydasi		20463	20463
2.	Mumkin bo'lgan zararlarni qoplash uchun zaxira (riskli tijorat aktiv 1.25%)			
3.	Kapitalning boshqa instrumentlari			
4.	II-darajali kapitalning I-darajali kapitaldan ortgan kismi			
V	Umumiy kapital summasi chegirmalar olingunga kadar		52290	52290
VI	Umumiy kapital summasidan olinadigan chegirmalar			
1.	Konsolidatsiyalashmagan korxonalarining kapitaliga investitsiya			
2.	Bank kapitalining barcha investitsiya instrumentlari			
VII	Riskka asoslangan kapitalning umumiy summasi			52290
VIII	Riskni hisobga olgan holdagi aktivlar umumiy summasi			832036
IX	Birinchi darajali kapitalning etarlilik darajasi (III/VII)			0.06
X	Umumiy kapitalning etarlilik darajasi (VII/VIII)			0.062

Rezerv kapitali – bankning umumiy va maxsus maqsadlari uchun (masalan, devalvatsiya uchun zaxira, trust operatsiyalari buyicha biznes uchun zaxira, ko'zda tutilmagan xarajatlar, tabiiy ofatlar natijasidagi zararlar uchun zaxira va boshqa maqsadlar uchun) yaratgan zaxirasining hisobi 30903-30906 balans hisobvaraqlarida olib boriladi. Ushbu zaxira bankning taqsimlanmagan foydasi hisobiga tashkil etiladi. Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar to'langandan so'ng sof foyda hisobiga shakllangan zahiralardir.

Ushbu zahiralarga ajratiladigan chegirmalar miqdori ochiq e'lon kilinadigan hisobotda ko'rsatilishi lozim. Zahiradan bank faoliyatida vujudga keladigan turli zararlarni ular yuzaga kelishi bilan hech qanday cheklashsiz qoplash uchun foydalaniladi. Bundan mazkur zaxiralar hisobiga qoplanadigan barcha zararlar foyda va zararlar hisobida aks ettiriladi. 30903 – umumiy zaxira fondi bo'lib, bu hisobvarag'i bankning taqsimlanmagan foydasi hisobidan umumiy maqsadlar (masalan, bank faoliyatini kengaytirish, bank uchun zaruriy vositalarni sotib olish va ko'zda tutilmagan xarajatlar, tabiiy ofatlar natijasidagi zararlar uchun va hokazo) uchun tashkil etgan zahirasi hisobini yuritish uchun mo'ljallangan.

30906-Devalvatsiya uchun zaxira bo'lib, bu hisobvaraqlarda milliy valyutaning devalvatsiyasi natijasida ko'rishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash uchun yaratilgan zaxiraning hisobi yuritiladi. Ushbu zaxira mablag'lari bankning taqsimlanmagan foydasining ma'lum qismidan va valyutadagi bank aktivining ustav kapitaliga tegishli ekvivalentini qayta baholash natijasida hisoblangan mablag'lardan tashkil topgan.

Maxsus zaxiralar-«Standart», «Substandart», «Shubhali» va «Umidsiz» deb tasniflangan kredit va lizing operatsiyalari yoki boshqa alohida muayyan aktivlar buyicha yuzaga kelishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash uchun uchun zaxira tashkil qilinadi.

Taqsimlanmagan foyda. Bu hisobvarag'i bankning butun faoliyati davomida olgan foydasining taqsimlanmagan qismi hisobini yuritish uchun mo'ljallangan. O'z ichiga quyidagi hisobraqamlarni oladi: yillik, sof foyda; boshlang'ich qiymatiga nisbatan qayta baholanganda qo'shimcha qiymat.

31206-yillik sof foyda.

Bu hisobvarag'i hisobot yilida bank faoliyatining moliyaviy natijalari bo'yicha yillik foyda yoki zararlari hisobini olib borish uchun mo'ljallangan. Ushbu hisobvarag'i bankning yillik hisoboti topshirilgandan so'ng yopiladi.

Agar bank moliyaviy hisobot yakunlariga ko'ra foyda bilan chiqsa, ushbu hisobraqam kredit qoldiq bilan yopiladi.

Boshlang'ich qiymatga nisbatan qayta baholangandan qo'shimcha qiymat hisobvarag'i inflyatsiya natijasida bank asosiy vositalari qiymati qayta baholanganda ularning boshlang'ich va bozor qiymatlar o'rtasidagi ijobiy farq, ya'ni boshlang'ich bahosiga nisbatan qo'shimcha qiymatining summasi aks ettiriladi.

Aksioner tijorat banki kapitali o'sishining dinamikasi

№	Kapital	01.01 2000y	01.01 2001y	1.01 2000 y.ga nisbatan usish	
		Ming sum	Ming sum	Ming sum	%
1.	Aksioner kapital	468201	737778	269577	58.0
2.	Rezerv kapital	3594	43432	39838	1108.0
3.	Taqsimlanmagan foyda	16236	1286	-14950	-92.0
4.	Sof foyda	65789	100169	34380	52.0
	Jami:	553820	882666	328845	59.0

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, tijorat bankining aksioner kapitali va rezerv kapitali va joriy yilda o'tgan yilga nisbatan sezilarli oshgan. Bank foydasi taqsimlanishi natijasida tijorat banki tahlil qilinayotgan davrda o'tgan yilga nisbatan 34380 ming so'm yoki 52.0 % sof foydaga ega bo'lgan.

Bank kapitalining uchta asosiy funktsiyalarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin. Bular: himoya, operativlik va tartibga solish funktsiyalaridir.

Bank omonatchilari manfaatlarini himoya qilish bankning o'z kapitalining asosiy funktsiyasi bo'lib xizmat qiladi. Chunki bank aktivlarining asosiy qismi omonatchilar hisobiga tashkil topadi. Bundan tashqari bank kapitali aksionerlar risklarini kamaytiradi.

Himoya funktsiyasi zarar ko'rish xavfi tug'ilganda aktiv rezervlar shakllantirish yo'li orqali bankning to'lov qobiliyatini saqlab qolish, mabodo bank tugatilganda omonatchilarga kompensatsiya to'lash imkoniyatini beradi. Bu esa, o'z navbatida, bankning keyingi faoliyat ko'rsatishiga keng yul ochib beradi. Lekin shuni e'tiborga olishimiz kerakki, tijorat banklari ko'pgina korxonalaridan farqli o'laroq o'zlarining to'lovga qobiliyatligini joriy bank daromadi hisobiga ta'minlaydilar va faqatgina zararning bir qismi kapital hisobiga qoplanadi.

Kapital o'ziga xos himoya yostig'i rolini o'ynab, yirik ko'zda tutilmagan xarajatlar sharoitida bank o'z operatsiyalarini davom ettirish imkoniyatini beradi. Shu kabi chiqimlarni moliyalashtirish uchun bankning o'z kapitali ichiga kiruvchi turli xil rezerv fondlar mavjud. Lekin mijozlarning ssudalarni ommaviy qaytarilmasligi yuz berganda, zararni qoplash uchun aksionerlik kapitali bir qisminigina ishlatish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bank o'z kapitalining mavjudligi uning ishonchligi va likvidligining birinchi shartidir.

Bank o'z kapitalining himoya funktsiyaga qaraganda operativlik funktsiyasi ikkinchi darajali bo'lib hisoblanadi. U bankning o'z mablag'larini er, bino, inshoot jihozlarni qoplash uchun moliyaviy rezervlarni shakllantirishga ajratishni o'z ichiga oladi. Bu moliyaviy resurslar manbai bank ishi faoliyatining birinchi bosqichlarida, ta'sischi bilan bir qatorda birinchi navbatdagi xarajatlarni amalga oshirishlarida juda keraklidir. Bank rivojlanishining keyingi bosqichlarida bank kapitalining roli muhim bo'lib, bu mablag'larning bir qismi to'g'ri rezervlarni tashkil qilish uchun uzoq muddatli aktivlarga sarflanadi. Garchi zararni qoplashning asosiy manbai foyda

jamg'arish bo'lsa ham zararni qoplash uchun yangi aktsiyalar chiqarishadi yoki uzoq muddatli qarz olinadi.

Bankning o'z kapitali tartibga soluvchi funktsiyani ham bajaradi. Bank kapitali ko'rsatkichi yordamida davlat organlari bank faoliyatiga baho beradilar va nazorat qiladilar. Odatda, bank o'z kapitaliga uning minimal miqdori, aktivlar me'yori va boshqa bank aktivini sotib olish shartlari bo'yicha talab qo'yiladi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bank tomonidan o'rnatilgan iqtisodiy meyorlar, asosan, bankning o'z kapitali hajmidan kelib chiqadi. Tartibga soluvchi funktsiyaga kapitalni ssuda va investitsion operatsiyalarni chegaralash maqsadida ishlatish ham kiradi.

Bankning ustav fondini o'zgarishi ustav fondi miqdorining oshirilishi va kamaytirilishi shakllarida amalga oshirilishi mumkin.

Bank ustav kapitali qo'shimcha aktsiyalarni joylashtirish yoki aktsiyalarni nominal qiymatini ko'tarish yo'li bilan oshirishi mumkin.

Aktsiyalarni nominal qiymatini oshirish yo'li bilan bank ustav fondini oshirish quyidagi usullar bilan amalga oshirilishi mumkin:

- moliyaviy yil yakuni bo'yicha ko'rilgan foydaning bir qismini yoki hammasini aktsiyalar nominal qiymatini oshirishga yo'naltirish;
- aktsiyadorlar tomonidan aktsiyalar nominal qiymatini oshirilgan qismini to'lanishi.

Ustav fondini oshirish uchun qilingan o'zgartirishlarni bank ustaviga kiritish to'g'risida ta'sischi qaror qabul qiladilar.

Qo'shimcha aktsiyalarni chiqarish yoki aktsiyalar nominal qiymatini oshirish uchun tijorat banklari Markaziy bankning tijorat banklari faoliyatini litsenziyalash va tartibga solish departamentiga quyidagilarni topshiradi:

- qo'shimcha aktsiyalarni joylashtirish yoki aktsiyalar nominal qiymatini oshirish to'g'risida bank vakolatli organining qarori;
- agar aktsiya ochiq obuna yo'li bilan tarqatilsa, bank vakolatli organi tomonidan tasdiqlangan emissiya prospekti;
- aktsiya yopiq holda taqsimlansa, aktsiyalarni chiqarish to'g'risida axborot beriladi;
- bank kengashi raisi imzolagan ustav kapitalini oshirish va aktsiyalar emissiyasiga rozilik berish to'g'risida Markaziy bank nomiga berilgan iltimosnoma. Taqdim etilgan hujjatlarni ko'rib chiqish va rozilik berish bir oy muddat ichida amalga oshiriladi.

Bank ustav kapitali aktsiyalar nominal qiymatini pasaytirish yoki aktsiyalar umumiy sonini qisqartirish, jumladan, keyinchalik ularni to'lash sharti bilan sotib olish orqali kamaytirilishi mumkin.

Agar bank ustavida ko'zda tutilgan bo'lsa, aktsiyalarni bir qismini sotib olish va ularni to'lash yo'li bilan bank ustav kapitalini kamaytirishga ruxsat beriladi.

Agar kamaytirish natijasida ustav kapitalining eng kam miqdoridan kamayib ketsa bank ustav kapitali miqdorini kamaytirishga ruxsat berilmaydi.

Aktsiyalarni nominal qiymati pasaytirilganda aktsiya narxi va yangi nominal qiymat o'rtasidagi farq aktsiyadorlarga qaytariladi.

Ustav kapitalini kamaytirish uchun tijorat banklar faoliyatini litsenziyalash va tartibga solish departamentiga iltimosnoma va ustav kapitalini kamaytirish to'g'risida

aktsiyadorlar umumiy yig'ilishining qarori topshiriladi. Rozilik bir oy muddatda beriladi.

Ustav kapitalining kamaytirilishi yoki oshirish omonatchilar manfaatlariga va bank moliyaviy ahvoriga xavf solsa yoki bir aktsiyador ulushi belgilangan normadan oshib ketsa, Markaziy bank ustav kapitalini kamaytirishga ruxsat bermaydi.

Markaziy bank o'z xulosasini asoslagan holda bir oy ichida yozma ravishda tijorat bankiga yuboradi.

Shuni aytish kerakki, bank kapitalining asosiy maqsadi – riskni kamaytirish va kapitalning moliyaviy resurslar bozoriga kirish yo'lini ta'minlashidir.

Bank kapitali operatsion xarajatlarni moliyaviy bozorlarga erkin kirib borishini ta'minlash orqali kamaytiradi. Bank kapitali doimiy manbalardan odatdagi stavkalarda qarz olishga imkon beradi. Katta miqdordagi kapital bankning barqaror obro'sini va omonatchilar ishonchini ta'minlaydi.

Bank kapitalining aktivlarga nisbati, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan o'rnatilgan normativlar bilan o'zaro yaqindan bog'liq. Ya'ni, kapital qarz olish bilan yangi aktivlar jalb qilinishini choralash orqali riskni oshib ketishini to'xtatadi va kamaytiradi. Agar banklar ssuda miqdorini oshirmoqchi yoki boshqa aktivlarni sotib olmoqchi bo'lsalar, yuqorida keltirilgan yo'llar bilan ular aksioner kapitalini qo'shimcha moliyalashtirish bilan olinishini ta'minlashlari kerak. Bu aktivlarning spekulyativ o'sishini oldini oladi. Chunki banklar o'z aktivlarini samarali boshqarish imkoniyatlarini saqlab qolishlari kerak.

Yuqorida aytilgan bankning o'z kapitalining funktsiyalaridan xulosa qilib aytsak, bankning o'z kapitali – bank tijorat faoliyatining asosidir. U bank mustaqilligini va turli risklar bo'yicha salbiy oqibatlarni oldini olish manbai bo'lib, moliyaviy barqarorlikni ta'minlaydi.

4-§. Jalb qilingan mablag'lar

Jalb qilingan mablag'lar aktiv operatsiyalarni, avvalo kredit operatsiyalarini amalga oshirish uchun pul resurslariga bo'lgan ehtiyojni qoplaydi. Ularning roli juda katta bo'lib, bank resurslarining 70%dan ortig'ini tashkil qiladi. Yuridik va jismoniy shaxslarning vaqtinchalik bo'sh mablag'laridan foydalanish orqali, tijorat banklari ular yordamida xalq xo'jaligining va aholining qo'shimcha aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyojini qondiradi, pullarni kapitalga aylanishiga yordam beradi.

Banklar mablag'larni jalb qilish imkoniyatlari chegaralangan bo'lib, barcha mamlakatlarda bu jarayon Markaziy bank tomonidan tartibga solinib turadi. Jalb qilingan mablag'lar tijorat banklari kredit resurslarining asosiy qismini tashkil qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bank kapitali bilan jalb qilingan mablag'lar orasidagi nisbatni bir qator zaruriy me'yorlar yordamida tartibga soladi. Bu quyidagi normativlar: kapital etarlicligi, bir kredit oluvchiga to'g'ri keladigan maksimal risk miqdori, aholidan jalb qilingan depozitlarning maksimal miqdori va boshqalar O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki yo'riqnomasiga muvofiq, aholidan pul omonatlarini jalb qilish miqdori bankning o'z kapitali miqdori bilan chegaralanadi.

Hozirgi kunda banklar amaliyotida mavjud me'yoriy hujjatlarga asosan:

- davlat ixtisoslashtirilgan banklar bazasida tashkil topgan tijorat banklari uchun jalb qilinadigan mablag'lar hajmi o'z kapitalining 25 barobaridan oshmasligi kerak;
- yopiq turdagi aksioner banklar uchun 20 barobardan oshmasligi;
- ochiq turdagi aksioner banklar uchun 15 barobardan oshmasligi kerak.

Rejali iqtisodiyot davrida banklarda bo'sh turgan mablag'larini jalb qilishdan manfaatdorlik yo'q edi, chunki banklarning aktiv operatsiyalari miqdori jalb qilingan mablag'lar miqdoriga qarab emas, balki kredit qo'yilmalar bo'yicha o'rnatilgan limitga qarab aniqlanar, jalb qilingan mablag'lar bo'yicha rag'batlantirish bilan banklar shug'ullanmas edilar. Aksariyat hollarda yirik loyihalarni amalga oshirish uchun bank ssudalari o'rniga ko'proq byudjet mablag'lari jalb qilinardi. Shu bois muddatli omonatlarni o'rta va uzoq muddatli kredit manbalari sifatida jamg'arishga ehtiyoj bo'lmagan.

Ikki pog'onali bank tizimiga o'tilishi, iqtisodiy mustaqil tijorat banklarining tashkil topishi, banklarning o'z-o'zini moliyalashtirish tamoyiliga o'tishi, passivlar va aktivlar muvofiqligiga erishish muammosi bank faoliyatida dolzarb masalalarga aylandi. Bozor munosabatlarining rivojlantirish bank resurslarining ham turli-tumanlashuviga olib keldi.

Banklar jalb qiladigan mablag'lar tarkibi turlicha bo'ladi. Ularning asosiy turlariga quyidagilar kiradi: bank mijozlar bilan ishlash jarayonida jalb qilgan mablag'lar (depozitlar), o'z qarz majburiyatlarini chiqarish yo'li bilan mablag'larni to'plash (depozit va jamg'arma sertifikatlarini, veksellar, obligatsiyalar) va banklararo kredit vositasida boshqa kredit tashkilotlaridan olinadigan va O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan olinadigan ssuda mablag'lari va boshqalar kiradi. Xalqaro bank amaliyotida jalb qilingan resurslar ularni yig'ish usuliga qarab quyidagi guruhlarga bo'linadi:

- depozitlar;
- nodepozit resurslar.

Jalb qilingan mablag'larni asosiy qismini depozitlar tashkil qiladi.

Banklarda maqsadlarni amalga oshirish uchun pul mablag'larini qo'yilmalarga jalb qilish operatsiyalari depozit operatsiyalari deyiladi.

Depozitlar faqatgina omonatchiga emas, shu bilan birga bankka ham manfaatlidir. Ko'pgina depozitlar orqali bankning ssuda kapitali shakllanadi, keyinchalik esa bank turli xo'jalik sohalarini qulay shartlar asosida kreditlaydi. Depozit va kredit foizlari orasidagi farq bo'sh pul mablag'larini jalb qilish va ssuda kapitalini joylashtirish borasidagi bank marjasi (mukofoti) bo'lib hisoblanadi.

Bankning «Oltin qoidasi»ga ko'ra, bank moliyaviy talablarining hajmi va muddati bank majburiyatlari miqdori va muddatiga mos kelishi kerak. Bu qoidaga rioya qilib, banklar joriy schetlar bo'yicha qoldiqlarni kredit resursi sifatida ishlata olmaydilar, chunki mijozlar ularni xohlagan vaqtda talab qilib olishlari mumkin. Vaholanki, mijozlar, odatda, o'z mablag'larining hammasini birdaniga olishmaydi, shuning uchun, bankning naqd pul rezervi omonatlarga nisbatan shakllanadi.

Bundan tashqari, aksariyat bank operatsiyalari naqd pulsiz ko'rinishda amalga oshiriladi. Kassa zahiralari ko'rinishida bo'lmagan naqd pullar bank likvidligini oshiradi va u boshqa mijozlarga yoki bankka kredit sifatida yo'naltirilishi mumkin. Kassa zahiralardan tashqari tijorat banklari tomonidan depozitlardan kredit resursi sifatida foydalanishda boshqa cheklovlar bo'lib, u O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan o'rnatiladigan majburiy zaxiralar shaklida ifodalanadi.

Depozit hisobvaraqlari turlicha bo'lishi mumkin va ularning tasniflanishi asosida qo'yilmalar manbai, ularning maqsadli yo'naltirilganligi, daromadlilik darajasi va boshqa shu kabi mezonlar etadi, ammo aksariyat hollarda mezon sifatida pul qo'yuvchi toifasi va qo'yilmani olish shakllari inobatga olinadi.

Pul qo'yuvchilar toifasidan kelib chiqqan holda, depozitlar quyidagilarga bo'linadi:

- yuridik shaxslar (korxonalar, tashkilotlar);
- jismoniy shaxslar;

Mablag'larni olish shakliga ko'ra depozitlar quyidagilarga bo'linadi:

- muddatli depozit mablag'lar;
- talab qilib olingunga qadar depozit mablag'lar;
- aholining jamg'arma qo'yilmalari.

O'z navbatida bu guruhlarning har biri turli belgilariga qarab tasniflanadi. Muddatli depozit mablag'lar ularning muddatidan kelib chiqib tasniflanadi;

- 3 oy muddatgacha depozitlar;
- 3 oydan 6 oygacha depozitlar;
- 6 oydan 9 oygacha depozitlar;
- 9 oydan 12 oygacha depozitlar;
- 12 oydan yuqori bo'lgan depozit mablag'lar.

Bank tomonidan jalb qilingan mablag'larning yuqori likvidlik darajasini ushlab turish va ma'lum yuqori daromad olish ehtiyojini belgilab beruvchi mavjud qonun va tartibga soluvchi aktlardan kelib chiqib turli aktivlarga joylashtiriladi.

Talab qilib olinguncha qadar depozitlar – bu bankni oldindan ogohlantirmay mijoz tomonidan xohlagan vaqtda talab qilib olinadigan mablag'lardir.

Ularga joriy, hisob-kitob, byudjet va hisob–kitoblarni amalga oshirishi yoki mablag'lardan maqsadli foydalanish bilan bog'liq hisob-varaqalardagi mablag'larni, boshqa banklarning vakillik hisobvarag'idagi qoldiqlarni kiritish mumkin. Talab qilinguncha depozitlar joriy hisob-kitoblar uchun mo'jallangan. Bu hisobvaraqdagi mablag'lar harakati naqd pul, pul o'tkazish, boshqa hisob-kitob hujjatlari bilan rasmiylashtirilishi mumkin. Bank likvidligini boshqarish nuqtai nazaridan qaraganda joriy va byudjet hisobvaraqlari, kapital qo'yilmalarni moliyalashtirish bo'yicha hisobvaraqlar, maxsus hisobvaraqlar banklar uchun foydaliroq hisoblanadi. Chunki bu mablag'lar yuqori likvidlikka ega. Bu depozit turining asosiy kamchiligi – ular bo'yicha juda kam miqdorda foizlarning to'lanishi yoki umuman to'lanmasligidir. Bundan tashqari joriy va byudjet hisobvaraqa egalari o'zlarining statuslaridan kelib chiqib kredit olmaydilar, bu esa banklarga mablag'larni o'z rejalari asosida ishlatishga imkon beradi.

Talab qilib olguncha bo'lgan depozitlarga banklarning korrespondent banklarda ochilgan vakillik hisobvaraqlaridagi mablag'larini ham kiritish mumkin. Bu hisobvaraqlar ular hisob kitoblarni va to'lovlarni bir tomonlama tartibda yoki bir birlarining topshiriqlari bo'yicha amalga oshirish maqsadida ochilgan. Mazkur bankning boshqa bankda ochilgan vakillik hisobvarag'i «Nostro» scheti, mazkur bank boshqa bank uchun ochgan vakillik hisobvarag'i «Loro» scheti deb yuritiladi va bunday hisobvaraqlarini ochish banklararo imzolangan shartnomaga muvofiq amalga oshiriladi. Bu hisobvaraqlardan to'lovlar, qoidaga ko'ra, ulardagi mablag'lar hajmi chegarasida amalga oshirilishi kerak. Ular bo'yicha mavjud mablag'lardan ko'proq operatsiyalar o'tkazish zaruriyati tug'ilganda, vakilga alohida balans hisobvarag'idan overdraft krediti berilishi mumkin.

Talab qilib olinguncha bo'lgan depozitlarga kontokorrent hisobvarag'i mablag'larini ham kiritish mumkin.

Xalqaro bank amaliyotida talab qilib olinguncha yuqoridagi depozitlardan tashqari nau-hisobvaraqlar (uchinchi shaxs foydasiga hisob hujjatlarini yozib berish), bank tomonidan belgilanadigan hisob cheklari ham kiritiladi.

Talab qilib olinguncha bo'lgan depozitlar quyidagi xususiyatlarga ega:

- depozitning bu turida xohlagan vaqtda, xohlagan summada mablag'ni qo'yish yoki olishi mumkin;
- depozit muddati chegaralanmagan;
- kam miqdorda foiz to'lanadi;
- bu turdagi depozitlar bo'yicha Markaziy bankka o'tkaziladigan majburiy rezervlar salmog'i yuqori va h.k.

Tijorat banklarida jalb qilingan mablag'lar tarkibida talab qilib olinguncha depozitlar turlicha hajmga ega. Bu odatda, bank resurslarini shakllantirishning eng arzon manbaidir. Mablag'larning yuqori harakatchanligi tufayli talab qiluvchi hisobvaraqlardagi qoldiq doimiy emas, ba'zida juda o'zgaruvchan. Hisobvarag'i egasi istagan paytda mablag'larni olish ehtimoli bank oborotida yuqori likvid aktivlarning hissasi ko'proq bo'lishini talab qiladi. Bu esa kamroq likvidlika ega bo'lgan, biroq yuqori daromad keltiruvchi aktivlarning hissasining qisqarishi evaziga

yuz beradi. Shu sababli banklar talab qilgungacha hisobvarag'i egalariga past foiz to'laydilar yoki umuman to'lamaydilar. Biroq, talab qilguncha hisobvaraqalardagi mablag'larning yuqori darajadagi harakatchanligiga qaramasdan, ularning minimal, doimiy qoldig'ini aniqlash va ulardan barqaror kredit resursi sifatida foydalanish imkoniyatiga banklar ega bo'lmog'i lozim.

Muddatli depozitlar – bu banklar tomonidan ma'lum muddatga jalb qilinadigan depozitlardir. Bu turdagi depozitlar qo'yilgan muddatda o'zgarmas bo'lishi lozim va ular joriy to'lovlar uchun ishlatilmaydi.

Muddatli qo'yilmalar mablag'larni shartnoma bo'yicha muddat va shartlarda to'liq bank ixtiyoriga berishni anglatadi, bu muddat tugashi bilan muddatli qo'yilma xohlagan paytda egasi tomonidan qaytarib olinishi mumkin. Muddatli qo'yilma bo'yicha to'lanadigan foiz hajmi depozit muddati, summasi va shartnomani pul qo'yuvchi tomonidan bajarilishiga bog'liqdir. Qo'yilmaning muddati va summasi qanchalik katta bo'lsa, foizi ham shunchalik yuqori bo'ladi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek amaliyotda asosan 1, 3, 6, 9, 12 oy yoki yanada uzoqroq muddatga qo'yilmalar rasmiylashtiriladi. Bunday aniq chegaralar pul qo'yuvchilarni o'zlarining mablag'larini ratsional tashkil qilish va qo'yilmalar qo'yishga rag'batlantiradi, shuningdek banklarga o'zlarining likvidliklarini boshqarish uchun sharoit yaratadi. Pul qo'yuvchi tomonidan qo'yilma bo'yicha mablag'larni muddatidan oldin olinganda u shartnomada ko'rsatilgan foizlardan to'liq yoki qisman mahrum bo'lishi mumkin. Odatda bunday hollarda foizlar talab qilgungacha qo'yilmalarga to'lanadigan foizlar hajmigacha pasaytiriladi.

Muddatli depozitlar depozitlarning boshqa turlariga nisbatan bankka barqaror resurs bazasini ta'minlaydi. Shu bois tijorat banklari muddatli depozitlar salmog'ini ko'paytirishga harakat qilishlari lozim.

Muddatli depozitlar quyidagi xususiyatlarga ega:

- aniq muddatga ega va ular bo'yicha o'zgarmas (depozit siyosatida ko'rsatilgan) foiz to'lanadi;
- joriy hisob-kitoblar uchun foydalanilmaydi;
- mijoz tomonidan muddatidan oldin olinmasligi lozim aks holda foiz to'lash bo'yicha shartnoma shartlari bekor qilinadi va talab qilib olinguncha depozit miqdorida foiz to'lanishi mumkin;
- mablag'lar sekin aylanadi, uzoq muddatli ssudalarga yo'naltiriladi;
- majburiy rezerv normasi nisbatan past bo'lishi mumkin va h.k.

Jamg'arma depozitlari aholi pul jamg'armalarining to'planishi uchun xizmat qiladi. Jamg'arma depozitlarga pul mablag'larini jamg'arish yoki saqlash maqsadida shakllantirilgan qo'yilmalar kiradi. Ularning maxsus xususiyatli tomonlari – saqlashning rag'batlantirilishi va yuqori daromadlilik darajasi, ma'lum davr ichida jamg'arila borishi kabilar hisoblanadi.

O'zimizning amaliyotda jamg'arma depozitlari deganda, faqatgina aholi mablag'larini muddatli qo'yilmalar yoki talab qilgungacha hisobvaraqalarida jamg'arilishi bilan bog'liq har qanday operatsiyalar tushuniladi. Hozirgi vaqtda tijorat banklari balansida aholi qo'yilmalari «kredit tashkilotlarida buxgalteriya hisobining yangi schetlar Reja»siga muvofiq balans schetdan hisoblanadi.

20206–schetda – jismoniy shaxslarning talab qilinguncha depozitlari.

20406-schetda – jismoniy shaxslarning jamg'arma depozitlari.

20606-jismoniy shaxslarning – muddatli depozitlari.

Qo'yilma summasi bank kassasiga naqd pulda yoki naqd pulsiz kiritilishi mumkin. Qo'yilmaning shakllanishi usuliga bog'liq holda bu operatsiyalar buxgalteriya hisobidan turlicha aks ettiriladi. Masalan: qo'yilmani bank kassasiga naqd to'laganda quyidagi buxgalteriya provodkalari amalga oshiriladi.

Debet scheti №10101 – «Kassadagi naqd pul»

Kredit scheti №20206 – Agar qo'yilma «Talab qilingungacha» hisobvarag'idan pul o'tkazish yo'li bilan shakllansa, unda provodka quyidagicha:

Debet schet №-20206

Kredit schet №-20406

Qo'yilma summasining boshqa kredit tashkilotidan kelishi quyidagicha aks ettiriladi:

Debet schet №10501 – «Boshqa banklar vakillik varaqalaridan qabul qilishga».

Kredit schet №20206

**Aktsioner tijorat bankining mijozlar bo'yicha
Depozit shakllari to'g'risida ma'lumot.**

Depozit turlari	ming so'm	foiz
1. Talab qilib olinguncha depozitlar, jami	105022	78.9
Shu jumladan:		
a) hukumat	16481	12,4
b) jismoniy shaxslar	5352	4,0
v) davlat korxonalar	22025	16,5
g) qo'shma korxonalar	111	0,1
d) xususiy korxonalar, korporatsiya va jamoalar	54692	41,1
e) boshqa talab qilib olinguncha depozitlar	6361	4,8
2. Jamg'arma depozitlari, jami	10957	8.2
Shu jumladan:		
a) hukumat	0	0
b) jismoniy shaxslar	10957	8,2
v) davlat korxonalar	0	0
g) qo'shma korxonalar	0	0
d) xususiy korxonalar, korporatsiya va jamoalar	0	0
e) boshqa talab qilib olinguncha depozitlar	0	0
3. Muddatli depozitlar, jami	17159	12,9
Shu jumladan:		
a) hukumat	0	0
b) jismoniy shaxslar	11659	8,8
v) davlat korxonalar	5500	4,1
g) qo'shma korxonalar	0	0
d) xususiy korxonalar, korporatsiya va jamoalar	0	0
e) boshqa talab qilib olinguncha depozitlar	0	0
Jami depozitlar	133138	100

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, tijorat banki tomonidan jalb qilingan depozitlar ichida asosiy o'rinni talab qilib olingungacha bo'lgan depozitlar tashkil qilib, ular salmog'iga 78,9% depozitlar to'g'ri keladi. Muddatli depozitlar bankning barqaror kredit imkoniyatini asosi bo'lsada, ularning hajmi barcha depozitlarning 12,9%ini tashkil qiladi. Talab qilib olingunga qadar bo'lgan depozitlar tarkibida asosiy o'rinni xususiy korxonalar, korporatsiya va jamoalar, davlat korxonalar, hukumat mablag'lari tashkil qilsa, muddatli depozitlar ichida asosiy o'rinni jismoniy shaxslar mablag'lari egallaydi. Tahlil qilinayotgan bankda aholi jamg'armalari salmog'i past bo'lib, u jami depozitlarning 8,2%ini tashkil qiladi.

Tijorat banklari faoliyatidagi muhim yo'nalishlardan biri bo'lib, aholi mablag'larini jalb qilish bo'yicha ishlar hisoblanmoqda, va ular bu boradagi yirik bank Xalq banki bilan boshqa tijorat banklari muvofaqiyatli raqobat qilmoqdalar.

5-§. Markaziy bank tomonidan tijorat banklarini kreditlash tartibi

Tijorat banklarini qayta moliyalash uchun kreditni berishni Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladi. Bu operatsiya O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvi tomonidan 1998 yil 9 noyabr 19/8-sonli qaror №261 tasdiqlangan «Qayta moliyalash kreditlarini berish tartibi to'g'risida»gi Nizomga asosan amalga oshiriladi. Mazkur Nizom O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994 yil 3 maydagi 234-sonli qaroriga muvofiq ishlab chiqilgan va O'zbekiston Respublikasi Valyuta birjasi huzuridagi kredit resurslari kimoshdi savdolari orqali tijorat banklarini qayta moliyalash uchun kreditlar berish tartibini belgilaydi. Bu jarayon Markaziy bankning pul-kredit vositalaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Qayta moliyalash – Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan pul kredit siyosati vositalaridan biri bo'lib, u ikkinchi daraja banklarining likvidlik holatini qo'llab-quvvatlash uchun yo'naltiriladi.

Markaziy bankning qayta moliyalashtirish operatsiyasi quyidagi usullarda olib borilishi mumkin:

- * tijorat banklarining ixtiyoridagi veksellarni hisobga olish yo'li bilan kreditlash;
- * tijorat banklari ixtiyoridagi qimmatli qog'ozlarni garov olish yo'li bilan kreditlar berish, ya'ni lombard krediti;
- * to'g'ridan-to'g'ri kredit berish usuli.

Markaziy bank «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonuniga asosan oltin, chet el valyutasi, xalqaro rezervlar toifasiga kiruvchi valyuta boyliklari va boshqa boyliklar, davlat qarz majburiyatlari va hukumat kafolatlagan boshqa qarz vositalari, Markaziy bankda depozitga o'tkazilgan va uning depozitariysi uchun maqbul bo'lgan, xarid qilinishi va sotilishiga ruxsat berilgan qonun doirasidagi boshqa xil operatsiyalar o'tkazilishi mumkin bo'lgan aktivlar, to'lanishiga banklar kafolat bergan tijorat veksellari, shuningdek, Moliya Vazirligini kafolatiga asoslangan holda banklarga qayta moliyalash kreditlarini beradi. Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga beriladigan kreditlarning asosiy maqsadi banklarning likvidligini qo'llab-quvvatlashdan iborat.

Qayta moliyalash kreditlarini berayotganda Markaziy bank tijorat banklarining kredit potentsialining joriy holatini doimiy kuzatib turadi. Buning uchun u joriy monitoringlar o'tkazadi, ular vakillik hisobvaraqlarini tahlil qiladi va asosan o'zi kreditlarni joylashtirish va jalb etish uchun qatnashadigan banklararo kredit bozori – O'zbekiston Respublikasi Valyuta birjasi huzuridagi kredit resurslari kimoshdi savdosini kuzatib boradi.

Tijorat banklarining likvid holatini saqlashga yo'naltiriladigan, ularni qayta moliyalash uchun beriladigan kreditlar miqdori, shuningdek, qayta moliyalash stavkasi, Markaziy bank tomonidan pul-kredit siyosatining joriy vaqtdagi aniq vazifalariga muvofiq, hamda pul-kredit siyosatining asosiy yo'nalishlarini hisobga olgan holda belgilanadi. Bunda qayta moliyalash stavkasi inflyatsiya darajasidan kelib chiqqan holda o'zgartirilishi mumkin.

Markaziy bank yuqorida aytilgan qonunga muvofiq, tijorat banklariga milliy valyutada lombard kreditni berishi mumkin. Lombard krediti qayta moliyalash shakllaridan biri bo'lib, ushbu kredit Davlat qisqa muddatli obligatsiyalarini garovga qo'yish yo'li orqali beriladi.

Lombard kreditining berilishi O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 1998 yil 22 avgustidagi №416-sonli "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan banklarga lombard krediti berish tartibi to'g'risida"gi Nizomga asosan amalga oshiriladi.

Qayta moliyalash kreditlari O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvi tomonidan tasdiqlangan 1996 yil 20 apreldagi №41 sonli "O'zbekiston Respublikasida kredit resurslari kim oshdi savdolarini o'tkazish tartibi"ga muvofiq joylashtiriladi.

Keyinchalik qayta moliyalash kreditlari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining maxsus ko'rsatmalari bo'yicha, ularda belgilangan shartlar asosida Markaziy bank hududiy Bosh boshqarmalari va tijorat banklari o'rtasida tuziladigan kredit shartnomasi bilan rasmiylashtiriladi.

Kredit shartnomasida quyidagilar ko'zda tutiladi:

- tomonlar nomi;
- ularning o'zaro majburiyatlari va iqtisodiy ma'suliyati;
- kredit muddati va miqdori;
- aniq maqsad ko'zlanganligi;
- kredit berish va qaytarish tartibi;
- foiz stavkasi va uni o'zgartirish shartlari;
- ta'minlash shakllari;
- jarima solish va tomonlar shartlashuvining boshqa jihatlari.

Bu kreditni olgan tijorat banklari kreditdan foydalanish va uning holati bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining "Pul-kredit siyosati" departamentiga ma'lumotnoma taqdim etib boradi.

Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga kredit berishda Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan iqtisodiy me'yorlarga, majburiy zahira talablariga rioya qilish e'tiborga olinadi.

Ayrim hollarda tijorat banklarining vakillik hisobvaraqlarida mablag'lar umuman bo'lmagan yoki etarli bo'lmagan holatlarda kechiktirib bo'lmaydigan to'lovlarni amalga oshirish uchun tijorat bankiga, istisno tariqasida majburiy to'lovlarni amalga oshirish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ruxsati bilan uning hududiy Bosh boshqarmasi rahbari taqdimnomasi bo'yicha bank likvidligini qo'llab-quvvatlash uchun kredit berilishi mumkin.

Bu kreditni olish huquqiga O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining iqtisodiy normativlariga rioya etadigan, rezerv, majburiy rezerv shartlarini to'liq bajaradigan, tijorat banklariga beriladigan ya'ni kreditni qaytmaslik riski yo'q va u muddatida foizi bilan to'liq qaytishi ta'minlangan holda beriladi. Kredit 7 ish kuni muddati bilan tijorat banki tomonidan kredit resurslarini tartibga solish fondiga o'tkaziladigan mablag'larning 30% miqdorida beriladi. Kreditning o'z vaqtida, to'liq qaytmaslik hollari yuz berganda yoki kredit shartlari buzilgan hollarda Markaziy bank tijorat bankiga nisbatan kredit shartnomasida ko'rsatib o'tilgan choralarni

qo'llash huquqiga ega. Agar kreditning qaytmaslik hollari yuz bersa Markaziy bank garov mol-mulkini talab qilib olishga haqli.

Ushbu kredit bo'yicha foiz stavkasi Markaziy bank amaldagi qayta moliyalash stavkasidag 1,3 barovarga ortiq miqdorda belgilanadi.

Tijorat bankida Markaziy bank tomonidan unga ilgari berilgan ushbu kreditlar bo'yicha muddati o'tgan qarzdorlik vujudga kelgan hollarda, quyidagi ta'sir choralari qo'llaniladi:

- belgilangan foiz stavkasi 2 baravar oshiriladi;

- ❖ “O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida”gi qonunning 59-moddasiga binoan muddati o'tgan qarz bosh bank hisobvarag'idan undirib olinadi. Agar bosh bank hisobvarag'ida qarzlarni qoplaydigan miqdorda mablag'lar bo'lmasa, ushbu qarz to'la qaytarilmaguncha bank vakillik hisobvarag'i bo'yicha operatsiyalar to'xtatiladi.

Muddatidan oldin bo'shagan qayta moliyalash kreditlarini o'z vaqtida qaytarmaganlik uchun tijorat banklariga nisbatan Markaziy bank kredit qaytarilmagan hollarda Markaziy bank garovga qo'yilgan mulkni sotish yoki kafolat xati bo'yicha talabnoma qo'yish orqali qarz summasini undirib olish huquqiga ega.

Qayta moliyalash kreditlarini belgilangan muddat ichida qaytarilishni ta'minlamagan tijorat banklariga nisbatan 1997 yil 25 yanvardagi 74-sonli yo'riqnomaning 6-bandiga va unga kiritilmagan 1998 yil 27 iyundagi 406-sonli qo'shimchanning 1-bandida ko'rsatilgan ta'sir choralari qo'llaniladi.

Banklar tomonidan aniq maqsadli kredit resurslaridan belgilangandan tashqari maqsadlarda foydalanilishiga yo'l qo'yilgan hollarda, ushbu kreditlar muddatidan oldin qaytarib olinadi.

Qayta moliyalash kreditlari bo'yicha marja darajasi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilanadi.

Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga berilgan qayta moliyalash kreditlarini hisobini yuritish bo'yicha operatsiyalar balansdagi 12101-“Boshqa banklarga berilgan qisqa muddatli ssudalar” (Markaziy bankda) va 21602-“O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan olingan qisqa muddatli ssudalar” (tijorat bankida) balans hisobvaraqlarida aks ettiriladi.

Muddati kechiktirilgan qayta moliyalash kreditlari hisobi balansdagi 12109-“Boshqa banklarga berilgan muddati kechiktirilgan qisqa muddatli ssudalar” hisobvarag'ida aks ettiriladi.

Muddati o'tgan qayta moliyalash kreditlari hisobi balansdagi 12105-“Boshqa banklarga berilgan muddati o'tgan ssudalar” hisobvarag'ida aks ettiriladi.

Markaziy bank kreditlarini berish quyidagi buxgalterlik o'tkazmalari orqali rasmiylashtiriladi:

- kredit bergan bankda;

D-t 12101-“Boshqa banklarga berilgan qisqa muddatli ssudalar”

K-t Tijorat banki vakillik hisobvarag'i yoki 21602-“O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan olingan qisqa muddatli ssudalar”

- kredit olgan bankda:

D-t Tijorat banki vakillik hisobvarag'i yoki 21602-“O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan olingan qisqa muddatli ssudalar”

K-t 21602/21606 “Markaziy bankdan (boshqa banklardan) olingan qisqa muddatli ssudalar”

Balans hisoboti tuzish yoki hisob-kitob sanasida:

- kredit bergan bo'lsa:

Olish uchun hisoblangan foizlar summasi;

D-t 16309 (tijorat banki) yoki 16305 (Markaziy bank) “Olish uchun hisoblangan foizlar summasi”

K-t 41601 “Boshqa banklarga berilgan qisqa muddatli ssudalar bo'yicha foiz daromadlari”.

- Kredit olgan bankda;

To'lash uchun hisoblangan foizlar summasi;

D-t 53101/53106 (tijorat banki) yoki 52002 (Markaziy bank) – “Markaziy bankdan olingan qisqa muddatli ssudalar bo'yicha foizli xarajatlar”

K-t 22410 “Olingan ssudalar bo'yicha hisoblangan foizlar”

To'lash (undirib olish) muddati etib kelganda va tijorat banki vakillik hisobvarag'ida etarli mablag'lar mavjud bo'lganida quyidagi o'tkazmalar qilinadi:

a) Kredit uchun to'lov summasi;

D-t /21606 (tijorat banki) yoki 22114 (Markaziy bank) “Markaziy bankdan (boshqa banklardan) olingan qisqa muddatli ssudalar”

K-t 10301 Tijorat banki vakillik hisobvarag'i (o'ziniki)

b) To'lash uchun hisoblangan foizlar summasi:

D-t 22410 “Olingan ssudalar bo'yicha hisoblangan foizlar”

K-t 10301 Tijorat banki vakillik hisobvarag'i (o'ziniki)

Tijorat banki vakillik hisobvarag'ida pul mablag'lari bo'lmagan yoki etarli bo'lmagan va kredit belgilangan muddatda to'lanmagan hollarda quyidagi buxgalterlik o'tkazmalari qilinadi:

- Kredit bergan bankda:

Muddati o'tgan kredit to'lov summasi,

D-t 12105 “Boshqa banklarga berilgan muddati o'tgan ssudalar”

K-t 12101 “Boshqa banklarga berilgan qisqa muddatli ssudalar”

Kredit olgan bankda muddati o'tgan kredit summasi balansdagi 21602-21606-“Markaziy bankdan (boshqa banklardan) olingan qisqa muddatli ssudalar” hisobvarag'iga hisobga olinadi.

Muddatida to'lanmagan qarzlarning summasidagi kredit resurslari kreditorga qaytarilayotganda quyidagi o'tkazmalar qilinadi:

Kredit olgan bankda:

D-t 21602/21606 (tijorat banki) yoki 22114 (Markaziy bank) “Markaziy bankdan (boshqa banklardan) olingan qisqa muddatli ssudalar”

K-t Tijorat banki vakillik hisobvarag'i (o'ziniki)

Kredit bergan bankda:

D-t Tijorat banki vakillik hisobvarag'i

K-t 12105 “Boshqa banklarga berilgan muddati o'tgan ssudalar”

Muddatidan oldin bo'shagan qayta moliyalash kreditlarini o'z vaqtida qaytarmaganlik uchun tijorat banklariga nisbatan Markaziy bank kredit shartnomasida ko'zda tutilgan choralar qo'llashga haqli.

Qayta moliyalash kreditlari qaytarilmagan hollarda, Markaziy bank garovga qo'yilgan mulkni sotish yoki kafolat xati bo'yicha talabnoma qo'yish orqali qarz summasini undirib olish huquqiga ega.

Banklar tomonidan aniq maqsadli kredit resurslaridan belgilangandan tashqari maqsadlarda foydalanishiga yo'l qo'yilgan hollarda, ushbu kreditlar muddatidan oldin qaytarib olinadi.

Ta'sir choralari Markaziy bank hududiy Bosh boshqarmasi va tijorat banki o'rtasida tuziladigan kredit shartnomalarida aks ettirilishi shart.

Qo'yidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering.

aktiv operatsiyalar	o'zgaruvchan stavka
passiv operatsiyalar	o'zgarmas fond stavkalari
bank resurslari	opkol kreditlar
kredit resurslari	broker va maklerlar
vositachilik operatsiyalari	aktsentli operatsiyalar
ishonch operatsiyalar	fond operatsiyalari
bankning o'z mablag'lari	kreditlar sifati
jalb qilingan mablag'lari	yaxshi kreditlar
taqsimlangan foyda	standart kreditlar
joriy schetlar	substandart kreditlar
muddatli depozitlar	ishonchsiz kreditlar
qo'yilmalar	shubhali kreditlar
banklararo kreditlar	faktoring operatsiyalar
bankning elementlangan mablag'lari	trast operatsiyalar
fond stavkalari	bankning komission operatsiyalari

O'z bilimini tekshirish bo'yicha savollar

1. Banklarning passiv operatsiyalari deganda nimani tushunasiz?
2. Passiv operatsiyalarning turlarini keltiring.
3. Bank resurslarining mohiyati va tarkibini ifodalang.
4. Bankning aktiv operatsiyalari deganda nimani tushunasiz va ularning turlarini sanang.
5. Jalb qilingan resurslarning tarkibini tushuntiring.
6. Tijorat banklarini o'z mablag'lariga qanday mablag'lar kiradi?
7. Tijorat banklari kapitali qanday tashkil qilinadi, tarkibi nimalardan iborat?
8. Tijorat banklarning kapitali miqdori qanday aniqlanadi va unga ta'sir qiluvchi omillarni sanang.
9. Depozitlar nima, ularning qanday turlarini bilasiz?
10. Tijorat banklarida resurs etishmovchiligini qanday yo'llar bilan hal qilish mumkin?
11. Markaziy Bank tomonidan Tijorat banklarini kreditlash qoidasini tushuntiring.

V-bob. TIJORAT BANKLARINING AKTIVLARI, ULARNING TARKIBI VA SIFATI

1-§. Bank aktivlari, ularning mohiyati va tarkibi

Tijorat banklari faoliyatida uning aktivlari va ular bilan bog'liq aktiv operatsiyalarining risklik darajasini aniqlash bu jarayonini boshqarib borish muhim o'rin tutadi.

Bank aktivlari tarkibi deyilganda, balans yakuniga nisbatan har xil sifatdagi aktivlar salmog'i tushuniladi. Tijorat banklari aktivlarini asosan to'rt kategoriyaga bo'lib o'rganish mumkin: kassadagi pul mablag'lari va ularga tenglashtirilgan mablag'lar; investitsiya va qimmatli qog'ozlar; ssudalar; binolar va asbob-uskunalar.

Bank aktivlari- bu bankka tegishli hamda moddiy qiymatga ega bo'lgan qiymatliklar: naqd mablag'lar, qarzga berilgan mablag'lar, binolar va asbob-uskunalardan tashkil topadi. Bulardan tashqari bankda nomoddiy aktivlar ham mavjud bo'lib, bular o'zlarining moddiy shakliga ega bo'lmaydilar, ammo bankning asosiy faoliyatida faol ishtirok etadilar. Bank aktivlari tarkibining to'g'ri belgilab olinishi va ulardan maqsadli foydalanishi banklarning samarali faoliyat olib borishiga asos hisoblanadi.

Tijorat banklarining aktivlari o'ziga xos belgilariga ko'ra likvidlik va risk darajasiga qarab hamda daromad keltirishiga qarab bir necha guruhlariga bo'linadi.

Bank balansida aktivlar likvidlik darajasiga qarab aks ettiriladi va likvidlik darajasiga qarab ular quyidagi 3 guruhga: yuqori likvidli aktivlar, likvidli aktivlar, nolikvid (past likvidli) aktivlarga bo'linadi.

1 guruh - yuqori likvidli aktivlar. Bularga:

- a) kassadagi va yo'ldagi naqd pullar, qimmatbaho toshlar, moneta, cheklar va boshqa pul hujjatlari;
- b) vakillik hisobvarag'idagi mablag' qoldiqlari;
- v) «Nostro» va «Vostro» schetlardagi qoldiqlar;
- g) majburiy rezervlar scheti bo'yicha mablag'lar qoldig'i;
- d) qimmatli qog'ozlar, xazina veksellari, davlat obligatsiyalari, URM B ning qimmatli qog'ozlari va obligatsiyalari.

2 guruh - likvid aktivlar. Bularga:

- a) berilgan kreditlar (jumladan, banklararo ham);
- b) o'z investitsiyalari;
- v) boshqa qimmatli qog'ozlar, muddati 30 kungacha bo'lgan debitorlar;

3 guruh - nolikvid (past likvidli) aktivlar. Bularga:

- a) muddati o'tgan ssudalar;
- b) muddati o'tgan foizlar;
- v) sud aralashuvi bilan o'zlashtirilishi ko'zda tutilgan ssudalar;
- g) tugallanmagan ishlab chiqarish;
- d) asosiy vositalar kiradi.

Bank doimiy tarzda o'zining likvidligini ma'lum bir darajada saqlashi kerak, ya'ni o'zining to'lovga qobilligini shubha ostida qoldirmasligi kerak. Likvidlikka

bo'lgan talab aktivlardan keladigan daromadni oshirish faoliyatiga ma'lum darajada qarshi turadi. Bankning aktivlari qanchalik darajada likvidli bo'lsa shunchalik ular bilan bog'liq risk kichik bo'ladi, ammo shunga javoban ularga to'lanadigan foiz ham shunchalik kam bo'ladi.

Belgilangan to'lovga qobillik doirasidan chiqmagan holda aktivlarga joylashtirilgan kapitaldan daromadni oshirish, bankda boshqarish san'atini belgilaydi.

Bank likvidlilikni ikki xil yo'l bilan ta'minlash mumkin:

1. Ortiqcha likvidli aktivlarni yig'ish orqali;
2. Jahon amaliyotida keng qo'llanilayotgan usul – likvidlilikni kam daromad keltiruvchi va tez sotiluvchi qimmatli qog'ozlarga investitsiyalash usulidir.

Kassadagi pul mablag'lari – bankning kassasidagi saqlanayotgan va bank kunlik hisobraqamlar bo'yicha naqd pul berishga, pulni maydalab berishga, naqd pul shaklida kreditlar berishga, bank xarajati uchun haq to'lashga, xizmatchilarga ish haqi berishga va boshqa xarajatlarga ishlatish uchun zarur bo'lgan qog'oz pullar va tangalar hisoblanadi. Shuning uchun ham bank mijozning talabini qondirish uchun beriladigan qog'oz pullarga va tangalarga ega bo'lishi kerak. Ushbu kassadagi naqd pullarning qoldig'iga bir nechta omillar ta'sir qiladi, jumladan: mavsumiylik, bankning hududiy joylashishi va boshqalar. Odatda jahon amaliyotida bank aktivlarning naqd pul bo'limiga, kassadagi naqd pullar, majburiy zahiralar fondiga ajratmalar, vakillik banklarga joylashtirilgan depozitlar hamda inkassatsiya qilinayotgan naqd pullar qo'shiladi, chunki bu mablag'lar birinchi talab qilinganda naqd pulga aylanadi. Shuning uchun ham bu mablag'larni bankda "birinchi mudofaa chizig'i" deb atashadi, chunki mijoz tasodifan o'z depozitini yoki kredit so'rab kelganda aynan shu mablag'lardan foydalaniladi.

2-§. Bank aktivlarining sifat darajasi

Bank aktivlari tarkibida birinchi darajali likvidli aktivlar hissasi qanchalik ko'p bo'lsa, bank likvidligi shuncha yuqori bo'ladi. Lekin, shuni ham alohida belgilash zarurki, bunday aktivlar daromad keltirmaydi, shuning uchun bunday tarkibiy aktivlarni har qanday holatda maqsadga muvofiq deb hisoblab bo'lmaydi.

Risklik darajasiga qarab aktivlar to'rt guruhga bo'linadi.

1 guruh - riskdan holi bo'lgan aktivlar. Bularga: naqd pullar va boshqa kassa hujjatlari, Markaziy bankdagi «Nostro», «Vostro» schetidagi mablag'lar, majburiy rezerv schetidagi mablag'lar, xazina veksellari, davlat obligatsiyalari, Markaziy bankning qimmatli qog'ozlari va obligatsiyalari kiradi.

2 guruh - kichik (minimal) riskli aktivlar. Bularga: boshqa banklarning «Nostro» va «Vostro» korschetlaridagi olinishi lozim bo'lgan mablag'lar, evroobligatsiyalar, qisqa muddatli birinchi sinf ta'minlanganlikka ega bo'lgan kreditlar va boshqa hujjatlar. Bu aktivlar bo'yicha risk darajasi 20% ga teng.

3 guruh - yuqori riskli aktivlar: boshqa banklarga berilgan kreditlar, boshqalar uchun bank bergan garov va kafolatlar. Bu aktivlar bo'yicha risk 50 % ga teng.

4 guruh - eng yuqori darajadagi (maksimal) riskli aktivlar: qimmatli qog'ozlar sotish va sotib olish scheti, sotib olingan veksellar, trast hujjatlar va akkreditivlar tratalari bo'yicha mijozlarning majburiyatlari, bankning to'lanmagan aksiyalari bo'yicha mijozlarning majburiyatlari, sud jarayonida bo'lgan kreditlar, akkreditivlar, forvard, sotish va sotib olish (bank bilan va banklararo) lar kiradi.

Bular bo'yicha risk darajasi maksimal bo'lib, u 100% ga teng bo'ladi.

Tijorat bankning balans ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, 2002 yil 1 yanvarda bankning umumiy aktivlari 60,1 mlrd. so'mni tashkil qildi. Shundan 14% (ya'ni 8,5 mlrd. so'mni) riskdan holi bo'lgan aktivlar, 68% (41mlrd so'm) kam riskli aktivlar, 1% (0,6 mlrd. so'm) esa katta riskli aktivlarni, maksimal darajali riskli aktivlar 17,1% ni tashkil qiladi. Riskni inobatga olganda barcha aktivlar 18,8 mlrd. so'mni tashkil qilgan.

Tijorat bank bo'yicha riskka tortilgan aktivlarni hisoblash

Ko'rsatkichlar	risk 0%	risk 20%	risk 50%	risk 100%
Aktivlar				
1. Naqd pullar va boshqa kassa hujjatlari	683502			
2. M.Bning Nostro korschetidan olishi lozim aktivlar	5928150			
3. M.Bning majburiy rezervlar schetidan olishi lozim aktivlar	237544			
4. Boshqa banklardan olinadigan aktivlar				
5. Korschet Nostro				
6. Xazina veksellari	1678797	1020766		
7. Qimmatbaho metallar	246			
8. Sotib olingan veksellar				300970
9. Boshqa banklarga berilgan kreditlar			447943	
10. 1 sinf ta'minotga ega bo'lgan kreditlar				
11. Ta'kinlangan kreditlar				
12. Sud jarayonidagi kreditlar		3990879		
13. Investitsiyalar				
14. Bank binosi va aslahalar				4611503
15. Boshqa aktivlar				39544
				358490
				2878040
				2149420
Jami aktivlar	8528239	40929745	447943	10337967
16. Berilgan garov va kafolatlar				
17. Akkreditivlar			207181	38515
18. Jami balansdan tashqari schetlar			207181	38515
19. Jami aktivlar	8528239	40929745	655124	10376482
20. Jami riskli aktivlar		8185949	327562	10376482
21. Jami riskni inobatga olgandagi aktivlar				18889993

Hozirgi vaqtda rivojlangan mamlakatlarning bank amaliyotida aktivlarning sifatini aniqlashning asosiy mezon bo'lib riskka tortilgan aktivlarning kapitalga nisbati maydonga chiqayotir va shunga asosan banklar reytingi belgilanadi. Reyting besh tipdagi baholar turkumiga ega.

1 reyting (kuchli).

Agar tortilgan aktivlarning aksioner kapitaliga nisbati 5 foizdan oshmasa, ba'zi hollarda bu nisbat 5 foizlik chegaradan ozroq ohsa ham, agar bankning iqtisodiy sharoiti baquvvat bo'lsa va boshqaruv organlari o'zlarining muammoli kreditlar bilan ishlashda bilimdonligini ko'rsatsa, bu aktivni kuchli aktivlar sifatida keltirish mumkin.

2 reyting (qoniqarli).

Rezervning o'rtacha tortilgan miqdori jami kapitalga nisbatan 15 % dan yuqori bo'lmasligi lozim. Bu holda ham ssudalar bo'yicha muammolar bo'lmasa, bankning kredit siyosati talab darajasida olib borilsa shu guruhga kiritish mumkin.

3 reyting (o'rtacha).

Tortilgan aktivlar jami kapitalning 30 foizidan oshmasligi kerak.
4 reyting (muammoli)

Tortilgan aktivlar jami kapitalning 50 foizidan oshmasligi kerak.
5 reyting (qoniqarsiz).

Tortilgan aktivlar jami kapitalning 50 foizidan oshgan holda qo'llaniladi.

Daromad keltirishga qarab bank aktivlari: daromad keltiruvchi va daromad keltirmaydigan aktivlarga bo'linadi.

Daromad keltiruvchi aktivlarga quyidagilar kiradi:

- a) Barcha berilgan kreditlar (jumladan banklararo kreditlar)
- b) investitsiyalar (o'ziniki)
- v) xazina veksellari
- g) davlat obligatsiyalari
- d) qimmatli qog'ozlar.

Daromad keltirmaydigan aktivlarga quyidagilar kiradi:

- a) pul aktivlari guruhi
- b) asosiy vositalar
- v) kapital harajatlar
- g) barcha moddiy aktivlar va boshqa aktivlar
- d) nomoddiy aktivlar kiradi.

2 guruh aktivlariga bank faoliyatida katta e'tibor berilishi lozim. Chunki bu guruhda aktivlarni sifatini pasaytiruvchi aktivlar, muddati kechiktirilgan, foizsiz ssudalar, muddati o'tgan ssudalar va foizlar to'lanmagan ijara va boshqalar bo'lishi mumkin. Aktivlarning maqsadga muvofiq joylashishi bo'yicha umumiy ko'rsatkich - daromad keltiruvchi aktivlarning umumiy aktivlar summasiga nisbati orqali aniqlanadi. Tijorat banklarining daromad keltiruvchi asosiy aktivlari – mijozlarga berilgan kreditlardir. Banklarning ikkinchi daromad keltiruvchi aktiv turi – davlatning qisqa muddatli obligatsiyalari (DQMO) ga jalb qilingan banklararo kreditlar va investitsiyalar kichik salmoqni tashkil qiladi.

Muddati o'tgan aktivlarning salmog'i umumiy aktivlar hajmidan 3 foizdan oshmasligi lozim.

Agar bu aktivlar miqdori 2 va undan ortiq marta o'rnatilgan normadan ko'p bo'lsa, bank faoliyati juda muammoli, uning kredit siyosati juda zaif deb baholanadi.

**Daromad keltirish darajasiga qarab Tijorat banki
aktivlarini guruhlash**

Aktivlar	01.01.2001	01.01.2002	farq q -
Daromad keltiruvchi aktivlar			
Summa	17353	52593	+35240
Foiz	55	80,2	+25,2
Daromad keltirmaydigan aktivlar			
Summa	14224	1296	-1262
Foiz	45	19,8	-25,2
Jami	31577	65555	+ 33978

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, 2002 yilda 2001 yilga nisbatan bankning daromad keltiruvchi aktivlari 25,2 punktga oshgan, shunga muvofiq ravishda daromad keltirmaydigan aktivlar miqdori esa 1262 mln. so'mga kamaygan.

Bu bankning moliyaviy ahvoli yaxshilanganligidan dalolat beradi.

Tijorat banklarida daromad keltiruvchi aktivlar qatorida kreditlardan tashqari qimmatli qog'ozlar, chet el valyutasida jalb qilingan mablag'lar ham mavjud.

Agar aktivlar tarkibida daromad keltiruvchi aktivlar salmog'i qancha ko'p bo'lsa, bu holat bank o'z aktivlaridan daromad olish maqsadida samarali foydalanayotganini bildiradi.

Tijorat banklari qimmatli qog'ozlar bozorida investitsion institut sifatida faol ishtirok etadilar. Banklar qimmatli qog'ozlar bozorida broker va diller sifatida ishtirok etadilar.

Tijorat banklari faoliyatining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, ular qimmatli qog'ozlar bozorining boshqa qatnashchilaridan farqli o'laroq, shu bozorda ayni vaqtda eng salmoqli investorlar va eng ishonchli emitentlar sifatida o'zini namoyon eta oladilar. Rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida kompaniya aktivlarining 40-80 % bank kapitali hisobidan ta'minlanadi, qimmatli qog'ozlar bilan o'tkaziladigan operatsiyalardan tushadigan daromadlar esa bank foydasini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Tijorat banklari o'z aktivlarini diversifikatsiyalash, qo'shimcha daromad olish va balansining likvidligini ta'minlash maqsadida DQMO dan keng foydalanadilar. Bu qimmatli qog'ozlar bo'yicha olinadigan daromad kafolatlangan va ular yuqori likvidlikka egadir.

Daromad keltirmaydigan aktivlar guruhiga kassa, Markaziy bankdagi «Nostro» vakillik hisobvarag'idagi mablag'lar, asosiy vositalar kiradi. Bank aktivlari hajmida daromad keltirmaydigan aktivlar salmog'ini yuqori bo'lishi bankning resurslar bazasida samarasiz likvidlik darajasini ko'rsatadi.

Bankda daromad keltiruvchi va daromad keltirmaydigan aktivlarni tahlil qilish, ularning funksiyalari iqtisodiy sharoitga bog'liq holda ularning tarkibini o'zgartirib turish kerakligi to'g'risida xulosa chiqarishga imkon beradi. Iqtisodiy beqarorlik sharoitida faoliyatsiz aktivlarning ko'pgina qismi faoliyat qilayotgan aktivlarning elementlariga aylanadi, ko'pincha bu valyuta va harakatsiz aktivlarga tegishlidir.

Agar tijorat banklari o'zlarining balanslari tarkibini o'zgartirmasa, bu bank faoliyatida muammolar yuzaga kelishiga olib keladi.

**Tijorat bank aktivlarining likvidlilik darajasiga
qarab guruhlanishi**

Aktivlar	1.01.2001	1.01.2002	Farq +, -
Birinchi guruh aktivlar			
Aktivlar summasi	6614	9548	2934
Foizda	21,0	14,6	- 6,4
Ikkinchi guruh aktivlar			
Aktivlar summasi	16639	45270	28631
Foizda	52,7	69,0	+ 16,3
Uchinchi guruh aktivlar			
Aktivlar summasi	8324	10737	2413
Foizda	26,3	16,4	- 9,9
Jami:	31577	65555	33978

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, likvidlik darajasi bo'yicha ikkinchi guruh aktivlar asosiy o'rinni egallaydi va ularning salmog'i 69% ni tashkil qiladi, ularning miqdori 2001 yilga nisbatan 2,7 marta o'sgan, yuqori likvid mablag'lar 14,6% ni tashkil qilib ularning miqdori 1,4 marta o'sgan bo'lsa, uchinchi guruh aktivlar 16,4% ni tashkil qilib yil davomida 1,3 marta o'sgan. Shu bilan birga birinchi va uchinchi guruh aktivlarining miqdori 1.01.2002 yilda 1.01.2001 yilga nisbatan mos ravishda 6,4% va 9,9% ga kamaygan.

Tijorat banklari aktivlari bilan bog'liq bo'lgan risklar ichida kredit operatsiyalar bo'yicha risklar asosiy o'rinni egallaydi. Bu aktiv operatsiyalar bilan bog'liq bo'lib, bu risklarga berilgan kreditlar, hamda to'lov muddati kechiktirilgan ssudalar bo'yicha risklar kiradi.

Kredit riski nafaqat kredit ob'ektiga, balki kredit sub'ektiga yangicha yondashishi orqali ham o'sib boradi.

Bu risk to'g'ri mijozning moliyaviy ahvoli og'irlashganda, ularning faoliyatida ko'zda tutilmagan qiyinchilik va muammolar yuzaga kelganda, bozorda noqulay sharoit yuzaga kelgani sababli paydo bo'lishi mumkin.

Xuddi shuning uchun ham har bir tijorat banki o'z aktivlarini joylashtirishni va uni boshqarish usullarini o'zi ishlab chiqmog'i zarur. Ma'lumki, tijorat banklari aktivlarining qiymati va ulardan olinadigan foyda o'zgarib turishi mumkin. Aktivlar bilan bog'liq risklar aktivlar bahosining va ular bo'yicha olinadigan foyda miqdorining kamayishi aktivlar bo'yicha risklar salmog'ining oshishiga olib keladi.

Bu masalani aktivlarni to'g'ri diversifikatsiya qilish yo'li bilan hal qilish mumkin. Chunki ba'zi bir aktivlar bo'yicha ular qiymatini pasayishi boshqa aktivlar qiymatini o'sishi bilan qoplanishi va natijada bank aktivlarining umumiy qiymatlarini saqlab qolishi imkoniyatiga ega bo'lishi mumkin.

Bank aktivlarining qiymatini va ulardan keladigan daromadlarni to'g'ri hisob-kitob qilib rejalashtirish bank faoliyatining samaradorligiga olib kelishi, aktivlar qiymatini noto'g'ri hisoblash, ularni joylashtirish bankning moliyaviy ahvolidagi qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin.

Qo'yidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering.

Bank aktivlari
Riskli aktivlar
Daromad keltiruvchi aktivlar
Daromad keltirmaydigan aktivlar
Bank aktivlari tarkibi
Yuqori likvidli aktivlar
Likvid aktivlar
Nolikvid (past likvidli) aktivlar
Bank aktivlarining sifati
Riskdan xoli aktivlar
Kichik va yuqori riskli aktivlar

O'z bilimini tekshirish uchun savollar

1. Bank aktivlari deganda nimani tushunasiz va ularni sanang?
2. Bank aktivlari risk darajasiga qarab qanday guruhlarga bo'linadi?
3. Bank aktivlari daromad keltirishiga qarab qanday guruhlarga bo'linadi?
4. Likvidlilik darajasiga qarab bank aktivlari qaysi guruhlarga bo'linadi? Har bir guruhni eslang va ularning tarkibini izohlab bering.
5. Bank aktivlarining sifat darajasi deganda nimani tushunasiz?
6. Riskka tortilgan aktivlarning bank kapitaliga aloqasi qanday bo'lishi lozim? Daromad keltiradigan va keltirmaydigan aktivlarga tavsif bering.

VI-bob. TIJORAT BANKLARINING DAROMADLARI VA XARAJATLARI, BANK FOYDASINI SHAKLLANTIRISH

1-§. Tijorat banklarning daromadlari va ularning turkumlanishi

Tijorat banklarning daromadlari va ularning manbalarini bank faoliyatiga qarab, ya'ni tijorat banklari amalga oshiradigan operatsiyalar nuqtai nazaridan klassifikatsiya qilish mumkin.

Tijorat banklarining daromadi bank faoliyatining kredit berish, diskont faoliyati, trust (ishonch) xizmati ko'rsatish, banklarning kafolatlash faoliyati, qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar, depozitlarni qabul qilish va ularning hisobini yuritish bilan bog'liq faoliyat, boshqa banklar bilan vakillik munosabatlariga asoslangan faoliyat, noan'anaviy xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq faoliyat va boshqa faoliyat turlari natijasida shakllanadi.

Ushbu faoliyatlarning har bir turi bank ushbu operatsiyalarda qanday vaziyatda qatnashishiga qarab ajralib turadi. Yuqoridagi faoliyat turlarining ba'zilari aktiv operatsiyalarga kirsa, ba'zilari esa passiv operatsiyalarga kiradi. Daromadlar har bir faoliyat turidan turlicha kelishi mumkin. Aktiv operatsiyalardan keladigan daromad umumiy daromadlarning asosiy salmog'ini tashkil etadi.

Kreditlash operatsiyalari vositasida daromadlarning shakllanishini ikki tarkibiy elementga bo'lish mumkin:

- mijozlarga, ya'ni yuridik va jismoniy shaxslarga kredit berish;
- bo'sh rezerv mablag'larini foiz hisobiga boshqa tijorat banklariga vaqtinchalik foydalanishga berish.

Kredit berishning ikkinchi turi banklararo kredit yoki boshqa bankdagi muddatli depozit shaklida ham bo'lishi mumkin. Kredit berish faoliyatining rivojlanishi shart-sharoitlari bo'lib, kredit muassasalari orasida ma'lumot ayirboshlashning yaxshi yo'lga qo'yilganligi, vositalarning mavjudligi, ya'ni bank bozorida resurslarni qayta taqsimlash bilan shug'ullanuvchi vositachilarning borligi hamda vakillik hisobvaraqlarini malakali boshqarish hisoblanadi.

Hozirgi kunda Respublikamiz bank tizimida mijozlarni hamda boshqa banklarni kreditlash tijorat banklari daromadining asosiy qismini tashkil etadi. Ko'pgina banklar qisqa, o'rta va uzoq muddatlarga mavjud mablag'larini kreditga berib, turlicha foiz stavkalar o'rnatgan holda daromad oladilar. Har bir bank foiz stavkalarini o'z kredit siyosatiga mos ravishda belgilaydilar va bu stavkalar bir-biridan farqlanishi mumkin. Biroq oradagi farq unchalik katta emas, chunki barcha banklar o'z foiz stavkalarini Markaziy bank belgilab bergan majburiy rezerv stavkasiga mos holda belgilaydilar.

Jahondagi etakchi mamlakatlar bank tizimida kreditlashning ko'pgina turlari mavjud bo'lib, ular qay maqsadga yo'naltirilganiga qarab guruhlanadi. Xususan, ipoteka, lombard, overdraft, kontokorrent, iste'mol va boshqa ko'pgina kredit turlarini sanab o'tish mumkin. Biroq bizda odatdagi qisqa, o'rta va uzoq muddatga kreditlash ko'p hollarda qo'llaniladi. Ko'pgina kredit turlarining amaliyotda yo'qligi hali iqtisodiy tizimning mukammal rivojlanmaganligidan, kapital aylanishining

sustligi, kreditlash bilan bog'liq ko'pgina risklar mavjudligi kabi omillarning mavjudligidadir.

Diskont – faoliyatning bank tomonidan to'lanmagan veksellar, cheklar va talabnomalarni ma'lum skidka-diskont evaziga xarid qilishi tushuniladi.

Diskont – faoliyatning asosiy turlaridan biri bo'lib, bankning faktoring operatsiyalari hisoblanadi.

Faktoring operatsiyalarining ushbu turi ikki xil bo'ladi:

- regress huquqi bilan;
- regress huquqisiz.

Birinchi holatda bank to'lovchi tomonidan qoplanmagan majburiyatni mol etkazib beruvchidan talab qilish huquqiga ega bo'ladi. Ikkinchi holatda esa bankda bu huquq yo'q, shu bois risk yuqori va shunga yarasha foiz ham yuqori qo'yiladi.

Bank tomonidan faktoring operatsiyasi uchun oladigan foizlar, ya'ni mukofot ikki qismdan tashkil topadi, bular:

- 1) to'lov amalga oshirilgunga qadar bank kredit resurslaridan foydalanganlik uchun foizlar;
- 2) faktoring operatsiyasining turiga mos ravishda bo'ladigan risklar bilan bog'liq o'rnatiladigan komission mukofot bo'ladi.

Daromad manbaining ushbu turi foizli daromadlar guruhiga kiradi.

Trast (ishonchlilik) va vakillik operatsiyalari bo'yicha bank faoliyatining ushbu turi bankka daromadni mijoz mulkini (ko'chmas mulk, qimmatli qog'ozlar, hisob raqamdagi mablag'lar) boshqarish yoki ushbu mulkka doir ayrim maxsus topshiriqlarni bajarish orqali komission to'lovlar shaklida keltiradi. Trast shartnomalarida bank kelishuvga muvofiq tarzda mijozga mulklarni boshqarish evaziga ma'lum foiz va'da qiladi. Vakillik, ya'ni agentlik xizmat turida bank va mijoz orasida operatsiyaning aniq turi belgilab berilgan bo'ladi. Trast operatsiyalarida ham o'ziga yarasha murakkablik mavjud. Xususan, joriy yilda mijoz mulkidan foydalanish evaziga kelgan daromad kelishuvga nisbatan past bo'lishi mumkin, bunda esa zarar bank tomonidan qoplanishi kerak. Shu bois trast xizmatlari uchun komission to'lovlar ham yuqoriroq bo'ladi. Yuqoridagi xususiyatga ko'ra, trast xizmati uchun komission to'lov ham quyidagi elementlardan tashkil topgan:

- mulkni boshqarish uchun olinadigan o'zgaruvchan to'lov;
- trast ishi bo'yicha natijalarga mos ravishda bank oladigan fiksirlanuvchi komission mukofot.

Tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalari ham bankka ma'lum daromad keltiradi. Faoliyatning ushbu turi ikki qismdan tashkil topadi. Ya'ni, bularga: bankning o'zi tomonidan qimmatli qog'ozlar chiqarilishi va ularning bozorda sotilishi; boshqa emitentlar qimmatli qog'ozlari bilan bog'liq ikkilamchi bozordagi operatsiyalar hamda korxonalar va tashkilotlarni xususiylashtirish bilan bog'liq xizmatlar kiradi. Bankning tijoratning ushbu turida oladigan daromadi o'zi chiqargan va boshqa emitentlarning aktsiyalar kursidagi farqlanish va xususiylashtirish uchun oladigan xizmat to'lovlaridan tashkil topadi.

Chet el bank tizimida qimmatli qog'ozlar bilan bo'ladigan operatsiyalar daromad manbalari orasida katta salmoqqa egadir. Bunga asosiy sabablardan bo'lib, sarmoya bozorlarining mukammal va to'liq faoliyat yuritishi hamda kapital aylanish

mexanizmlarining puxta ishlab chiqilganligi deb ham qarash mumkin. Afsuski, o'zimizda ikkilamchi bozor amalda qariyb faoliyat yuritmaydi. Endigina QMDO va ba'zi qimmatli qog'ozlarning turlari bo'yicha operatsiyalar amalga oshirila boshlandi. Biroq hali mukammal faoliyat ko'rsatish uchun etarli darajaga etishish uchun ko'p vaqt kerak bo'ladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, qimmatli qog'ozlar bilan bo'ladigan operatsiyalar yordamida banklar investitsion faoliyatni amalga oshirishlari mumkin bo'ladi. Bu esa banklar uchun daromadlarning yangi manbalarini kashf etadi. Undan tashqari mablag'larning qimmatli qog'ozlar orqali moliyaviy investitsiya evaziga ishlab chiqarishga yo'naltirilishi iqtisodiyot o'sishining muhim omillaridan biri bo'lib hisoblanadi. Qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalarning bizning mamlakatimizda yaxshi rivojlanmaganligiga banklar ixtiyoridagi mablag'larning etarlicha bo'lmasligi va oqibatda aktsiya, obligatsiyalar sotib olishga yo'naltirilmasligi ham sabab bo'ladi. Mablag' mavjud bo'lganda ham aktsiyalardan keladigan daromad juda pastligi va ko'pgina emitentlar xo'jalik faoliyatining ishonchsizligi ham bu sohaning etarli ishlamasligiga olib keladi.

Bankning kafillik faoliyati bankka pul shaklida daromad keltiradi. Bank mijozlarga kreditlarini olish uchun yoki hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun turli xil kafillik va kafolatnomalar beradi va evaziga pul shaklida komission mukofot oladi. Ba'zi hollarda mijoz uchun kafillik bank tomonidan obro'ni oshirish kabi maqsadlar uchun ham beriladi.

Mablag'larni depozitlarga jalb qilish va ularning hisobini yuritish bilan bog'liq faoliyat. Ushbu operatsiyalar quyidagi shakllarda daromad keltirish imkonini beradi:

1) komission to'lovlar:

◆ hisobraqam ochish uchun

◆ hisobraqam yuritish uchun

2) ma'lum davr uchun o'zgaruvchan to'lov

3) oborotdan komission haq(oborotdan % shaklida)

◆ hisobraqamda bo'lgan operatsiyalar haqida ko'chirma

◆ hisobraqamni yopish

◆ naqd pul berish yoki hisob-kitob bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirish.

Banklarning daromadlari yuqoridagi faoliyat turlarining barchasidan yoki bir qismidan tashkil topishi mumkin.

Respublikamiz bank tizimida yuridik va jismoniy shaxslar mablag'larini banklar tomonidan depozitlarga jalb qilish bank xizmatlari orasida eng ko'p tarqalgan turidir. Hozir barcha yuridik shaxslar hisobraqamlari banklarda talab qilib olinguncha depozit shaklida bo'lib, banklar ularni yuritish bilan daromad oladilar. Ya'ni har bir operatsiya evaziga bank fiksirlangan foizlarni ushlab qoladi va shundan daromad ko'radi.

Bank noan'anaviy xizmatlaridan keladigan daromad lizing operatsiyalari, informatsion, konsultativ xizmatlarni ko'rsatish orqali keladi.

Demak, yuqoridagilardan kelib chiqib, bank daromadlarini shakliga ko'ra quyidagi uch guruhga ajratish mumkin:

1) foizli daromad;

- 2) ko'rsatilgan xizmatlar uchun komission to'lov;
- 3) boshqa daromadlar – valyuta kurslaridagi farqlar, balans va bozor narxlarining farqlanishi va boshqalar.

Tijorat banklarining yangi qabul qilingan buxgalteriya rejasini qarab chiqadigan bo'lsak, bu erda daromadlar quyidagicha tasniflanadi:

Endi biz yana ham aniqroq qilib tijorat banklarining daromadlari tarkibini ko'rib chiqamiz.

2-§. Tijorat banklarining foizli va foizsiz daromadlari

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining daromadlari va xarajatlari «O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki to'g'risida»gi hamda «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunlariga hamda Markaziy bank tomonidan qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining daromadlari, xarajatlari hisobini yuritish va ularning daromad solig'ini hisoblash to'g'risida» Muvaqqat Nizomida tijorat banklarining faoliyat qilish tartibi belgilangan bo'lib, banklar bu me'yoriy hujjatlar asosida o'z daromadlari va xarajatlarini amalga oshiradilar.

Har bir tijorat banklari o'z faoliyatlarini olib borishdan maqsadi yuqori daromad olishga qaratilgan. Bu daromadlarni ko'paytirish yo'llarini tijorat banklari o'zlari mustaqil ravishda belgilaydilar.

Foizli daromadlar

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari asosiy daromadlarini bajaradigan operatsiyalardan oladi. Eng avvalo, bank oladigan daromad bo'lib uning kredit operatsiyasi hisoblanadi. Tijorat banklari mijozlarga ma'lum muddatga qat'iy belgilangan foizlarda kredit beradi. Bank bundan tashqari aholiga ko'rsatadigan xizmatlar uchun haq oladi.

Foizli daromadlar oldindan shartnoma asosida belgilangan foiz stavka bo'yicha hisoblanadi. Bulardan asosiylari kredit bo'lib banklar o'z kapitalini tezroq ko'paytirish maqsadida, jalb qilingan mablag'lardan samarali foydalanish va ulardan foydaliganda ko'proq foyda olish uchun, qisqa muddatli kreditga ko'proq mablag' yo'naltiradi. Chunki bu qisqa muddatli kredit juda oz fursatda yana bankka qaytib u bo'yicha hisoblangan foizlar ham bank daromadiga kelib tushadi.

Banklar mijozlarning hisobidan ularning topshiriqlarini bajarish bilan bog'liq komission operatsiyalarni ham olib boradilar.

Bunday komission operatsiyalar mamlakat ichida yoki bir mamlakatdan boshqa mamlakatga pul o'tkazishda, bank o'z mijozlariga ularning hisob-kitob, joriy, valyuta, qarz va boshqa hisobvaraqlarini ochish hamda yuritish bo'yicha ko'rsatadigan xizmatlar, naqd pul berish (olish) shuningdek axborot, maslahat, ekspertiza hamda boshqa xizmatlar ko'rsatishda yuzaga keladi va ulardan olinadigan haqlar ham bank daromadini tashkil etadi.

Bundan tashqari banklar investitsiya bo'yicha, ya'ni qimmatli qog'ozlarni sotib olish orqali ham yuqori daromad oladilar.

Tijorat banklari qimmatli qog'ozlar chiqarish va joylashtirish bilan ham shug'ullanishi mumkin. Ya'ni, bank qimmatli qog'ozlar chiqarish, xarid qilish, sotish, hisobini yuritish va ularni saqlash, mijoz bilan tuzilgan shartnomaga asosan qimmatli qog'ozlarni boshqarish, qimmatli qog'ozlar bilan boshqa operatsiyalarni bajarish orqali daromad ko'radi.

Sanoat qurilish bankida foizli daromadlarning dinamikasi

	2000y.	2001y.	2002y.
Yalpi daromad	100%	100%	100%
Foizli daromadlar	33,7%	45,2%	48,4%

Sanoat qurilish bankida foizli daromadlari tarkibi

	2000y.	2001y.	2002y.
Ssudadan olingan foizlar	94,1	98,2	91,2
Lizingdan olingan foyda va diskontlar	0,0	1,7	1,7
Qimmatli qog'ozlardan olingan daromad	5,9	0,1	6,7
Boshqa foizli daromadlar	0	0	0
Jami foizli daromadlar	100	100	100

Tijorat banklari bajaradigan operatsiyalaridan oladigan daromadlari tarkibiga yana bankning forfeiting (veksellar hisobini yuritish), faktoring (qarzlarni undirish, tovar va xizmatlarni qayta sotib, keyin ular uchun to'lovlarni undirishga doir huquqlarni qabul qilish), trast (ishonchga asoslangan) operatsiyalari ham kiritiladi. Bu operatsiyalarni tijorat banklari mijozning topshirig'iga ko'ra amalga oshiradilar va operatsiya nihoyasida belgilangan tartibda daromad oladi.

Foizsiz daromadlar.

Tijorat banklarinig foizsiz daromadlariga quyidagilarni kiritishi mumkin:

- * Bankka tegishli mulkni ijaraga berishdan tushadigan, jumladan lizing operatsiyalari o'tkazishdan olinadigan daromadlar. Ushbu operatsiyalarda tijorat banklari ijaraga temir seyflarni mijoz bilan kelishilgan shartnomaga binoan beradi va mijozdan ushbu ijara uchun haq oladi. Banklar bundan tashqari mijozlarga lizing operatsiyalarini ham ko'rsatadi. Lizingning oddiy ijaradan asosiy farqi shundaki, lizingda ijaraga berilgan asbob-uskunalar shartnoma muddati tugagandan so'ng, ularning qoldiq qiymati yig'indisida sotib olish ko'zda tutiladi.
- * Qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshirilgan brokerlik operatsiyalari bo'yicha daromadlar. Bunda tijorat banklari qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisida ishtirok etadi. Natijada kurslar o'rtasidagi (olish narxi va sotish narxi o'rtasidagi) farq ham bank daromadining manbasi bo'lishi mumkin.
- * Bankning qimmatbaho metallar bilan amalga oshirgan operatsiyalari bo'yicha daromadlar.
- * Pul mablag'lari, qimmatli qog'ozlar va boshqa boyliklar, bank hujjatlari inkassatsiya qilingani, tashilgani uchun haq. Bu boyliklarni inkassatorlar maxsus xaltachalarda bankka olib kelib topshiradilar va tijorat banklari

mijozlardan ushbu xizmatlar uchun haq oladilar. Bu mijozlarning boyliklarini har xil yo'llar bilan yo'qotishlarini oldini oladi;

- * Menejment xizmati bo'yicha daromadlar;
- * Tijorat banklari chet el valyutasida olib boradigan barcha operatsiyalardan, uning oldi-sotdisidan ham daromad oladi. Bunda tijorat banki ma'lum bir kursda chet el valyutasini sotib oladi va uni yuqoriroq narxda sotadi, ya'ni chet el valyutasidagi bank operatsiyalari bo'yicha sotilmagan musbat kurs tafovutlari jumladan, ochiq valyuta pozitsiyasi bo'yicha sotilgan musbat kurs tafovutlari daromadlar safiga kiritiladi.
- * Kafolatlar va kafilliklar bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirishda ko'rsatilgan xizmatlar uchun olingan daromadlar;
- * bankning boshqa xususiy mulklarining ijarasidan olingan daromadlar;
- * bank mulklarini sotish yoki dispozitsiya qilishdan olingan foyda;
- * bank kassasidan chiqqan ortiqcha pullar, jumladan, bank kassasida turgan amaldagi mablag' qoldig'i bilan hisob hujjatlarida ko'rsatilgan ma'lumotlar orasidagi musbat tafovut;
- * qarzdor zimmasiga yuklangan yoki u tan olgan jarimalar, penyalar, burdsizlik to'lovlari hamda shartnoma shartlarini buzganlik uchun qo'llaniladigan boshqa turdagi jazo choralari, shuningdek bankka etkazilgan zarar qoplamasi sifatidagi daromadlar hamda olingan boshqa jarima va penyalar. Mijoz shartnomada belgilangan to'lovni to'lay olmaganida har bir kechikkan kuniga bankka penyalar, ya'ni jarima ko'rinishida to'laydilar.
- * bank xodimlari ularning aybi bilan bank ko'rgan zarar va chiqimlar o'rnini qoplash uchun to'lagan summalar. Bank xodimi bajargan operatsiyasi natijasida zararni qoplash ham bankning foizsiz daromadiga misol bo'la oladi;
- * bankning avvalgi yillarda olingan, lekin hisobot yilida aniqlangan foydasi.
- * joriy yildagi operatsiyalarda tijorat banklari mijozlarga belgilangan summadan yuqori to'lasa bank kamchiliklarni topib uni qaytarib undirib oladi. Avvalgi yillardagi bajargan operatsiyalarga vositachilik haqi, bank foizlari joriy yilda undirib olinadi. Bu mablag'lar bankning foizsiz daromadlariga safiga kiradi.
- * mijozlar ilgari bank ko'rgan zarar hisobiga o'tkazib yuborilgan qarzlarni qaytarishi;
- * boshqa foizsiz daromadlar;

Tijorat banklari omonat bo'yicha to'laydigan foizni o'zlari taqdim etadigan ssudalar uchun oladigan ssuda foizidan pastroq qilib belgilaydi. Olingan va to'langan foizlarning summolari o'rtasidagi farq banklarning yalpi foydasini tashkil etadi. Unga boshqa har xil operatsiyalardan ko'rilgan daromadlar ham kiradi. Bank yalpi foydasining bir qismini o'z xarajatlarini qoplashga ishlatadi, qolgan qismi esa sof foydani tashkil qiladi.

Tijorat banking daromadlari manbalari ichida aktivlari asosiy o'rinni egallaydi. Daromad keltirishiga qarab bank aktivlari: daromad keltiruvchi aktivlar va daromad keltirmaydigan aktivlarga bo'linadi.

Daromad keltiruvchi aktivlarga quyidagilar kiradi:

- a) barcha berilgan kreditlar, jumladan, banklararo kreditlar;
- b) o'z investitsiyalari;

- v) xazina veksellari;
- g) davlat obligatsiyalari;
- d) qimmatli qog'ozlar.

Daromad keltirmaydigan aktivlarga esa:

- a) pul aktivlari guruhi;
- b) asosiy vositalar;
- v) kapital xarajatlar;
- g) barcha moddiy aktivlar va boshqa aktivlar;
- d) nomoddiy aktivlar kiradi.

Tijorat banklari faoliyatini tahlil qilishda bir marta bo'ladigan daromadlarni alohida hisobga olish lozim. Bunday daromadlar neytral daromadlar deb atalib, ularga quyidagilar kiradi: bir martalik tushumlar; o'tgan davrdagi foizlar bo'yicha tushumlar; bank biznesiga yot tushumlar (boshqa bankka yordam, Markaziy bankdan tushum).

Tijorat bankining faoliyat natijalari (ming so'm.)

Manbalar	2000y.	2002y.
Daromadlar:		
Berilgan kreditlar bo'yicha foiz to'lovlar	106051	90408
Qimmatli qog'ozlar va valyuta operatsiyalaridan olingan daromadlar	3197	31879
Ko'rsatilayotgan xizmatlar uchun komission to'lovlar	14365	144708
Boshqalar	32256	42478
Jami daromadlar	155869	309473
Xarajatlar	128062	205192
Foyda	27807	104281

Yuqoridagi 1-jadval raqamlaridan ko'rinadiki, Tijorat bankning o'tgan bir yil davomidagi natijalari ijobiy. Bu bank daromadlari bir necha barobar oshgan. Bu esa mijozlarning bankka bo'lgan ishonchini orttiradi.

Bank daromadlarini hisoblashning bir necha yo'llari mavjud. Ya'ni, har bir operatsiya bo'yicha daromad o'ziga xos tarzda keladi. Xususan, kredit berish operatsiyalarida daromad qarzga berilgan summadan ma'lum foizlar ko'rinishida keladi. Foizlar qanday to'lanishi va uning qancha summani tashkil etishi shartnomada belgilab beriladi. Qimmatli qog'ozlar bilan bo'ladigan operatsiyalarda daromad o'zining va boshqa emitentlar aktsiya kurslarining o'sishi natijasida yuzaga keladi. Bu erda daromadni aniqlashda aktsiyalar kursining ular kapital qiymatlaridan qancha farq qilishi orqali, ya'ni real kurs qiymatidan nominal qiymatni ayirish yordamida topiladi. Umuman, ushbu turdagi daromad haqida gapirganda shuni aytish kerakki, bu erda daromad aktivlar qiymatining o'sishida namoyon bo'ladi. Ya'ni, naqd pul shaklidagi daromad kelmasdan, balki bank egalik qilayotgan aktivlar qiymati oshadi.

Bankning boshqa ko'pgina turdagi operatsiyalaridan daromad komission to'lovlar shaklida keladi. Ya'ni, ko'rsatilgan xizmat uchun mijoz bankka ma'lum summani to'laydi. Daromad miqdorini hisoblash uchun mijoz bilan bank orasida ko'rsatilgan xizmatga shartnomada belgilangan haqni olish kerak. Komission to'lovlar summasi ko'rsatiladigan xizmat turiga, xizmat ko'rsatish davrida bo'lishi mumkin bo'lgan riskka e'tibor qilgan holda belgilanadi. Banklar komission to'lovlarni ko'pincha passiv operatsiyalarda oladilar. Bank tizimimizda komission to'lovlar asosan yuridik va jismoniy shaxslar hisobraqamlarini yuritish orqali keladi.

Hozirda zamonaviy bank tizimida barqaror va katta daromad keltiruvchi ba'zi xizmatlar o'zimizda qo'llanilmaydi. Bu esa bank faoliyatini amalga oshirishda hali foydalanilmayotgan rezervlar borligidan dalolat beradi.

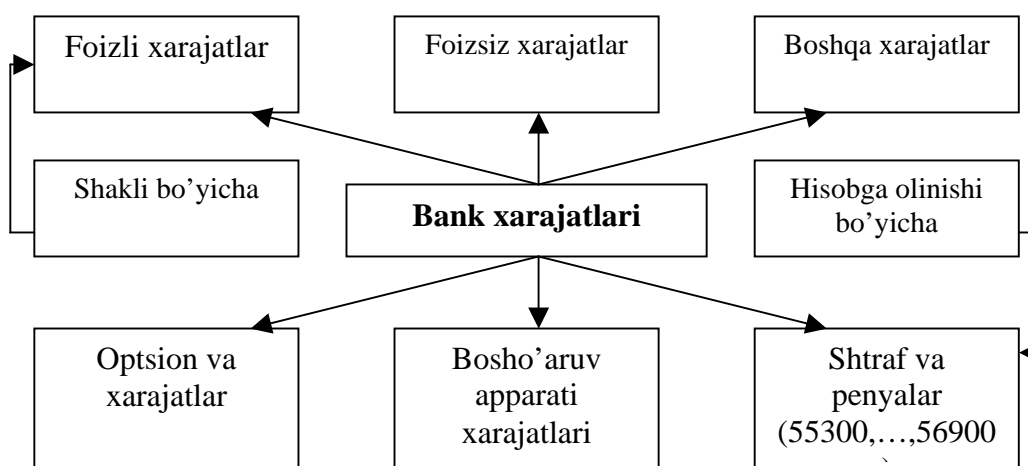
3-§. Tijorat banklarining xarajatlari va ularning tarkibi

Bankning daromadliligi, birinchi navbatda, harajatlarni kamaytirishga bog'liq. Bank ishi texnologiyasidagi muvaffaqiyatlar joriy xarajatlarni kamaytirishga imkon beradi.

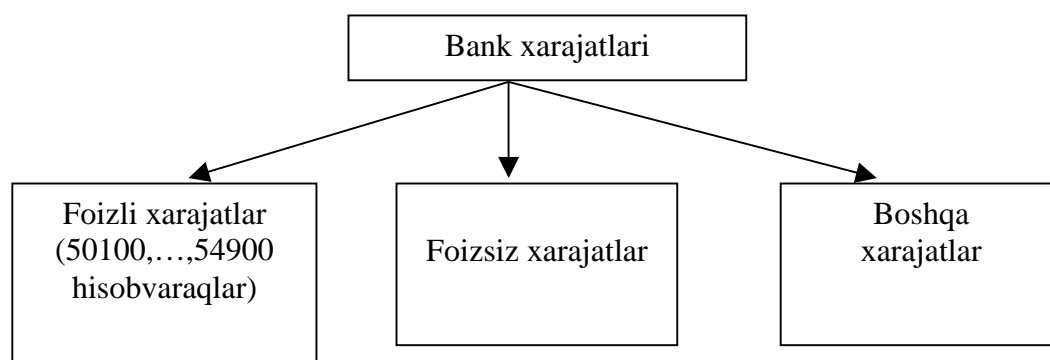
Odatda, banklar o'z zimmasiga operatsiya xarajatlari, ustama foizlarga ketgan mablag'lar, shuningdek, kredit riski bilan bog'liq bo'lgan yo'qotishlarni qoplash uchun ajratmalarni oladilar.

Tijorat banki xarajatlarini quyidagicha tarkibiy qismlarga bo'lib, keltirish mumkin:

1-chizma. Bank xarajatlarining tasniflanishi shakli bo'yicha

2-chizma. Yangi hisobvaraqlar rejasi bo'yicha bank xarajatlari tasnifi

Odatda, bank daromadlarining 2/3 qismi foizli xarajatlarga, berilgan ssudalar bo'yicha yo'qotishlarni qoplashga, soliqlarni to'lashga, kutilayotgan foydaga va sarmoyaning o'sishiga sarflanadi.

Xarajatlarga likvidlilik singari har qanday ustama foiz o'zgarishlari, passivlar tarkibi va xususiy kapital hajmi ta'sir qiladi. O'z navbatida bank xarajatlari tarkibidagi o'zgarishlar aktivlar daromadligiga ham o'zgarishlar kiritishni talab qiladi.

Xarajatlarni to'g'ri hisoblash banklarga muqobil konservativ resurslar narxlarini taqsimlash va bank aktivlarini aniq baholash hamda xarajatlarni qoplab,

aktsiyadorlar uchun daromadlarni to'g'ri taqsimlash imkonini beradi. Xarajatlarni baholashga kreditlar ustama foizlarini belgilashning asosiy omili sifatida qarash kerak.

Foizli xarajatlar

Foizli xarajatlar-barcha majburiyatlar bo'yicha to'plangan foiz summasi demakdir.

Bizga ma'lumki tijorat banklari kredit resurslari tashkil etishda talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar hamda muddatli depozitlar qabul qiladi. Ushbu depozitlarga banklar ma'lum belgilangan foizlarda pul to'laydilar. Tijorat banklari bank qarz majburiyatlari bo'yicha to'langan foizlar to'laydilar, shu jumladan, qimmatli qog'ozlarining sotuv narxi bilan nominal qiymati orasidagi salbiy tafovut bo'lganida, ba'zibirkeltirilgan, lekin to'lanmagan foizlarni to'lashda banklarda foizli xarajatlar yuzaga keladi.

Banklar foizli xarajatlarining yana bir kredit va unga bog'liq operatsiyalardir. Banklar, eng avvalo, Markaziy bankdan, boshqa tijorat banklaridan, byudjetdan tashqari fondlardan, bank bo'lmagan moliyaviy muassasalardan kreditlar olishi mumkin. Olgan kreditlar uchun to'lanadigan qarz foizli xarajatlarga kiradi.

Bank avvalgi yillar (hisobot yiliga nisbatan) hisobiga to'lagan foizlar va vositachilik yig'implari, hamda o'tgan yillarda bankmijozlardan ortiqcha undirgan foizlar, hamda vositachilik yig'implarini qaytarishi bilan foizli xarajatlar qiladi.

Foizsiz xarajatlar.

Foizsiz xarajatlarga maoshlar va qo'shimcha to'lovlar, uskuna yoki binolarni ijaraga olish, xarid qilish, shuningdek, boshqa operatsiya xarajatlari kiradi.

Banklar O'zbekiston Respublikasi Pensiya fondiga, O'zbekiston Respublikasi Aholini ish bilan ta'minlash davlat fondiga, O'zbekiston Respublikasi Ijtimoiy sug'urta fondiga qonunlarga muvofiq o'tkaziladigan majburiy ajratmalar, jumladan bank xodimlariga mukofot hamda ko'p yil ishlaganlik uchun yoziladigan to'lovlarni amalga oshiradilar. Bank nodavlat pensiya fondlariga, ixtiyoriy tibbiy sug'urta va ixtiyoriy sug'urtaning boshqa turlari uchun o'tkazgan ajratmalari, qonunlarga muvofiq bank mulkini va bank xodimlarini davlat sug'urtasidan o'tkazish bo'yicha to'lovlar ham bankning foizsiz xarajatlariga kiradi.

Bank asosiy fondlarni, jumladan, ularning bank faoliyatini amalga oshirishda foydalanadigan alohida qismlarini, xususan, tushumni inkassatsiya qilish uchun avtomobil transportini ijaraga olish bo'yicha xarajatlar qiladi.

Bank xodimlari va bank xodimlari bo'lmagan, ya'ni bank shtatida bo'lmagan xodimlarga, ular bilan fuqarolik-huquqiy tusda tuzilgan shartnomalar bo'yicha bajarilgan ishlar uchun ish haqi to'lash xarajatlari, amaldagi qonunlarga muvofiq, navbatdagi va qo'shimcha ta'tillar pulini, shuningdek, tibbiy ko'riklardan o'tish, davlat majburiyatlarini bajarishlar uchun sarflangan vaqt evaziga haq to'lash kabi xarajatlar qiladi.

Bundan tashqari, banklarning foizga dahli yo'q xarajatlariga bank sohasida malakali kadrlar tayyorlashda qiladigan xarajatlari kiradi. Tijorat banklari oliy o'quv yurtlari bilan kelishilgan shartnomadagi mablag'larni to'lab bank sohasiga malakali kadrlar tayyorlash, bank xodimlari malakasini oshirish va qayta tayyorlash xizmatlari

uchun haq to'laydi. Bunda banklar nomoddiy aktiv shakllantiradi va bu kelajakda o'z samarasini beradi.

Bizga ma'lumki, banklarni auditorlik tekshiruvidan o'tkazish bank uchun, nafaqat bank uchun, balki barcha tarmoqlar, tashkilotlar foyda yoki zarar bilan faoliyat ko'rsatishlarini ko'rsatib bermadilar. Banklar auditorlik firmalari bilan sharnomada kelishilgan narxlarda to'lovni amalga oshiradilar.

Bankni boshqarish tizimida marketing va shunga o'xshash funksional xizmatlar yoki shunday funksional vazifalarni bajarish zimmasiga yuklatilgan mansabdor shaxslar bo'lmagan hollarda marketing hamda shunga o'xshash boshqa xizmatlar haqini to'laydilar.

Hozirgi zamonda axborotlar hayotimizda eng muhim o'rin egallaydi. Bu axborotlarning barchasi banklarga yaqin bo'lgan amaliyotdir. Bu xizmatlarni barchasini banklar katta xarajatlarga amalga oshiradilar. Kunlik operatsiyada banklar mijozlarga bir qancha hujjatlar taqdim etadilar, bu hujjatlar, kantselyariya qog'ozlariga ham foizsiz xarajatlar hisobidan amalga oshiriladi.

Bundan tashqari, banklar maxsus adabiyotlar, me'yoriy va yo'riqnoma tusidagi hujjatlar sotib olish, shuningdek, bank faoliyatini amalga oshirishda zarur bo'ladigan maxsus nashrlarga (ro'znomalar, oynomalar va boshqalar) obuna bo'yicha qilinadigan xarajatlari mavjud.

Tijorat banki noishlab chiqarish sohasi ob'ektlarini (uy-joy-kommunal xo'jaliklar, o'quv markazlari, bolalar maktabgacha tarbiya muassasalari, tibbiy, sog'lomlashtirish va boshqa muassasalar) saqlash, jumladan, shunday ob'ektlarni barcha turlarda ta'mirlashga qilinadigan, lekin ulardan foydalanish orqali olingan daromadlar (kvartira haqi, ota-onalar o'z daromadlari bolalar barchasiga qatnashgani uchun to'lanadigan badallar, yo'llanmalar qiymati to'lovlari va boshqalar) bilan qoplaydigan xarajatlar, shuningdek, yuqorida aytilgan ob'ektlardan ijara shartlarida foydalaganlik hollarda shu ob'ektlar bo'yicha to'planadigan ijara haqi kabi xarajatlari mavjud.

Banklar o'z xodimlari sog'lig'ini saqlash va ular dam olishini tashkil etish tadbirlari (davolanish va dam olish uchun yo'llanmalar, ekskursiya va sayoxatlar yo'llanmalari, sport bilan shug'ullanish, madaniy va sport tomosha tadbirlariga borish uchun haq, dam olish xonalarini tashkil etish va saqlash, gazlashtirilgan suv quyish uskunalari o'rnatish bilan bog'liq va shunga o'xshash boshqa xarajatlar) uchun xarajatlarni amalga oshiradi.

Tijorat banklarining xarajatlarini tarkibiy jihatdan chuqurroq ko'rib chiqishimiz mumkin.

Tijorat banklarining xarajatlarining taqsimlanishi
yoki xarajatlari tarkibi

	2000y.	2001y.	2002y.
I.Foizli xarajatlar jami	100	100	100
1.Depozitlar uchun foizlar	8,9	8,1	13,4
2.Banklararo kreditlar uchun foizlar	89,4	94,8	86,6
3.Qimmatli qog'ozlarga to'langan foizlar	0	0	0
4.Boshqa foizli xarajatlar	1,7	0,1	0
II.Foizsiz xarajatlar	100	100	100
1.Komission xarajatlar	11,2	10,8	11,2
2.Xorijiy valyuta operatsiyalaridan ko'rilgan zarar	0	0	0
3.Qimmatli qog'ozlardan ko'rilgan zarar	0	0	0
4.Ish haqi xarajatlari	22,4	21,3	24,5
5.Amortizatsiya xarajatlari	6,5	6,5	7,6
6.Soliqlar va boshqa majburiy xarajatlar	21,1	19,2	19,9
7.Boshqa foizsiz xarajatlar	29,9	37,2	30,7

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, bankning foizli xarajatlari ichida asosiy o'rinni banklararo kreditlar uchun foizlari egallaydi. Foizsiz xarajatlar ichida asosiy o'rinni ish haqi xarajatlari, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar egallaydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, bank xarajatlarini yanada kengroq tasniflaydigan bo'lsak, ularni quyidagi asosiy qismlarga bo'lish mumkin:

1. Foizli xarajatlar;
 2. Foizsiz xarajatlar;
 3. Ish haqi va xodimlarga boshqa to'lovlar;
 4. Arenda va xizmatlar uchun to'lovlar;
 5. Safarnoma va transport xarajatlari;
 6. Ma'muriy xarajatlar;
 7. Madaniy oqartuv tadbirlar va xayriya harajatlari;
 8. Amortizatsiya xarajatlari;
 9. Sug'urta, soliqlar va boshqa xarajatlar.
1. Foizli xarajatlar o'z navbatida quyidagi qismlarga bo'linadi:
 - Talab qilib olguncha depozitlar bo'yicha foizli xarajatlar;
 - Jamg'arma depozitlar bo'yicha foizli xarajatlar;
 - Muddatli depozitlar bo'yicha foizli xarajatlar;
 - Markaziy Bank oldidagi to'lovlar bo'yicha foizli xarajatlar;
 - Boshqa banklar oldidagi to'lovlar bo'yicha foizli xarajatlar;

- Bankning yopilmagan aktseptlari bo'yicha foizli xarajatlar;
 - Qisqa muddatli ssudalar bo'yicha foizli xarajatlar;
 - O'rta muddatli ssudalar bo'yicha foizli xarajatlar;
 - Uzoq muddatli ssudalar bo'yicha foizli xarajatlar;
 - Chiqarilgan qimmatli qog'ozlar bo'yicha foizli xarajatlar;
 - Boshqa foizli xarajatlar;
2. Foizsiz xarajatlar esa o'z ichiga quyidagilarni oladi:
 - Barcha komission xarajatlar;
 - Chet el valyutasidagi zarar;
 - Tijorat operatsiyalari bo'yicha xarajatlar;
 - Investitsiyalar bo'yicha zararlar;
 - Boshqa foizsiz xarajatlar.
 3. Ish haqi va xodimlarga boshqa to'lovlar deganda quyidagilar ko'zda tutiladi:
 - Ish haqi;
 - Xodimlar uchun imtiyozlar;
 - Meditsina bilan bog'liq xarajatlar;
 - Ijtimoiy-sug'urta jamg'armasiga to'lovlar;
 - Sotsial himoya xarajatlari;
 - Mehnat birjasi, ya'ni bandlilik fondi va boshqa fondlarga vzoslar;
 - Xodimlarga boshqa xarajatlar.
 4. Arenda va xizmatlar uchun (xo'jalik) xarajatlariga quyidagilar kiradi:
 - Arenda to'lovi;
 - Suv uchun to'lov;
 - Elektro-energiya uchun to'lov;
 - Ta'mirlash va xo'jalik xarajatlari;
 - Qo'riqlash bo'limiga to'lov.
 5. Safarnoma va transport xarajatlariga quyidagilarni kiritish lozim:
 - Safar xarajatlari;
 - Uy-joy xarajatlari;
 - g'qilg'i xarajatlari;
 - Transport uchun qilinadigan boshqa xarajatlar.
 6. Ma'muriy xarajatlarga quyidagilarni kiritish mumkin:
 - Reklamalar;
 - Kantselyariya va ofis uchun olinadigan buyumlarga xarajatlar;
 - Pochta, telefon, faks xarajatlari;
 - Tipografiya uchun, kitob va jurnallar, gazetalar sotib olish uchun qilinadigan xarajatlar.
 7. Madaniy tadbirlar va xayriya xarajatlariga quyidagilar kiradi:
 - Madaniy tadbirlar uchun xarajatlar;
 - A'zolik vzoslari;
 - Xayriya xarajatlari;
 8. Amortizatsiya xarajatlariga quyidagilarni kiritish mumkin:
 - Bank binosining eskirishi;
 - Bank binosi narxining o'sishi;
 - Transport eskirishi;

- Mebel va boshqa qo'llanmalarning eskirishi;
- Nomoddiy aktivlarning eskirishi;
- Arendaga berilgan asosiy vositalarning eskirishi;
- Arendaga bo'lgan huquq va arendaga olingan ob'ektni ta'mirlashning eskirishi.

9. Sug'urta, soliqlar va boshqa xarajatlarga quyidagi xarajatlarni kiritishimiz mumkin:

- Yuridik va auditorlik xizmatlar uchun to'lovlar;
- Konsalting xizmatlar uchun to'lovlar;
- Sug'urta xarajatlari;
- Soliqlar;
- Jarima va ustamalar;
- Boshqa operatsion xarajatlar;
- Ko'zda tutilgan zararlar qiymati;
- Daromad solig'i.

Yuqorida sanab o'tilgan xarajatlarning har biri ham yana bir necha qismlarga bo'linadi. Masalan, talab qilib olguncha depozitlarga foizli xarajatlarning o'zi quyidagilarga bo'linadi:

- * Hukumat depozitlari bo'yicha foizli xarajatlar;
- * Byudjet korxonalar bo'yicha foizli xarajatlar;
- * Jismoniy shaxslar bo'yicha foizli xarajatlar;
- * Xususiy korxonalar va korporatsiyalar bo'yicha foizli xarajatlar;
- * Davlat korxonalar bo'yicha foizli xarajatlar;
- * Qo'shma korxonalar bo'yicha foizli xarajatlar;
- * Individual tadbirkorlar bo'yicha foizli xarajatlar;
- * Bank bo'lmagan moliya muassasalari bo'yicha foizli xarajatlar;
- * Boshqa mijozlar bo'yicha foizli xarajatlar.

Xo'jalik yurituvchi subektlarning shu 10 ta turi bo'yicha jamg'arma depozitlar bo'yicha foizli to'lovlar va muddatli omonatlar bo'yicha foizli xarajatlarni ham bo'lish mumkin.

- Markaziy bank oldidagi to'lovlar bo'yicha foizli to'lovlar o'z navbatida 3 guruhga bo'linadi:
 - * Markaziy bank vakillik hisobvarag'i bo'yicha «Vostro» to'lovlari;
 - * Markaziy bankdagi vakillik hisobvarag'i bo'yicha «Nostro, overdraft» to'lovlari.
 - * Markaziy bank depozitlari bo'yicha foizli to'lovlar.
- Boshqa banklar hisobraqamlari bo'yicha foizli to'lovlar o'z ichiga quyidagilarni oladi:
 - * Boshqa banklarning vakillik hisobraqamlari bo'yicha «Vostro» to'lovlari;
 - * Boshqa banklardagi vakillik hisobraqamlari bo'yicha «Nostro, overdraft» to'lovlar;
 - * Boshqa banklarning depozitlari bo'yicha foizli xarajatlar.
- Bankning yopilmagan aktseptlari bo'yicha foizli xarajatlari mahalliy va chet ellik mijozlar bo'yicha yopilmagan aktseptlarga bo'linadi.
- Qisqa, o'rta va uzoq muddatli ssudalar bo'yicha foizli to'lovlarni har birini quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin. Bular:

- * Markaziy bankka to'lanadigan (qisqa, o'rta, uzoq) muddatli ssudalar bo'yicha foizli to'lovlar;
- * Boshqa banklarga to'lanadigan (qisqa, o'rta, uzoq) muddatli ssudalar bo'yicha foizli xarajatlar;
- * Davlatga to'lanadigan (qisqa, o'rta, uzoq) muddatli ssudalar bo'yicha foizli xarajatlar;
- * Individual tadbirkorlarga to'lanadigan ssudalar bo'yicha foizli to'lovlar;
- * Jismoniy shaxslarga to'lanadigan (qisqa, o'rta, uzoq) muddatli ssudalar bo'yicha foizli xarajatlar;
- * Qo'shma korxonalariga to'lanadigan (qisqa, o'rta, uzoq) muddatli ssudalar bo'yicha foizli xarajatlar;
- * Davlat korxonalariga to'lanadigan (qisqa, o'rta, uzoq) muddatli ssudalar bo'yicha foizli xarajatlar;
- * Xususiy korxonalariga to'lanadigan (qisqa, o'rta, uzoq) muddatli ssudalar bo'yicha foizli xarajatlar;
- * Boshqa kreditorlarga to'lanadigan (qisqa, o'rta, uzoq) muddatli ssudalar bo'yicha foizli xarajatlar.
- Chiqarilgan qimmatli qog'ozlar bo'yicha foizli xarajatlar 3 ga bo'linadi:
 - * Chiqarilgan obligatsiyalar bo'yicha foizli xarajatlar;
 - * Chiqarilgan jamg'arma sertifikatlar bo'yicha foizli xarajatlar;
 - * Chiqarilgan depozit sertifikatlar bo'yicha foizli xarajatlar.

Endi foizsiz xarajatlarga o'tadigan bo'lsak, faqat komission xarajatlarning o'zigina quyidagilarga bo'linadi:

- * O'zRMB xizmatlari uchun komission xarajatlar;
- * Boshqa banklar xizmatlari uchun komission xarajatlar;
- * Qimmatli qog'ozlarni oldi-sotdi komission xarajatlari;
- * Qimmatbaho metallarni oldi-sotdi komission xarajatlari;
- * Veksellar sotib olishdagi xizmatlar uchun xarajatlar;
- * Investitsiyalarni joylashtirishdagi xizmatlar uchun xarajatlar;
- * Akkreditiv va aktseptlardagi xizmatlar uchun xarajatlar;
- * Overdraft bo'yicha xarajatlar;
- * Ssudalar bo'yicha komission xarajatlar;
- * Ssuda majburiyatlari bo'yicha komission xarajatlar;
- * Menejment bo'yicha komission xarajatlar;
- * Mahalliy to'lovlar uchun komission xarajatlar;
- * Chet el to'lovlari bo'yicha komission xarajatlar;
- * Inkasso operatsiyalari o'tkazganlik uchun komission xarajatlar;
- * Garantlar va kafilliklar bo'yicha komission xarajatlar;
- * Boshqa xizmatlar uchun komission xarajatlar.
- Chet el valyutasida zarar 2 ga bo'linadi:
 - * «Spot»shartnomalari bo'yicha zarar;
 - * Forward /opcion/ fyuchers bo'yicha zarar;
- Tijorat operatsiyalari bo'yicha zarar ikki xil bo'ladi:
 - * Qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalardan zarar;
 - * Qimmatbaho metallar bilan operatsiyalardan zarar;

Bu xarajatlarning barchasi bank balansining 5-bo'limida, ya'ni «xarajatlar» bo'limida aks etadi va barcha xarajat hisobraqamlari aktiv hisobraqam hisoblanadi.

4-§. Foizli va foizsiz xarajatlar hisobi va uning tahlili.

Tijorat banklari korxonalar va tashkilotlarning hisob-kitob, kassa va ssuda bo'yicha operatsiyalarini bajaradi. Shuningdek, turli va boshqa pulli xizmatlarni ko'rsatadi. Banklar o'z faoliyati davomida operatsiyalarni bajarishda turli xil xarajatlar qiladi.

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining daromadlari, xarajatlari hisobini yuritish va ularning daromad solig'ini hisoblash to'g'risidagi Nizomga muvofiq bank xarajatlari balansning 50000 hisobraqami bilan yuritiladi.

Bank faoliyatiga oid xarajatlarga talab qilib olguncha saqlanadigan depozitlar hamda muddatli depozitlar bo'yicha to'langan foizlar yozilgan, lekin to'lanmagan foizlar bank majburiyatlari bo'yicha to'langan foizlar banklararo kreditlar, bank olgan qayta moliyalashtirish kreditlari, muddati o'tgan banklararo kreditlar bo'yicha to'langan foizlar, vositachilik yig'implari, chet el valyutasini xarid qilish uchun to'langan vositachilik yig'implari va boshqalar kiradi.

Foizsiz xarajatlar turli-tuman bo'ladi. Bankning xarajatlari balansning qaysi hisobraqamlari bo'yicha yuritilishini nazariy va amaliy jihatdan tahlil etamiz. Bankning foizli xarajatlari ya'ni, talab qilib olguncha, jamg'arma va muddatli depozitlar bo'yicha xarajatlarning xarakteri bir-biriga o'xshash bo'lib, bu depozit majburiyatlar uchun hisoblangan va mijozga to'langan foizlardir. Ularning balans hisobraqamlari bo'yicha yoyilishi quyidagicha bo'ladi:

- 50101 – davlat depozitlari, ya'ni talab qilib olguncha foizli xarajatlar.
- 50104 – byudjet organlarining talab qilib olguncha depozitlari bo'yicha foizli xarajatlar.
- 50106 – jismoniy shaxslarning talab qilib olguncha depozitlari bo'yicha foizli xarajatlar.
- 50108 – xususiy korxonalar va korporatsiyalar bo'yicha foizli xarajatlar.
- 50111 – davlat korxonalarining talab qilib olguncha depozitlari bo'yicha foizli xarajatlar.
- 50114 – qo'shma korxonalarining talab qilib olguncha depozitlari bo'yicha foizli xarajatlar.
- 50116 – talab qilib olguncha depozitlari bo'yicha foizli xarajatlar.
- 50118 – individual tadbirkorlarning talab qilib olguncha depozitlari bo'yicha foizli xarajatlar.
- 50121 – bank bo'lmagan moliya muassasalarining talab qilib olguncha depozitlari bo'yicha foizli xarajatlar.
- 50126 – boshqa mijozlarning talab qilib olguncha depozitlari bo'yicha foizli xarajatlar.
- 50601 – davlat jamg'arma depozitlari bo'yicha foizli xarajatlar.
- 50604 – byudjet organlarining jamg'arma depozitlari bo'yicha foizli xarajatlar.
- 50606 – jismoniy shaxslarning jamg'arma depozitlari bo'yicha

foizli xarajatlar.

50608 – xususiy korxonalar va korporatsiyalarning jamg'arma depozitlari bo'yicha foizli xarajatlar.

50611 – davlat korxonalari jamg'arma depozitlari bo'yicha foizli xarajatlari.

50614 – qo'shma korxonalarining jamg'arma depozitlari bo'yicha foizli xarajatlar.

50616 – jamg'arma depozitlari bo'yicha foizli xarajatlar.

50621 – bank bo'lmagan moliya muassasalarining jamg'arma depozitlari bo'yicha foizli xarajatlar.

51100 – muddatli depozitlari bo'yicha foizli xarajatlar.

Ushbu foizli xarajatlar tasnifiy jihatdan o'xshashdir. Yuqoridagi hisobraqamlar bo'yicha tuzilgan shartnomalar asosida foizlar hisoblanadi. Buning buxgalteriya provodkasi quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

Debet – 50100 (50600, 51100)

Kredit – mijoz hisob raqami yoki bankning mijoz oldidagi majburiyatlari hisob raqami.

Hisobot yili oxirida bu xarajatlar daromad hisobidan qoplanadi:

Debet – 31206 (sof foyda)

Kredit – 50100 (50600, 51100).

Markaziy bankka to'lanadigan foizli xarajatlar balans hisobraqamini quyidagilaridan yuritiladi:

51601 – Markaziy bankdagi vakillik hisobraqami bo'yicha foizli xarajatlar – Vostro.

51606 – Markaziy bankdagi vakillik hisobraqami bo'yicha foizli xarajatlar – Nostro, overdraft.

51611 – Markaziy bank depozitlari bo'yicha foizli xarajatlar.

Bu hisobraqamlardan Markaziy bank hisobraqami yoki depozitlari qoldiq summalariga hisoblangan foizlar xarajat qilinib, buxgalteriya provodkasi quyidagicha bo'ladi:

Debet – 51600

Kredit – Vakillik hisobraqam yoki depozit hisobraqami.

Bu xarajatlar yil oxirida foyda hisobidan qoplanadi, buxgalteriya provodkasi quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

Debet – 31206

Kredit – 51600

Boshqa banklarga to'lanadigan foizli xarajatlar ham 3 ta bo'lib, bular balansning quyidagi hisobraqamlarida yuritiladi:

52101 – boshqa banklarni vakillik hisobraqami bo'yicha foizli xarajatlar.

52106 – boshqa banklardagi vakillik hisobraqami bo'yicha foizli xarajatlar.

52111 – boshqa banklarning depozitlari bo'yicha foizli xarajatlar.

Bu hisobraqamlardan boshqa banklar vakillik va depozit hisobraqamlari qoldiqlariga hisoblangan foizlar xarajat qilinib, yil oxirida bank foydasidan qoplanadi. Buning buxgalteriya provodkasi quyidagicha:

Debet – 52100

Kredit – depozit yoki vakillik hisobraqami.

Xarajatni yopish:

Debet – 31206

Kredit – 52100

g'pilmagan aktseptlar bo'yicha foizli xarajatlar balansning 52606-hisobraqamida aks ettiriladi. Qisqa muddatli ssudalar bo'yicha xarajatlar – 53100 hisobraqamida, o'rta muddatli ssudalar bo'yicha xarajatlar – 53600 hisobraqamda, uzoq muddatli foizli xarajatlar – 54100 hisobraqamda yuritiladi.

Ssudalar bo'yicha foizli xarajatlarning tasnifi o'xshash bo'lib, ular mijozlar yoki banklardan olingan olingan ssudalarga shartnoma asosida hisoblangan foizlarni to'lash uchun ishlatiladi. Bu holda buxgalteriya provodkasi quyidagicha:

Debet – 53100 (54100, 53600)

Kredit – mijozlarning daromad hisobraqami.

Qimmatli qog'ozlar bo'yicha foizli xarajatlar – 54200 hisobraqamida yuritiladi.

Boshqa foizli xarajatlar – 54902 balans raqamida yuritiladi. Bu hisobraqamidan xarajat qilinsa, yil oxirida u ham foyda hisobidan, ya'ni 31206 hisob raqamidan yopiladi. Buning buxgalteriya provodkasi quyidagicha bo'ladi:

Debet – 31206

Kredit – 54902

Banklar faoliyatida foizli xarajatlar turli- tuman bo'lishida va balansda qaysi hisobraqamlarda yuritilishini va ularni foyda hisobidan qoplashni buxgalteriya provodkalarini nazariy jihatdan aks ettirdik. Bundan tashqari tijorat banklari marketing, funktsional xizmatlar haqini to'lash, qo'riqlash, yong'indan saqlash va aloqa vositalarini o'rnatish bo'yicha qilinadigan barcha ishlar foizli xarajatlarni tashkil etadi.

Aksionerlik tijorat bankining viloyat filiali misolida foizli xarajatlarning turkumlanishini jadval ko'rinishida tahlil etamiz.

1-jadval.

Aksionerlik tijorat bankining viloyat filialini foizli xarajatlarining tahlili.
(30. 04. 2002 – 30. 04. 2003 yillar holati, ming so'mda)

№	Ko'rsatkichlar nomi	30. 04. 2002	30. 04. 2003	O'zgarishi (+,-)
1	Depozitlar bo'yicha foizli xarajatlar	48951	10463	-38488
2	Ssuda bo'yicha to'lanadigan foizli xarajatlar	159157	74785	-84372
3	Chiqarilgan qimmatli qog'ozlar bo'yicha foizli xarajatlar	51	0	-51
	Jami foizli xarajatlar	208159	85248	-122911

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, bankning foizli xarajatlari 30. 04. 2003 y. holatida 208159 ming so'mni tashkil etgan bo'lsa, 20. 04. 2003 yilga kelib bu ko'rsatkich 85248 ming so'mga teng bo'lgan. Ya'ni o'tgan yilga nisbatan bankning foizli xarajatlari 122911 ming so'mga kamaygan. Bankning foizli xarajatlarini asosiy qismi ssuda bo'yicha to'lanadigan foizlar o'tgan yilga nisbatan 84372 ming so'mga kamaygan. Shuningdek, bank bo'limida depozitlar bo'yicha foizli xarajatlar ham o'tgan yilga nisbatan 38488 ming so'mga kamaygan.

Bankning xarajatlarini kengroq holda quyidagi jadvaldan ko'rishimiz mumkin.

**«Foyda va zararlar to'g'risida» gi hisobotga muvofiq ravishdagi bank
xarajatlari tahlili**

Xarajatlar		So'mdagi xarajatlar		Jami, ming so'm
		Ming so'm	ulushi%	
Jalb qilingan kreditlarga foizlar		8763	8,64	8763
1.	Olingan kreditlar (muddatli)ga to'lanadigan foizlar	8707	8,58	8707
2.	Muddati uzaytirilgan kreditlar bo'yicha to'langan foizlar	41	0,04	41
3.	To'langan muddati muzaytirilgan foizlar	15	0,02	15
Jalb qilingan mablag'lar bo'yicha yuridik shaxslarga to'langan foizlar		17016	16,78	17016
1.	Bank mijozlarining ochiq hisobvaraqlari bo'yicha to'langan foizlar	1657	1,63	1657
2.	Depozitlar bo'yicha to'langan foizlar	15236	15,03	15,03
3.	Boshqa jalb qilingan mablag'lar bo'yicha to'langan foizlar	123	0,12	123
Depozitlar bo'yicha jismoniy shaxslarga to'langan foizlar		17135	16,89	17135
Qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar bo'yicha xarajatlar		16067	15,84	16067
1.	Qimmatli qog'ozlar chiqarish bo'yicha xarajatlar	4671	4,61	4671
2.	Qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar bo'yicha boshqa xarajatlar	11396	11,23	11396
Xorijiy valyutalar va boshqa valyuta qimmatliklari bilan operatsiyalar bo'yicha xarajatlar		1853	1,83	1853
1.	Xorijiy valyutalar bilan operatsiyalar bo'yicha xarajatlar	1853	1,83	1853

2.	Xorijiy valyutadagi hisobvaraqlarni qayta baholashdan ko'rilgan zarar	-	-	-
Boshqaruv apparatiga xarajatlar		6132	6,05	6132
1.	Boshqaruv apparatiga xarajatlar	6132	6,05	6132
2.	Ijtimoiy-maishiy xarajatlar	-	-	-
Bankning tashkiliy xarajatlari		-	-	-
To'langan jarima va penyalar		277	0,27	277
Boshqa xarajatlar		34190	33,70	34190
1.	Fondlarga o'tkazmalar va zahiralar	21263	20,96	21263
2.	To'langan komission to'lovlar	15	0,01	15
3.	Boshqa operatsion xarajatlar	7327	7,22	7327
4.	Boshqa ishlab chiqarish xarajatlari	5585	5,51	5585
Jami xarajatlar		101433	100,00	101433

Jadval ma'lumotlaridan shuni ko'rish mumkinki, bankning hisobot davrida sarflagan jami xarajatlari 101433 ming so'mga teng bo'lib, fondlarga o'tkazmalar va zahiralarining jami xarajatlarda tutgan ulushi eng yuqoridir. (20,96%), ya'ni 21263 ming so'm.

Bankning foizli xarajatlari buxgalteriya balansining 50100-hisobraqamidan to 54902-hisobraqamgacha bo'lgan moddalardan iborat. Bankning faoliyatida foizsiz xarajatlar ham mavjud. Foizsiz xarajatlar quyidagi hisob raqamlarida aks ettiriladi.

55100 – ko'rsatilgan xizmatlar uchun komission xarajatlar.

Bu foizsiz xarajatlar 55102-hisobraqamidan to 55195-hisobraqamlariga tegishlidir.

Komission xarajatlar – bank operatsiyalar uchun ko'rsatilgan xizmati doirasida to'lanadigan foizsiz xarajatlardir.

Bu to'lovlarda buxgalteriya provodkasi quyidagicha bo'ladi:

Debet – 55100

Kredit – xizmat ko'rsatgan xo'jalik yurituvchi sub'ekt daromad hisobraqami.

Yil oxirida bu foizsiz xarajatlar ham bankning foydasi hisobidan to'lanadi. Uning provodkasi quyidagicha:

Debet – 31206

Kredit – 55100

Chet el valyutasida zarar 2 ko'rinishda aks ettirilishi mumkin.

55302 – «Spot» shartnomasi bo'yicha zarar.

55306 – «Forward» /Opcion/ Fyuchers shartnomalari bo'yicha zarar.

Bu hisobraqamlar orqali spot, forvard, opsiyon, fyuchers shartnomalaridan ko'rilgan zararlar hisobi yuritiladi.

Bu zararlar yil oxirida bankning foydasi hisobidan hisob-kitob qilinadi.

55600 – Qimmatli qog'ozlar va qimmatbaho metallar bilan operatsiyalardan zarar.

55800 – Investitsiyalardan zarar.

Boshqa foizsiz xarajatlar quyidagi hisobraqamlarida aks ettiriladi:

55902 – bank mol-mulkini sotishdan zarar.

55910 – bank aktivlarini sotishdan zarar.

55995 – boshqa foizsiz xarajatlar.

Bu zararlar ham yil oxirida foyda hisobidan qoplanadi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan foizsiz xarajatlarni quyidagi jadvalda tahlil qilamiz.

Aksionerlik tijorat bankining viloyat filialining foizsiz xarajatlarini tahlili
(30. 04. 2002-30. 04. 2003 yillar holati, ming s. da)

№	Ko'rsatkichlar nomi	30. 04. 2002	30. 04. 2003	O'zgarishi (+,-)
1	Komission va xizmatlar uchun xarajatlar	15053	9478	-5575
2	Chet el valyutasidagi zararlar	322,6	36,8	-285,8
3	Boshqa foizsiz xarajatlar	21742	12544,5	-9197,5
	Jami foizsiz xarajatlar	37117,6	22059,3	15058,3

Jadval ma'lumotlaridan shuni xulosa qilib aytishimiz mumkinki, bankning foizsiz xarajatlari 2002 yilda 37117,6 ming so'm bo'lgan bo'lsa, bu xarajatlar 2003 yilda 22059,3 ming so'mni tashkil qilib, o'tgan yilga nisbatan 15058,3 ming so'mga kamaygan. Komission va xizmatlar uchun xarajatlar o'tgan yilga nisbatan 5575 ming so'mga kamaygan. Shuningdek, chet el valyutasidagi zarar va boshqa foizsiz xarajatlar 9483,3 ming so'mga kamaygan. Demak, foizsiz xarajatlar bank faoliyatida o'tgan yilga nisbatan kamaygan bo'lib, moliyaviy natijalarni foyda bilan tugashiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

5-§. Operatsion xarajatlar hisobi va uni tahlili

Banklar o'z operatsion xarajatlarini ularning bosh banki tomonidan bir yil uchun tasdiqlangan va xabar qilingan smeta mablag' ajratmalari doirasida amalga oshiradilar. Bankning operatsion xarajatlari smetasi bo'yicha kreditlarni bank rahbari tasarruf etadi. Bankning operatsion xarajatlari uchun ajratilgan smeta mablag'lari hisobot yilining 31 dekabrigacha amal qiladi. Tugagan yilda amalda qilingan barcha xarajatlar 31 dekabrgacha o'tkazilishi lozim.

Bankning operatsion xarajatlari hisobi banklar tomonidan balansda quyidagi tegishli hisobvaraqlar yuritiladi:

- «Ish haqi va xodimlar uchun boshqa xarajatlar»;

- «Ijara va saqlash»;

- «Xizmat safari va transport xarajatlari»;

- «Ma'muriy xarajatlar» va shu kabilar. Bu hisobvaraqlarga faqat hujjatlar bilan tasdiqlangan va amalda qilingan xarajatlar kiritiladi.

Kelgusi yillar smetalari hisobidan bankning operatsion xarajatlari uchun qilinadigan xarajatlar hisobi – «Puli oldindan to'langan xarajatlar» hisobvarag'ida yuritiladi. Bu hisobvaraqa oxirida ta'tilga ketayotgan xodimlarga to'langan ish haqi xususan kelasi yilga taalluqli to'lovlar, kelasi yil uchun gazetalarga obuna bo'lish xarajatlari, kelgusi yillar smetalari hisobidan o'rni qoplanishi kerak bo'lgan ijaraga olingan binolarni kapital ta'mirlash xarajatlari summasi va shu kabilar o'tkaziladi.

Yangi yilning dastlabki kunlarida shu yilga taalluqli xarajatlar. Oldindan to'langan xarajatlar nomli 19925 - hisobvaraقدan Markaziy bankdagi quyidagi tegishli ikkinchi tartib hisobvaraqlariga «Ish haqi» nomli 56102, «Davriy nashrlar, kitoblar, gazetalar» nomli 56418, «Ijaraga olingan asosiy vositalarni ta'mirlash» nomli 56216 - hisobvaraqlarga va tijorat banklaridagi boshqa tegishli hisobvaraqlarga o'tkaziladi.

Summalari hisobidan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar qilinmaydigan, ishdan bo'shaganda to'lanadigan nafaqalarni davlat ijtimoiy sug'urtasiga doir badallar bo'yicha hisob-kitob qaydnomalarini ajratib ko'rsatish uchun bu nafaqa to'lovlari hisobini alohida shaxsiy hisobvaraqlarda yuritish tavsiya etiladi.

Operatsion xarajatlarni rasmiylashtirishda buxgalter 29802 - hisobvaraقدagi bo'laklarni hisobga olgan holda smeta mablag'ning qoldig'i ushbu chiqimni to'lash uchun etarli ekanligini tekshiradi.

«Ish haqi va xodimlar uchun sarflangan boshqa xarajatlar - 56102», «Xizmat safari yo'l xarajatlari - 56302» va «xizmat safari vaqtidagi kundalik xarajatlar» hisobi yuritiladigan shaxsiy hisobvaraqlar maxsus shaklda bank xodimlari shaxsiy hisobvaraqlari yuritiladi.

Ish haqi bank xodimlariga faqat ishlangan vaqt uchun va belgilangan muddatlarda, oyiga ikki marta: oyning birinchi va ikkinchi yarmi uchun to'lanishi lozim.

Ishchi va xizmatchilarga hisoblangan ish haqining barcha turlari ish haqi fondiga kiritiladi.

Bank xodimlarini mukofotlash to'g'risidagi nizomlarga muvofiq ularga beriladigan mukofotlar 56106 – “Bank xizmatchilari uchun imtiyozlar” hisobvarag'ida hisobga olinadi.

Bu xarajatlarning barchasi xodimlarni moddiy rag'batlantirish uchun qilinadi va yil oxirida foydadan qoplanadi va quyidagicha beriladi:

Debet – 31206

Kredit – 56102, 56106, 56195 va boshqalar.

56200 – Ijara va xo'jalik xarajatlari turli-tuman bo'ladi, ular yil oxirida bankning foydasi hisobidan yopiladi, ya'ni

56300 – Safar va transport xarajatlari.

Bu xarajatlar ham bank faoliyati asosiy xarajatlaridan biri hisoblanib, yil oxirida foyda hisobidan yopiladi.

Debet – 31206

Kredit – 56300 h.v. bo'ladi.

56400 – Ma'muriyat xarajatlari.

Bu xarajatlar bank faoliyatini reklama qilish, kontselyariya, ofis, pochta, telefon, faks xizmatlaridan foydalanish, gazeta, jurnallarga obuna bo'lish, bank uchun zarur blankalarni tipografiyadan chiqarish bilan bog'liq xarajatlardan iborat bo'ladi. Bu xarajatlar ham yil oxirida bank foydasi hisobidan yopiladi.

56500 – Prezentsiya va soliqlar.

56600 – Amortizatsiya (eskirish) xarajatlari.

56700 – Sug'urta va soliqlar.

56800 – Ehtimolli zararlarni baholash.

56900 – Daromad solig'ini baholash.

Yuqorida yozib o'tilgan bankning operatsion xarajatlarini barchasi yil oxirida foydadan yopiladi.

Yuqoridagi hisobvaraqlar bo'yicha xarajatlar bosh bank belgilagan smetalar chegarasida amalga oshiriladi.

Demak, operatsion xarajatlar bank faoliyatining xarajatlarini asosiy qismi bo'lib hisoblanadi.

Ushbu operatsion xarajatlarni AT bankining viloyat filialini moliyaviy natijalaridan foydalanib jadval ko'rinishida tahlil etamiz.

AT banking operatsion xarajatlari tahlili.
(30. 04. 2002-30. 04. 2003 yillar holati, ming s. da)

№	Ko'rsatkichlar nomi	30. 04. 2002	30. 04. 2003	O'zgarishi (+,-)
1	Ish haqi va xodimlar uchun boshqa xarajatlar	41956.9	32542.5	-9414.4
2	Ijara va saqlash xarajatlari	11070.7	6021.9	-5048.8
3	Xizmat safari va transport xarajatlari	859.9	356.1	-503.8
4	Ma'muriy xarajatlar	7941.6	7744.8	-196.8
5	Prezentatsiya va ko'ngil oluvchi tadbirlar uchun xarajatlar	7774.6	1061.2	-6713.4
6	Eskirish xarajatlari	15932	14517	-1415
7	Sug'urta, soliqlar va boshqa xarajatlar	13581.9	8383.2	-5198.7
	Operatsion xarajatlarning jami	99117,6	70626,7	-28490,9

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, bankning operatsion xarajatlari o'tgan yilga nisbatan 28490.9 ming so'mga kamaygan.

Operatsion xarajatlarda ish haqi va xodimlar uchun boshqa xarajatlarning salmog'i o'tgan yilga nisbatan 9414.4 ming so'mga kamaygan. Bundan tashqari prezentatsiya hamda sug'urta, soliqlar va boshqa xarajatlar ham o'tgan yilga nisbatan 11912.1 ming so'mga kamaygan. Bunday tarzda bank xarajatlarini kamayishi ijobiy holat deb baholaymiz. Bank bo'limi operatsion xarajatlari maqsadga muvofiq kamaygan.

Umumiy bank xarajatlarini yagona jadval ko'rinishida tahlil etsak, qaysi turdagi bank xarajatlarini ulushini ko'proq qaysi xarajatlarga taalluqli ekanligini tahlil etamiz.

Aksionerlik tijorat banki xarajatlarining tahlili.
(30. 04. 2002-30. 04. 2003 yillar holati, ming s. da)

№	Ko'rsatkichlar nomi	30. 04. 2002		30. 04. 2003		O'zgarishi (+,-)	
		Summa	%	Summa	%	Summa	%
1	Foizli xarajatlar	208159.2	60.4	85248.8	47.9	-122910.4	-12.5
2	Foizsiz xarajatlar	37117.6	10.8	22059.3	12.4	-15058.3	+1.6
3	Operatsion xarajatlar	99117.6	28.8	70626.7	39.7	-28490.9	+10.9
	Jami bank xarajatlari	344394.4	100	177934.8	100	-166459.6	-

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, bankning umumiy xarajatlari o'tgan yilga nisbatan 166459.6 ming so'mga kamaygan. Bank moddalari bo'yicha o'zgarishlar turlicha ko'rinishga ega.

Umumiy holda bank xarajatlarini barcha turlari bo'yicha xarajatlar summada kamaygan, ammo foizlar bo'yicha salmog'i ko'paygan.

O'tgan yilga nisbatan umumiy bank xarajatlari salmog'ida foizli xarajatlar 12.5 punkt kamaygan. Bankning boshqa xarajatlarining salmog'i, ya'ni foizsiz xarajatlar 1.6 punktga, operatsion xarajatlar 10.9 punktga ko'paygan.

Demak, bankning umumiy xarajatlarida xarajatlar summasi kamaygan, ammo ularning umumiy foiz sifatida salmog'i 12.5 foizga ko'paygan. Ya'ni bank xarajatlarida operatsion xarajatlar salmog'i foizlarga nisbatan 10.9 punktga ko'paygan.

Tijorat banklari o'z faoliyatida bank xarajatlarini hisoboti tuzilgan shartnoma tartiblari asosida aks ettiriladi. Bundan tashqari banklar tomonidan belgilangan tartibda ro'yxat qilib beriladi.

Bu hisobot turli xil bo'ladi:

- kunlik hisobotlar;
- oylik hisobotlar;
- chorakda tuziladigan hisobotlar;
- yillik hisobotlar.

Demak, yil oxirida barcha hisobotlar umumlashtiriladi va yillik hisobot shaklida taqdim etiladi.

Ushbu hisobotlar yordamida bankning real xarajatlari aks ettiriladi.

Ushbu hisobotlar yuqori bank muassasalariga topshiriladi. Shundan so'ng yuqori banklarga kelib tushgan buxgalteriya hisoboti tekshiriladi, tahlil qilinadi va uning asosida zarur boshqaruv qarorlari qabul qilinadi.

Hisobot ma'lumotlarida nomuvofiqlik borligi aniqlansa, buning sabablari qisqa muddatda aniqlanishi va tartibga solinishi lozim.

6-§. Tijorat banki foydasi va bank xarajatlarini kamaytirish yo'llari

Bozor munosabatlari sharoitida tijorat banklari moliyaviy natijalarini yakuniy holati foyda yoki zarar bilan tugallanadi.

Umuman olganda barcha tijorat banklari o'z ish faoliyatining yakunlarini foyda bilan tugatishga harakat qiladilar. Bank muassasalarining moliyaviy natijalarini yakunida asosiy ko'rsatkich foyda hisoblanadi.

Bank muassasalarining asosiy ish printsipti kamroq xarajat qilib, ko'proq daromad olish hamda moliyaviy natijalar yakunida maksimal foyda olish hisoblanadi.

Bank tizimini erkinlashtirish munosabati bilan banklar davlat tasarrufidan chiqarilishi sababli xarajatlarni minimallashtirishga qaratilishini taqozo etmoqda. Bank faoliyati natijasini tahlil qilishda olingan barcha daromadlardan qilingan xarajatlar chegirib tashlash orqali oxirgi natija foyda yoki zarar aniqlanadi.

Bank faoliyati asosan 2 ta asosiy moliyaviy hisobotlar, ya'ni buxgalteriya balansi hamda foyda va zararlar to'g'risidagi moliyaviy hisobotlarni tahlil qilish orqali yakunlanadi.

Bankning daromadliligi, birinchi navbatda xarajatlarni kamaytirishga bog'liq. Bank ishi texnologiyasidagi muvaffaqiyatlar, boshqalar bir xil sharoitda ishlasada, joriy xarajatlarni kamaytirish imkonini beradi.

Odatda, banklar o'z zimmasiga operatsiya xarajatlari, ustama foizlarga ketgan mablag'lar, shuningdek, kredit riski bilan bog'liq bo'lgan yo'qotishlarni qoplash uchun ajratmalarni oladilar. Bank operatsiya xarajatlarini aniqlash oson emas. Chunki, ular bank mahsulining keng turlarini aks ettiradi.

Demak, moliyaviy natijalarda bank xarajatlarini salmog'ini jadval ko'rinishida tahlil etsak maqsadga muvofiq bo'ladi.

Aksionerlik tijorat banking foyda va zararleri tahlili.
(30. 04. 2002-30. 04. 2003 yillar holati, ming s. da)

№	Ko'rsatkichlar nomi	30.04.2002	30.04.2003	O'zgarishi (+,-)
1	Foizli daromadlar	176854,4	226859,2	50004,8
2	Foizli xarajatlar	208159,2	85248,8	-122910,4
3	Foizsiz daromadlar	286229,7	53698,3	-232531,4
4	Foizsiz xarajatlar	37117,7	22059,3	-15058,4
5	Operatsion xarajatlar	99117,7	70626,8	-28490,9
6	Ssudalar va bo'naklar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlar	28584,1	24859,3	-3724,8
7	Daromad solig'i	13033,2	25911,7	12878,5
8	Hisobot davridagi sof foyda (zarar) (1-2+3-4-5-6-7=8)	77072,2	51851,6	-25220,6

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, bankning yakuniy natijasi foyda bilan tugallangan. Ammo shuni ta'kidlash lozimki o'tgan yilda bank sof foydasi 77072,2 ming so'm bo'lgan bo'lsa, joriy yilda foyda 51851,6 ming so'mni tashkil etgan. Demak, joriy davrda bank foydasi o'tgan yilga nisbatan 25220,6 ming so'mga kamaygan.

Banklar o'z faoliyatida 2 ta vazifani bajaradi. Bular:

- vositachilik, ya'ni kredit berish va olish;
- mijozlarga xizmat ko'rsatish, axborotlar tahlili, marketing va boshqalar.

Bank passivlarini va o'z mablag'larini daromad aktivlariga transformatsiyalash nuqtai nazaridan, bankning birinchi vazifasini ham ishlab chiqarish jarayoni sifatida ko'rib chiqish mumkin.

Foizli daromadlar an'anaviy tarzda o'z ichiga barcha aktivlar bo'yicha olingan ustama foizlar va komission to'lovlarni olsa, foizli xarajatlar – barcha majburiyatlar bo'yicha to'langan foizlar summasi aks ettiriladi.

Foizlar to'lovi bo'yicha umumiy xarajatlar barcha mablag'lar manbalari, ya'ni omonat hisoblaridan tortib to veksellar hamda aksiyadorlik obligatsiyalariga sarflanadigan foizli sarf-xarajatlargacha o'z ichiga oladi.

Rezervga ajratmalar kelgusida ssudalar bo'yicha yo'qotishlarni qoplash uchun mo'ljallab qo'yiladi.

So'nggi paytlarda anchagina ahamiyati ortib borayotgan foizli daromadlarga turli bank xizmatlari uchun ajratiladigan komissiyalar (hisobvaraqlari bo'yicha operatsiyalar, trast operatsiyalar va hokazolar) yoki bir vaqtning o'zida imzolanadigan bitimlardan keladigan daromadlar (filiallarni sotish va hokazolar) kirsas, foizsiz xarajatlarga maoshlar va qo'shimcha to'lovlar, uskuna yoki binolarni ijaraga olish, xarid qilish, shuningdek, boshqa operatsiya xarajatlari kiradi.

¹⁰ Manba: AT «СҚБ» ning Toshkent mintaqaviy filiali ni mo'ljallab natijalari.

Moliyaviy jihatdan barqaror banklardagi xarajatlar tarkibi quyidagi ko'rinishda bo'ladi: ish haqi va mukofotlar – 20 foiz, bino va uskunalar uchun xarajatlar – 5 foiz, boshqa xarajatlar – 10 foiz. Odatda, bank daromadlarining 2/3 qismi foizli xarajatlarga, berilgan ssudalar bo'yicha yo'qotishlarni qoplashga, soliqlarni to'lashga, kutilayotgan foydaga va sarmoyaning o'sishiga sarflanadi.

Bankning sof foizli foydasi uning vositachilik faoliyatini aks ettirsa, sof foizsiz foydasi uning ishlab chiqarish rolini namoyon etadi. Sof foizli foydadan ssudalar bo'yicha yo'qotishlarni qoplovchi mablag'larni ajratgan holda, biz ssudalardagi yo'qotish xarajatlaridan tashqari hisoblangan sof foydaga ega bo'lamiz. Bundan kelib chiqib shuni ta'kidlash joizki, bank xarajatlari hisoba tizimida 3 ta umumiy operatsiyalar xarajatlari ko'rinishi mavjud: bular – foizlar to'lovi bo'yicha xarajatlar, ssudalardan yo'qotishlarni qoplash uchun rezerv xarajatlar va foizsiz xarajatlar.

Yuqoridagi xarajatlar bilan bog'liq tarzda 3 xil risklar mavjud, ya'ni foizlar, kredit va operatsiyalarning samaradorlik risklaridir.

Foizlar bo'yicha risklarni nazorat qilish qobiliyati banklardagi yuqori ish samaradorligining eng muhim tomoni hisoblanadi.

Agar passivlardagi depozitlar ulushi, tashqi omillar bilan belgilanadigan kreditlar sifati va foiz stavkalari aniq bo'lsa, biz foizsiz xarajatlar tarkibi hamda ularning bank faoliyatiga ta'sirini ham aniqlashimiz mumkin bo'ladi.

Bank ishi samaradorligi uzviy bog'liq bo'lgan xarajatlarni nazorat qilishning yoki kamaytirishning uch asosiy yo'nalishi mavjud:

- asosiy kapitalga investitsiyalarni kamaytirish;
- ortiqcha (qo'shimcha) chiqimlar va boshqa belgilanmagan xarajatlarni («boshqa xarajatlar»);
- shuningdek, xodimlarga ketadigan xarajatlarni nazorat qilish.

Dastlabki ikki yo'nalish bino, uskunalar va hokozolar bo'yicha xarajatlarni kamaytirishni ko'zda tutadi. Uchinchi yo'nalish jiddiy holatlarda qo'llanilib, bo'limlarni yopish, xizmatchilarni qisqartirish choralari ko'riladi. Lekin bunda mehnatga haq darajasi saqlanib qoladi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, bank xarajatlarining asosiy ko'rinishlari bo'lgan:

- 1) foizli xarajatlar, ular foizlar tsikli va passivlar tarkibi bilan bog'liq;
- 2) kreditlar bo'yicha yo'qotishlarni qoplash, iqtisodiy sharoitlar bilan bog'liq, o'z zimmasiga olgan tavakkalchilik hamda portfel diversifikatsiyasi bo'yicha xarajatlar;
- 3) operatsiyalar faoliyati samaradorligi bilan bog'liq foizsiz xarajatlar salmog'ining kamligi banklarning foydasini oshirishning muhim omillaridan hisoblanadi.

Banklar uchun konsolidatsiya qilingan resurslar bo'yicha xarajatlarni uzluksiz nazorat qilib borish juda muhimdir.

Xarajatlarga likvidlilik singari har qanday ustama foiz o'zgarishlari, passivlar tarkibi va xususiy kapital hajmi ta'sir qiladi. O'z navbatida, bank xarajatlari tarkibidagi o'zgarishlar aktivlar daromadlilikiga ham o'zgarishlar kiritishni talab qiladi. Bunday o'zgarishlarni soni va hajmi kuchli raqobat sharoitida o'sib bormoqda.

Passivlarni boshqarish har doim tijorat banklari uchun murakkab ish hisoblanadi. Banklar o'rtasida mijozlar uchun doimiy raqobat kurashi bo'lishiga qaramay, ular har doim qonun-qoida chegarasidan chetga chiqmaydilar.

G'arbda banklarni boshqarish printsiptini hazil tariqasida «3-6-3» deyishadi: bu 3 foiz depozitlar bo'yicha to'lovlar, 6 foiz kreditlar ajratish uchun olinadigan va kunduzgi soat 3 da golf o'ynash demakdir. Lekin bank faoliyati oddiy ish emas.

Xarajatlarni to'g'ri hisoblash banklarga muqobil konservativ resurslar narxlarini taqqoslash va bank aktivlarini aniq baholash hamda xarajatlarni qoplab, aktsiyadorlar uchun daromadlarni to'g'ri taqsimlash imkonini beradi. Xarajatlarni baholashga kreditlar ustama foizlarini belgilashning asosiy omili sifatida qarash kerak.

Jami portfel bo'yicha o'rtacha foizlar hajmi umumiy sarf summasini to'lanmagan passivlar o'rtacha summasining foizlar to'loviga taqsimlanib, bir so'm qarzdorlik xarajatlarining o'rtacha foiz ko'rsatkichlarini aks ettiradi.

Ma'lum muddat ichidagi resurslar birligi uchun o'rtacha narxlar shu vaqt mobaynidagi xarajatlar summasining qarzdorlikni qoplash uchun sarflangan xarajatlarga nisbati tarzida hisoblanishi mumkin. Ko'plab banklar ma'lum muddat ichidagi o'rtacha xarajatlardan foiz siyosatida noto'g'ri foydalanishadi: ular foiz xarajatlarini foizsiz xarajatlarga qo'shib, uni investitsiyalash fondi summasiga taqsimlab aktivlardan keladigan foydani hisoblashadi. Shunday qilib, har qanday daromad chakana ustama narx sifatida belgilanadi. Bunda kelajakda xarajatlarning ko'payishi yoki kamayishini taxmin qilish asosiy qiyinchilik hisoblanadi. Masalan, bozordagi foizlar miqdorining oshishi ish faoliyatiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

Yangi majburiyatlar bo'yicha haqiqiy xarajatlar kamayadi: «o'rtacha tarixiy» xarajatalarga asoslangan, aktivlar bo'yicha daromadlarning belgilangan darajasi xarajatlarni qoplash va foyda olish uchun etarli emas.

Foiz stavkalari kamayganda aks holat yuz beradi. «O'rtacha tarixiy» xarajatlar yangi qarzdorlik bo'yicha haqiqiy foiz xarajatlarini kamaytirib ko'rsatadi. Shu sababli, belgilangan stavkalar bo'yicha ssudalar raqobatbardosh bo'lishi uchun juda yuqori hisoblanishi mumkin. Bunday xarajatlardan foydalanish foiz stavkalari belgilangan tarixiy muddat davomida bir xil darajada saqlanib qolishi ko'zda tutiladi. Narxlar bo'yicha qarorlar xarajatlarning yakuniy, aniq hajmiga (aniq daromadlarga nisbatan) asoslangan bo'lishi lozim. Aytaylik, bank 1 yil muddatga 12 foizlik yangi ssuda ajratishi mumkin. Bankning o'rtacha xarajatlari 8 foizga teng. Agar bank yangi ssuda bo'yicha stavkani (ustama foiz) o'rtacha xarajatlar bilan taqqoslasa, unda spread 4 foizni tashkil qilishini aniqlaydi. Demak, ssudani berish mumkin. Endi taxmin qilaylik, bank depozit sertifikatini bilan bog'liq ssudani 1 yilga 13 foiz hajmida berishi kerak. Bu yangi foizdagi resurslar birligi uchun cheklangan foiz stavkasini aks ettiradi. Agar ssuda bo'yicha cheklangan foiz stavkasini sertifikat bo'yicha cheklangan stavka bilan taqqoslashsa, spread manfiy bo'lib, u 1 foizni tashkil etadi, demak ssudani berish foydali emas.

Tijorat banklarining ko'zlagan maqsadini yakuniy natijasi foyda hisoblanadi. Shuning uchun banklar moliyaviy natijalarini doimo kuzatib borishi, ularning darajasini, o'sish sur'atlarini kuzatib, ularni xolisona baholab borishi zarur.

Tijorat banklarining moliyaviy natijalarini rentabellik ko'rsatkichlari orqali baholash mumkin.

Ayrim tijorat banklarining moliyaviy natijalarining tahlili.

(Ming so'm)

№	Banklarning nomi	Bank daromadlari	Bank xarajatlari	Bank foydasi
1	Sanoat-qurilish banki	7914769	5264469	2650300
2	Paxta banki	7833658	5186042	2647643
3	Turon bank	345055	136860	208195
4	O'T-bank	111640	37823	73817
5	Uyjoyjamg'arma banki	111562	56845	54717
6	Ipak yo'li banki	107331	85708	21623
7	Trast bank	25816	7858	17958

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, banklar moliyaviy natijalarni foyda bilan tugallagan. Sarmoya yordamida olinadigan -foyda me'yori sifatida hisoblanadigan tijorat banki rentabelligi

(7-jadval) bank faoliyati natijadorligining (K1) asosiy umumlashtiruvchi ko'rsatkichidir. K1 ko'rsatkichi tijorat bankining o'z sarmoyasi foydaliligi nuqtai nazaridan bank qanday ishlayotganini ko'rsatadi. Bankning o'z sarmoyasi qanchalik foyda keltirishi shu tijorat banki aktsiyadorlarining hammasini qiziqtiradi. Zero sarmoya foydaliligi asosida bank aktsiyalari foydaliligi haqida xulosa chiqarishi mumkin. K1 – universal ko'rsatkich bo'lib, u ikki o'lchamni o'zida birlashtiradi. Bular:

- aktivlar foydaliligi (K2);
- sarmoya etarliligi koeffitsienti (K3).

Mazkur o'lchamlar bank ichki siyosatini hamda uning apparati kasb-mahoratini aks ettiradi.

- K1 = foyda/sarmoya;
- K2 = foyda/aktivlar;
- K3 = sarmoya/aktivlar;
- K4 = foyda/daromad;
- K5 = daromad/aktivlar.

¹¹ Манба: Банк ахборотномаси №6, 2002й. Февраль.

Ayrim tijorat banklarining rentabellik ko'rsatkichlarini tahlili.

№	Tijorat banklarning nomi	K1 (%)	K2 (%)	K3 (%)	K4 (%)	K5 (%)
1	Sanoat-qurilish banki	78,7	9,5	12	-	-
2	Paxta banki	112	11	9,7	33,8	31,9
3	Turon bank	95	16	17	60,3	26,8
4	O'T-bank	62	7,7	12,5	66,1	11,7
5	Uyjoyjamg'arma banki	54	10,9	20,1	49	22
6	Ipak yo'li banki	49	6	11,3	20,2	27,4
7	Trast bank	64	8,8	13,7	69,6	12,6

Jadval ma'lumotlariga qarab shuni ta'kidlash mumkinki, K1 koeffitsienti bir qancha banklarda ancha yuqori. Bular, xususan, Paxta bank (112%), Turon bank (95%) va Sanoat-qurilish banki (78.7%).

Bu banklar chiqargan aksiyalari foydaliligi boshqa banklarnikiga nisbatan ayniqsa yuqoridir. K1 ko'rsatkichi ma'lumotlariga qaraganda, yuqorida aytilgan 3 bank aksiyalari potentsial investorlar o'z mablag'larini qo'yishlari uchun eng maqbuli hisoblanadi. Lekin boshqa tomondan olganda, Paxta bankka K3 ko'rsatkichi past. Bu esa K1 ko'rsatkichi baland bo'lishiga aktivlar foydaliligi hisobidan emas, balki sarmoya etarliligi ko'rsatkichi pastligi evaziga erishilganidan dalolat beradi. K4 ko'rsatkichi bankning o'z chiqimlarini nazorat qilish qobiliyatini aks ettiradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat bankining chiqim moddalarini nazorat qilish bank faoliyatining muhim tomonlaridan biriga aylanmoqda. Bank rahbariyati esa bank xarajatlarini oqilonalashtirishga intilmog'i kerak. Bankning qarz mablag'lari kamayishi, shu bilan birga, foizga doir chiqimlar kamayishi, K4 ko'rsatkichini oshirish yo'llaridan biridir. Biroq shuni ta'kidlab o'tish lozimki, xizmatchi xodimlarni saqlash xarajatlari qisqartirilishi maqsadga muvofiq emas. Zero, buning oqibatida ko'rsatilayotgan xizmatlar sifati yomonlashib, eng malakali xodimlar ketib qoladi. K4 ko'rsatkichi eng yuqori bo'lgan banklar sifatida Trast bank (69.6%), shuningdek, O'T- bank (66.1%) kabilarni misol keltirishimiz mumkin. Bu esa mazkur banklar chiqim moddalarini nazorat qila borib, o'z daromadlaridan maksimal foyda olayotganlarini bildiradi.

Agar Ipak Yo'li bankining K4 ko'rstkichini ko'rib chiqsak, bank butun daromadlarining 80% xarajat qilinayotganini ayon bo'ladi, ya'ni bankning qarz mablag'lari juda ko'p bo'lib, u shu qarzdan foydalangani uchun foizlar to'layapti, yoxud o'z xizmatchilariga juda katta ish haqi to'layapti.

Endi banklar daromad hamda xarajatlarining pul ifodasidagi hajmini nazarda tutgan holda ular faoliyatini tahlil qilamiz.

Bank daromadlari yoki foydasi hajmi banklar o'z aksiyalari bo'yicha katta dividendlar to'layapti, deyishga asos bermaydi. Masalan, agar bank katta foyda olsa, ikkinchi tomondan esa uning aksiyadorlari ko'p bo'lsa, u holda har bir aktsiya bo'yicha to'lanadigan dividendlar unchalik katta bo'lib chiqmasligi ko'zga tashlanib

¹² Манба: Банк ахборотномаси №6, 2002й. Февраль.

qoladi. Daromadlari hajmi uncha katta bo'lmagan bank esa o'z aktsiyadorlari kamligi tufayli ko'proq dividend to'lashga qodir bo'lishi mumkin.

K5 koeffitsientining eng yaxshi ko'rsatkichi quyidagicha:

Paxta Bank – 31.9%, Ipak Yo'li banki – 27.4 %, Turon bank – 26.8%. K5 ko'rsatkichini K4 ko'rsatkichi bilan birgalikda tahlil qilib aytish mumkinki, yuqorida sanab o'tilgan 3 bank chiqim moddalarini oqilona boshqarsa, o'z foydasini ko'paytirish uchun eng ko'p imkoniyatga egadir. K1, K2, K3, K4 va K5 ko'rsatkichlari hisob-kitobi e'lon qilinayotgan balanslar asosida tijorat banklari faoliyatini mufassal tahlil qilish imkonini beradi.

Qo'yidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering.

Bank daromadi
Bank xarajati
Bank foydasi
Bankning sof foydasi
Foizli daromadlar
Foizsiz daromadlar
Foizli xarajatlar
Foizsiz xarajatlar
Daromad manbalari
Komission to'lovlar
O'zgaruvchan to'lovlar
Oborotdan foiz
Daromad keltiruvchi aktivlar
Daromad keltirmaydigan aktivlar
Nostro, vostro to'lovlar
Operatsion xarajatlar.

O'z bilimini tekshirish bo'yicha savollar

1. Bank daromadlari nima va u qanday tashkil topadi?
2. Bank xarajatlari nima va u qanday tashkil topadi?
3. Bank foydasi nima va u qanday tashkil topadi?
4. Bank sof foydasi nima va u qanday tashkil topadi?
5. Foizli xarajatlar va ularning tarkibini tushuntiring.
6. Foizsiz xarajatlar va ularning tarkibini tushuntiring.
7. Foizli daromadlar va ularning tarkibini tushuntiring.
8. Foizsiz daromadlar va ularning tarkibini tushuntiring.
9. Bank xarajatlarini kamaytirishning omillarini sanang.
10. Bank daromadlarini ko'paytirishning yo'llarini tavsiya qiling.
11. Bank foydasi (sof foydasi) ni ko'paytirishning qanday yo'llari mavjud?
12. Bank faoliyatining rentabelligi deganda nimani tushunasiz?
13. Bank faoliyati davomida xarajatlari oshib borayotgan bo'lsa, bank qanday yo'l tutishi lozim?
14. O'zingizni bank boshqaruvchisi deb tasavvur qiling. Siz bankingiz faoliyati barqaror va yuqori foyda olishi uchun qanday yo'l tutgan bo'ladingiz?
15. Esse yozing.

VII BOB. TIJORAT BANKLARINING TO'LOVGA LAYOQATLILIGI VA LIKVIDLILIGI

1-§. Tijorat banklarining likvidliligi va to'lovga layoqatliligi haqida tushuncha

Tijorat bankining likvidligi tushunchasi - bu bankning barcha mijozlari oldidagi qarz va moliyaviy majburiyatlarini to'liq va o'z vaqtida to'lay olishidir. Bank likvidligi bank o'z kapitalining etarliligi, uning optimal joylashtirilganligi va balansning aktiv va passiv qismlaridagi mablag'larning vaqt oralig'ida muvofiqligi bilan aniqlanadi.

Tijorat bankining likvidligi uning faoliyati asosini tashkil qiluvchi uch asosiy qism o'rtasidagi doimiy sub'ektiv mutanosiblikni saqlashdan iboratdir. Bular bankning xususiy kapitali, jalb qilingan mablag'lar va joylashtirilgan mablag'lardir. Bu mutanosiblik esa, yuqoridagilarning tarkibiy elementlarini operativ boshqarish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Tijorat banklarining moliyaviy holatiga baho berishda ularning foydaliligi, likvidligi va to'lovga qobiliyatligiga e'tibor qaratiladi. Aynan shu omillar bankning ahvoli qay darajada ekanligini belgilaydi. Banklarning likvidligi va to'lovga qobiliyatligi nafaqat bitta bank yoki bank tizimining muvozanatligini, balki butun bir iqtisodiyotning muvozanatini ta'minlaydi. Bank faoliyati tizimida, eng avvalo, banklarning likvidligi va to'lovga qobiliyatligi ko'rib chiqiladi, chunki, foydalilik faqatgina bankning o'z manfaatini ifodalasa, likvidlik va to'lovga qobiliyatlik kengroq, ya'ni jamiyatning ko'pchilik qatlami manfaatlarini ko'zlaydi.

Bank likvidligi uning omonatchilar va kreditorlar oldidagi majburiyatlarini o'z vaqtida to'la-to'kis bajara olish qobiliyatidir.

"Likvidlik" atamasi lotincha "Liquidus"-oquvchan, suyuqlik ma'nosini anglatadi. Shularni hisobga olgan holda jahon banki nazariyasi va amaliyotida likvidlikni „zahira“ yoki «oqim» deb tushuniladi. Likvidlik zahira shaklida tijorat bankining mijozlari oldidagi o'z majburiyatlarini belgilangan vaqt mobaynida aktivlar tarkibini ularning hali ishlatilmagan rezervlariga aylantirish yo'li bilan qoplashni ko'zda tutadi.

Likvidlikning «oqim» shakliga dinamik nuqtai nazardan qaraladi, ya'ni tijorat bankining ma'lum vaqt mobaynida yuzaga kelgan noqulay tushib ketishdan aktiv va passivlarning mos moddalarini, qo'shimcha zayom mablag'larini jalb qilish va bank moliyaviy barqarorligini daromadlarni o'stirish yo'li bilan saqlash yo'llari qo'llaniladi. Shunday qilib, har bir tijorat banki o'z likvidligini saqlash uchun o'zi harakat qilishi kerak. Bu bank faoliyatini tahlil qilish, prognoz qilish va ustav kapitali, maxsus fondlar va zaxiralar, jalb qilingan mablag'lar, aktiv kredit operatsiyalarini amalga oshirishni tashkil qilishda ilmiy asoslangan iqtisodiy siyosat olib borish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Tijorat banki faoliyati davomida uning aksionerlari bo'lgan keng doiradagi korxonalar, tashkilotlar va fuqarolarning mulk va boshqa iqtisodiy manfaatlarini ko'zda tutilgan uchun tijorat banki faoliyatini yuritishga litsenziya bergan

O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki banklar ishining barqarorligini iqtisodiy hamda ma'muriy usullar yordamida boshqaradi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 1998 yil 2 noyabrdagi 421-sonli "Tijorat banklari likvidligini boshqarishga bo'lgan talablar to'g'risida"gi nizomida likvidlikka bank majburiyatlarini bajarish va aktivlar o'sishini moliyalash bilan birgalikda depozitlar va qarz mablag'lari darajasining pasayishini samarali boshqarish deb ta'rif berilgan.

Iqtisodiy adabiyotlarda to'lovga qobiliyatlilik likvidlikka nisbatan ham keng, ham tor kategoriya sifatida ko'riladi. Keng kategoriya sifatida o'rganilganda to'lovga qobiliyatlilik ichki va tashqi omillar doirasida ko'rib chiqiladi, likvidlik esa, faqat ichki omillar doirasida qaraladi. Ba'zi qarashlarga ko'ra, likvidlik bankning dinamik holatini belgilaydi, to'lovga qobiliyatlilik esa, ma'lum bir sanaga belgilangan to'g'ri keluvchi holatni, ya'ni majburiyatlarini qoplay va to'lay olish qobiliyatini bildiradi.

Umuman, to'lovga qobiliyatlilik bankning zarur muddatlarda qarz va majburiyatlarini to'lay olish layoqatini bildiradi. Shuni ta'kidlash lozimki, likvidligi bo'lmagan bank to'lovga layoqatli bo'la olmaydi. Amalda aynan likvidlik to'lovga qobiliyatsizlikning asosiy sababi bo'lib, ularni bankrot va bank tizimining beqarorligiga olib kelishi mumkin.

Tijorat banklarining likvidligi uning balans tuzilmasi bo'yicha belgilanib, unda aktivlar passivga doir muddatli majburiyatlarni qoplash uchun o'z qiymatini tushirmagan holda yo'qotishlarsiz pul mablag'lariga aylantirilishi lozim. To'lovga layoqatsizlik esa, faqat balans likvidligiga bog'liq bo'lib qolmasdan, balki boshqa bir qator omillarga ham bog'liqdir.

1983 yilda qabul qilingan va 1993 yilda o'zgartirishlar kiritilgan bank nazorati bo'yicha Bazal qo'mitasi tashabbusi bilan yuzaga kelgan Bazal bitimi bank likvidligi bo'yicha umumiy qoidalarini belgilab berdi. Ushbu bitimga muvofiq, likvidlikni tahlil qilish banklarning o'z majburiyatlarini muddatidan va zarar ko'rmagan holda bajarish qobiliyatini aniqlash zaruratini ko'zda tutadi. Banklarning likvidligi hamda to'lovga qobiliyatliliigi banklarning umumiy moliyaviy barqarorligini ta'minlashga asos hisoblanadi. Bazal bitimi standartida ko'plab davlatlar o'z banki tizimi uchun likvidlilik me'yorlarini ishlab chiqqan.

O'zbekiston bank tizimida likvidlilikni ta'minlashning eng oddiy usuli bankning bir qism aktivlarini likvid shaklida, masalan, naqd pul, Markaziy bank va boshqa banklar vakillik hisobvaraqaqidagi qoldiqlar, davlatning qisqa muddatli obligatsiyalari shaklida saqlash hisoblanadi. Jahon banki materiallariga ko'ra to'lovga qobiliyatlilik o'z kapitalining ijobiy kattaligiga bog'liqdir. Bunga muvofiq to'lovga qobiliyatlilik bank kapitaliga asoslanadi, ya'ni bank kapitali majburiyatlarni to'lash kafolatiga ega fond hisoblanadi.

Umumiy likvidlilikni baholashda tijorat banklari asosiy likvidlilik, joriy likvidlilik va istiqbolli likvidlilikni bir tizimda tahlil qilishlari lozim.

Bank zarur bo'lganda yoki moliyaviy bozorda qarzlari olish yoki banklararo bozordan kreditlar olish hisobiga likvidlilikni ta'minlashi mumkin. Ba'zi hollarda tijorat banki balansi likvid bo'la turib, mijozlar talablari bajarilmasligi mumkin. Shuning uchun e'tiborni balans likvidlilikiga emas, ko'proq bank likvidlilikiga qaratish o'rinli bo'ladi.

Tijorat banki barqaror holatining asosi bo'lib, uning moliyaviy barqarorligi xizmat qiladi. Bankning moliyaviy barqarorligiga turli ichki va tashqi omillar ta'sir ko'rsatadi. Bu omillar ichida bankning moliyaviy bozordagi raqobatdoshligi, doimiy mijozlarning mavjudligi va bank amaliyotlarini o'tkazish hamda hisobini rasmiylashtirishda ilg'or texnologiyalarni qo'llash omillari muhim o'rin tutadi. Bu esa, samaradorlikni oshirishga va bankning ishonchli hamkor sifatida obro'sining mustahkamlanishiga imkon beradi.

Bankning ichki barqarorligi - bu tijorat banki faoliyatining barqaror, yuqori natijalarni ta'minlovchi passivlar va aktivlar tarkibining holati va moliyaviy natijalar dinamikasidir. Ichki barqarorlikka erishish asosida ichki va tashqi omillar o'zgarishiga faol javob berish tamoyili yotadi.

Tijorat bankiga nisbatan tashqi barqarorlik, ushbu bank faoliyat ko'rsatayotgan iqtisodiy muhit barqarorligi bilan belgilanadi. Tashqi barqarorlikka butun mamlakat miqyosidagi bozor iqtisodiyotiga xos bo'lgan boshqarish tizimi orqali erishiladi.

Bankning moliyaviy mustahkamligi tahlili asosida bank moliyaviy mustahkamligi belgilari, holati o'zgarishining izchilligini o'z ichiga olgan trendni tadqiq qilish, uning turli belgilari o'zgarishlari o'rtasidagi aloqalarning sabab va oqibatlarini aniqlash yotadi. Bu moliyaviy mustahkamlik trendini tadqiq qilish uchun bank moliyaviy holatining bir necha yillik ko'rsatkichlarini taqqoslash lozimligini bildiradi.

Bu retrospektiv tahlil bilan birgalikda perspektiv tahlilni amalga oshirish mumkinligi va zarurligini, jumladan, moliyaviy holatning keyingi davrdagi prognoz qilishni va moliyaviy mustahkamlik rivojining umumiy trendini aniqlash lozimligini yuzaga keltirdi.

Banklarning moliyaviy mustahkamligini o'rganishdagi boshlang'ich jihat Markaziy bankning tijorat banklari faoliyatiga qo'yadigan tartibga soluvchi talablaridir.

Banklarning moliyaviy mustahkamligini oshirishga yo'naltirilgan ushbu talablarning samaradorligi mazkur mamlakat iqtisodiyoti, ishlab chiqarish va xizmat sohasining, jumladan, bank infratuzilmasining rivojlangan mamlakatlarda shakllangan tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish tartiblarini o'rganish, O'zbekistonda tijorat banklari faoliyatini tartibga solish tartibini takomillashtirishda juda muhim ahamiyatga ega.

Bankning moliyaviy barqarorligini tahlil qilish quyidagi asosiy yo'nalishlarda olib boriladi:

Retrospektiv tahlil. Tahlilning ushbu yo'nalishida Markaziy bank tomonidan banklar uchun o'rnatilgan iqtisodiy normativlarga tijorat banklari tomonidan rioya qilinishini nazorat qilishga asoslangan moliyaviy barqarorlikning asosiy ko'rsatkichlari va belgilarini tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Moliyaviy barqarorlikni tahlil qilishning ushbu yo'nalishi quyidagi sohalar: likvidlilik, foydalilik, aktivlar sifati, kapitalning etarlligi va boshqarishning sifati tahlillaridan iborat.

Perspektiv tahlil. Moliyaviy barqarorlikni perspektiv tahlil qilishning maqsadi tijorat banki faoliyati samaradorligini prognoz qilish hisoblanadi.

Tijorat banki moliyaviy barqarorligini baholash moliyaviy resurslarning shakllanishi, taqsimlanishi va ulardan foydalanish jarayonida namoyon bo'luvchi

moliyaviy holatni tahlil qilishdan boshlanadi. Shunga muvofiq, moliyaviy tahlilning ketma-ketligi, barcha jarayonlarni bosqichma-bosqich ko'rib chiqishni, jumladan, moliyaviy resurslarning mavjudligi, ularning shakllanishi, taqsimlanishi va ulardan foydalanishni tahlil qilishni o'z ichiga oladi.

To'lovga qobiliyatlikni nafaqat tashqi ko'rinish, balki ma'lum bir vaqtda va moliyaviy mustahkamlikning barcha omillari ta'sirida hosil bo'lgan ma'lum moliyaviy holatning natijasi deb qarash lozim.

Likvidlik keng ma'noda qarzdorning kreditor oldidagi majburiyatlarini o'z vaqtida bajara olishi hisoblanadi. Likvidlik iqtisodiyotning barcha sohalari uchun xarakterli bo'lib, shu bilan birga o'ziga xos bank muammosi hisoblanadi. Chunki, pul bir vaqtning o'zida bankning ham aylanma kapitali, ham faoliyati mahsuli bo'lib, korxonalar aktivi esa asosan natural buyum shaklida mavjud bo'ladi.

Bank likvidligi bu bankning o'z oldida turgan majburiyatlarini bajara olishi, mijozlarning kreditga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishi va omonatchilarning depozitlarni qaytarib olish bo'yicha talablarini qondira olish qobiliyatidir. Bundan tashqari likvidlik bankning bozorda xavfsizligi va qarzlarini o'z vaqtida qaytara olishga qodirligini oshkor qiladi, bankka aktivlarni foydasiz sotish yoki banklararo bozorda mablag'larni jalb qilish bilan bog'liq bo'lgan foydani yo'qotish xavfidan qutulish imkonini beradi.

Bank likvidligining asosiy sharoitlaridan biri, uning aktivlari likvidligidir.

Likvid aktivlar - ularning yaxshi ma'lum bo'lgan bozor narxining shakllanishini ta'minlaydigan doimiy ravishda sotiluvchi va sotib olinuvchi aktivlarning alohida turi bo'lib, banklar ularni qisqa muddat ichida sotib olishga tayyor bo'lgan xaridorni topishi mumkin. Bunday aktivlar qatoriga naqd pullar, davlat qisqa muddatli obligatsiyalari, qisqa muddatli (etti kungacha) banklararo kreditlar kiradi. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (OESR) davlatlari hukumatlari hamda fond bozori rivojlangan davlatlarining mashhur transmilliy kompaniyalarining qimmatli qog'ozlari ham yuqori likvidlikka egadir.

Nolikvid aktivlar deb, bozor narxini kotirovka bo'yicha aniqlash mumkin bo'lmagan va bu turdagi aktivlarning xarid narxi sotuvchi va xaridor o'rtasidagi kelishuv natijasida xususiy tarzda aniqlanadigan aktivlarga aytiladi. Bunday aktivlarning qiymati katta miqdordagi o'zgarishlarga uchrab turishi taqqoslashni qiyinlashtiradi. Bu turdagi aktivlarga, masalan, kreditlar, qimmatli qog'ozlar bozorida kotirovkaga ega bo'lmagan yoki kotirovkasi qiyin bo'lgan qimmatli qog'ozlar, asosiy vositalar va boshqalar kiradi. Tezda naqd pul miqdorini oshirish uchun nolikvid aktivlarni sotish zarur bo'lganda bank ularni zarar ko'rgani holda sotishi mumkin.

Bank likvidligining yana bir jihati bankning to'lovga qobiliyatlilik bo'lib, uning asosiy belgisi bankning o'z oldida turgan majburiyatlarini o'z vaqtida qondira olish qobiliyatidir.

“Likvidlik” va “to'lovga qobiliyatlilik” mazmuni, omillari va uni ta'minlovchi sabablarga ko'ra bir-biriga yaqin tushunchalardir. Likvidlik muammosi tashqi jihatdan to'lov majburiyatlarini bajarish jarayonida vujudga keladi va likvid mablag'lar yo'qligi bilan bog'liq qiyinchiliklar tug'ilganda namoyon bo'ladi.

Likvidlik nafaqat to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshirishni nazarda tutadi, balki o'zining tijorat manfaatlari bilan birga omonatchilar tomonidan ishonch bildirilgan mablag'larning saqlanishini ta'minlaydi.

Bankning to'lovga qobiliyatligi bankka qo'yilgan to'lovlar bo'yicha talablar ayni vaqtda qondira olish qobiliyatini bildiradi. To'lovga qobiliyatlikni ma'lum moliyaviy holatning natijasi sifatida qaralishi mumkin.

Shu bilan birga, to'lovga qobiliyatlik likvidlikka nisbatan ikkilamchidir. Chunki, bankda to'lovga qobiliyatlik muammosi sodir bo'lishi mumkin, ammo uning likvid balansi, bankning majburiyatlarini o'z vaqtida bajara olishini ta'minlovchi qobiliyatini tiklash imkoniyatini beradi.

Bank likvidligi ko'proq bank balansining likvidligi bilan belgilanadi va uning mazmuni, mohiyati aktiv va passiv operatsiyalarning muddati bo'yicha mos kelishidan iborat. Bank balansining likvidligi ssuda va fond operatsiyalariga yo'naltirilgan mablag'larning xatarlilik darajasi, pul bozorining rivojlanish darajasi va boshqa omillarga bog'liq bo'ladi.

Bundan tashqari, passivlarning qisqa muddatliligi uzoq muddatli qo'yilmalarga ham sarflanishi imkoniyatlarini cheklab qo'ymaydi. Bankning har doim o'z tasarrufida ma'lum miqdorda "begona" pullari bo'ladi. Omonatlarning bankka doimiy oqib kelishi bilan birga ularning qaytarilib olinishi ham doimo sodir bo'lib turadi va bunda bank hisobvaraqlarida doimiy turib qoladigan qarz mablag'lari miqdori barqaror hisoblanadi.

Tijorat banki likvidligini saqlab turish muammosini hal qilish uchun passivlar oqimi harakatchanligi va muddatiga ko'ra aktivlar oqimiga mos kelishi lozim.

Shunday qilib, tijorat banki likvidligi bankning ma'lum vaqtdagi to'lovga qobiliyatligini ta'minlovchi va bank likvidligining asosiy omili bo'lgan bank aktivlari va passivlarining nisbati bilan belgilanadi.

Bank likvidligini ta'minlovchi omillardan biri bank passivlarining sifatidir. O'zlik va jalb qilingan mablag'lar nisbati bankning ishonchliligi va faoliyati rivojlanishining istiqbolini xarakterlab beradi. Jalb qilingan mablag'lar oqimining barqarorligi likvidlik muammosini hosil qilmasdan turib, qisqa muddatli resurslarni uzoq muddatli qo'yilmalarga yo'naltirish imkoniyatini beradi. Depozitlar bo'yicha ijro muddatining aniqligi balansning likvidligini boshqarish va likvid vositalarga bo'lgan ehtiyojni prognoz qilish imkoniyatini beradi. Bu esa bank barqarorligini ta'minlash imkoniyatini beradi.

Bank likvidligini ta'minlovchi omillardan biri bank tomonidan qarz olish, o'z aktivlarini sotish yo'li bilan yoki o'z majburiyatlarini bajarish uchun mablag' topa olish imkonini beradigan pul bozorining mavjudligidir. Asrimizning 60-yillarida bu omilning roli nihoyatda ortdi. Bunga sabab, erkin muomalada bo'lgan federal depozit sertifikatlari, federal fondlarning qisqa va uzoq muddatli qimmatbaho qog'ozlari, REPO bitimlarining keng qo'llanilishi va buning natijasida balansda foyda keltirmaydigan va kam daromadli aktivlarning to'planishi bilan bog'liq bo'lgan foyda yo'qotilishini minimallashtirish imkoniyatiga ega bo'linganligidir.

Tijorat banki moliyaviy barqarorligining yana bir komponenti bank faoliyatining foydaligidir.

Bank foydasining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, agar ishlab chiqarish sohasida xarajatlar o'zgaruvchan kapital va qisman qo'shimcha qiymat hisobidan qoplansa, banklarda esa muomala xarajatlari to'la, faqatgina qo'shimcha qiymat qismidan qoplanadi.

Foyda olish - bank faoliyati ko'lamini kengaytirish manbalaridan biridir. Agar, bank ishida kapitalga daromad boshqa tijorat tashkilotlariga nisbatan past bo'lsa, kapital qo'llash foydaliroq bo'lgan boshqa sohalarga yo'naltiriladi.

Bundan tashqari, foyda rahbariyat faoliyatini rag'batlantiradi, chunki ular operatsiyalar hajmini oshirish va takomillashtirish, xarajatlarni kamaytirish va xizmatlar sifatini oshirganliklari uchun foydaning bir qismini mukofot shaklida olishlari mumkin.

Bank foydasining eng muhim funksiyalaridan biri ko'zda tutilmagan yo'qotishlar holati uchun zahiralari shakllantirishdir.

Tijorat bankinging zararsiz faoliyati uning moliyaviy asosini mustahkamlaydi va aksincha uzoq muddat mobaynida zarar bilan faoliyat ko'rsatish bankni bankrotlikka olib borishi mumkin.

Banklar muomala sohasi korxonasi sifatida o'z foydasini bank operatsiyalarining natijasi bo'lgan bank mahsulotini sotish asosida shakllantiradi. Bank faoliyatining foydalilik darajasi bank faoliyati xarakteri, ixtisoslashuvi, uning kapitalining kattaligi, strukturasi va filiallarining mavjudligi hamda mustaqillik darajasiga bog'liq.

Bank faoliyatining foydaliligi rentabellikning muhim ko'rsatkichlari majmui bilan aniqlanadi. Bu ko'rsatkichlarga: kapitalga foyda me'yori, yalpi aktivlarning daromadliligi va foydaliligi, sof foiz marja, foizsiz yuk, aktivlar tizimi va "ishlovchi" aktivlar salmog'i, passivlar tizimi va to'planadigan passivlar salmog'i, ishlovchi aktivlarning daromadliligi, foizli tashlanma kiradi.

Ichki tahlil nuqtai-nazaridan faoliyatning moliyaviy ishonchliligi va rentabellik tahlili juda muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston iqtisodiyotida mavjud bo'lib turgan ma'lum darajadagi inflyatsiya sharoitida foydalilik tahlilining dolzarbligi yanada oshadi.

Foydani kamaytirishga sabab bo'luvchi omillarga quyidagilar: balansning nolikvidligi, bunda likvidlik kamomadini to'ldirish uchun qo'shimcha kredit resurslarini jalb qilish zarurati tug'iladi; depozitlarning barqaror emasligi; inflyatsiyaning o'sishi va bu orqali tartibga soluvchi talablar, jumladan, yuqori majburiy zaxiralar talabi ta'siri ostida bo'lgan foiz marjasining pastligi; daromad keltiruvchi aktivlarning noqulay strukturasi, jumladan, kam daromad keltiruvchi kam baholi va tez eskiruvchi buyumlar, foizsiz ssudalar salmog'ining yuqoriligi va to'lovli passivlar. Masalan, resurslar tarkibida bahosi yuqoriroq bo'lgan kam baholi va tez eskiruvchi buyumlar salmog'ining yuqoriligi; foizsiz daromadlar va foizsiz xarajatlarning salbiy nisbati; ma'muriy-xo'jalik xarajatlarning maqsadga muvofiq bo'lmagan yuqori darajasi; kredit portfelida muddati o'tgan kreditlar salmog'ining yuqoriligi va berilgan kreditlarning foydalanish hamda qaytarilish muddatlarini uzaytirish bilan bog'liq yo'qotishlar; qimmatbaho qog'ozlar qiymatining tushishi; soliqlar darajasining yuqoriligi; muvozanatlashtirilmagan foiz siyosati; hajmi va

miqdori jihatidan o'z kapitali miqdorini chegaralovchi asoslanmagan yuqori darajada xatarli bo'lgan bank faoliyatini yuritish kiradi.

2-§. Tijorat banklari likvidligini baholash

Tijorat banklarining likvidligini belgilovchi ko'pgina omillarni biz yuqoridagi paragraflarda ko'rib chiqqan edik. Undan tashqari, tijorat banklarining likvidlilik ko'rsatkichlari ma'lum me'yorlar asosida aniqlanadi. Barcha tijorat banklari joriy likvidlik me'yorlarini bajarishlari lozim, ular joriy aktivlarning (to'lov muddati 30 kungacha bo'lgan barcha likvidlik aktivlari, bank qo'yilmalarining bir marta bo'lsa ham muddati uzaytirilgan va yoki avval berilgan ssudalarni to'lash uchun, shuningdek, qaytarish muddati o'tib ketgan kreditlar istisno qilinadi) talab qilib olinguncha majburiyatlar summasi nisbatiga va ijro etish muddati 30 kungacha bo'lgan holda aniqlanadi. Ushbu ko'rsatkich 30 foizdan kam bo'lmasligi kerak, ya'ni bankning joriy likvidligi:

$$M_{4q} \frac{KA}{OB}$$

KA - qaytarish muddati 30 kungacha bo'lgan joriy aktivlar va kreditlar

OB - qaytarish muddati 30 kungacha bo'lgan talab qilib olingunga qadar bo'lgan majburiyatlar.

Lahzali likvidlilik koeffitsienti. Bu koeffitsient bankning yuqori likvid mablag'larining (bular- bankning g'aznasidagi naqd pul mablag'lari va vakillik hisobvaraqaqidagi mablag'lar) joriy majburiyatlarga nisbati sifatida aniqlanadi va u bankning joriy to'lovlarni tezkorlik bilan amalga oshira olish qobiliyatini ko'rsatadi. Bankning joriy majburiyatlariga talab qilib olingunga qadar bo'lgan depozitlar bo'yicha majburiyatlar, yaqin orada to'lanishi lozim bo'lgan boshqa banklardan olingan kreditlar bo'yicha majburiyatlar va boshqalar kiradi. Shunday qilib,

$$M_{3KJA}/JM$$

Bu erda:

LA- bankning pul shaklidagi aktivlari,

JM- bankning talab qilib olingunga qadar bo'lgan varaqalar bo'yicha majburiyatlari.

Bu me'yor bank aktivlarining likvid qismi bankning eng nobarqaror resurslarini qanchalik darajada sug'urtalay olish imkonini ko'rsatadi. Shuning uchun maqsadli likvidlilikni banklar har kuni tekshirib borishlari va uning minimal miqdori 0,25 dan kam bo'lmasligini ta'minlashlari lozim.

Qisqa muddatli likvidlilik koeffitsienti to'lov muddati 30 kundan 1 yilgacha bo'lgan bank aktivlarining bankning muddati 30 kundan 1 yilgacha bo'lgan depozitlari va jalb qilingan mablag'lari va kapitaliga nisbati sifatida aniqlanadi, ya'ni

$$M_{5K} A/DKK,$$

Bunda:

A- to'lash muddati 30 kundan 1 yilgacha bo'lgan bank aktivlari;

D- muddati 30 kundan 1 yilgacha bo'lgan jalb qilingan depozitlar va jalb qilingan resurslar;

K- bank kapitali.

Bu ko'rsatkichning hajmi 1 ga teng bo'lishi zarur.

Undan tashqari, tijorat banklari likvidligini aniqlashda quyidagi ko'rsatkichlar tahlil qilinishi mumkin.

1. Likvid aktivlar (zahiraning ortiqcha qismi, erkin ayirboshlanadigan valyuta, DQO lari, boshqa banklardagi vakillik hisobvaraqlari), Jami aktivlar.
2. Doimiy bo'lmagan majburiyatlar (yirik depozitlar/ ma'lum manbalardan olingan qarzlari) /Jami aktivlar.
3. Yuqorida keltirilgan barcha ko'rsatkichlar quyidagi ma'lumotni aks ettiradi — ushbu ko'rsatkichlarning pasayishi bankning resurslar barqaror bo'lmagan manbalarga tayanganligi yoki bank portfelidagi yuqori likvidli aktivlar ulushining kamayganligini anglatadi.
4. Kreditlar/Depozitlar — depozitlarning, ayniqsa, mayda omonatchilarga tegishli qismi odatda resurslarning barqaror manbaidir. Ko'rsatkichning juda yuqori qiymati (80 foizdan ortiq) va/yoki o'sishi dastlabki muammolar bankdan chiqib ketadigan resurslar (banklararo bozorlardan olingan qisqa muddatli qarzlari) manbalariga bo'lgan talabning pastligini bildiradi.
5. Garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar /Jami qimmatli qog'ozlar — garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar umumiy ko'rsatkichi bo'lib, u likvidlikka tezkor talablarni qoplash uchun qo'llanilmaydi.

AQSh da ham tijorat banklari likvidligini baholashda bir qator ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi. Bular quyida keltirilgan formulalardir:

I-darajali rezervlar (Kassa+MB dagi vakillik schetlari)

$$L_1 = \frac{\text{-----}}{\text{Depozitlar}};$$

I-darajali rezervlar + II-darajali rezervlar (qimmatli qog'ozlar)

$$L_2 = \frac{\text{-----}}{\text{Depozitlar}}$$

L_1 bank likvidligini ta'minlashi uchun 5-10% dan yuqori bo'lishi kerak.

L_2 da esa banklar 15-25% dan yuqori rezervlar yig'ishlari kerak.

L_3 da kreditlarning umumiy aktivlarga nisbatan salmog'ini topib bank faoliyatiga baho berish mumkin.

Kreditlar

$$L_3 = \text{-----} * 100\%$$

Umumiy aktivlar

L_3 ko'rsatkichimiz 60-70% oralig'ida bo'lishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

$$L_4 = \frac{\text{Asosiy depozitlar}}{\text{Umumiy depozitlar}} * 100\%$$

Bu ko'rsatkich banklarga qo'yilgan depozit qay darajada barqaror ekanligini aniqlab, bank faoliyatiga baho berishda yordam beradi.

L_4 koeffitsient 75% yuqori bo'lishi lozim .

Ko'pgina mamlakatlarda likvidlilik ko'rsatkichlari tijorat banklari balansining aktiv va passiv qismini tahlil qilish asosida baholanadi.

Frantsiyada tijorat banklarining likvidliligini baholashda ishlatiladigan koeffitsientlari umumiy talab qilib olingunga qadar muddatli depozitlarning (3 oygacha bo'lgani) va boshqa resurslarning aktivlarga nisbati bilan aniqlanadi. U erda bu koeffitsientning hisoboti nazorat organlariga har kvartalda taqdim etiladi. Bu koeffitsient 60% dan kam bo'lmasligi kerak.

3-§. Tijorat banklari likvidligini boshqarish

Yuqorida aytilganidek, likvidlikni boshqarishni bajarish masalasi, talab etiladigan darajasi ushlab turilishi uchun tijorat banki mustaqil ravishda o'zining faoliyati va talablariga amal qilishi hamma tarmoqlardagi iqtisodiy asoslangan siyosatni o'tkazishi lozim.

Bu maqsadlarda tijorat banki doimo o'z kapitalini oshirib borishi boshqa korxonalar va tashkilotlardan jalb etilgan mablag' va o'z mablag'lari o'rtasidan optimal nisbatni ta'minlashi, bankning oborotida bo'lgan uzoq muddatli «ishonchli» va «arzon» kredit resurslarini shakllantirishga intilishi kerak. Kredit siyosatini to'g'ri ishlab chiqish, kredit resurslarini foyda keltiradigan sohalarga qo'yishi, resurslarini jalb etishda kredit qo'yilmalar hajmi va ularni muddatiga etibor berish, likvid aktivlarning hajmini oshirish bilan bank aktivlarining optimal strukturani shakllantirishiga erishish lozim. Shuningdek, hissadorlarning qonuniy talablarini bajarishga tayyor bo'lishi uchun shu mablag'larning keragidan ortiqcha xarajat qilishiga yo'l qo'ymasligi orqali, bankning daromad va foydasini oshirishiga intilish zarur.

Bank likvidligini boshqarish nazariyalari tijorat banklarini tashkil etilishi bilan bir vaqtda paydo bo'ldi.

Hozirgi kunda 4ta asosiy nazariyalar farqlanadi:

1. Tijorat ssudalari nazariyasi;
2. Joydan-joyga (aktivlarni) ko'chirish nazariyasi;
3. Kutiladigan daromad nazariyasi;
4. Passivlarni boshqarish nazariyasi.

Birinchi uchta nazariya bevosita aktivlarni boshqarish nazariyasi bilan bog'liq. Bank amaliyotida yuqoridagi nazariyalarning barchasi qo'llaniladi, lekin har xil banklarda ularning qaysigadir ko'proq e'tibor qaratiladi.

Likvidlik holatini boshqarishda 2 ta yo'nalishni ajratishimiz mumkin:

Birinchisi, rezervlarni doimiy nazorat qilish siyosati. Bu shuni anglatadiki, bankda daromad keltirmaydigan aktivlarni oshishiga yo'l qo'ymaslik kerak.

Ikkinchisi, rezervlarni bir darajada saqlab turishni qo'llab-quvvatlash siyosati, ya'ni majburiy rezerv normalari, jalb qilingan depozitlarga rezervlar va h.z.

Likvid mablag'larga bo'lgan talabni rejalashtirishda naqd pullarni boshqarish, ya'ni mijozlarning talabini qondirish maqsadida majburiy rezervlarni bir maromda saqlash lozimdir. Shularni inobatga olgan holda bank kassasidagi pullar kun davomida, ya'ni pul tushum va chiqim bitimlarini amalga oshirish natijasida o'zgarib boradi.

Bank amaliyoti shuni ko'rsatadiki, likvidlikning etarli darajasini ta'minlanmasligi bank faoliyatidagi jiddiy kamchiliklarni keltirib chiqaradi. Bunday holatning yuzaga kelishi odatda bankdagi depozitlarning yo'qotilishiga, bu esa naqd pul mablag'larining kamayishiga va bank aktivlaridaga o'ta likvid qimmatli qog'ozlarning sotilishiga sabab bo'ladi. Bank likvidligini boshqa banklardan olingan kreditlar hisobiga ham qondirish mumkin. Ammo, boshqa banklar yuqori foiz stavkada kreditlar taqdim etadi yoki berilayotgan kreditlarga qo'shimcha

ta'minot qo'yishni talab etishadi. Bu esa, bank oladigan daromadning kamayishiga sabab bo'ladi.

Banklarning likvidlilik muammosini hal qilish uchun likvidlilikni boshqarishni bir qancha strategiyalari mavjuddir.

Bular:

1. Aktivlar hisobiga likvidlilikni ta'minlash strategiyasi (aktivlarni boshqarish orqali likvidlilikni boshqarish). Bu strategiyaga muvofiq bank aktivlarni tez sotiladigan qimmatli qog'ozlarga joylashtirishni nazarda tutadi. Agar, likvid mablag'larga talab yuzaga keladigan bo'lsa bank naqd pullarga bo'lgan talabni qondirguncha o'z aktivlarini sotadi. Odatda likvidlilikni boshqarishning ushbu strategiyasi aktivlarning transformatsiyasi deb ataladi, chunki pul ko'rinishida bo'lmagan aktivlar naqd pulga aylanishi hisobiga likvid mablag'lar yuzaga keladi.

Likvid aktivlar uchta hususiyatga ega bo'lishi lozim:

- ◆ tez pulga aylanishi uchun o'z bozoriga ega bo'lishi lozim;
- ◆ bozorlarda barqaror bahoga ega bo'lishi ;
- ◆ sotuvchi minimal risk orqali birlamchi investitsiyani qoplay olish imkoniyatining bo'lishi.

Aktivlarni boshqarish orqali likvidlilikni boshqarish strategiyasi odatda mayda banklar faoliyatida qo'llaniladi, chunki ushbu likvidlilikni boshqarish metodi qarz likvid mablag'lari orqali aktivlarni transformatsiyalash strategiyasi likvidlilikni boshqarishning arzon yo'li hisoblanmaydi. Aktivlarni sotilishi bankning kelgusi daromadlarini yo'qolishiga sabab bo'ladi. Shuningdek, ko'p aktivlarning sotilishi qimmatli qog'ozlar bilan bo'ladigan operatsiyalarda brokerlarga to'lanadigan komission xarajatlar bilan bog'liqdir. Bundan tashqari, naqd pul mablag'lariga ega bo'lish maqsadida aktivlarning sotilishi bank balansining yomonlashuviga olib keladi, ammo bu aktivlar (misol uchun davlat qisqa muddatli obligatsiyalari)ni mavjud bo'lishi bankning moliyaviy faoliyati barqarorligidan dalolat beradi. Aktivlarning sotilishi lozim bo'lgan paytda bozorda qimmatli qog'ozlarning bahosi tushayotgan davrga to'g'ri kelishi bank kapitalining yo'qolishiga sabab bo'lishi mumkin. Bank boshqaruvchilari kelgusi davr daromadlarini muqobil qiymatini minimallashtirish uchun, birinchi navbatda minimal foyda potentsialiga ega bo'lgan aktivlar sotilishini ta'minlab berishi kerak. Xullas likvid aktivlarning salmog'i oshib borgan sari bankning daromadlarini qisqarishiga olib keladi.

2. Pul mablag'lariga talabni qondirish uchun likvid qarz mablag'laridan foydalanish strategiyasi (passivlarni boshqarish). Ko'pgina yirik banklar likvid mablag'larning manbasi sifatida ko'proq pul bozoridagi qarz mablag'laridan foydalanishadi. Odatda bu strategiyani passivlarni boshqarish deb ataladi. Bunda tijorat banklari o'zlarining likvid mablag'larga bo'lgan talablarini yirik mikdordagi depozit sertifikatlarini va boshqa banklardan olingan kredit mablag'lari orqali ta'minlashadi. Passivlarni boshqarish strategiyasi orqali ma'lum bir muddat uchun qarz mablag'lari hisobiga likvidlilik ta'minlanadi. Bu strategiyani yirik banklar amalga oshirishining asosiy sababi shundaki, banklarning o'z mablag'lariga nisbatan majburiyatlarining ortishi va bank balansida tez pulga aylana oladigan aktivlarning etarli darajada bo'lmasligi, bankning to'lovga layoqatsiz bo'lish riski yuzaga kelishi

mumkin hamda bank likvid mablag'larga bo'lgan talabini qondira olmay qolishi mumkin.

3. Aktiv va passivlarni boshqarish qarz likvid mablag'larini boshqarish strategiyasining riskliligini va aktivlarda likvid mablag'larning yuqori bahosini hisobga olgan holda, banklar likvidlikni boshqarishning aktiv va passivlarini boshqarish strategiyasini tanlaydilar. Bu strategiga muvofiq likvid mablag'larga kutilayotgan talabning bir qismi tez sotiladigan qimmatli qog'ozlar va boshqa banklardagi depozit ko'rinishlarida saqlanadi, shu paytda likvid mablag'larga bo'lgan boshqa talablar bank korrespondentlar bilan ochilgan kredit liniyalari va boshqa mablag'lar orqali qondiriladi. Kutilmaganda yuzaga keladigan likvid mablag'larga talablar qisqa muddatli kreditlar orqali qoplanadi.

- Tijorat banklari likvidligini samarali boshqarishda bank va uning atrofidagi muhitning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga oluvchi, aniq ifodalangan va hujjatlashtirilgan likvidlikni boshqarish siyosatining mavjudligi;
- bankning turli bo'linmalarining muvofiqlashtirilganligi;
- bank likvidlik holatining monitoringi vazifalari yuklangan bo'linmaning mavjudligi;
- ma'lumotlar bazasini shakllantirish hamda bankning aktiv va passiv holatlarini tahlil qilish uchun axborot tizimining mavjudligi etakchi omillaridan hisoblanadi.

Likvidlikni boshqarishda bank likvidlikni boshqarish siyosatini ishlab chiqish, likvidlikni boshqarish bo'yicha qarorlar bank kengashida doimo muhokama qilib borilishi va zarur chora-tadbirlar ishlab chiqilishi hamda amalga oshirilishi lozim. Tijorat banklarining tarkibiy bo'linmalari:

-bank likvidlik holatining har kunlik kuzatuv;

-rahbariyatga bankning likvidlikka munosabati to'g'risida kundalik hisobotlarni tayyorlash, bunda likvidlikni qisqa muddatli rejalashtirish ham hisobga olinishi kerak;

-barcha bank bo'limlaridan kerakli bo'lgan axborotlarni olish vakolatiga ega bo'lishi lozim.

Kundalik hisobotlar etti kunlik davr ichida likvidlikning qisqa muddatli kamayishini yoki ortiqchaligani aks ettirish uchun etarli darajada batafsil bo'lishi hamda mablag'larni jalb etish va investitsiyalash bo'yicha talab qilingan tavsiyanomalar bilan ta'minlashi lozim. Ushbu bo'linma malum davr ichida (oy, chorak, yil yakunlari bo'yicha) bank Boshqaruvi Kengashiga bankning likvidlik pozitsiyasi holati to'g'risida umumlashgan hisobotlar taqdim etishi kerak. Likvidlik holati to'g'risidagi kundalik hisobot 10-ilovada keltirilgan.

Tijorat banklari likvidligini baholashda bankning joriy likvidlik holati va mablag'larga kelajakda bo'ladigan ehtiyojini etarli darajada baholash uchun

-moliyaviy resurslarning eng yirik manbalari, tarmoq va geografik hudud bo'yicha resurslar manbalarining jamlanganligi;

-asosiy nomuvofiqliklarni aniqlash uchun aktivlar va passivlarni to'lash jadvali;

-likvid aktivlar va depozitlarning oldingi trendlari (dinamikasini aks ettiruvchi jadvallar);

- balansdan tashqari majburiyatlar,
- berilishi kutilayotgan kreditlar,
- aktivlarning daromadliligi va jalb qilingan resurslarning qiymati;
- iqtisodiyotning ahvoli, shu jumladan, asosiy iqtisodiy indikatorlar va foiz stavkalarining o'zgarishi taxminlari.

To'liq axborot va ma'lumotlar berilishi lozim.

Bank likvidligini boshqarishning samarali usuli aktiv va passivlarni boshqarishni o'z ichiga oladi.

Balansning aktiv qismida bank likvidligini boshqarish uchun sotilishi oson bo'lgan aktsiyalarni, ya'ni DQO ni xarid qilish yoki ularga egalik qilish yoxud zaxiralarni ko'proq tashkil qilish va sotilishi qiyinchilik tug'dirmaydigan pul mablag'lariga aylantirish ko'p vaqtni olmaydigan qisqa muddatli qo'yilmalarni amalga oshirish yo'li bilan erishish mumkin.

Banklarning likvidligini boshqarishda:

- joriy likvidlik holati;
- resurslarga bo'lgan talabning davriy o'zgarib turishi;
- resurslarga bo'lgan talablarning mo'ljallanayotgan o'zgarishlari;
- resurslar manbalari. Rahbariyat banklararo bozorda aktivlarni sotish va xarid qilishni yoki boshqa manbalarni tanlashi lozim;
- resurslarning qiymati;
- aktivlarning sifati kabi omillarni inobatga olish lozim.

Bank aktivlarining sifati ham bank likvidligiga ta'sir ko'rsatadi. Chunki, bankda muammoli kreditlar, muddati o'tgan, foyda keltirmaydigan kreditlar salmog'ining yuqoriligi, pul mablag'lari harakatining kamligi bank likvidligining tushib ketishiga olib keladi.

Bank faoliyatining barqaror va likvid bo'lishi uning resurslarining manbalari va hajmiga, resurslarni tashkil qilishda diversifikatsiya usulidan foydalanganligiga ham bog'liq. Agar, tijorat banki resurslarining asosiy qismini sanoqli yirik korxonalar mablag'lari yoki davlatning mablag'lari hisobidan tashkil qiladigan bo'lsa, bankning shu sub'ektlar depozitlariga qaramligini ko'rsatadi va sub'ektlar tomonidan turli xil byudjet to'lovlarini amalga oshirish, ish haqi to'lash bo'yicha depozitdan mablag'lar olishi bankning likvidlik riski shuncha yuqori bo'lishiga olib keladi.

Undan tashqari, bank likvidligi bankning kapitali va foydaliligini hisobga olgan holda bankning umumiy moliyaviy holati ham ta'sir ko'rsatadi.

Bankning moliyaviy holati yomon bo'lsa talab qilinayotgan vositalarni yuqori narxda olish yoki banklararo bozorga kira olmasligi mumkin.

Balansdan tashqari majburiyatlar va shartnomalar, jumladan, ishlamayotgan kredit liniyalar, akkreditivlar, qimmatli qog'ozlar va valyuta sotib olish uchun tuzilgan kelishuvlarning mavjudligi ham bank likvidligiga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Tijorat banklarining likvidligini boshqarishda banklararo kreditlarning muddati 1 kundan bir necha oygacha davom etishi mumkin. Foiz stavkalari kontragent banklar o'rtasidagi bitim asosida Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi yoki DQO lari bo'yicha stavkalarni asos qilib olgan holda belgilanishi kerak.

Ta'minotga ega bo'lmagan banklararo kredit bitimlarini tuzganda bir qarz oluvchiga beriladigan qarz me'yorlariga amal qilish kerak. Faqatgina overnayt operatsiyalari bundan mustasno, ular bo'yicha limit chegarasi bank kapitalining 25 foizi atrofida o'rnatiladi.

Banklararo kreditlarning ta'minogi sifatida DQO lari kabi yuqori likvidli va oson sotiluvchi qimmatli qog'ozlar qabul qilinishi mumkin. Ta'minot sifatida topshirilgan qimmatli qog'ozlar uchinchi shaxsning (tijorat banki yoki Markaziy bankda) eskrou hisobvarag'ida joylashtirilishi yoki Markaziy bank daftarlarida ularning garovga olinganligi belgilanishi kerak.

Repo operatsiyalarida qo'llaniluvchi qimmatli qog'ozlar oson sotiluvchi va likvid vositalar, ya'ni DQO lari ko'rinishida bo'lishi kerak. Agar banklar boshqa qimmatli qog'ozlarni afzal deb bilsa, u holda qarz beruvchi tomon ularning yuqori likvidlik talablariga javob berishiga ishonch hosil qilishi va ularni o'zlarida saqlanishini ta'minlashi kerak. Bundan tashqari, tomonlar qimmatli qog'ozlarni uchinchi tomonda saqlash haqida kelishib olishi mumkin.

Repo operatsiyalari Markaziy bank talablariga rioya qilgan holda amalga oshirilishi lozim. Kelishuvda har bir tomonning huquq va majburiyatlari ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Kredit beruvchi tomon qimmatli qog'ozlarning to'lov muddatiga qarab garov qiymatining kredit qiymatidan kamida 10 foizga yuqori bo'lishini ta'minlashi kerak. To'lov muddati qancha yaqin bo'lsa, marja shunchalik katta bo'lishi zarur.

Ta'minot sifatida DQO laridan foydalanilgan holda garov qiymatini, joriy diskont asosida aniqlash to'g'riroq bo'ladi. Kuponli qimmatli qog'ozlar qiymati ularning bozor narxi hamda hisoblangan foizlar miqdorida aniqlanadi.

Hozirgi vaqtda garov turi bo'yicha ma'lum cheklovlar o'rnatilmagan bo'lsada, banklar bozorda kotirovka qilinmaydigan qimmatli qoyuzlar va asosiy vositalar kabi garovning nolikvid shakllarini qo'llashda o'zlarining zimmalaridagi xatarni anglashlari lozim. qimmatli qog'ozlar bozori rivojlanishining cheklanganligi va likvidligi korxonalar aktsiyalarini garov sifatida qo'llanilishiga imkon bermaydi. Shu tufayli, davlat qimmatli qog'ozlardan tashqari boshqa qimmatli qog'ozlar garovi asosida berilgan kredit "ta'minlangan" bitim deb hisoblanmaydi.

4-§. Tijorat banklarining aktiv va passivlarini boshqarishning bank likvidliligiga ta'siri

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklarining faoliyati foyda olishga yo'naltirilgan bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida bank foydasining iqtisodiy mohiyati yangicha ijtimoiy-iqtisodiy tus olib bormoqda. Chunki, tijorat banklarining foydasi bank kapitali to'planishining va bank rivojlanishining asosiy manbasidir.

Bank foydasining o'sib borishiga bir necha xil omillar mavjud bo'lib, bular: bankning rentabelligi, vaqtincha bo'sh mablag'larning samarali ishlatilishi, turli xil pulli xizmatlar ko'rsatish doirasini kengaytirish, foyda keltirmaydigan aktivlarni kamaytirish, foyda keltiruvchi aktivlarni ko'paytirish va boshqa omillar hisoblanadi.

Iqtisodiy rivojlanish bosqichida tijorat banklarining asosiy ish tamoyillaridan biri – yuqori darajada foyda olishga yo'naltirilgan, qaratilgan bo'ladi. Biroq, bularning faoliyati doimo foyda ko'rish bilan bog'liq bo'lmasdan, ular fojliyatida zarar ko'rish ehtimoli ham uchrab turishi mumkin. Banklar faoliyati ijobiy bo'lgan hollarda, ularning foyda olish va salbiy faoliyat natijasida banklarning zarar ko'rish ehtimoli yuqori darajada bo'ladi. Yuqorida aytilgan foyda keltiruvchi rezervlarni amalda tadbiq qilish jarayonida bankning ish faoliyati iqtisodiy jihatdan risk bilan bog'liq bo'ladi.

Aktivlarni boshqarish deganda o'z va jalb qilingan mablag'larni joylashtirish tartibi va yo'llari tushuniladi. Tijorat banklariga qo'llanilsa – bu naqd pullar, investitsiyalar, ssudalar va boshqa aktivlarga taqsimlashdir. Mablag'larni joylashtirishda asosiy diqqat qimmatli qog'ozlarga, investitsiyalar va ssuda operatsiyalariga qaratiladi. Mablag'larning aniq echimi shunday aktivlarni «sotib olish» kerakki, u bankka eng ko'p daromad olib kelsin. Biroq, tijorat banklarida fondlarni boshqarish qator omillar orqali qiyinlashmoqda.

Bank tomonidan jalb qilingan mablag'larning ko'pchilik qismi mijozlarning birinchi talabi bilan to'lanishi kerak yoki ogohlantirish muddati juda qisqa bo'ladi. Shuning uchun bankni oqilona boshqarishni birinchi darajali shartlaridan biri bu jamg'armachilar talablarini qondirish xususiyatini ta'minlash hisoblanadi. Ikkinchi shart – bank mijozlarining kreditga bo'lgan talabini qondira oladigan etarli mablag'larga ega bo'lish. Bunday kredit bera olish bank tijorat faoliyatining asosiy turidir. Mijozlarning kreditga bo'lgan talablarini qondira olmaslik bank tomonidan foydali operatsiyalarni yo'qotishiga, pirovardida esa sinish ehtimoliga olib keladi.

Banklarning mamlakatning asosiy pul massasini etkazib beruvchi sifatidagi roli ularga jamiyat oldida katta mas'uliyat yuklaydi. Jamiyatning bank sistemasining to'lovga layoqatliligi, likvidliligi va barqarorligi to'g'risida ishonchsizlikka sababi bo'lmasligi kerak, jamg'armachilar esa istalgan bank ishonchli ekanligiga imoni komil bo'lishi kerak, Bank jamg'armachilari va uning aktsiya ushlovchilari maqsadlarini bir-biriga taqqoslab bo'lmaydi. Shuning uchun bank o'z mablag'larini joylashtirayotganida hal etadigan asosiy masalalardan biri bu likvidlilik va foydalilik o'rtasidagi munosabatdir. Bir tomondan bank boshqaruv mablag'larni qimmatli qog'ozlarga joylashtirish orqali yuqori daromad olishga ko'z tutayotgan aktsiyadorlarning bosimini his etsa, ikkinchi tomondan bank boshqaruvi bunday faoliyat bank likvidliligini sezilarli darajada yomonlashtirishini, bu esa

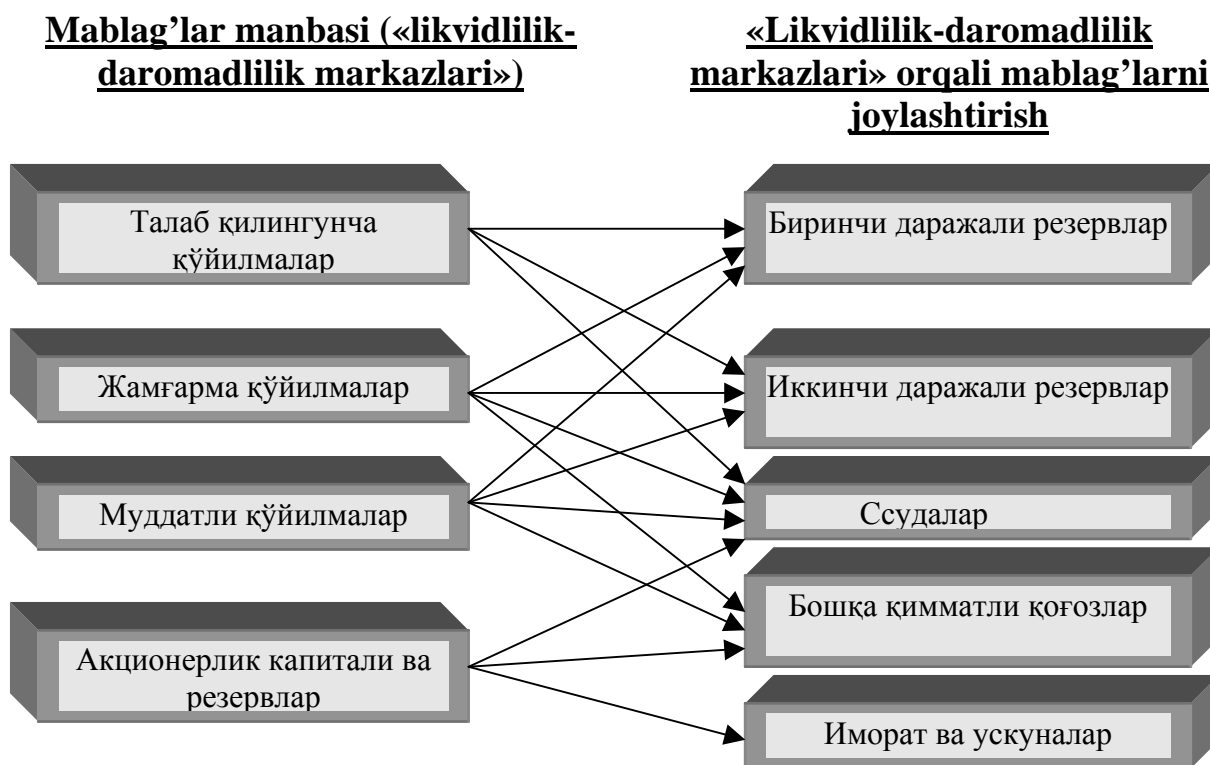
jamg'armachilarga o'z mablag'larini ololmasligini va eski mijozlarning kreditga bo'lgan talabini qondira ololmasligini aniq biladi.

Bank mablag'larini turli aktivlarga joylashtirish yuqori likvidlilik darajasini ushlab turish va ma'lum yuqori daromad olish ehtiyojini belgilab beruvchi mavjud qonun va tartibga soluvchi aktlardan kelib chiqadi. «Likvidlik -daromadlilik» dillemmasini echishga urinishlari aktivlarni boshqarishda 3 usulni keltirib chiqardi. Bu metodlardan birortasini ham etuk deb hisoblab bo'lmaydi, chunki ularning har birining diqqatga sazovor va kamchilik tomonlari mavjud. Har bir metodda alohida tijorat banking aniq muammolarini echish uchun qo'llash mumkin bo'lgan elementlar mavjud. Qo'llanish nuqtai-nazaridan sodda bo'lgan metod – bu umumiy fond mablag'lari metodidir. (pool-of-funds approach). Bu metodni ko'pgina banklar mablag'lar ko'p bo'lgan davrda qo'llaydilar. Tijorat bank boshqaruvchisi joylashtirilishi uchun javobgar bo'lgan mablag'lar turli manbalardan: talab qilib olinguncha qo'yilmalar, jamg'arma, muddatli qo'yilmalar, shuningdek bank o'z kapitalidan kelib tushadi. Ko'rib chiqilayotgan metod asosida bu resurslarni birlashtirish g'oyasi yotadi. So'ngra mablag'lar to'plami mos hisoblangan aktivlar turlari (ssudalar, davlat qimmatli qog'ozlari, kassadagi naqd pul va hokazo) o'rtasida taqsimlanadi. Umumiy fond mablag'lari metodida ma'lum aktiv operatsiyani amalga oshirishda mablag'lar qaysi manbadan kelib tushganligi ahamiyat kasb etmaydi, agarda ularning joylashtirilishi bank o'z oldiga qo'ygan maqsadlarga erishishga yordam bersa. Bu metod sxematik ravishda 1-rasmda ko'rsatilgan.

Bu metod bank boshqaruvidan likvidlilik va daromadlilik printsiplarini teng amal qilishini talab etadi. Shuning uchun mablag'lar shu printsipga mos keladigan aktiv operatsiyalar turlariga joylashtiriladi.

bo'yicha, bu kamchilik Amerika tijorat banklarining foyda normasi qisqarishining o'sib borishiga sabab bo'ldi.

Bu vaqt ichida talab qilinguncha qo'yilmalarga nisbatan kamroq likvidlilikni talab etuvchi muddatli va jamg'arma qo'yilmalar yuqori templar bilan o'sib bordi. Aktivlarni taqsimlash metodi umumiy fond mablag'lari metodi kamchiligini engish imkonini berdi. Bu metod bankka zarur bo'lgan likvid mablag'lar miqdori fondlarni jalb qilish manbalariga bog'liqligini belgilab berdi. Sxematik ravishda bu 2-rasmda ko'rsatilgan.

2-rasm. Aktivlarni taqsimlash modeli yordamida aktivlarni boshqarish.

Bu metod orqali mablag'lar manbalarini majburiy rezervlar va ularning aylanish tezligi normalariga mos chegaralashga harakat qilinadi. Bu metodning asosiy ustun tarafi bu likvid mablag'lar va ssudalar hamda investitsiyalarga qo'shimcha mablag'lar qo'yish qismining qisqartirilishi va bu natijada foyda normasining ko'tarilishiga olib kelishidir. Aktivlarni taqsimlash metodi-ning tarafdorlari foyda normasining oshishi oshiqcha likvid aktivlarni bartaraf etish hisobiga amalga oshiriladi.

Lekin, bu metod ham uning samaradorligini pasayishiga olib keladigan kamchiliklarga ega. Uning kamchiliklaridan biri, bu metod mablag'lar manbalari ularni qaysi yo'lda qo'llashdan qat'iy nazar mstaqil deb taxminlaydi, amalda esa bunday emas. Masalan, bankir amaliyotchilar ishchan firmalardan ko'p qo'yilma jalb qilishga harakat qiladilar. Chunki, bu firmalar odatda shu bankdan qarz oladilar. Bundan shu kelib chiqadiki, yangi qo'yilmalarni jalb qilish bilan birgalikda bank yangi qo'yilmachilar tomonidan bo'lgan kredit zayavkalarining bir qismini

qoniqtirish majburiyatini oladi. Bu esa, yangi qo'yilmalarning bir qismi shu qo'yilma egalarini kreditlash uchun yo'naltirilishi kerakligini anglatadi.

Ko'rib chiqilgan 2 metod bir muncha soddalashtirilgandir. Ularning qaror qabul qilishda asos bo'lib xizmat qiluvchi normativ yo'riqnomalar kompleksi sifatida emas, balki aktivlarni boshqarish bilan bog'liq muammolarni echish usullarini aniqlashda bank boshqaruviga yordam beruvchi umumiy sxema chegarasida qarash kerak. Ko'rib chiqilgan 2 metod aktiv va passivlar turli moddalari o'rtasidagi bog'liqlikni analiz qilishning ilmiy boshqarish sodda usullariga to'g'ri keladi.

Boshqarish va tahlil qilishning 3 usuli ilmiy metod, shuningdek EHMni qo'llash bilan bog'liq. Bu metod nisbatan murakkab matematik metodlar va EHM orqali boshqarish muammolariga yondashishni kasb etadi.

Endi tijorat bankini aktivlari va passivlarini aniq misolda ko'rib chiqamiz.

Tijorat banklari aktivlarini 4 kategoriyaga bo'lish mumkin: kassadagi naqd pul va unga tenglashtirilgan mablag'lar, qimmatli qog'ozlarga investitsiyalar; ssudalar, imorat va uskunalar. Buni 1-jadvaldan ko'rishimiz mumkin.

Aksionerlik tijorat banki aktivlari tarkibi.

(01.01.2000 yil.mln. AQSh dollarida)

Aktivlar moddasi	Summa	Umumiy aktivga nisbatan, % da
Kassa va unga tenglashtirilgan mablag'lar	628	17,4
O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidagi rezerv mablag'lar	326	8,9
Banklararo operatsiyalar	456	12,6
Ssuda va zayomlar	1884	51,9
Ko'chmas mulk va asosiy vositalar	210	5,8
Boshqa aktivlar	125	3,4
Jami aktivlar	3629	100

Yuqorida keltirilgan jadvaldan ko'rinib turibdiki, bank balansining aktivida asosiy o'rinni berilgan ssuda va zayomlar egallab turibdi (51,9 %). Chunki, bankning asosiy daromad manbai shu modda hisoblanadi. Keyingi o'rinda esa, likvidlik nuqtai nazaridan eng likvid hisoblangan aktiv moddasi: «Kassa va unga tenglashtirilgan mablag'lar» (17,4 %) turibdi va hokazo.

Agar, aktivlar tarkibini bank faoliyatidagi asosiy turlari bo'yicha guruhlashtirsak, u holda quyidagi xulosalar chiqarish mumkin:

Bank aktivlar operatsiyalarida asosiy o'rinni kredit operatsiyalari egallaydi. Ularning ulushi 19,9% dan 83,25% gacha tashkil etadi.

Bank aktivlarida ikkinchi o'rinni qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar egallaydi (2,15% dan 23,87% gacha)

Uchinchi o'rinda – kassa aktivlari (0,2% dan 12,94% gacha)

Boshqa aktivlar ulushi hisob-kitob xususiyatlaridan kelib chiqib bank operatsiyalarida juda ham keng spektrni egallaydi (2% dan 78% gacha).

Endi tijorat banklarini passiv operatsiyalarini ko'rib chiqamiz. Passiv operatsiyalar tijorat banklari uchun muhim rol o'ynaydilar. Ular yordamidagina banklar pul bozorlarida kredit resurslariga ega bo'ladilar:

Tijorat banklari passiv operatsiyalarining asosan to'rtta shakli mavjud:

1. Qimmatbaho qog'ozlarni muomalaga chiqarish yo'li bilan resurslarni yig'ish;
2. Foyda hisobidan har xil fondlar tashkil qilish yoki fondlar summasini oshirish;
3. Boshqa kreditorlarning mablag'larini jalb qilish;
4. Depozit operatsiyalarni amalga oshirish.

Tijorat banklarining resurslari bankning o'z mablag'lari, jalb qilingan mablag'lari va emitentlashgan mablag'lar hisobidan shakllanadi. Yuqorida keltirilgan passiv operatsiyalarning birinchi va ikkinchi shakllarida banklarning o'z mablag'lari yuzaga keladi.

Banklarning o'z mablag'lariga bankning ustav kapitali, rezerv kapitali, maxsus fondlar, moddiy rag'batlantirish fondi, boshqa har xil tashkil qilingan fondlar va

taqsimlanmagan foydasi kiradi. Bankning ustav kapitali summasi bank ustavida ko'rsatiladi va bank ishini boshlashning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi. Banklarni tashkil qilishning shakllariga qarab bankning ustav kapitali ham har xil tashkil topadi. Agar, bank aktsiyadorlik jamiyati tariqasida tashkil qilinadigan bo'lsa, ustav kapitali yoki fondi aktsiyalar chiqarish va joylashtirish yo'li orqali tashkil topadi. Banklarning ustav kapitali summasi qonun yo'li bilan chegaralanmaydi.

Jalb qilingan mablag'lar tijorat banklarining kredit resurslarining asosiy qismini tashkil etadi. Ularning asosiysi talab qilib olinguncha depozitlar, muddatli va jamg'arma qo'yilmalarga bo'linuvchi depozitlardir.

Muddatli depozit schyotlar qat'iy o'rnatgan muddatga ega bo'lib, u bo'yicha egalariga o'rnatilgan foiz to'lanadi. Muddatli depozit schyotlarida saqlanuvchi pul mablag'lariga talab qilinguncha depozitlarga nisbatan majburiy rezervlarga pastroq norma belgilanadi. Mijozlar uchun muddatli depozit schyotlarining yaxshi tomoni ular bo'yicha yuqori foiz olinishidir, bank uchun esa – likvidlilikni kam rezerv bilan ushlab turish mumkinligi. Muddatli depozitlarning mijozlar uchun kamchiligi, uning past likvidlilik va muddatli depozit schyotlaridagi mablag'larni hisob-kitob va joriy to'lovlarga ishlatib bo'lmasligidir. Talab qilib olinguncha depozitlar schyotlarida saqlanuvchi mablag'lar xarakteridan kelib chiqib tasniflanadi: turli mulk shaklidagi korxonalar va tashkilotlarning hisob-kitob, joriy, byudjet schyotlaridagi mablag'lar; turli fondlarni saqlash bo'yicha maxsus schyotlardagi mablag'lar, kapital qo'yilmalar uchun mo'ljallangan korxonalarining o'z mablag'lari; boshqa banklar bilan hisoblashish bo'yicha korrespondentlik schyotlaridagi mablag'lar, mahalliy byudjet mablag'lari.

Jamg'arma qo'yilmalar ularning hisoblash xususiyatlaridan kelib chiqib quyidagilarga bo'linadi: muddatli, qo'shimcha qo'yish bilan muddatli, yutuqli, pul buyum yutuqli; shartli; jamg'arma sertifikatlar va boshqalar.

Endi tijorat bankining passivi tarkibini ko'rib chiqamiz.

Aktsionerlik tijorat banking passivi tarkibi.

(01.01.2000 yil. mln. AQSh dollarida)

Majburiyatlar va aktsionerlik kapitali	Summa	Umumiy passivga nisbatan, % da
Davlat va O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki depozitlari	965	26,6
Mijozlar depozitlari	623	17,2
Banklar va boshqa kredit muassasalari depozitlari	342	9,4
Davlatlararo kreditlar	1075	29,6
Boshqa majburiyatlar	53	1,5
Aktsiyadorlik kapitali	3058	84,3
Nominal aktsiyadorlik kapitali	364	10,0
Qo'shimcha kapital	20	0,5
Taqsimlanmagan foyda	187	5,2
Jami aktsionerlik kapitali	571	15,7
Jami majburiyatlar va aktsionerlik kapitali	3629	100,0

Yuqorida keltirilgan (2-jadvalga qarang) tijorat banking passivlari strukturasi davlat va O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki depozitlari asosiy o'rinni egallab turibdi (26,6 %). Ikkinchi va uchinchi o'rinlarda esa mos ravishda davlatlararo kreditlar (29,6 %) va mijozlar depozitlari (17,2 %) egallab turibdi va hokazo.

Bank aktivlarining qiymatini to'g'ri hisoblash va ulardan keladigan daromadlarni to'g'ri hisob-kitob qilib rejalashtirish bank faoliyatining samaradorligiga olib kelishi mumkin.

Hozirgi kunga kelib banklar mablag'larni shakllantirish va daromadni ortishining yangi manbalariga murojaat qilmoqdalar, ya'ni aktivlarni sek'yuritizatsiyalash va kafolatli kredit xatlarini chiqarishdir. Banklar bunday daromad va rezervlar manbalariga asosan ular banklar faoliyatini tartibga solish va jahon moliya bozoridagi investorlar muomalasini o'zgartirishga yordam berganligi uchun murojaat qiladilar. Bunday tartibga solishning yangi normalari uzoq muddatli kapitalining pozitsiyasini mustahkamlashni talab etadi. Ko'pgina bankirlar shuni angladilarki, «kapital-aktivlar» munosabatini samarali yaxshilash vositasi bo'lib balansdan tashqari aktivlarni sotish hamda aktivlarni qimmatli qog'ozlar chiqarish orqali paketlashtirish va aktivlarni o'zini rezervda saqlash hisoblanadi.

Qo'yidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering.

Tijorat bank likvidligi	Yuqori riskli aktivlar
Tijorat bank to'lovga layoqatliligi	Minimal riskli aktivlar
Bank aktivlari	Risk
Bank passivlari	Bank riski
Bank foydasi	Daromad keltiruvchi
Bank likvid mablag'lari	aktivlar
Likvidlilik omillari	Daromad keltirmaydigan
Nolikvid aktivlar	aktivlar
Riskli aktivlar	Kredit bahosi
	Kredit stavkasi

O'z bilimini tekshirish bo'yicha savollar

1. Tijorat banklarining likvidlilik deganda nimani tushunasiz va u qanday ataladi?
2. Tijorat banklari to'lovga layoqatliligi va uning ko'rsatkichlari.
3. Tijorat bankining to'lovga layoqatliligi qanday aniqlanadi?
4. Daromad keltiruvchi va daromad keltirmaydigan daromadlar va ularni ta'riflang.
5. Banklarning likvidlilik darajasi qanday aniqlanadi?
6. Tijorat banklar likvidlilik va to'lovga layoqatliligiga ta'sir qiluvchi omillar.
7. Tijorat banklarining aktivlari va ularning risklilik darajasi.
8. Tijorat banklarining daromadlarini sanang.
9. Tijorat banklarining xarajatlarini keltiring.
10. Tijorat banklarining daromadlarini oshirish imkoniyatlari.

III-BO'LIM. TIJORAT BANKLARINING OPERATSIYALARI VA XIZMATLARI

VIII-BOB. TIJORAT BANKLARINING PASSIV VA AKTIV OPERATSIYALARI

1-§. Tijorat banklarining passiv va aktiv operatsiyalari

Passivlar va aktivlar bo'yicha majburiyatlarni boshqarish bankning muhim vazifasi bo'lib hisoblanadi. Zaxiralarni jalb qilish yoki ularni joylashtirish – operatsiyalarning har ikkalasi ham bank uchun muhim. Chunki bular o'zaro bog'liq. o'zaro shartlangan ikkita jarayondir. Ularni ratsional tashkil qilish yuqori natijalarga erishish imkonini beradi.

Odatda, bank resurslarini shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar banklarning passiv operatsiyalari deyiladi. Passiv operatsiyalar yordamida tijorat banklarining passiv va aktiv – passiv schetidagi pul mablag'larining salmog'i oshib boradi. Banklarning passiv operatsiyalari ularning faoliyatini tashkil qilishda katta rol o'ynaydi. Passiv operatsiyalar yordamida tijorat banklari kreditlash uchun zarur bo'lgan kredit resurslarini tashkil qiladi.

Tijorat banklari passiv operatsiyalarining asosan to'rtta shakli mavjud:

1. Tijorat banklari qimmatbaho qog'ozlarini muomalaga chiqarish yo'li bilan resurslar yig'ish;
2. Bank foydasi hisobidan har xil fondlar tashkil qilish yoki fondlar summasini oshirish;
3. Boshqa kreditorlarning mablag'larini jalb qilish;
4. Depozit operatsiyalarini amalga oshirish.

Tijorat banklarining resurslari bankning o'z mablag'lari, jalb qilingan va emitentlashgan mablag'lar hisobidan shakllanadi.

Yuqorida keltirilgan passiv operatsiyalarning birinchi va ikkinchi shakllarida banklarning o'z mablag'lari yuzaga keladi va qolgan oxirgi ikki shaklida kredit resurslarning ikkinchi qismi jalb qilingan resurslar yuzaga keladi.

Banklarning o'z mablag'lariga – bankning ustav kapitali, rezerv kapitali, maxsus fondlar, moddiy rag'batlantirish fondi, boshqa har xil tashkil qilingan fondlar va taqsimlanmagan foydasi kiradi. Amaliyotda bank passivlarining 20 foiziga yaqini banklarning o'z mablag'lariga to'g'ri keladi.

Banklarning o'z mablag'lari ichida asosiy o'rinni bankning o'z kapitali egallaydi. Bankning o'z kapitali tarkibiga biz yuqorida keltirib o'tgan kapitalning bir qismi, ya'ni ustav kapital, risklarni qoplash uchun tashkil qilingan rezerv fond, taqsimlanmagan foyda kiradi. Banklarning o'z kapitali bank kreditorlarining manfaatini himoya qilish, bank faoliyatining barqarorligini ta'minlash, bank faoliyatini boshqarish kabi funktsiyalarni bajaradi.

Bankning ustav kapitali summasi bank ustavida ko'rsatiladi va bank ishini boshlashning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi. Banklarni tashkil qilishning shakllariga qarab bankning ustav kapitali ham har xil tashkil topadi. O'zbekiston

Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to’g’risida”gi qonunning 9-moddasida “Bankni ustav fondi bank muassislari va aktsiyadorlari to’lagan pul mablag’laridan tashkil topadi” deb ko’rsatilgan. Shundan kelib chiqqan holda agar bank aktsiyadorlik jamiyati tariqasida tashkil qilinadigan bo’lsa, ustav kapitali yoki fondi aktsiyalar chiqarish va joylashtirish orqali tashkil topadi. Banklarning ustav kapitali summasi qonun yo’li bilan chegaralanmaydi. Banklarning barqaror faoliyatini ta’minlash maqsadida uning minimal miqdori belgilab beriladi.

Bankning ustav kapitali uning balansining passivida ko’rsatiladi. Ustav kapitali summasining oshirilishi bank aktsiyadorlari umumiy majlisida hal qilinadi.

Banklarning ustav kapitali ularning majburiyatlarini bajarishning asosi bo’lib xizmat qiladi. Bank kreditlari hisobidan banklarning ustav kapitalini tashkil qilish mumkin emas. Ustav kapitalini tashkil qilishda chetdan boshqa pul mablag’larini jalb qilish xam mumkin emas. Banklar tashkil qilinganda ustav kapitalining tarkibi moddiy mablag’lardan va pul mablag’laridan tashkil topadi. Bank faoliyatining boshlang’ich bosqichlarida bankning o’z mablag’lari hisobidan birinchi navbatdagi bank xarajatlari (er, bino, asbob-uskuna, ish haqi) qoplanadi. Banklarning o’z mablag’lari uzoq muddatli aktivlarga qo’yilmalar qilishning asosiy manbasi hisoblanadi.

Odatda Markaziy bank tijorat banklari uchun banklarning o’z mablag’lari bilan chetdan jalb qilingan resurslar o’rtasidagi chegarani belgilab berishi mumkin.

Banklarning aktsiyadorlik kapitali quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topishi mumkin. Bular: a) o’z aktsiyadorlik kapitali, bu kapital oddiy va imtiyozli aktsiyalar chiqarish va sotish hisobidan, taqsimlanmagan foyda hisobidan yuzaga keladi; b) har xil ko’zda tutilmagan xarajatlarni va to’lanmagan qarzlarni qoplash uchun tashkil qilingan rezervlar; v) bankning uzoq muddatli majburiyatlari (uzoq muddatli veksel va obligatsiyalar) bo’lishi mumkin.

Banklarning rezerv kapitali yoki rezerv fondi foydadan ajratmalar hisobiga hosil bo’ladi va u ko’zda tutilmagan zararlar hamda qimmatli qog’ozlar kursining tushishi natijasidagi yo’qotishlarni qoplash uchun mo’ljallangan.

Taqsimlanmagan foyda – rezerv fondiga ajratmalar va dividendlar to’langanidan so’ng qoladigan foydaning bir qismidir.

Banklarning o’z mablag’lari tijorat banklari faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Bank ustav kapitali miqdorining o’zgarishi ustav kapitali miqdorining oshirilishi yoki kamaytirilishi shakllarida amalga oshirilishi mumkin. Bank ustav kapitali miqdorining oshirilishi qo’shimcha aktsiyalarni joylashtirish yoki aktsiyalar nominal qiymatini oshirish yo’li bilan amalga oshirilishi mumkin. Aktsiyalarning nominal qiymatini oshirish yo’li bilan bank ustav kapitalini oshirish quyidagi usullar bilan amalga oshirilishi mumkin:

*moliyaviy yil yakuni bo’yicha ko’rilgan foydaning bir qismini yoki hammasini aktsiyalar nominal qiymatini oshirishga yo’naltirish;

*aktsiyadorlar tomonidan aktsiyalar nominal qiymati oshirilgan qismining to’lanishi;

*moliyaviy yil ya'kuni bo'yicha ko'rsatilgan bank foydasini aktsiyalar nominal qiymatini oshirishga yo'naltirish va aktsiyadorlar tomonidan aktsiyalar oshirilgan nominal qiymatining etishmaydigan qismining to'lanishi.

Aktsiyalar chiqarish yoki ularning nominal qiymatini oshirish yo'li bilan bankning ustav kapitalini ko'paytirish Markaziy bankning litsenziyalash departamenti ro'xsati bilan amalga oshiriladi.

Bankning o'z kapitali hissasining kamayishi ba'zi hollarda banklarning sinishiga olib keladi.

AQShda kattaligi bo'yicha yigirmanchi o'rinda turuvchi "Franklin neshnl bank"ni sinishining sabablaridan biri – bankning o'z kapitali hissasining bank balansida keskin qisqarishi bo'lgan. Xuddi shu sabab, 1979 yil aktivida 250 mln. AQSh dollari va 44 ming omonatchisiga ega bo'lgan AQShdagi "Dnuverz neshnl benk of Chikago" bankining sinishining asosi hisoblanadi.

Iqtisodiy yoki bank inqirozlari davrida passivlar va ularni joylashtirish sohasida etarli darajada o'ylab chiqilmagan siyosat banklarning sinishiga olib keladi.

1980 yillarning ikkinchi yarmida AQShda banklarning bankrotlik soni o'sdi. 1984 yilda AQShda birinchi o'nlikda turuvchi yirik banklardan biri bo'lgan "Kontinental Illinoys" bankining sinish holatining, xukumatning maxsus dasturi orqali oldi olindi.

Federal rezerv sistema bo'lgan AQSh Markaziy banki o'z ixtiyoriga olgan bir necha milliard AQSh dollarini muvofiqlashtiribgina qolmay, balki depozitlarni sug'urtalash Federal uyushmasi va AQSh Moliya ministrligi bilan birga bank to'lash qobiliyatini mustaxkamlash sohasida kafil sifatida chiqdi.

Tijorat banklari sinishlarining eng ko'pi 1988 yilga to'g'ri kelgan. Iqtisodiy ko'tarilish tufayli AQSh da tijorat banklari sinishing soni o'zining avvalgi holiga tushgan. Shunga ko'ra 1994 yilda faqatgina 13 ta tijorat banklari singan.

Shu bilan birga, muammoli, ya'ni moliyaviy holati beqaror bo'lgan banklar soni yuqoriligicha qolmoqda.

Jalb qilingan mablag'lar tijorat banklari kredit resurslarining asosiy qismini tashkil etadi. Bular depozitlar, shuningdek, kontokorrent va korrespondent hisob varag'idagi mablag'lardir.

Ularning asosiysi talab qilib olinadigan qo'yilmalarga, muddatli hamda jamg'arma qo'yilmalarga bo'linuvchi depozitlardir.

Talab qilib olinadigan qo'yilmalar, shuningdek, joriy hisobvarag'idan mablag'lar omonatchilarning birinchi talablari bilan olinadi. Joriy hisob varag'ining egasi bankdan chek daftarchasini oladi. Bunda u pul olish bilan birga iqtisodiy munosabatlar vakillari bo'lgan korxonalar, tashkilot, muassasalar hisob-kitob operatsiyalarini olib borishi mumkin.

Muddatli omonatlar – mijoz tomonidan bankka ma'lum muddatga qo'yiladigan qo'yilmalar bo'lib, ular orqali mijozlarga bank tomonidan yuqori foizlar to'lanadi. Bankda foiz stavkalari qo'yilmaning muddati va miqdoriga bog'liq bo'ladi.

Muddatli qo'yilmalarning turlaridan biri – mablag'larni jalb qilishning aniq qayd etilgan vaqtga mo'ljallangan depozit sertifikatlari hisoblanadi. Ularni muomalaga 1961 yilda birinchi bo'lib «Fers neshnl siti benk» kiritgan. Hisob varag'i

egalariga, ularning nomlari yozilgan, to'lash muddati va foiz darajasi ko'rsatilgan maxsus guvohnomalar berilgan.

Banklarning qimmatli qog'ozlar bilan, faktoring, lizing va boshqa operatsiyalar bilan shug'ullanishi bank resurslarining tarkibi nafaqat pul mablag'laridan, balki tovar-moddiy boyliklaridan va qimmatli qog'ozlardan tashkil topishiga olib keldi. Jalb qilingan mablag'lar bankning real va salohiyatli yoki balansdan tashqari majburiyatlarini tashkil qiladi. Real majburiyatlar bank balansida talab qilingunga qadar depozitlar, muddatli depozitlar, jalb qilingan banklararo kreditlar sifatida aks ettirilsa, balansdan tashqari majburiyatlar bank tomonidan beriladigan kafolatlar, mijozlarga ochilgan kredit liniyalarda namoyon bo'ladi. Majburiyatlarni bajarish manbasi bo'lib g'aznadagi mablag'lar, vakillik hisob varag'idagi qoldiqlar, likvid aktivlar, banklararo bozor yoki Markaziy bankdan olingan kreditlar xizmat qiladi. Bank resurslari nafaqat kredit berish uchun, balki bankning boshqa aktiv va vositachilik operatsiyalarini bajarish uchun ishlatiladi. Sertifikatda ko'rsatilgan qo'yilma muddati tugagandan so'ng uning egasi qo'yilma summasini va kelishilgan foizlarni olish huquqiga ega bo'ladi.

Bank resurslari tarkibida aholining omonat qo'yilmalari muhim rol tutadi. Ular to'liq summada yoki bo'lib-bo'lib qo'yiladi va berilishi mumkin. Omonatchi va bank o'rtasidagi mablag' qo'yish bilan bog'liq munosabat omonat daftarchasini berish bilan tasdiqlanadi. Banklar to'lovchilik asosida turli xil maqsadli qo'yilmalarni, muddatli yoki talab qilish hamda olish mumkin bo'lgan jamg'armalarni qabul qiladilar. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda bu qo'yilmalar oddiy fuqarolar orasida keng qo'llaniladi. Ular bank uchun qimmatga tushsada, ularning kredit potentsialini mustaxkamlash manbasi hisoblanadi.

Banklar uchun muddatli qo'yilmalar juda qulaydir.

Bank resurslarining muhim manbasi – banklararo kreditlardir, ya'ni boshqa banklardan olinadigan ssudalar.

Agar mijozning hisob-kitob varag'i yopilib, kontokorrent hisob varag'i ochiladigan bo'lsa, uning o'z mablag'lari va chetdan jalb qilingan mablag'lar hisobi shu hisob varag'ida olib boriladi.

Kontokorrent – bank va mijoz o'rsatidagi hamma hisob-kitob va kredit operatsiyalarini amalga oshiruvchi yagona hisob varag'idir. Alohida davrlarda bu hisob varag'i passiv bo'ladi, boshqa hollarda esa aktiv bo'lishi mumkin. Mijozda mablag' bo'lganida bu hisob varag'i passiv bo'ladi, bu mablag'lar yo'qligi tufayli mijoz bankka to'lov topshiriqnomasini ko'rsatganda yoki chek yozib berganda u aktiv bo'ladi. Ham debet, xam kredit bo'yicha kontokorrent hisob varaqlarida foiz hisoblanadi.

Kontokorrent hisob varag'i bo'yicha kredit tijorat veksellari ta'minoti bo'yicha yoki ta'minlanmagan ssuda shaklida berildai. Kontokorrent hisob varag'i bo'yicha debetga foizlarni hisoblash faqatgina mijoz va bank orasidagi bitimda ko'rsatilgan kredit limiti chegarasida amalga oshishi mumkin. Ba'zi hollarda bankning chetdan jalb qilingan mablag'larning bir qismini bankning emitentlashgan mablag'lari deb ham yuritiladi.

Bankning emitentlashgan mablag'lari. Banklar mijozlar mablag'laridan etarli darajada uzoqroq foydalanishni amalga oshirishdan manfaatdordirlar. Shu

sababli banklar obligatsiya qarzlari, bank veksellari va boshqalarni chiqarish yo'li bilan o'z resurslarining miqdorini ko'paytirib boradilar.

Obligatsiya qarzlari obligatsiyalar ko'rinishida emitentlashadi.

Hozirgi davrda chet el amaliyotida ikki valyutali obligatsiyalar uchraydi. Bu obligatsiyalar bo'yicha daromadlar obligatsiya egasi ixtiyoriga ko'ra milliy valyuta yoki AQSh dollarida yoki boshqa chet el valyutasida to'lanishi mumkin.

Bank tomonidan emitentlashgan qimmatli qog'ozlarning turlaridan biri «suzuvchi foiz stavkali» qimmatli qog'ozlardir. Masalan, AQSh da 1970 yillar o'rtalarida ikkita yirik tijorat banklari –«Sitibank» va «Cheyz Manxetten Benk» holding kompaniyalari orqali «suzuvchi foiz stavkali» qimmatli qog'ozlar chiqardilar. Bu qo'yilmalar bo'yicha foizlar 3 oylik xazina veksellariga nisbatan bir foiz yuqori to'lanadi.

Banklar mijozlarning xohishiga qarab bir yilda ikki marta ularni to'lash majburiyatini o'z zimmlariga oladilar. Buning uchun mijoz ko'rsatilgan muddatdan bir hafta oldin mablag'larni olishi to'g'risida bankka xabar berishi shart. Bank passivlarida 90-yillar davomida bankning o'z mablag'lari miqdorining qisqarishi davom etdi va xorijiy mamlakatlar kabi bizning banklarimizda ham jalb qilingan resurslar salmog'i oshib bormoqda. Yangi resurslarni jalb qilishda yirik va mayda banklar foydasiga nomutanosibliklar ko'payish holatlarini ham ko'rish mumkin.

Amaliyotda yirik tijorat banklarining resurs-depozit bazasi mayda xususiy banklarga nisbatan ancha barqaror va mustahkam bo'ladi va ularning depozit operatsiyalari passivlarining 90 foizidan ortig'ini yuzaga keltirishga zamin yaratadi. Kichik xususiy banklarda ularning iqtisodiyotda tutgan o'rni, faoliyatining barqarorligiga qarab depozitlar salmog'i u yoki bu tomonga o'zgarishi mumkin. Amaliyotda tijorat banklarining passivlari ichida depozitlar hajmi oxirgi yilda nisbatan kamaygan bo'lsada salmoqli o'rniga ega ekanligini ta'kidlash mumkin.

Depozitlar ichida asosiy o'rinni jamg'arma depozitlar egallaydi, bankning barqaror resurs bazasini ta'minlashi mumkin bo'lgan muddatli depozitlar hajmi ba'zi bir tijorat banklarida kamayib borganligini ko'rishimiz mumkin.

Jalb qilingan mablag'larning yana bir turi – bank balansida turgan va ularni qayta sotib olish to'g'risidagi kelishuv asosida sotiladigan qimmatli qog'ozlar hisoblanadi.

2-§. Tijorat banklarining depozit va nodepozit operatsiyalari.

Tijorat banklari tomonidan jismoniy va yuridik shaxslarning pul mablag'larini bankga jalb qilish bilan bog'liq operatsiyalar depozit operatsiyalari deyiladi. Depozit operatsiyalari yordamida tijorat boylıklarining 90 foizdan ortiq passivlari tashkil qilinishi mumkin. Depozit operatsiyalarini tijorat banklari o'zlarining depozit siyosatları asosida olib boradilar. Tijorat bankining depozit siyosati uning kredit siyosati, foiz siyosati va boshqa faoliyat turlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, banklarning resurs bazasini mustahkamlash va uning barqarorligini ta'minlashga qaratilgandır. Depozit operatsiyalarini amalga oshirishda bu operatsiya turining ob'ekt va sub'ektini aniqlash lozim.

Depozit operatsiyalarning subektlari bo'lib bir tomondan tijorat banklari qatnashsa, ikkinchi tomondan:

- davlat korxonalar va tashkilotlari;
- moliya, sug'urta, investitsion va trust kompaniyalar;
- xususiy korxonalar va tashkilotlar;
- aksioner kompaniyalar;
- banklar va boshqa kredit muassasalari;
- qo'shma korxonalar, kooperativlar;
- jamoa tashkilotlari va fondlar;
- alohida jismoniy shaxslar yoki ularning birlashmalari qatnashadilar.

Depozit operatsiyalarining obekti bo'lib ehtiyojdan ortiqcha pul mablag'lari (qo'yilmalar) hisoblanadi. Depozit operatsiyalarini tashkil qilishning asosi bo'lib, balans likvidligi, mijozlarning moliyaviy ahvolidan barqarorligi hisoblanadi. Depozit operatsiyalari tijorat banklarining depozit siyosatini amalga oshirish orqali ta'minlanadi, ya'ni:

- depozit operatsiyalari bank daromadining oshirishga yoki kelajakda daromad olishga sharoit yaratishi kerak;
- bank balansining likvidligini saqlash maqsadida depozit siyosatini amalga oshirish kerak;
- depozit operatsiyalarini amalga oshirishda muddatli qo'yilmalarga e'tibor qaratish lozim;
- depozitlarni jalb qilish va ularni vaqtida qaytarib berish bilan bog'liq bank xizmatlarini rivojlantirish choralari ko'rish zarur va boshqalar.

Pul qo'yuvchilar toifasidan kelib chiqqan holda depozitlar quyidagilarga bo'linadi:

- yuridik shaxslar (korxonalar, tashkilotlar) qo'yilmalari;
- jismoniy shaxslar qo'yilmalari;

Mablag'larni olish shakliga ko'ra depozitlar quyidagilarga bo'linadi:

- muddatli depozit mablag'lar;
- talab qilib olingunga qadar depozit mablag'lar;
- aholining jamg'arma qo'yilmalari.

O'z navbatida bu guruhlar har biri turli belgilariga qarab tasniflanadi. Muddatli depozit mablag'lar ularning muddatidan kelib chiqib;

- 3 oy muddatgacha depozitlar;

- 3 oydan 6 oygacha depozitlar;
- 6 oydan 9 oygacha depozitlar;
- 9 oydan 12 oygacha depozitlar;
- 12 oydan yuqori bo'lgan depozit mablag'lariga tasniflanadi.

Biz 2-bo'limda bank depozitlarining turlarini keng ko'rib chiqqanligimiz bois bu paragrafda depozitlarning ko'payish jarayoniga e'tibor qaratmoqchimiz.

Banklar orasidagi resurslarni jalb qilish uchun raqobatli kurashda muhim vosita bo'lib turlicha foiz siyosati hisoblanadi, chunki qo'yilgan mablag'larga daromad olish mijozlarning qo'yilma qo'yishga undovchi muhim omil hisoblanadi. Depozit foiz stavkalari darajasini har bir tijorat banki O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki hisob stavkasi, pul bozori holati va o'zining depozit siyosatidan kelib chiqib, mustaqil ravishda belgilaydi. Depozit schetlarining alohida ko'rinishlari bo'yicha daromad hajmi qo'yilma muddati, summasi, hisobvarag'ini amal qilish xususiyati, xizmatlar hajmi va xarakteri va, nihoyat, mijozning qo'yilma shartnomasi shartlariga amal qilishiga bog'liq.

Talab qilinguncha bo'lgan depozitlar bo'yicha hisobvaraqaolari egalari tomonidan joriy operatsiyalarni amalga oshirish uchun ishlatiladi va ular qoldiqning nomuntazamligi bilan xarakterlanadi. Shuning uchun bunday schetlar guruhi daromadlik darajasi bilan ajralib turadi. Yuridik shaxslarga ochilgan talab qilinguncha hisobvaraqaalaridagi mablag'lar qoldig'i bo'yicha foizlar umuman to'lanmasligi mumkin. Bunday foyda, odatda, mijozlarni hisob kassa xizmatlari uchun to'lov mablag'larini talab qilinguncha hisobvaraqaalarda mablag'larni minimallashtirish va ortiqcha summalarni qo'yilmalarning daromadliroq shakllariga joylashtirishga undaydi.

Jismoniy shaxslar uchun ochilgan talab qilinguncha varaqaalar bo'yicha foizlar deyarli majburiy tartibda o'rnatiladi, ammo u bo'yicha daromad hamisha muddatli qo'yilmalarga qaraganda pastroq bo'ladi.

Muddatli qo'yilmalar bo'yicha foiz stavkasi hajmini o'rnatishdagi muhim omil bo'lib, mablag'lar joylashtirilgan muddat hisoblanadi.

Markaziy bank emissiya markazi sifatida makroiqtisodiy darajadagi pul aylanishi hamda bank tizimining likvidliligi nuqtai nazaridan tijorat banklarining ular tomonidan jalb qilingan mablag'lardan foydalanish imkoniyatlarini doimiy ravishda tartibga solib turadi.

Nazariy jihatdan zamonaviy bank tizimida naqd pulsiz aylanishlarning rivojlanishi natijasida dastlabki shakllantirilgan depozitlarni (dastlabki yoki real depozitlar Markaziy bank tomonidan chiqarilgan naqd pullar asosida shakllanganlikni taqozo qiladi) cheklanmagan tarzda bir bankdan ikkinchi bankka o'tkazish, shu bilan birga, tijorat banklari tomonidan berilayotgan kreditlarni cheksiz oshirish imkoniyati mavjud. Xorijiy nazariyada bu jarayon depozit multiplikatsiyasi (ya'ni mablag'larning bir bankdan boshqasiga zanjirsimon shaklda o'tkazilishi) va kredit ekspansiyasi deb nom olgan.

Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan majburiy zaxira talablari bank tizimida depozit va kreditlarni oshirishning bevosita cheklovchisi bo'lib xizmat qiladi.

Multiplikatsiya jarayoni va uni majburiy zahira tomonidan cheklanishi quyidagi ko'rinishga ega.

Banklar	Depozit	Kredit (2-4)	Zahira (2*20/100)
Bank A	1000	800	200
Bank B	800	640	160
Bank V	640	512	128
Bank S	512	409,6	102,4
JAMI	5000	4000	1000

A bankdagi dastlabki depozit 1000 birlikning 20%i (200 birlik) majburiy zaxira sifatida Markaziy bankka o'tkazilgandan keyin tijorat bankining kredit berish imkoniyati 800 birlikni tashkil qiladi. Bu kredit mijozga berilgandan keyin boshqa bankda depozitga aylanishi mumkin. Masalan, ushbu berilgan kredit summasi B bankining mijoz bo'lgan mahsulot etkazib beruvchining hisobvarag'iga sotuvdan tushum shaklida kelib tushadi. A bankning krediti B bankda depozitni vujudga keltiradi. B bank bu depozitdan kredit beradigan bo'lsa, majburiy zahirani hisobga olgan holda (800*20/100) uning miqdori 640 (800-160) birlikka teng bo'ladi. Ushbu jarayonni oxirigacha (ya'ni depozit va kreditlarning to'liq ishlatilishigacha) tasavvur qiladigan bo'lsak, 1000 birlikda shakllantirilgan dastlabki depozit miqdori, majburiy zahira darajasi 20% bo'lganda barcha banklar bo'yicha 5000 birlikkacha, 800 birlikka teng bo'lgan dastlabki kredit miqdori esa 4000 birlikka o'sishi mumkin.

Agar majburiy zaxira yo'q deb taxmin qilinsa nazariy jihatdan depozit multiplikatsiyasi va kredit ekspansiyasi cheksizlikka teng va teskarisi, majburiy zahira 100% bo'lgan taqdirda depozit multiplikatsiyasi 0ga teng bo'ladi.

Depozit (yoki kredit) multiplikatsiyasining maksimal miqdori yoki chegarasini hisoblash uchun quyidagi matematik formuladan foydalaniladi.

$$D = D_0 \frac{1}{R}$$

Bunda:

D – bank tizimida shakllantirilish mumkin bo'lgan depozitning maksimal miqdori;

D_0 – dastlabki depozit;

R – depozit birligiga teng keladigan likvidlilik zahirasi.

Yuqorida keltirgan misolimizda depozit multiplikatsiyasi koeffitsenti 5 yoki 5000 birlikka ($D=1000*(1/2)$), kredit multiplikatsiyasi koeffitsenti esa 4 yoki 4000 birlik ($Kq800*(1/0,2)$)ka teng.

Multiplikatsiya darajasi majburiy zahira darajasiga teskari mutanosib ravishda o'zgaradi, demak majburiy zahira darajasi oshsa, bank tizimining kredit salohiyati imkoniyatlari ham kamayadi.

Depozit multilikatsiyasi va kredit ekspansiyasi g'oyasi quyidagi iqtisodiy zaruriyatni keltirib chiqaradi: har qanday tijorat banki depozitlarni qabul qila turib, o'z mijozlari oldidagi majburiyatlarni bajarishlari uchun uning ma'lum bir qismini

likvidlilik zaxirasi sifatida saqlashlari lozim. Shu bois tijorat banklarining kredit berish salohiyati miqdori bank tomonidan jalb qilingan moliyaviy resurslar, majburiy zaxira va likvidlilik zaxirasi hajmiga bog'liq. Kredit potentsiali (salohiyati) miqdori (Ks)ni qisqacha holda quyidagi formula bilan ifodalash mumkin.

$$K_s = D - M_z - L_z$$

Bu erda:

D – jalb qilingan mablag'lar;

M_z – majburiy zaxira miqdori;

L_z – likvidlilikni ta'minlash bo'yicha zahiralar.

Shunday qilib tijorat banklarining kredit salohiyatiga:

- bankka jalb qilingan mablag'larning umumiy miqdori;
- Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan majburiy zaxira darajasi;
- Joriy likvidlilikni saqlash maqsadida tashkil qilingan zahira va undan foydalanish tartibi;
- Kredit salohiyati manbalarining tarkibi va barqarorligi;
- Bank majburiyatlarining tarkibi va umumiy miqdori kabi omillar ta'sir ko'rsatadi.

Tijorat banklarining nodepozit operatsiyalari deb, tijorat banklarining yirik pul bozorlaridan pul mablag'larini jalb qilish, qimmatli qog'ozlar, veksellarni, obligatsiyalar vositasini muomalaga qo'yish yo'li bilan mablag'larni jalb qilish sohasidagi operatsiyalariga aytiladi.

Jahon banki amaliyotida tijorat banklariga mablag'larni jalb qilishning keng tarqalgan nodepozit shakllari ham mavjud bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

- banklararo bozordan qarz olish;
- qimmatli qog'ozlarni qaytib sotib olish sharti bilan sotish;
- bank aktseptlarini sotish;
- tijorat qog'ozlarini chiqarish;
- evro-dollarlar bozoridan qarz olish;
- kapital notalar va obligatsiyalar chiqarish va boshqalar.

Odatda tijorat banklari faoliyatini rivojlantirishda resurslarning nodepozit manbalaridan ham foydalanishga katta e'tibor beriladi. Ular bozorda raqobatchilik asosida vositachilar (brokerlar) orqali sotib olinadi. Bu erda, birinchidan, mablag'larni sotib olish g'oyasi bankning o'ziga tegishli, ikkinchidan, bu g'oya bankning biror-bir mijoz bilan bog'liq emas. Nodepozit manbalardan asosan moliyaviy markazlarda joylashgan hamda moliya bozori mexanizmidan erkin foydalanish huquqiga ega bo'lgan yirik banklar keng foylanadilar. Nodepozit mablag'lar yirik miqdorda sotib olinadi.

Qo'yimalarga mablag'larni jalb qilish uchun tijorat banklari qo'shimcha ravishda chet el tajribasidan foydalanishi mumkin, xususan:

- aholi mablag'larini jalb qilish bo'yicha turli dasturlarni ishlab chiqish;
- mijozlar – pul qo'yuvchilarga turli-tuman, jumladan, nobank xizmatlarni ham ko'rsatish;
- qo'yilma muddati tugashi bilan mukofot berish bilan investitsion xarakterdagi qo'yimalardan yuqori foiz stavkasini qo'llash;
- doimiy pul qo'yuvchilarga "bankka sadoqati" uchun mukofot to'lash;

- mijoz va bank iqtisodiy qiziqishlarini optimallashtiradigan aralash xarakterda amal qiluvchi NAU va SAPS tipidagi hisobvaraqlarni qo'llashni amalga oshirishlari mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2000 yil 21 martdagi Farmoniga asosan tijorat banklari aholining bo'sh pul mablag'larini muddatli depozitlarga jalb qilishni oshirishga qarab banklar daromadi imtiyozli soliqqa tortilish va foiz miqdorlarini oshirish mumkinligi ta'kidlangan.

3-§. Tijorat banklari kredit potentsiali va uning passiv operatsiyalarga bog'liqligi.

Tijorat banklari faoliyatining asosiy tamoyillaridan biri bu real mavjud resurslar doirasida ish yuritishdir. Bu degani tijorat banklari nafaqat o'z resurslari va kredit qo'yilmalari miqdori mos kelishini ta'minlashi, balki o'zining likvidligini ham ta'minlashi kerak. Agar bank mablag'larini qisqa muddatga jalb etib uzoq muddatga kredit beradigan bo'lsa, u holda bank likvidligi xavf ostida qoladi. Bank aktivlari tarkibida ko'p miqdorda risk darajasi yuqori ssudalarning mavjudligi bank o'z mablag'larining salmog'ini oshirishini talab etadi. Real jalb qilingan resurslar doirasida ishlash tamoyili – jalb qilingan depozitlarga bank qiziqishining o'sishiga, davlat miqyosida bo'sh qolgan kredit resurslari uchun sof raqobat rivojlanishiga olib keladi. Passivlar uchun keskin kurash banklarning o'z resurslarini shakllantirishning samarali usullarini izlashni talab qiladi. Iqtisodiy mustaqillik bankning o'z mablag'lari va jalb qilingan mablag'larini mustaqil boshqarishni, mijoz va omonatchilarni erkin tanlashni, soliqlar to'lagandan keyin qolgan daromadga mustaqil egalik qilishni nazarda tutadi.

Tijorat banklarining kredit potentsiali - bu jalb qilingan mablag'larning kredit va bankning boshqa aktiv operatsiyalarini amalga oshirishning iqtisodiy chegarasi hisoblanadi. Iqtisodiyotdagi bo'sh pul mablag'larining tijorat banklari tomonidan jalb qilinishi ular iqtisodiy faoliyatining asosini tashkil etadi. Banklar tomonidan jalb qilingan mablag'larning barchasi kredit uchun ishlatilmasligi mumkin. Ko'p banklarda jalb qilingan mablag'larning asosiy qismi muddatsiz depozitlar zimmasiga to'g'ri keladi. Bank tomonidan berilgan kreditlar to'xtovsiz harakatda bo'lib kredit multiplikatsiyasini tashkil etadi. Kredit multiplikatsiyasi orqali muomaladagi pul oqimi ko'payadi.

Kredit multiplikatsiyasini quyidagi jadval orqali ifodalash mumkin:

13-jadval

Banklar	Depozit	Kredit	Majburiy zaxira
1	2	3	4
Bank «A»	1000	800	200
Bank «B»	800	640	160
Bank «V»	640	512	128
Bank «G»	512	409,6	102,4
Jami	5000	4000	1000

A Bank tomonidan jalb qilingan depozit turli bank operatsiyalariga yo'naltirilishi natijasida u boshqa (B,V,G,... va h.k) banklarga tushadi. Albatta, har bir bankda 20 foiz majburiy zaxiraga o'tkazilishini inobatga olsak 1000 birlik depozit cheksiz o'sib borishi mumkin.

Umuman olganda, tijorat banklarining kreditlash qudrati jalb qilingan mablag'lar, ya'ni depozitlarning umumiy summasi bilan majburiy zaxira hamda tijorat banklari tomonidan o'z likvidligini ta'minlash uchun ajratmalar ayirmasidan iborat bo'lishi mumkin.

Likvidlilik shartlarini hisobga olgan holda tijorat banklarining kredit qudratini jami mablag'lar barqarorligi jihatidan 3 guruhga bo'lish mumkin:

- 1) Butunlay barqaror mablag'lar;
 - a. Banklarning o'z kapitalari;
 - b. Muddatli depozitlar;
 - v. Boshqa banklardan olingan kreditlar.
- 2) Barqaror mablag'lar; jami muddatsiz jamg'armalar.
- 3) Barqaror bo'lmagan mablag'lar;

Barqaror bo'lmagan mablag'lar deganda – banklarga vaqti- vaqti bilan (davriy) kelib tushadigan mablag'lar tushuniladi.

Tijorat banklarining kreditlash imkoniyatiga likvidlilikni ta'minlash uchun ajratilishi mumkin bo'lgan rezervni inobatga olmasdan, faqat majburiy zaxiralar fondiga ajratmalar ta'sir qiladi deb qaraydigan bo'lsak, uning salmog'ini quyidagi jadvaldan ko'rishimiz mumkin.

14-jadval

Tijorat banki bo'yicha jalb qilingan bank resurslari va ular bo'yicha kreditlash qudratini aniqlash.

(mln.sumda)

Bank jalb qilgan resurslar	1.01.1998				1.01.1999			
	Mablag'lar goldig'i	Majburiy zaxira		Kreditlash qudrati	Kredit potentsia-li	Majburiy zaxira		Kredit potentsiali
		Foizda	summa			Foizda	summa	
1.Talab qilinguncha depozit	51552,0	20	10310,4	41241,6	498488	20	99698	398790
2.Jamg'arma depozitlar	22,0	20	4,4	17,6	35	20	7	28
3.Muddatli depozitlar	30000,0	20	6000,0	24000,0	10160	20	2032	8128
4.Banklararo kredit	72718,3	--	--	72718,3	154256,0	--	--	154256,0
5.Markaziy bank krediti	--	--	--	--	--	--	--	--
Jami	154292		16314,8	137977,3	662939		101737	1161202

Jadvaldan ko'rinadiki, bank resurslarida asosan talab qilinguncha depozitlar va muddatli depozitlarini ulushi kattadir.

Tijorat banki yiqqan resurslarining qariyb 20 foizini majburiy zaxiralar fondiga o'tkazadigan bo'lsa, u 80 foiz resursini va yana uning likvidligini ta'minlash uchun rezervlarni tashkil qiladigan bo'lsa, u jalb qilgan resurslaridan 60-70 foizini o'zining aktiv operatsiyalarini amalga oshirish uchun yo'naltirishi mumkin.

Tijorat banki tomonidan jalb qilingan resurslardan majburiy rezervlarga o'tkaziladigan mablag'larni yanada ko'proq quyidagi tijorat banki bo'limi misolida ko'rib chiqamiz.

5-jadval

Tijorat banki bo'yicha majburiy zaxiralarga o'tkazilishi lozim bo'lgan mablag'lar (1.03.2002 y)

Mablag'lar tarkibi	Balans hisob varag'i	Mablag' goldig'i	Majburiy zaxira	Deponentlashtiriladigan summa
1. Talab qilib olinadigan depozitlar	20200-20202, 20206, 20296	381791	20	76358
2. Jamg'arma depozitlar	20400-20402, 20406	0	20	0
3. Muddatli depozitlar	20600-20602, 20606	0	20	0
4. Boshqaruv cheklari	21202	0	20	0
5. Mijozlarning akkreditiv bo'yicha depozitlari	22602	0	20	0
6. Ishonch harajatlar va importga tratalarga akkreditiv bilan birga depozitlari	22606	0	20	0
7. Respublikaga qarashli byudjet tashkilotlarining mablag'lari	23404	107381	20	21476
8. Maxsus fondlar	23416-17515	0	20	0
9. Mahalliy byudjetdan moliyalashtirish mablag'lari	23424, 23426	0	20	0
10. Mahalliy byudjet mablag'lari	23430, 23432	11108	20	2222
11. Harakatsiz depozitlar (majburiyatlar)	29842	5138	20	1028
12. Boshqa kreditlar	29846	0	20	0
13. Boshqa majburiyatlar	29896	0	20	0
Jami majburiy rezervga o'tkaziladigan mablag'lar			101084	

Yuqoridagi jadvalda tijorat banklari tomonidan jalb qilingan resurslar, ular qaysi manbadan jalb qilinishidan qat'iy nazar, ular bo'yicha majburiy zaxiralarda fondiga 20 foiz miqdorida mablag' o'tkazilishi lozimligi ko'rsatilgan.

Tijorat banklari Respublika Markaziy bankiga depozit qo'yadigan majburiy rezervlar me'yorini belgilash muomaladagi pul massasi hajmini boshqarishning asosiy iqtisodiy usullaridan biri hisoblanadi.

«Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuniga muvofiq Markaziy bankda Tijorat banklarining majburiy rezervlari fondini shakllantirishning quyidagi tartibi belgilanadi.

Markaziy bankda depozitga qo'yiladigan majburiy rezervlar fondi tijorat banklarining yo'qlab olinadigan, muddatli omonatlar hamda depozitlar bo'yicha

majburiyatlariga nisbatan foiz hisobida belgilanadi. Bunda jalb etilgan mablag'lar tarkibida quyidagilar hisobga olinmaydi: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bergan kredit resurslari, boshqa banklardan olingan kreditlar: O'zbekiston Markaziy bankining aniq maqsadli dasturlarini amalga oshirish uchun bergan kredit resurslar; Chet el valyutasidagi joriy hisob varaqlarda turgan mablag'lar; Majburiyatlar bo'yicha qo'shilgan, lekin hali to'lanmagan foizlar. Tijorat banklari majburiy rezervlar fondiga qo'yadigan mablag'lar me'yorlarini Markaziy bank boshqaruvi omonatlar va depozitlarni jalb etish muddatlariga qarab belgilaydi.

Markaziy bankdagi majburiy rezervlar fondiga qo'yadigan mablag'larning deponentlash hisob-kitobiga qo'shilishi kerak bo'lgan 29802 balans hisobvarag'i bo'yicha mablag'lar summasi aniqlanayotganda 29802 hisobvarag'i passiv qoldiqda shu hisob varaqning alohida shaxsiy hisob varaqlaridagi passiv qoldiqlar chegirib tashlanishi kerak:

-depozitlar, banklararo markazlashtirilgan kreditlarning qo'shilgan, to'lanmagan foizlari, shuningdek, aktsiyadorlarga to'lanadigan dividendlar.

-bank xodimlariga to'lanishi kerak bo'lgan 29802 hisob varaqda deponentlangan qarz

-banklar foydasidan, shuningdek, byudjetga boshqa soliqlar va majburiy to'lovlar yuzasidan ajratmalar hamda to'lovlar.

Tijorat banklari majburiy rezervlar fondida deponentlashi kerak bo'lgan mablag'lar qoldiqlari hajmini Markaziy bank muassasasi bosh bank joylashgan erda tijorat bankining, jumladan, O'zbekiston hududida joylashgan filiallarning yig'ma balansi bo'yicha tartibga soladi. Markaziy bank farmoyishini olgan tijorat banklarining majburiy rezervlar fondiga ajratmalari mintaqaviy filial joylashgan er bo'yicha tartibga solinadi. Tartibga solish har oyning 1-kunidagi balans bo'yicha amalga qo'yilgan mablag'lar summalarini qo'yilishi kerak bo'lgan mablag'lar hisob varaqlardagi qoldiqlarga hamda amaldagi rezerv talablari me'yorlariga asoslanib amalga oshiriladi.

Ko'rsatilgan sanada tijorat banki (mintaqaviy filial) rezervlarga qo'yilishi kerak bo'lgan mablag'lar xajmi xisob-kitobini chiqaradi, bunda majburiy rezervlar fondi hisob varag'iga amalda qo'yilgan summani ko'rsatib, bu summaning me'yorga etmagan qismi uchun yozilgan to'lov topshiriqnomasi nusxasini, shuningdek, 23416 va 29802 balans hisobvaraqlari ma'lumotlarini ilova qiladi. Bu xujjatlar oyning 1-kuni uchun bank balansini taqdim etish yuzasidan belgilangan muddatda balans bilan birga Markaziy bankka topshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki hisob-kitob ma'lumotlarini tegishli tijorat banki bo'yicha amalda rezervga qo'yilgan mablag'lar hajmi bilan solishtiradi.

Taqdim etilgan hujjatlar ularga mos kelsa, tijorat banki talabni bajargan hisoblanadi. Xujjatlar talabga javob bermagan taqdirda Markaziy bank hisob-kitob taqdim etilgan kunini hisobga olmaganida, ikki ish kuni mobaynida tijorat banki bilan birga tegishli tarzda qayta hisob-kitob qiladi. Bunday hollarda Markaziy bank undan qo'yilgan summa kamomadini to'ldirish uchun topshiriqnoma oladi yoki unga majburiy rezervlar fondiga qo'yilgan mablag'ning ortiqcha qismini qaytarib beradi.

Majburiy rezervlar fondi tijorat bankining vakillik hisob varag'idan pul o'tkazish yo'li bilan shakllantiriladi. Majburiy rezervlar hisobiga daromad keltiruvchi

aktivlarning xilma xil turlari o'tkazilishiga yo'l qo'yilmaydi. Tijorat bankida majburiy rezervlar hisobiga o'tkazish uchun likvid fondlar vaqtincha etishmay turganda Markaziy bank unga kredit berishi mumkin. Bunday kredit berish shartlari kredit shartnomasida belgilab qo'yiladi.

Tijorat banklarining umumiy kreditlash qudratiga quyidagi omillar yig'indisi ob'ektiv ta'sir ko'rsatadi:

- Bankda yig'ilgan jami mablag'larning umumiy hajmi;
- Kreditlash qudrati manbalarining tuzilishi va barqarorligi;
- Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan majburiy zaxiralar darajasi;
- Tijorat banklari joriy likvidligini ushlab turish uchun zaxiradan foydalanishga yo'l qo'yilgan hollarda undan foydalanish tartibi;
- Bank majburiyatlarini tuzilishi va umumiy summasi va boshqalarga bog'liqdir.

Quyidagi hollarda kreditlash qudratining samaradorligiga erishish mumkin:

- Likvidlilik minimal darajasi ta'minlansa;
- Kreditlash uchun mavjud barcha mablag'lardan foydalanilsa;
- Kredit resurslardan maksimal darajada yuqori foyda olinsa;

Bank aktivlariga yo'naltirilgan kredit resurslari barqarorligini ta'minlashda mablag'lar, manbalari muhim ahamiyat kasb etadi. Kredit resurslari ham an'anaviy ravishda o'z va qarz resurslar hisobidan tashkil topadi. Qarz mablag'lari asosiy o'rinni egallab, iqtisodiy belgisiga qarab depozit, jamg'arma omonatlari va pul bozori mablag'lari shaklida bo'lishi mumkin.

Tijorat bankining kreditlash qudratini oshirishda:

- bank mijozlarining sonini oshirish;
- bankning mavjud mijozlarining mablag'larini ko'paytirish;
- bankning tashkiliy tarmog'ini kengaytirish;
- bank muassislari mablag'larini biror maqsadda birlashtirish orqali ko'paytirish va uning samaradorligini oshirishga zamin yaratish mumkin.

Qo'yidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering

1. Tijorat bankning passiv operatsiyalari.
2. Tijorat bankning aktiv operatsiyalari.
3. Depozit operatsiyalar va depozitlar.
4. Bankning o'z mablag'lari.
5. Chetdan jalb qilingan mablag'lar.
6. Bank majburiyatlari.
7. Taqsimlanmagan foyda.
8. Nodepozit operatsiyalar.
9. Multiplikatsiya.
10. Depozit multiplikatsiyasi.
11. Kredit salohiyat.

O'z bilimini tekshirish uchun savollar

1. Tijorat banklarining passiv va aktiv operatsiyalari, mohiyatini tushuntiring.
2. Depozit va nodepozit operatsiyalar mohiyati va turlarini izohlang.
3. Bank majburiyatlari qaysi vaqtda oshadi?
4. Tijorat bankining kredit potentsiali deganda nimani tushunasiz va unga qanaqa omillar ta'sir ko'rsatadi?
5. Depozit multiplikatsiyasi nima?
6. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalarining samaradorligiga qaysi yo'llar bilan erishish mumkin?

IX -BOB. TIJORAT BANKLARINING KREDIT SIYOSATI

1-§. Kredit siyosatining maqsadi va vazifalari

Kreditlashni tashkil etish kredit munosabatlarining ikki sub'ekti – bank va qarz oluvchining o'zaro majburiyatlari hamda manfaatlarini uyg'unlashtirishni nazarda tutadi. Kreditor sifatida banklarning olib boradigan faoliyati ular uchun me'yoriy bo'lgan hujjat kredit siyosatida o'z aksini topadi. Tijorat banklari kredit siyosatini mustaqil tuzadilar.

Har bir bank siyosiy, iqtisodiy, tashkiliy va boshqa jihatlarni hisobga olgan holda, o'z kredit siyosatini shakllantirishi bank kreditlash faoliyatining muhim tomoni hisoblanadi. Tijorat bankining kredit siyosati kreditlarni boshqarishning asosi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2000 yil 2 martdagi «Tijorat banklari kredit siyosatiga qo'yiladigan talablar to'g'risida» gi Nizomiga asosan bankning kredit siyosatiga quyidagicha ta'rif beriladi: Bankning kredit siyosati – kreditlash jarayonida yuzaga keluvchi risklarni boshqarishda bank rahbariyati tomonidan qabul qilinadigan choralar va uslublarni belgilovchi hamda bank rahbariyati va xodimlarini kreditlar portfelini samarali boshqarishga doir ko'rsatmalar bilan ta'minlovchi hujjatdir.¹³ Kredit siyosati bankning kredit faoliyati maqsadlarini aniq ko'rsatishi va aniqlab berishi shart.¹⁴

Tijorat banklarining kredit siyosati kredit menejmentini samarali olib borishning asosi hisoblanadi. Bu siyosat bank xodimlarining kredit berish, bankning kredit portfelini boshqarish bilan bog'liq ob'ektiv standartlarini va mezonlarini aniqlab beradi. Kredit siyosatini to'g'ri tuzish va olib borish, barcha bo'limlar tomonidan bu siyosat maqsadining aniq tushinilishi bank boshqaruviga kredit standartlarini to'g'ri olib borishiga, yuqori risklardan qochishga, bank imkoniyatlarini to'g'ri aniqlashga asos hisoblanadi.

Yaxshi ishlab chiqilgan kredit siyosati kredit riskini boshqarish va uni kamaytirishga yaxshi imkon beradi.

Kredit siyosatining zarurligi shundaki, bank katta yoki kichikligidan, unda kam yoki ko'p xodim ishlashdan qat'iy nazar, bankda bu siyosat bo'lishi lozim. Chunki bu siyosat kredit bo'yicha unifitsirlashgan umumiy qoida va tamoyillarining bajarilishini, operatsiyalar bajarilishining ketma-ketligini ta'minlaydi. Bankning kredit siyosati bankning hamma xodimlari - kichik xodimdan yoki bank boshqaruv raisigacha bir xil bo'lmog'i lozim. Shuning uchun ham kredit siyosatini oldindan belgilab olingan qoida va echimlar to'plami deyiladi.

Kreditlash siyosati va uning samaradorligi to'g'ri kredit narxlari belgilangan sharoitida muvaffaqiyatli bo'lishi mumkin.

¹³ Ўзбекистон Республикаси банк тизимини ислох қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами. Т.: «ЎЗБЕКИСТОН», 2003й. 326 б.

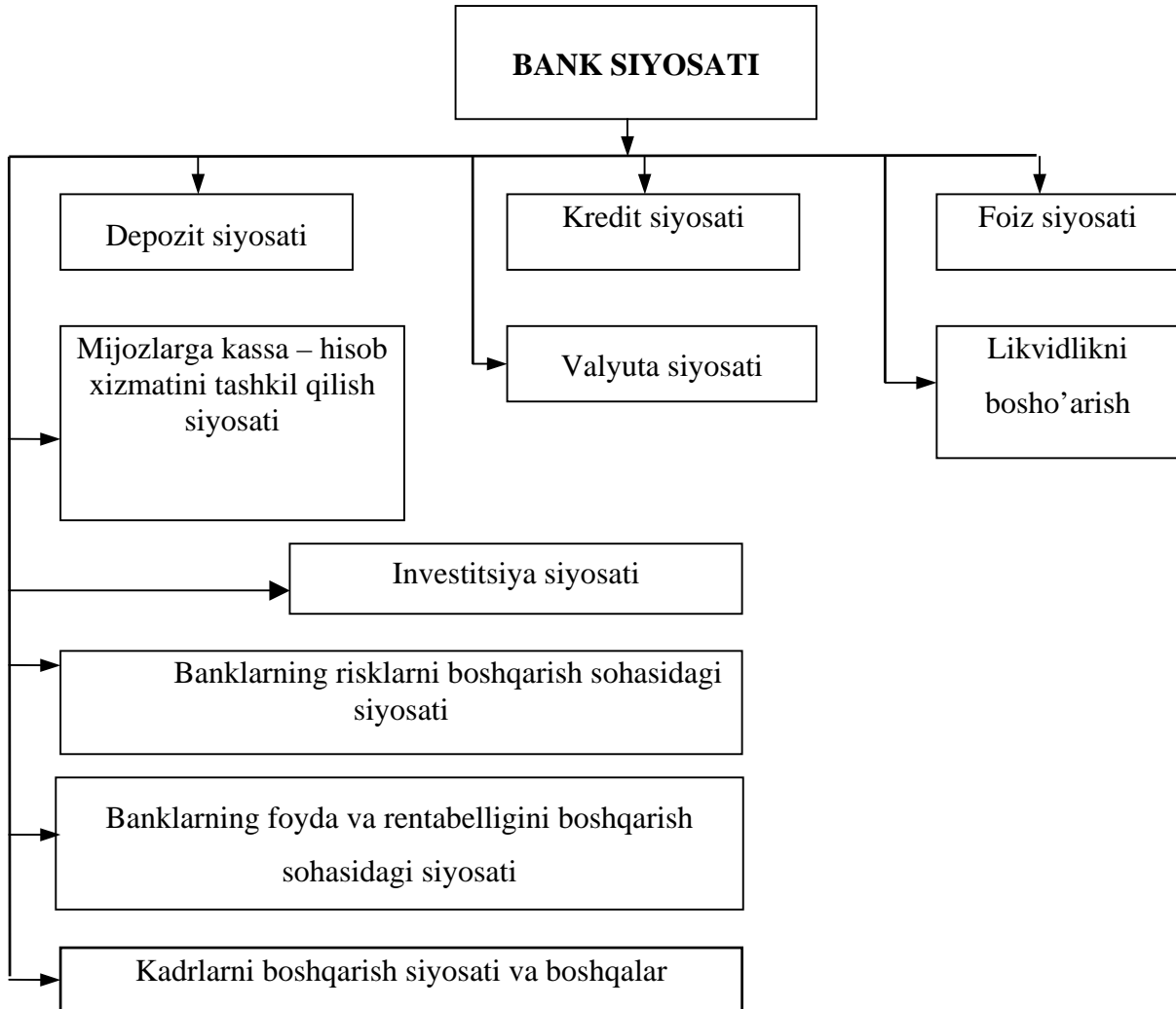
¹⁴ Абдуллаева Ш.З. «Банк рисклари ва кредитлаш». Т.: «МОЛИЯ», 2002й. 33-56 б.

Kredit siyosatini samarali olib borishda bank xodimlari bank mijozlarining mablag'larini kimlarga foydalanishga berish mumkinligini yaqqol bilishi lozim.

Bank qanday kreditlar, qancha miqdorda, qanday shaklda, kimga, qaysi shartlar bilan berilishini hal qilishi zarur. Biznesning shunday turlari borki, bank kredit bera turib ular bo'yicha qiyin ahvolga tushib qolishi mumkin. Shuning uchun har bir faoliyat risk bilan bog'liq ekanligini hech qachon esdan chiqarmaslik lozim. Bankning kredit siyosati uning faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavfli holatlarning oldini olishga, buning uchun depozitlar va kreditlar o'rtasidagi nisbatning, bank majburiyatlari bilan kapitali o'rtasidagi va boshqa ko'rsatkichlarning me'yorda bo'lishini taqozo qiladi. Oqilona kredit siyosati beriladigan kreditlarning sifatini oshiradi. Shuning uchun kredit siyosatining asosiy maqsadi boshqaruv jarayoni, fondlarning etarliligi, risklarni sifat darajasi bo'yicha turkumlari, kredit portfelining balansi, majburiyatlarning tarkibiy qismlarini ajratish kabi elementlarini o'z ichiga olmog'i lozim. Endi biz bank siyosatiga to'xtaladigan bo'lsak, bank siyosati - bankning depozit siyosati, kredit siyosati, foiz siyosati, valyuta siyosati, mijozlarga kassa-hisob xizmatini ko'rsatish siyosati va boshqa bank xizmatlarini ko'rsatish bo'yicha siyosati, banklarning likvidligini ta'minlash siyosati, kadrlar siyosati majmuasidan iboratdir. Shunday qilib, banklarning faoliyat siyosati quyidagi asosiy elementlardan tashkil topgan.

Kredit siyosati bank umumiy siyosatining asosiy yo'nalishlaridan hisoblanadi. Buni biz quyidagi sxemadan ko'rishimiz mumkin.

Bank siyosatining asosiy elementlari

Kredit siyosatining mazmunini chuqurroq o'rganish maqsadida uning nimalardan tashkil topganini ko'rib chiqamiz.

Bank kredit siyosatining mazmuni quyidagilardan iborat:

- Bank kredit portfelini aniqlash va shakllantirish (kredit turlari, qoplash muddatlari, miqdori va sifati) bilan bog'liq masalalar;
- Bank raisining kredit faoliyati uchun javob beradigan o'rinbosari, kredit qo'mitasi raisi va kredit inspektoriga yuklangan vakolatlar ro'yxati (eng ko'p kredit summalari va turlari);
- Bankning kredit berish sohasidagi huquqlari va axborot taqdim etish bo'yicha jami majburiyatlar;
- Kredit arizalari bo'yicha tekshirish va qaror chiqarish tizimi bayoni;
- Kredit arizasiga ilova qilinadigan zaruriy hujjatlar va kredit ishida albatta saqlanadigan hujjatlar ro'yxati (qarzdorning moliyaviy hisoboti, kredit shartnomasi, garov, kafolat haqida shartnoma va hokazolar);
- Kredit ishlari saqlanishi va tekshirilishi uchun kim javobgarligi, kim va qanday holatda ularni olish huquqiga egaligi to'g'risida batafsil ma'lumotlar;

- Kreditning ta'minlanganligi va uni qabul qilish, baholash va amalga oshirishning asosiy qoidalari;
- Barcha kreditlar sifatini belgilaydigan me'yorlar bayoni;
- Eng yuqori kredit imtiyozlarini belgilash va ko'rsatish (ya'ni kredit summaları va bank yalpi aktivlarining eng yuqori nisbati);
- Bank xizmat ko'rsatadigan mintaqa, kredit qo'yilmalarining asosiy qismi joriy etiladigan tarmoq, iqtisodiyot sohasi yoki sektori;
- Muammoli kreditlar tarkibi va tahlili, bunda muammolarni qanday hal etilishi ehtimollari ko'rsatiladi;

Qolgan hujjatlarda ta'qiqlanadigan yoki nomaqbul kredit turlari tavsiflanadi (to'lovga qodirligi shubhali bo'lgan yoki hujjatlar to'liq ro'yxatini taqdim etmagan qarz oluvchilar va hokazolar).

Kredit siyosati malakali tuzilib, bank rahbaridan tortib operatorgacha barcha darajalarda me'yorda amalga oshirilsa, bu bank rahbariyatiga to'g'ri qarorlar chiqarish, ortiqcha risklardan xolos bo'lish, bank kreditlarini to'g'ri baholash imkonini beradi. Shu bilan bir vaqtda kredit siyosati siyosiy, iqtisodiy va huquqiy shartlarni hisobga olgan holda ancha yumshoq bo'lishi darkor.

2-§. Kredit siyosatining mezonlari va kredit turlari.

Har qanday tijorat banki kredit siyosatining maqsadi odatda quyidagilardan iborat bo'ladi: kredit qo'yilmalari hajmining o'sishini, risk yuqori bo'lgan operatsiyalarning oqilona diversifika-tsiyasini, o'rta va uzoq muddatli kredit qo'yilmalari hajmini keskin ko'paytirish va ularning samaradorligini ta'minlashga yo'naltirilgan bo'ladi. Shuningdek, kredit siyosat investitsion kreditlar salmog'ini oshirish, ustun darajada iqtisodiyotning real sektorini kreditlash, ishlab chiqarish korxonalarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash kabi asosiy yo'nalishlarni ham o'z ichiga qamrab olgan bo'lishi lozim.

Kredit siyosati bankning o'ziga xos «kredit tili»ni yaratadi va u bank faoliyati yomonlashganda hamda kredit vakolatlari va majburiyatlari o'zgarganda huquqni saqlab qolish uchun katta ahamiyat kasb etadi. Qat'iy siyosat asosida berilgan bank umumiy kreditlash faoliyatining bank umumiy kreditlash faoliyatining rivojlanishi va kreditlarning samarali ishlatilishi uchun zamin yaratadi. Kredit siyosati qoidalariga rioya etish bankning asosiy maqsadlari: foyda olishni ta'minlash, risklarni boshqarish, bank faoliyati me'yorlariga rioya etishga erishish imkonini beradi.

Kredit siyosatining mavjudligi, eng muhimi – barcha darajalarda ishlab chiqilgan siyosatga rioya etish bank ssuda portfelini sifatli boshqarish uchun asos bo'ladi. Bu esa o'z navbatida, uning qarzdorlari va aktsiyadorlari foydasini ko'paytiradi va farovonligini oshiradi.

Masalan, aniq bir tijorat bankning kredit siyosatida kredit portfelini boshqarishning asosiy yo'nalishlari qilib quyidagilarni belgilab olinganligini ko'rishimiz mumkin:

Bular:

- kredit risklarini darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni aniqlash, ularni baholash va bartaraf etish;
- qarz oluvchining kreditga layoqatlilik darajasini va uning moliyaviy ahvolini aniqlash kredit riskini bashorat qilish;
- muammoli ssudalarni oldindan aniqlash va ularni so'ndirish choralarini ishlab chiqish;
- kredit qo'yilmalarni diversifikatsiya qilishni, ularning likvidligini va daromadligini ta'minlash;
- kredit olgan mijoz bilan doimiy aloqada bo'lib turish;
- kichik va o'rta tadbirkorlikni, dehqon va fermer xo'jaliklarni moliyaviy qo'llab-quvvatlashdan iborat.

Bank tomonidan, xo'jalik sub'ektlarining aylanma mablag'lari etishmasligi, mavjud mablag'larning me'yordan ortiqcha tayyor mahsulot qoldiqlariga jalb qilinishi, mablag'larning tayyor mahsulot sifatida qotirib qo'yish sabablarini o'rganib borish, zararga ishlayotgan va bankrotlik alomatlari ko'zga tashlanayotgan xo'jalik sub'ektlarining moliyaviy ahvolini doimiy monitoringini tashkil qilish bank kredit siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir.

Kredit siyosati bank tomonidan beriladigan kreditlar toifasi va turlarini aniqlashi va belgilashi lozim. Masalan, kreditlash sohalari bo'yicha: tijorat faoliyati,

sanoat, qishloq xo'jaligi, kapital qo'yilmalarni moliyalash va boshqa tarmoqlarga kredit berish, kredit turlari bo'yicha: "kredit liniyalarini ochib va ochmay" kreditlash yoki kreditlashning boshqa usullarini qo'llashni belgilab berishi mumkin.

Kredit siyosatida kreditlarni tasniflash tizimi aniq ifodalanishi lozim, kredit xodimlari kredit portfelidagi barcha ma'lum bo'lgan salbiy o'zgarishlar to'g'risida rahbariyatga xabar berishlari lozim. Qarzdor yoki garov ahvoli yomonlashishini oldindan aniqlash ehtimoliy yo'qotishlarni kamaytirish uchun juda muhimdir.

Kredit siyosati kreditlarning barcha toifalari bo'yicha «to'lovsizlik» tushunchasining aniq ifodalanishi, foizlarni o'stirmaslik mezonlari, shuningdek, bank Boshqaruvi va Kengashining tegishli hisobotlariga nisbatan talablarni o'z ichiga olishi lozim. Kredit siyosatida qarzlarni qaytarishga doir izchil, bosqichma-bosqich chora-tadbirlar ko'rilishini talab qilinishi kerak. Rahbariyat Markaziy bank tomonidan belgilangan talablarga muvofiq kreditlarni hisobdan chiqarish tadbirlarini ishlab chiqishi lozim.

Kredit siyosatini ishlab chiqish va ijro etish yuzasidan javobgarlik bank Kengashi va Boshqaruvi a'zolariga yuklatilgan. Odatda tijorat bankning kredit siyosati yo'nalishlari quyidagilardan tashkil topishi mumkin:

- bank o'rni va obro'sini moliyaviy-barqaror banklar singari yaxshilash;
- O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki normativlariga muvofiq darajada o'z kapitalining etarliligini ta'minlash;
- bankning samaradorligi va barqarorligini qo'llab-quvvatlagan holda uning daromadlarining maksimalashuvini ta'minlovchi aniq kredit va investitsiya siyosatini o'tkazish;
- strategik jihatdan muhim bo'lgan shahar rayonlarida yangi omonat kassalarini ochish bilan bog'liq bo'lgan bank tarmog'ini kengaytirish.

Kreditlash jarayonida bank siyosati bank oldidagi majburiyatlarni bajara oladigan mavjud va yangi mijozlarni kredit resurslari bilan ta'minlash, sinf darajasidagi kreditlarni taqdim etishni kengaytirish hisoblanadi. Tijorat banki foydaliligini hisobga olgan holda xalqaro standartlar miqyosida mijozlarga sifatli kredit xizmatini taqdim etishga intiladi. Shuning uchun bank-kredit siyosatining asosiy tamoyillariga quyidagilar kiritilgan:

- kreditlash to'g'risida qarorlar qabul qilishning barcha darajalar bo'yicha javobgarlikni taqsimlash;
- bank tomonidan amalga oshiriladigan kredit operatsiyalari uchun aniq belgilangan shartlarning mavjudligi;
- maxsus kreditlash tamoyillari – muddatlilik, to'lovlilik, qaytarib berishlilik, ta'minlanganlik va rentabellik asosida beriladigan kreditlarni majburiy nazorat qilish;
- bank boshqaruvining umumiy siyosati bilan maxsus faoliyat yo'nalishlari siyosati (ya'ni depozitlar bo'yicha, investitsiya bo'yicha, aktivlar va passivlarni boshqarish bo'yicha va hokazo) ning uzviy bog'liqligidir.

Hozirgi kunda kredit siyosatini tuzishda har bir tijorat banki mustaqil bo'lib, ular kredit siyosatining mohiyati, maqsadi va tarkibini takomillashtirib bormoqda.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida banklarning faoliyatida xo'jalik sub'ektlarini kreditlash funktsiyasi birinchi darajali ahamiyatga ega bo'lganligi uchun banklar

faoliyatining samaradorligi va likvidligini ta'minlash uchun avvalambor, banklarning kredit siyosatini to'g'ri ishlab chiqishga e'tibor berish zarur. Banklar oladigan daromadlar uning aktiv operatsiyalari natijasida, asosan kredit operatsiyalar tufayli vujudga kelishi banklar tomonidan kredit siyosatni oqilona tanlash va o'tkazishni taqozo qiladi.

Kredit siyosati bank strategiyasining bir bo'lagi sifatida kredit bozorida bankning harakat qilishidan ko'zlagan maqsadini, tamoyillarini va yo'nalishlarini o'z ichiga oladi, taktik jihatdan esa moliyaviy yoki boshqa instrumentlarni, kredit bitimlarni amalga oshirishdan bankning maqsadlariga erishish yo'nalishlarini va qoidalarini, hamda kredit jarayonini tashkil etish tartiblarini ishlab chiqishni o'z ichiga oladi.

Yuqorida keltirilgan fikrlar asosida xulosa qilib aytganda, kredit siyosati kredit risklarni kamaytirish orqali bankning xavfsizligi, likvidligi va rentabelligini ta'minlash maqsadida kreditlash bo'yicha oldindan belgilangan qoida va echimlar majmuasi asosida tashkil qilingan kredit portfelini boshqarish sohasidagi bankning strategiya va taktikasidir. Har bir bank siyosiy, iqtisodiy, tashkiliy va boshqa omillarni inobatga olgan holda mustaqil o'zining kredit siyosatini ishlab chiqishi va olib borishi mumkin.

Odatda ssuda operatsiyalari bank foydasining asosiy kismini tashkil qiladi. Shuni inobatga olgan holda banklar o'z kredit siyosatini ishlab chiqishda va olib borishda ssuda operatsiyalaridan keladigan daromad va ularning samarali olib borilishiga katta e'tibor berishlari lozim. Bankning kredit operatsiyalarini olib borish va ularning samaradorligi uchun javob berish bankning direktorlar kengashi zimmasiga yuklatiladi. Direktorlar kengashi kreditlarni berish bilan bog'liq vazifalarni boshqaruvning quyi tabaqalariga yuklaydi. Kredit siyosati hay'ati kreditni qaysi sohalarga berish, kredit berishning umumiy tamoyillari, uni berishdagi cheklanishlar va boshqalarni ishlab chiqadi hamda shularning amalga oshirilishini nazorat qilib borishi lozim.

Xorijiy davlatlarning yirik banklarida yozma ravishda bankning kredit siyosati to'g'risida memorandum ishlab chiqiladi va barcha bank xodimlari o'z faoliyatini shu memorandum asosida olib borishlari zarur. Memorandumning tarkibi har bir bankning faoliyat xususiyatini hisobga olgan holda har xil bo'lsada, u bank faoliyatining asosiy yo'nalishlarini qay tariqada olib borishni o'z ichiga oladi. Memorandumda olib boriladigan siyosatning asosan, ya'ni ko'proq ishonchli va foyda keltiruvchi kreditlar berish, kreditlar berishda mavjud kredit resurslarni hisobga olish, beriladigan kreditlarning risklilik darajasini hisobga olish, kredit berishning oxirgi chegarasini belgilab berish va boshqalar ko'rsatiladi.

Hujjatda qaysi kreditlarni berish bank uchun foydali va qaysi kreditlarni berishdan bank saqlanishi lozimpligi, bank xodimlariga kreditlar berish, kreditlarning sifatini nazorat qilish shakllari va boshqalar ko'rsatiladi.

Buning uchun quyidagilar aniqlanadi:

- bank uchun mas'ul bo'lgan kreditlar turlari;
- qanday kreditlar, berishdan bank o'zini tutishi;
- ko'ngildagiday bo'lgan qarzlarning tarkibi;
- ko'ngilsiz qarzlarning tarkibi;

- bankning kreditlash bilan bog'liq faoliyati doirasi;
- bankning o'z xodimlariga kredit berish doirasidagi siyosati;
- qarzdorlikning har xil darajalariga ko'ra kreditlarning hajmini qisqartirish; kredit riskini boshqarish, tekshiruv va nazorat doirasidagi bankning siyosati.

Yirik bir amerika banklarining memorandum sxemasi 5 bo'limni, ya'ni umumiy qoidalar, kreditlar kategoriyasi, kredit siyosatining har xil masalalari, kredit portfeli sifati ustidan nazorat hamda bank qo'mitalarini o'z ichiga oladi (1-ilova).

Kredit siyosati bo'yicha memorandum umumiy tavsiya va yo'llanmalarini o'z ichiga oladi va u bank xodimlarining amaliy ishbilarmonligini cheklab qo'ymaslikni ta'minlaydi.

Hozirgi kunda tijorat banklari mustaqil ravishda o'z kredit siyosatini ishlab chiqadilar. Lekin amaliyot shuni ko'rsatadiki, ba'zi banklar faoliyatida bu siyosatni ishlab chiqishda ma'lum kamchiliklarni ko'rish mumkin. Birinchidan, kredit siyosatini ishlab chiqishda ko'proq bosh banklar aktiv rol o'ynab ular har doim ham bankning quyi bo'g'inlarining kredit ishlarini inobatga olmaydigan holatlarini uchratish mumkin.

Ikkinchidan, bank salmog'i katta-kichikligidan qat'iy nazar har bir bank xodimi bankning kredit siyosatining hech bo'lmaganda maqsadi, umumiy yo'nalishlari bilan tanish bo'lishi, ularning bajarilishi bo'yicha faoliyat olib borish lozim.

Ko'pgina tijorat banklarining kredit siyosatida asosiy e'tibor kreditlar berishi bo'yicha erkinlik, kredit turlari, kreditlarni to'lash, foiz stavkalari, kredit bo'yicha garov qiymati va uning bahosi, mijoz to'g'risida moliyaviy axborot, o'z vaqtida to'lanmagan va muddati kechiktirilgan kreditlar, bank kengashi va boshqaruvchiga beriladigan hisobotlar, kreditlarning kontsentratsiyasi, aloqador shaxslarning ishlash tamoyillari, riskni baholash, kredit portfelini audit qilish kabi yo'nalishlarni o'z ichiga olishi ko'zda tutilgan bo'lsada, ularning mohiyatini ochib berishda ba'zi bir noaniqliklar mavjud edi.

Masalan, kreditlarni kontsentratsiya qilish to'g'risidagi yo'nalishida kreditlarning turi, hududiy joylanishi va boshqa belgilari bo'yicha kontsentratsiya qilish lozim deyilsa, yana shunday kreditlar kontsentratsiyasi banklarini katta zararlarga quyishi mumkinligi ta'kidlanadi. g'ki mijozlarning moliyaviy ahvolini ifodalovchi kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlari to'g'risida ma'lumotlarni ifodalovchi kreditning bahosi va samaradorligini ko'rsatuvchi yo'nalishlar keltirilmagan. Tijorat banklari kredit siyosatini ishlab chiqishda ish yo'nalishlar bo'yicha aniq ma'lumot va hujjatlarga ega bo'lishi va kredit siyosati sifatida rejalashtirishlari, bizning fikrimizcha, banklarni katta risklardan oldindan himoya qilishi mumkin. Undan tashqari yuqorida keltirilgan kreditni kontsentratsiyalash bo'limi o'rniga kreditlarni diversifikatsiyalash yoki kredit portfelini boshqarish bo'limi deb kiritish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Banklar tomonidan beriladigan kreditlar respublikani iqtisodiy jihatdan rivojlantirishga, infrastrukturani takomillashtirishga, eksport salohiyatini kengaytiruvchi sohalarga yo'naltirilgan bo'lishi kerak.

Tijorat bankining kredit siyosati, kredit bozorini tahlil qilish va eng kichik kredit riskka ega bo'lgan bozorlarni aniqlash; mablag'larni depozitga jalb qilish; kreditlash jarayonida yuqori samaradorlikka erishish; bankning depozit va kredit portfelini boshqarishni optimallashtirish; muammoli kreditlar salmog'ini kamaytirish;

bankning likvidiligi va to'lovga layoqatliligini ta'minlash kabi masalalarni o'z ichiga olishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Bank tizimini yanada erkinlashtirish va isloh qilish borasidagi chora- tadbirlar to'g'risida" gi 2000 yil 21 martdagi farmoni tijorat banklarining faoliyatini olib borishda va ularning kredit siyosatini tuzishda to'la erkinlik va mustaqillik berilishiga yo'l ochib berdi. Endilikda tijorat banklari o'zlarining mustaqil kredit siyosatini ishlab chiqmoqdalar. Chunki hamma banklar uchun to'g'ri keladigan, yagona kredit siyosati mavjud emas edi. Alohida olingan tijorat banki uning faoliyatiga ta'sir qiluvchi ichki va tashqi risklarni inobatga olgan holda mintaqa, viloyat, tumandagi iqtisodiy, siyosiy, sotsial holatdan kelib chiqib o'z kredit siyosatini ishlab chiqishlari kerak. Bankning aniq kredit siyosatiga ega emasligi bank risklarini oshiradi. Kredit siyosatining aniq emasligi belgilab qo'yilgan vazifalarining to'liq bajarilishiga va undan kutilgan samaraga erishishga to'sqinlik qiladi.

Bankning kredit siyosatini olib borish, kredit portfelining samarali natijasini ta'minlashni ko'zda tutganligi uchun banklarning kredit portfelini tashkil qilishga ta'sir qiluvchi omillar ichida banklar xizmat ko'rsatish bozorining o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Shu jihatdan har bir bank o'zi tanlagan bozor sektoridagi asosiy mijozlarning qarz mablag'iga bo'lgan talabini hisobga olishi kerak.

Bankning foiz siyosati kredit siyosatining asosiy bo'limi hisoblanadi. Bu siyosat turli kreditlar va qarzdorlar bo'yicha belgilanuvchi foiz stavkalarini aniqlashda foydalaniladigan quyidagi 3 omillarni o'z ichiga oladi:

- 1) O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining qayta moliyalashtirish stavkasi;
- 2) kredit resurslari (o'z va jalb qilingan mablag'lari) manbalari;
- 3) kreditlash, qarzdorlar turlari va yo'nalishlari.

Jalb qilingan kredit resurslarini boshqa tijorat banklari hamda markazlashtirilgan fondlaridan sotib olish sifatida foydalangan holda kreditlardan foydalanish uchun foizlar jalb qilingan resurslar summasi plyus bank (daromadi) marjasi orqali aniqlanadi. Bu 3 dan 7% miqdorgacha oshmasligi kerak.

Garov ta'minoti bo'yicha talablar aniq sifatli xarakteristikalariga mos bo'lishi kerak, ya'ni (saqlash) uzoq muddat saqlashning mavjudligi; narxlarning nisbatan barkarorligi; garovga qo'yiladigan mulk, mulkning bozor talablariga mos kelishi, likvidiligi va boshqalar.

Favqulodda holatlar yuz beradigan bo'lsa, garov egasi garov mulkini o'z hisobidan uning to'liq qiymatini sug'urta qilish kerak.

Garovga olingan mulk qiymati kredit summasiga nisbatan 20% yuqoriroq bo'lishi darkor.

Tijorat banklarining kredit taqdim etishdagi asosiy vazifasi – omonatchilarning pullarini kimga ishonib topshirish mumkinligini hal etishdan iborat. Bu faoliyat o'ta muhim va o'ta ta'sirchan jarayon bo'lib, uni muvaffaqiyatli amalga oshirish sarmoya tuzilmasidagi leverajni jiddiy oshirish imkonini beradi. Bank kreditlarni qachon, kimga va qanday shartlarda berishni aniq belgilab olishi shart.

Bank faoliyati doimo turli risklar bilan bog'liq. Shuning uchun kreditlar, depozitlar va boshqa majburiyatlar bilan o'z mablag'lari o'rtasida maqbul muvozanatni saqlash bankning eng muhim maqsadlaridan biridir. Oqilona kredit

siyosati bank kredit portfelini sifat jihatdan tartibga solish qo'lamini, mablag' olish imkoniyati, eng yuqori risk darajasi, ssuda portfeli manbalari va muddatlari bo'yicha mutanosibligini, bank majburiyatlari va aktivlari tuzilmasining mosligini hisobga olishi kerak. Kredit siyosatining asosiy yo'nalishlari bank direktorlari Kengashi tomonidan belgilanadi.

Bank murakkab va muntazam o'zgarib turadigan iqtisodiy sharoitlarda, avval hech qachon duch kelinmagan yoki to'liq hal etilmagan vazifa (masalan, risk kontseptsiyasini ishlab chiqish va ssudalar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni ko'ra bilish, kreditlar jamlanishi hisobini yuritish va iqtisodiy sharoitning qarzdorlar daromadlariga qanchalik ta'sir ko'rsatishini aniqlash) ko'ndalang turganida kredit siyosatining o'rni ayniqsa muhimdir. Kredit siyosatini ishlab chiqish foyda olish va samarali ish yuritish holati saqlangan holda, bozor ehtiyojlari qondiriladigan eng yuqori risk darajasini aniqlashni taqozo etadi.

Kredit siyosati bankning o'ziga xos «Kredit tili» ni yaratadi. Bu siyosat bank faoliyati yomonlashganda hamda kredit vakolatlari va majburiyatlari o'zgarganda huquqni saqlab qolish uchun katta ahamiyat kasb etadi. Qat'iy siyosat asosida yaratilgan kredit tili bank umumiy kredit siyosatining rivojlanishi uchun zamin yaratadi. Mas'uliyatli shaxslar kredit siyosati bilan tanishishlari hamda unga to'liq muvofiq ishlashlari shart. Kreditlarni tanlab, tasdiqlanganida va hatto berilgandan keyin ham ularga qat'iy rioya etish zarur. Ular tashqi va ichki auditorlar, mustaqil kreditni tahlil qilish xizmatlari, direktorlar Kengashi va tartibga solish organlari tomonidan nazorat etiladi.

Kredit siyosatidagi har qanday chetlanish to'liq hujjatlashtirilishi, asoslanishi va istisnolar ko'rsatilishi kerak.

Shu tariqa, kredit siyosatini qat'iy va batafsil ishlab chiqish har qanday bank uchun katta ahamiyat kasb etadi va u kreditlash tadbirlarini mazmunini ayonlashtiradi. Bu tadbirlarni amalga oshiradigan xodimlar majburiyatlarni belgilab beradi. Kredit siyosati qoidalariga rioya etish bankning asosiy maqsadlari: foyda olishni ta'minlash, risklarni boshqarish, bank me'yorlariga rioya etishga erishish imkonini beradi.

Kredit siyosatining mavjudligi, eng muhimi – barcha darajalarda ishlab chiqilgan siyosatga rioya etish bank ssuda portfelini sifatli boshqarish uchun asos bo'ladi. Bu esa o'z navbatida, uning qarzdorlari va aktsiyadorlari foydasini ko'paytiradi va farovonligini oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, tijorat bankining kredit siyosati bankning kreditlashni amalga oshirishdagi maqsadi va strategiyasini, kredit berish jarayonida bank xodimlarining vakolat darajasi va mas'uliyatini, tijorat banki tomonidan beriladigan kreditlarning turlari va toifasi, bank krediti yo'naltiriladigan iqtisodiyot sohalarini belgilab olish, kreditlash usullari, kreditlash ko'rsatkichlari, kreditlarni qaytarib to'lash shartlari va qoidalari, kreditning muddati, qarzdorlikni undirib olish bo'yicha chora-tadbirlar, yuridik va jismoniy shaxslarning moliyaviy hisobotlariga qo'yiladigan talablar, mijozning kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlari to'g'risidagi ma'lumotlarni o'zida ifoda qiluvchi qarzdorlarning faoliyatiga oid moliyaviy axborotlar, garov ta'minotiga qo'yiladigan talablar, kredit monitoringiga qo'yiladigan talablar, foiz stavkalari bo'yicha bajariladigan operatsiyalar, ko'zda tutilmagan

holatlar moddalari, kredit portfelini audit qilish bo'yicha talablar bank Boshqaruvi va Kengashiga taqdim qilinadigan hisobotlar bo'yicha talablarni o'zida ifoda qilishi lozim.

Qo'yidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering.

Bank siyosati
Kredit siyosati
Valyuta siyosati
Kredit memorandum
Fond siyosati
Kredit menejmenti
Kredit portfeli
Kredit monitoringi

O'z bilimini tekshirish uchun savollar

1. Kredit siyosatining mohiyati va maqsadini tushuntiring.
2. Kredit siyosatini qaysi muassasa tuzadi, uning xususiyatlarini keltiring.
3. Kredit siyosatining tarkibiy qismlarini sanang va tushuntiring.
4. Kredit siyosatida asosiy e'tibor nimaga qaratiladi.
5. Kredit siyosati qancha davrga tuziladi va uni o'zgartirish mumkinmi?
6. Agar kredit siyosatini o'zgartirish mumkin bo'lsa, u qanday amalga oshiriladi.
7. Agar siz bankingiz uchun kredit siyosati ishlab chiqsangiz, qaysi omillarga asosiy e'tiborni qaratasiz?

X-BOB. AYLANMA MABLAG'LAR VA MIJOZNING KREDITGA LAYOQATLILIGINI BAHOLASH USULLARI

1-§. Aylanma mablag'lar va ularni tashkil qilishda bank kreditining roli

Iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish va shu asosda bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tib borishda aylanma mablag'lar muhim o'rin tutadi. Hozirgi kunda O'zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirish, pul muomalasini barqarorlashtirish asosida milliy pul birligini mustahkamlashning asosiy yo'llaridan biri - ishlab chiqarishni rivojlantirish va uni takomillashtirishdan iborat. Ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish va uning samaradorligini oshirish, xom ashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya va boshqa resurslardan to'g'ri foydalanish, ularni ishlab chiqarishda qo'llash, iqtisodlilik tamoyiliga rioya qilish, material xarajatlarini kamaytirish, arzon, lekin sifatli materiallarni ishlab chiqarishda qo'llash yo'li bilan amalga oshirilishi mumkin. Shuni ta'kidlashimiz lozimki, ishlab chiqarishni tashkil qilish va uning samaradorligini oshirish avvalom bor aylanma mablag'lardan to'g'ri foydalanishga bog'liq.

Har bir xo'jalik o'z ishlab chiqarishini tashkil qilish, ishlab chiqarish vositalarini sotib olish uchun ma'lum qiymatni avanslashtirishi kerak. Ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash uchun esa avanslashtirilgan qiymat ishlab chiqarish va muomala sferalarida doimiy ravishda aylanib turishi zarur. Avanslashtirilgan qiymat mehnat vositalari va predmetlarini sotib olishga sarflanishi mumkin. Shu jihatdan ishlab chiqarish vositalarini ikki shakldagi aktivlarga, ya'ni uzoq muddatli va aktivlarga bo'lish mumkin. Uzoq muddatli aktivlar ishlab chiqarishda uzoq yillar davomida qatnashadi. Eskirib borishi bilan uzoq muddatli aktivlar o'z qiymatini qisman yangi yaratilayotgan mahsulotga o'tkazib boradi.

Aylanma aktivlar uzoq muddatli aktivlardan farq qilib, ishlab chiqarish jarayonida bir marta qatnashadi va yaratilgan mahsulotga o'z qiymatini to'la o'tkazadi, shakli o'zgaradi.

Aylanma aktivlar aylanish jarayonida uch bosqichni bosib o'tadi: pul, ishlab chiqarish va tovarlarni sotish bilan bog'liq bosqichlar.

Aylanishning birinchi bosqichida ishlab chiqarish vositalari sotib olinadi (P-T(i/v)). Korxonalarining ajratilgan pul fondlari ishlab chiqarishning ashyoviy omiliga aylanadi. Birinchi bosqichning xususiyati shundaki, bu bosqichda ba'zi korxonalar o'z mablag'lari etarli bo'lmagan hollarda qarzga bank kreditini oborotga jalb qilishlari mumkin.

Aylanma aktivlar aylanishning ikkinchi bosqichi - ishlab chiqarish bosqichi (T-i/ch-T') bo'lib, bunda ishlab chiqarish omillari (ish kuchi va ishlab chiqarish vositalari) qo'shilishi yuzaga keladi va bu jarayon aylanma aktivlari aylanishi iqtisodiy mohiyatini yanada chuqurroq ifodalashga yordam beradi. Chunki, ikkinchi bosqich asosiy va hal qiluvchi bosqich hisoblanadi. Bu bosqichda yangi qiymatga ega bo'lgan yangi mahsulot yaratiladi. Ikkinchi bosqich, ishlab chiqarishda samaradorlikka erishish omillariga boy bo'lgan bosqich bo'lib, mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish uchun: ishlab chiqarishni moddiy resurslar bilan to'liq va o'z

vaqtida ta'minlash; material resurslarini iqtisod qilgan holda ishlab chiqarilgan mahsulotning tannarxini arzonlashtirish; mehnat resurslaridan to'g'ri foydalanish zarur.

Aylanma aktivlar aylanishining uchinchi bosqichi, (T'-P')da yangidan yaratilgan mahsulot realizatsiya qilinadi. Oxirgi bosqichda aylanma mablag'lar yana boshlang'ich shakl - pul shakliga o'tadi va bu esa aylanish jarayonini boshidan boshlash imkonini beradi.

Aylanma aktivlar aylanishining uchala bosqichi bir-biri bilan chambarchas bog'liq va ularni o'rganish katta ahamiyatga ega. Ishlab chiqarish jarayonini to'g'ri tashkil qilish, uning uzluksizligini ta'minlash, aylanish bosqichlari bo'yicha aktivlarni to'g'ri taqsimlash ishlab chiqarishda samaradorlikka, korxonalar moliyaviy faoliyatining yaxshi natijalarga erishishiga olib kelishi mumkin.

Fondlar aylanishining asosiy shakli - pul shakli ishlab chiqarishni tashkil qilishda asosiy rol o'ynaydi. Shuning uchun ular aylanishining asosiy shakli, jarayon boshlanishida pul mablag'larini avanslashtirish va jarayon tugashida aktivlarning pul shakliga o'tishidir. Haqiqatda pul mablag'larini avanslashtirmasdan turib fondlar aylanishini boshlash mumkin emas va shundan kelib chiqqan holda boshqa bosqichlar o'z-o'zidan amalga oshirilmaydi.

Korxonalarining avanslashtirilgan mablag'lari natural-ashyoviy shaklda va boshqa shaklda, ya'ni qiymat shaklida bo'lishi mumkin. Aktivlarning qaysi bir turini moslashtirishga qarab, ular asosiy va aylanma mablag'larga bo'linadi.

Avanslashtirishning xususiyati shuki, mablag'lar korxonada doimiy ravishda bo'lib turadi va aktivlarning aylanishiga qarab o'z shaklini o'zgartirib turadi. Aktivlarning aylanishi davomida aylanma mablag'lar pul shaklidan ishlab chiqarish zahiralari shakliga, ishlab chiqarish zahiralari shaklidan tugallanmagan ishlab chiqarish (tayyor bo'lmagan mahsulot)ga, tugallanmagan ishlab chiqarishdan tayyor mahsulot shakliga o'tadi. Oxirgi bosqichda mahsulot sotiladi, ya'ni tovar shaklidan pul shakliga o'tadi va jarayon boshida avanslashtirilgan mablag'lar kelib tushgan tushum hisobidan tiklanadi. Aylanma aktivlari va ularning iqtisodiy mohiyati to'g'risida oxirgi yillar ichida birorta ham yirik iqtisodiy adabiyot yozib, chop qilingan emas. Shuning uchun aylanma aktivlar to'g'risidagi ba'zi bir munozara bo'yicha 80-90 yillar adabiyotlarigagina murojaat qilishimiz mumkin.

Aylanma aktivlar iqtisodiy kategoriya sifatida bir necha xususiyatlarga ega. Shulardan biri - aylanma ishlab chiqarish va muomala aktivlari uchun avanslashtirilgan qiymatlarni bir iqtisodiy kategoriya - aylanma aktivlar kategoriyasiga birlashishidir. Ba'zi iqtisodchilar aylanma aktivlarni iqtisodiy kategoriya sifatida qaramaydilar. Ularning fikricha, aylanma fondlarga iqtisodiy kategoriya sifatida tovar ishlab chiqarish jarayonining asosini tashkil qiladi. Aylanma aktivlarning yana bir xususiyati - ularning tashkil qilinishi va ulardan foydalanishdir.

Aylanma aktivlarning aylanishini boshlash uchun avvalom bor avanslashtirilgan qiymatga ega bo'lish lozim.

Aylanma aktivlar korxonada balansining aktiv qismida ko'rsatilib quyidagi tarkibiy guruhlariga bo'linadi.

I guruh. Tovar-moddiy boyliklar, bularga:

1 ishlab chiqarish zahiralari;

2 tayyor mahsulot;

3 tovarlar kiradi.

II guruh. Ishlab chiqarish xarajatlari, bularga:

1 tugallanmagan ishlab chiqarish;

2 kelgusi davr xarajatlari va boshqalar kiradi.

III guruh. Pul mablag'lari, bularga:

1 g'aznadagi pul mablag'lari;

2 valyuta mablag'lari;

3 hisob-kitob schyotidagi pul mablag'lari;

4 boshqa schyotlardagi pul mablag'lari kiradi.

IV guruh. Debitorlar, bularga:

1 xaridor va buyurtmachilar bilan hisoblashishlar;

2 bo'nak to'lovlari;

3 byudjet bilan hisob-kitoblar;

4 xodimlar bilan hisob-kitoblar;

5 shu'ba korxonalar bilan hisob-kitoblar;

6 uyushma korxonalar bilan hisob-kitoblar;

7 ta'sischilar bilan hisob-kitoblar;

8 boshqa debitorlar kiradi.

Aylanma aktivlar o'zining qaysi tarmoqqa qarashli ekanligiga qarab aylanishi davrida ma'lum xususiyatlarga ega bo'ladi.

Aylanma aktivlarning aylanish davridagi xususiyati xo'jalik sub'ektining qaysi tarmoqqa taalluqli ekanligiga bog'liq. Mavsumiy tarmoqlar (qishloq xo'jaligi, tayyorlov, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi tarmoqlar)da aylanma aktivlarning aylanishi bir tekisda kechmaydi.

Chunki bu tarmoqlarga aylanma aktivlarga bo'lgan ehtiyoj yilning fasliga, mavsumga qarab turlicha bo'ladi. Masalan, qishloq xo'jaligida qish, bahor oylarida aylanma aktivlarga bo'lgan talab oshishi, kuzga kelib aylanma aktivlarga bo'lgan talab kamayishi mumkin.

Qishloq xo'jaligi va shunga o'xshagan boshqa tarmoqlarda aylanma aktivlarga bo'lgan talab bank kreditini jalb qilish yo'li bilan qoplanishi mumkin.

Mavsum bilan bog'liq bo'lmagan tarmoqlar (sanoat, savdo, ta'minot va boshqalar)da aylanma aktivlarning aylanishi (mahsulot sotib olish, ishlab chiqarish va sotish jarayonini amalga oshirish) bir maromda kechishi mumkin. Shunga qaramasdan nomavsumiy tarmoqlarda ham materiallarning mol etkazib beruvchidan kelib tushishda, tovar ortiqcha yoki kam kelib tushganda, transport bo'yicha qiyinchiliklar bo'lganda, import mollar ko'p miqdorda kelib tushganda, tayyor mahsulotni sotish jarayoni va boshqalarda aylanma mablag'larga bo'lgan talab bank krediti hisobidan qoplashi mumkin.

1990 yilgacha aylanma aktivlar bo'yicha normativlar o'rnatilgan. Normativ - bu minimal miqdordagi zahiralar bo'lib, ular doimo ho'jalik sub'ektlari oborotida bo'lishi lozim. Normativ miqdorini korxonalar o'z mablag'idan qoplashi kerak.

Oxirgi yillarda ho'jalik sub'ektlarining aylanma aktivlariga normativ o'rnatish yana amaliyotda qo'llanilmoqda.

Korxonalar va tashkilotlar o'zida mavjud zaxira va harajatlarning summasini xom cho't qilish asosida o'tgan davrda mavjud mablag'lar va kutilayotgan o'zgarishlarni hisob-kitob qilish yo'li bilan kreditga bo'lgan talabni aniqlaydilar.

Xo'jalik sub'ektlarining aylanma aktivlari quyidagi manbalar hisobidan tashkil qilinadi:

1. Korxonaning o'z aylanma mablag'lari.
2. Bank kreditlari.
3. Kreditor qarzlari
4. Boshqa manbalar

Xo'jalik sub'ektlari ishlab chiqarish va tovarlarni sotish jarayonini normal olib borish uchun tovar-moddiy boyliklar va ishlab chiqarish xarajatlarining minimal miqdorida o'z aylanma mablag'lariga ega bo'lishi kerak.

Korxonalarining o'z aylanma mablag'lari quyidagi manbalardan tashkil topadi:

- a) davlat korxonalarida byudjetdan ajratmalar hisobidan;
- b) yuqori tashkilotlarning ajratmalari;
- v) ta'sischi korxonalarining pay badallari;
- g) aksiyador korxonalarida aksiyalar chiqarish va sotish yo'li bilan vujudga keladigan manbalar hisobidan.

Korxonaning o'z aylanma mablag'lari uning kapitalida o'z ifodasini topadi. Ustav kapitali asosan foyda hisobidan yoki qo'shimcha aksiyalar chiqarish va sotish hisobidan ko'paytirib boriladi. Korxonaning o'z kapitalining miqdori qancha yuqori bo'lsa, uning faoliyati shunchalik boshqa kreditorlarga bog'liq bo'lmaydi, ya'ni o'z aylanma mablag'larining yuqori salmog'i korxonaning moliyaviy jihatdan mustaqilligidan dalolat beradi.

Aylanma aktivlarning ikkinchi manbasi - bank krediti va boshqa qarz mablag'lari hisoblanadi. Korxonaning normal faoliyatini olib borish uchun o'z aylanma mablag'lari etarli bo'lmasa, oborotga qisqa muddatli bank kreditlari jalb qilinishi mumkin. Xo'jaliklar faoliyatida bunday ahvol mavsumiy va vaqtinchalik zahiralari va xarajatlarni qoplash, akkreditiv ochish va boshqa hisob-kitoblarni amalga oshirish jarayonida va boshqa shunga o'xshash holatlarda yuzaga keladi.

Aylanma aktivlarni tashkil qilish manbalari
(foiz hisobida)

	Manbalar	1.01.1987	1.01.1990	1.01.1995	1.01.1999
1.	O'z aylanma mablag'lari	25	30	39	52
2.	Bank kreditlari	50	40	36	28
3.	Kreditor qarzlari	14	16	15	14
4.	Boshqa manbalar	11	14	10	6
	Jami	100	100	100	100

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, oxirgi yillarda aylanma aktivlarning manbasidagi korxonaning o'z aylanma mablag'lari salmog'i oshib bormoqda. 80-yillardan aylanma mablag'larning 50 foizdan ortig'i bank krediti hisobidan tashkil qilingan bo'lsa, 90-yillarning oxiriga kelib korxonaning o'z mablag'lari miqdori 52 foizni tashkil qilgan. Bu ko'rsatkich xo'jalik faoliyatini olib borish mustaqilligidan dalolat beradi.

Xo'jalik sub'ektlarining aylanma aktivlarini tashkil qilishda kreditning rolini quyidagilar bilan ifodalash mumkin:

1. Kreditning xo'jalik oborotida ishtirok etishi aylanma mablag'larni iqtisod qilishga olib keladi.

2. Kredit xo'jaliklar faoliyatida uchrab turuvchi mavsumiy ehtiyoj, boshqa holatlar bilan bog'liq bo'linishlarning oldini olishga yordam beradi.

3. Kredit ishlab chiqarish, tayyorlov va sotish jarayonini tezlashtiradi va hajmini oshiradi.

4. Kredit o'z vaqtida hisob-kitoblarni amalga oshirishga imkoniyat yaratadi.

5. Bank korxonalariga kredit berish yo'li bilan ularning faoliyatini yaxshilanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Aylanma aktivlarning uchinchi manbasi - kreditor qarzlardir.

Kreditor qarz shaklidagi mablag'lar korxonaga tegishli bo'lmagan mablag'lar bo'lsa-da, ular korxonaga oborotida doimo ishtirok etadi. Shu tufayli ular aylanma aktivlarning manbai hisoblanadi. Kreditor qarzlarga quyidagilar kiradi:

1. Mol etkazib beruvchilar bilan hisoblar.

2. Byudjet bo'yicha qarzlari.

3. Mehnatga haq to'lash bo'yicha qarzlari.

4. Ijtimoiy sug'urta va ta'minot bo'yicha qarzlari.

5. Mulkiy va shaxsiy sug'urta bo'yicha qarzlari.

6. Byudjetdan tashqari to'lovlar bo'yicha qarzlari.

7. Shu'ba korxonalariga qarzlari.

8. Uyushma korxonalariga qarzlari

9. Boshqa kreditorlar.

Aylanma aktivlarning boshqa manbalariga moddiy rag'batlantirish fondi va boshqa fondlar qoldiqlari kirishi mumkin. Korxonalarining moliyaviy ahvoli ijobiy bo'lsa, u o'z vaqtida bank kreditini to'lashi, mol etkazib beruvchilar bilan hisob-

kitob qilishi, ish haqini to'lashi, byudjetga to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshirishi mumkin.

Korxonaning moliyaviy ahvoli yomonlashganda to'lanmagan qarzlarning hosil bo'ladi. To'lanmagan qarzlarning:

a) bank kreditlari bo'yicha;

b) mol etkazib beruvchilarga o'z vaqtida to'lanmagan qarzlarning;

v) ish haqi bo'yicha to'lanmagan qarzlarning va boshqalar bo'yicha yuzaga keladi.

To'lanmagan qarzlarning yuzaga kelish sabablari korxonada ko'zlangan rejalarning amalga oshirilmaganligi, aylanma aktivlardan foydalanishida samaraga erisha olmaslik va boshqalar bo'lishi mumkin.

Aylanma aktivlardan foydalanishda bo'ladigan kamchiliklar:

1. Korxonalar o'z aylanma mablag'lari bilan etarli ta'minlanmagan sharoitida;

2. Aylanma aktivlarning aylanishi sekinlashganda;

3. Korxonada talabdan ortiqcha tovar moddiy boyliklarning zaxiralari yig'ilib qolganda;

4. Aylanma aktivlarning ko'zda tutilganidan boshqa maqsadlarga ishlatilganda yuzaga keladi.

Korxonada o'z aylanma aktivlarining holatini, ularning samaradorlik ko'rsatkichlarini doimiy nazorat qilib borish lozim.

Aylanma aktivlardan foydalanishning samaradorlik ko'rsatkichlari bo'lib:

a) aylanma aktivlarning kunlarda aylanishi;

b) aylanma aktivlarning aylanish koeffitsienti;

v) korxonaning o'z mablag'lari bilan ta'minlanganlik darajasi;

g) korxonada oborotida mavjud bo'lgan o'z aylanma mablag'lari kabi asosiy ko'rsatkichlar va bir necha qo'shimcha ko'rsatkichlar mavjud.

1. Aylanma mablag'(aktiv)larning kunlarda aylanishi (Ak.a.) aylanma mablag'lar bir marta aylanishi (ya'ni P-T...i/ch...T'-P'gacha) uchun necha kun ketganligini tavsiflaydi va quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi.

$$Ak.a. = \frac{Ao'.q. \times K}{S};$$

Bu erda: Ao'.q. - Aylanma mablag'(aktiv)larning o'rtacha qoldig'i

K - hisoblanayotgan davrning kunlar soni (90 kun, 180 kun, 360 kun)

S - sotuv hajmi.

Aylanma aktivlarning kunlarda aylanish sonining qisqarishi ular aylanishining tezlashuvidan, bu o'z navbatida sotuv hajmi va foydaning ko'payishidan, aksincha holat esa, korxonaning moliyaviy ahvolining tangligidan dalolat beradi.

2. Aylanma aktivlarning aylanish koeffitsienti (Ka) ma'lum bir davr (1 yil, 6 oy, 1 oy) ichida aylanma aktivlari necha marta aylanganidan dalolat beradi va quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$K_a = \frac{S}{A_{o'.q.}};$$

Aylanma aktivlar ma'lum bir davr oralig'ida qancha ko'p aylansa, uning samaradorligi shuncha yuqori bo'ladi, ya'ni shuncha marta daromad olishga erishish mumkin. Har bir xo'jalik sub'ekti o'zida mavjud bo'lgan aylanma mablag'larning tezroq aylanishini ta'minlashi lozim. Bu esa korxonada tushumining ko'payishiga, uning mol etkazib beruvchilar, byudjet, bank va boshqa sub'ektlar oldidagi majburiyatlarini o'z vaqtida bajarishga imkon yaratadi.

3. Aylanma aktivlarning samaradorligini ifodalovchi keyingi ko'rsatkich - korxonaning o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganlik darajasi yoki muxtoriylik koeffitsienti (K_m)dir. Bu ko'rsatkich korxonaning moliyaviy jihatdan mustaqillik darajasini ko'rsatib, o'z mablag'lari manbalarini korxonada balansining jami passiviga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

$$K_a = \frac{O'zMM}{B_p};$$

O'zMM - o'z mablag'lari manbasi (balans 390 qator)

B_p - balans passivi (550- qator)

Korxonaning o'z mablag'lari bilan ta'minlanganlik darajasi 30 foiz dan kam bo'lmasligi lozim. Agar bu ko'rsatkich 60 foizdan yuqori bo'lsa, kreditlash bo'yicha risk minimal bo'lishi mumkin.

4. Korxonada oborotida mavjud bo'lgan o'z aylanma mablag'lari miqdori korxonaning likvidligini ifodalashi mumkin.

Bu ko'rsatkich (HMA) quyidagicha aniqlanadi:

$$HMA = \frac{O'zMM}{U_a}$$

Bu erda

U_a - uzoq muddatli aktivlar (110 balans qatori - 350 b.q.) (qoplanmagan zararlar).

Agar korxonaning uzoq muddatli aktivlari uning o'z mablag'lari manbasidan yuqori bo'lsa, bunday korxonalar «nolikvid korxonalar» deyiladi va ularga kreditlar berilmaydi.

Xulosa qilib aytganda, aylanma mablag'(aktiv)lari xo'jalik sub'ektlari faoliyatining asosi bo'lib, bank tomonidan beriladigan kreditlarning aksariyat qismi aylanma aktivlarga yo'naltiriladi. Shu tufayli har bir xo'jalik sub'ekti aylanma aktivlarini to'g'ri tashkil qilmog'i, ulardan foydalanishda samaradorlikka erishmog'i lozim.

2-§. Mijozning kreditga layoqatliligi tushunchasi

Kreditga layoqatlilik – bu mijozning moliyaviy faoliyatiga har tomonlama berilgan baho bo'lib, u qarz oluvchining so'ralayotgan kreditni (asosiy qarz summasi va u bo'yicha foidlarni) o'z vaqtida qaytarish va boshqa qarz majburiyatlarini to'lay olish qobiliyatini ko'rsatadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik sub'ektlarining, banklar faoliyatining tijoratlashuvi yuzaga keladi. Keyingi yillarda turli xil mulkchilik shakliga asoslangan korxonalar tashkil topdi. Bu korxonalar qaysi mulkchilik shakliga asoslangan bo'lishiga qaramasdan iqtisodiy jihatdan to'liq mustaqil bo'lib, o'z xarajatlarini o'z daromadlaridan qoplaydilar. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy jihatdan mustaqil bo'lgan korxonalarda qo'shimcha pul mablag'lariga ehtiyoj yuzaga keladi va bu ehtiyoj zarur bo'lganda bank kreditlari hisobidan qoplanishi mumkin. Shu sababli, bozor iqtisodiyoti sharoitida kredit va uning muhim elementlaridan biri kreditga layoqatlilikni baholashning o'rni va roli muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki banklar ham bozor munosabatlarining mustaqil sub'ektlaridan bo'lib, iqtisodiy jihatdan faoliyat natijalari uchun o'zlari javobgar hisoblanadilar. Biz oldingi paragraflarda ta'kidlaganimizdek, banklarning maqsadi ham korxonalarinikiga o'xshash bo'lib, ular o'z xarajatlarni o'z daromadlari hisobidan qoplab yuqori foyda olishga intiladilar. Banklarning foyda bilan ishlashi ularning yanada keng tarmoqli faoliyat olib borishiga, mijozlarga ko'rsatadigan xizmat turlari va sifatini kengaytirishga, ustav kapitalini oshirishga, bank xodimlarini moddiy rag'batlantirishga, ko'proq mablag' ajratishga, o'z aksionerlariga ko'proq dividendlar to'lashning va bularning barchasi bankka bo'lgan ishonchning yanada oshishiga imkoniyat yaratadi. Tijorat banklari faoliyatida qo'ygan maqsadga erishish va bergan kreditlarining samara bilan bankka qaytib kelishini ta'minlashi uchun mijozning moliyaviy holatini uning kreditni o'z vaqtida qaytara olishi imkoniyatlarini tekshirib ko'rishi lozim.

Kreditlash jarayoni turli xildagi risk omillari bilan bog'liq bo'lib, kreditga layoqatlilik kreditni o'z vaqtida to'lashni o'zida mujassamlashtiradi. Shuning uchun bank ssuda berayotganda kreditga layoqatlilikni o'rganishi, ya'ni qarz oluvchining moliyaviy holatini hamda uning kreditni o'z vaqtida to'liq qaytarib berish qobiliyatini baholashni o'ziga shart deb biladi. Kreditga layoqatlilikni tahlil qilishning maqsadi qarz oluvchining majburiyatini o'z vaqtida va to'liq qaytarib berish qobiliyatini aniqlashdan iborat. Shu bois bank o'ziga olishga tayyor bo'lgan risk darajasi u taqdim etayotgan kredit hajmi va kredit berish shartlarining qay darajada bajarilishiga bog'liq .

Bank nafaqat mijozning ma'lum kunlardagi to'lov qobiliyatini baholashi, shu bilan birga, uning kelajakdagi moliyaviy barqarorligini ham prognozlashi zarur. Moliyaviy barqarorlikni va kredit operatsiyalaridagi risk hisobini ob'ektiv baholash, bankka kredit resurslarini samarali boshqarish hamda foyda olish imkonini beradi.

Bozor munosabatlarining rivojlanishi korxonalarining to'lov qobiliyati va barqarorligini aniqlashda chet el tajribasiga asoslangan buxgalteriya hisobini yuritish zaruratini tug'dirdi, bunda buxgalteriya balansining yangi tahlilini yuritish asosiy o'rinni egallaydi. Balansdagi aktiv va passivlarni qabul qilingan moddalar bo'yicha

guruhlashtirilishi, to'lov qobiliyati va kreditga layoqatlilikni etarli darajada chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi.

Bank risklarini kamaytirish va uning daromadini oshirishda kredit jarayonini tug'ri tashkil qilish, mijozning kreditga layoqatliligini aniqlash muhim o'rin tutadi. Mijozga berilgan kredit o'z vaqtida qaytib kelishini xohlaydigan bank avvalambor mijozning kredit zayavkasi va uning kredit tarixini mukammal o'rganib chiqishi lozim. Bu jarayon bank riskini oldini olishning ilk bosqichi hisoblanadi.

Qarz oluvchining kreditga layoqatliligini o'rganish va kredit berilgandan keyin kredit monitoringini muntazam olib borish bank riskini kamaytirish va uning daromadini oshirishning navbatdagi bosqichlaridan biri hisoblanadi.

3-§. Mijozning kreditga layoqatligini baholashning manbalari

Kredit mexanizmi xo'jalik mexanizmining tarkibiy qismi bo'lib, o'z ichiga kreditlash shartlarini, usullarini va kreditni boshqarish tamoyillarini oladi. Kredit mexanizmi yordamida bank tizimining kredit siyosati amalga oshiriladi.

Kreditlash jarayonini tashkil qilish kredit zayavkasini ko'rib chiqishdan boshlanadi. Biz amaliyotda kredit zayavkalarini ko'rishda nimalarga e'tibor berish zarurligini ta'kidlamochimiz.

Har bir mijozga chuqur e'tibor bilan munosabatda bo'lish, har bir bank xodimining faoliyat ko'rsatish qoidalarining ajralmas qismi bo'lishi kerak. Odatda o'z mijozlariga e'tibor bilan muomala qilmaydigan xodimlari bo'lgan bankning, bizning fikrimizcha, kelajagi bo'lmaydi. Bizning banklarimiz bilan mijozlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning aksariyat jihatlari bizga ma'lum bo'lganligi bois biz amaliyotimizda bank bilan mijoz o'rtasida mavjud kredit munosabatlarga to'xtalmasdan, jahon amaliyotida kredit jarayonining tashkil qilinish asoslariga qisqacha to'xtalamiz. Jahon amaliyotida kreditlash jarayonini tashkil qilishda bank xodimi mijozlarga kreditlash shartlari haqida ma'lumot beradi va bankning anketa savollariga javob berishni taklif qiladi. Chet el banklarida mijozlar bilan bo'lgan birinchi va undan keyingi uchrashuvlar natijasi hisobotlarda umumlashtiriladi. Bu hisobotlar ma'lum miqdorda savollarning standart yig'imini o'z ichiga oladi. Bunday hisobotga mijozning bankga har tashrifidan so'ng o'zgartirish kiritiladi va yangi ma'lumot bilan to'ldiriladi. Bu hisobotlar kredit inspektoriga kelgusi mijoz to'g'risida uchrashuvlari oldidan kerakli ma'lumotlarni beradi. Kelgusi mijoz kredit inspektori bilan bo'ladigan uchrashuvga olinadigan ssuda, uning ishlatilish maqsadi, summasi, qaytarilish muddati va taqdim qilingan ta'minotini o'z ichiga olgan kredit zayavkasi bilan keladi.

Ko'pgina davlatlarda nufuzli banklar kredit arizasi bilan birga bir necha hujjatlarni ko'rib chiqadi, bularga:

- 1) qarz oluvchi kompaniya (korxon) ta'sis hujjatlarining notarial tasdiqlangan nusxasi;
- 2) moliyaviy hisobot, korxon balans va oxirgi uch yil uchun foyda va zarar hisobotini o'z ichiga oladi. Balans yil oxirigacha tuzilib, unda aktivlar, majburiyatlar va kapital tuzilmasi ko'rsatiladi. Foyda va zarar schyoti bir yillik vaqtni o'z ichiga oladi va kompaniya daromadi va harajatlari, sof daromadi, uning rezervga taqsimlanishi va chegirmalar, dividend to'lovlari va h.k.lar to'g'risida batafsil ma'lumot beriladi.
- 3) Kassa tushumlari va harakati to'g'risida hisobot. U ikki hisobot muddatida tuzilgan balanslarning solishtirilishiga asoslan-gandir va u har xil bo'limlar va fondlar harakatida bo'ladigan o'zgarishlarni ko'rishga yordam beradi. Hisobot resurslari defitsitini, ishlatilishini, foizlar uchun mablag'lar bo'sh vaqti va kassa tushumlarining defitsitini yuzaga kelishi va h.k.ning umumiy holatini ko'rishga yordam beradi.
- 4) Ichki moliya hisoboti. Bu hisobot kompaniya moliyaviy holati, 1 yil, kvartal yoki oy davomida resurslarga bo'lgan ehtiyojning o'zgarishlarini aks ettiradi.

5) Ichki operativ hisob bo'yicha ma'lumotlar. Balans tuzish uchun ko'p vaqtni talab qiladi. Lekin kreditor bankga qarz oluvchi kompaniya to'g'risida ba'zi bir operativ hisobot ma'lumotlari kerak bo'lib qolishi mumkin.

6) Moliyalashtirishning prognozi. Bu hisobot kelgusi sotuvni baholash, xarajat, tovarni ishlab chikarish bilan bog'liq harajatlar, debitor qarzdorlik, zaxiralar qaytarilishi, naqd pulga ehtiyoj, kapital qo'yilma va h.k.larni o'z ichiga oladi.

7) Soliq deklaratsiyasi eng kerakli qo'shimcha axborot sifatida. Unda qarz oluvchi soliq to'lovchi sifatida boshqa hujjatlarga kirgizilmagan axborotlar bo'lishi mumkin.

8) Biznes-reja. Ko'pgina kredit zayavkalari hali moliya hisoboti va boshqa hujjatlarga ega bo'lmagan ishni endi boshlayotgan korxonalarini moliyalashtirish bilan bog'liq. Bunday paytda qarz oluvchi kompaniya bankka kreditlanadigan loyiha maqsadi va uni amalga oshirish usullari xaqida ma'lumotlarni o'z ichiga oluvchi batafsil biznes-rejani taqdim etishi kerak.

Kredit inspektori kredit zayavkasi va unga kiritilgan hujjatlarni yaxshilab o'rganib chiqadi. Bundan so'ng u kelgusi qarz oluvchi bilan yana bir bor suhbatlashadi. Suhbat davomida kredit inspektori qarz oluvchi kompaniya (bank) ishlarini har tomonlama o'rganishi shart emas, u kreditor-bankni qiziqtiradigan savollarga kerakli darajada ahamiyat berishi kerak.

Ko'zga ko'ringan chet el banklarining amaliyoti shuni ko'rsatadiki, kelgusi mijoz bilan suhbat aniq bir tartibda berilgan quyidagi savollarga bog'liq bo'lishi mumkin.

Bank kreditlashning birinchi bosqichida quyidagilarni aniqlashi kerak:

A. Qarz oluvchining ishonchliligi va kreditga layoqatliligi, uning sherik sifatidagi faoliyati doimiyligi va samarasi.

B. Kredit zayavkasining asoslanganligi va kredit qaytarilishining ta'minlanganlik darajasi. Bank kerak bo'lsa kredit taklifi bo'yicha o'z talablarini ishlab chiqishi va mijozni u bilan tanishtirishi mumkin.

V. Kredit taklifining bank kredit siyosati va ssuda portfeli tuzilmasiga to'g'ri kelishi. Yangi kredit berish va kredit portfeli diversifikatsiyasi kredit riskining pasayishiga olib keladimi yoki yo'qmi degan savolga javob topishi lozim.

Bankning kredit berish bilan shug'ullanuvchi xodimlari yaxshi bilmaydigan iqtisod tarmoqlaridagi korxonalariga ssuda bermasligi kerak. Lekin bunday hollarda kredit taklifini baholash uchun nufuzli ekspertlarni jalb qilishlari mumkin. Ammo bu bankning qo'shimcha harajatiga olib kelsa-da, kreditlash bilan bog'liq risklarning oldini olishi mumkin.

Har qanday ariza va qo'shimcha hujjatlar hamda suhbat natijalarini aniqlashning hal qiluvchi omili bo'lib qarz xarakteri va kreditga layoqatliligini aniqlash hisoblanadi. Kredit inspektori qarz oluvchiga arizani tayyorlash davomida mijozning kreditni qoplashga loyiq qimmatli aktivlarini va daromad miqdorini biladi. Mijozning og'zaki javoblari yozma bergan ma'lumotlariga qaraganda ko'proq ma'lumot beradi. Shu bilan bir vaqtda inspektor mijoz hamkorlik qilgan banklarga murojaat qiladi.

Kredit inspektori qarz oluvchi daromadining faqatgina miqdoriga emas, balki barqarorligiga ham e'tibor berish kerak. Ular mijozdan sof daromad haqida ma'lumot olishni istaydilar.

Daromadning miqdori va doimiyligi turg'unligining bilvosita ko'rsatkichi bo'lib, mijozlarning depozit hisoblaridagi o'rtacha bir kunlik qoldiq to'g'risidagi ma'lumotlar hisoblanadi. Qarz oluvchi tomonidan berilgan bu ma'lumotlar kredit inspektor tomonidan tegishli bank tomonidan berilgan ma'lumotlar bilan taqqoslanadi.

Bank depozit hisoblaridagi salmoqli qoldiqlarni bo'lishi mijoz moliyaviy ahvolidan, uning moliyaviy intizomligidan va olingan kreditlarni qaytarish borasidagi intilishlari jiddiyligidan dalolat beradi.

Tajribali kredit inspektori ahamiyat beradigan omillardan yana biri mijozning bir joyda uzoq va doimiy faoliyat ko'rsatishi, yashashi hamda mashg'ul bo'lishidir. Ko'pgina banklar odatda ko'rsatilgan joyda bir necha oygina ishlayotgan shaxslar va yaqinda ro'yxatdan o'tgan firmalarga rad javobini beradilar.

Kredit inspektorlari "qarzlarning piramidasi" deb ataluvchi holatning paydo bo'lishini qo'llab-quvvatlamaydilar. "Piramida" holati bu qarzdor 1 ta bank yoki firmadan olgan qarzini to'lash uchun boshqa kreditorlardan qarz olishi tushuniladi. Mijozning kredit kartochkalari bo'yicha qarzining kattaligi, ko'pligi o'zining hisobidan yozib berilgan cheklarning tez tez qaytib kelishiga inspektorlar katta e'tibor beradi. Bunday dalillar asosida mijozning haqiqiy moliyaviy ahvoli va uning pul mablag'larini boshqarish qobiliyati haqida xulosa qilinadi.

Agar mijoz bilan ishlarni davom ettirish hal qilinsa, unda inspektor kredit dosesini yig'adi va uni kredit bo'limiga yuboradi. Bu bo'limda mijozning kreditga layoqatliligi chuqur o'rganiladi va kredit riskiga baho beriladi.

Kredit mexanizmining muhim elementlaridan biri bo'lgan - kreditga layoqatlilikdir. Korxonalarining kreditga layoqatliligini hisobga olgan holda kredit berish, kreditni o'z vaqtida qaytarishning muhim shartidir. Davlat mulkchiligi asoslangan jamiyatda kreditga layoqatlilik ko'rsatkichi kredit mexanizmda muhim o'rinni egallay olmaydi. Banklar faoliyatiga davlat yakka hukmronligi ularning mustaqil sub'ekt sifatida faoliyat ko'rsatishiga tusqinlik qiladi va kredit resurslari markazlashgan tarzda, reja asosida tasdiqlanadi. Eng xususiyatli tomoni shundaki, banklar beradigan kreditlari bo'yicha foiz stavkalarini mustaqil o'zlari belgilay oladilar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida esa, kreditga layoqatlilik ko'rsatkichi kredit berishda e'tibor qilinadigan asosiy ko'rsatkichlardan biri bo'lib qoladi. Chunki tijorat banki o'z faoliyati natijasi uchun to'liq javobgar hisoblanadi. Kredit uchun foiz esa uning asosiy daromad manbai bo'lib qoladi.

Korxonaning kreditga layoqatliligini o'rganish tijorat bankiga kredit berish mumkinligini aniqlashga, uning miqdorini, foiz stavkasining darajasini belgilashga imkon beradi. Bundan tashqari, kreditga layoqatliligini aniqlash sudani o'z vaqtida qaytarish ehtimolini, eng asosiysi bank riskini kamaytirishga imkon beradi.

Kreditga layoqatlilikni baholash korxonaning o'zi uchun ham katta ahamiyat kasb etadi. Bu ko'rsatkichlarning tahliliga asoslanib, ular mol etkazib beruvchilar haridorlar va boshqa banklar bilan o'zaro munosabatlarni o'rnatishlari mumkin.

Ijobiy kreditga layoqatlilik ko'rsatkichga ega bo'lgan korxonalar hech qanday to'siqlarsiz kredit olishlari va uning hisobidan tovar moddiy boyliklarni sotib olishi, salmoqli mablag'larni ishlab chiqarishni rivojlantirishga, oldindan olingan kreditlar

bo'yicha qarzlarni to'lashga yo'naltirishlari mumkin. Salbiy kreditga layoqatlilik ko'rsatkichiga ega bo'lgan korxonalar bankdan kredit ololmasada, o'z moliyaviy ahvolini yaxshilash, ishlab chiqarish, sotuv hajmini, o'z mablag'lari miqdorini, rentabellik ko'rsatkichlarini oshirish bo'yicha choralar ishlab chiqish lozimligi to'g'risidagi axborotga ega bo'ladilar.

Korxonalar va banklar uchun kreditga layoqatlilik ko'rsatkichining ahamiyati muhimligini hisobga olib biz kreditga layoqatlilik ko'rsatkichining iqtisodiy mohiyati to'g'risida fikr yuritmoqchimiz.

Iqtisodiy adabiyotlarda bu ko'rsatkichning mohiyati to'g'risida turli ta'riflarni uchratish mumkin. Ko'pgina mualliflar tomonidan kreditga layoqatlilikka, korxonalarining qarz majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq bajara olish imkoniyati sifatida ta'rif beriladi. Bizning fikrimizcha, bu ta'rif ko'proq korxonaning to'lovga layoqatliligiga berilgan ta'rifdir. Amaliyotda kreditga layoqatlilik ko'rsatkichi ko'proq bankdan qarz oluvchi korxonalar faoliyatini ifoda qiladi. Kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlarini ikki tomonlama ko'rib chiqish mumkin:

- qarz oluvchi nuqtai nazaridan kreditga layoqatlilik;
- kredit shartnomasini tuzish imkoniyati, olingan kreditlarni o'z vaqtida qaytara olish qobiliyatini ifodalasa;
- bank nuqtai nazaridan - korxonaga beriladigan kreditning hajmini to'g'ri aniqlay olish mas'uliyatini bildiradi.

Ba'zi iqtisodchilar qarz oluvchining kreditga layoqatlilik ko'rsatkichini baholashda birinchi o'ringa korxonaning daromad olish imkoniyatini qo'yishadi. Bizning fikrimizcha, daromad olish - korxonaning ishlab chiqarish yoki boshqa faoliyat turining natijasi hisoblanib, shu natijaga erishish maqsadida korxonalar kreditga muhtojlik sezadi.

Agar qarzlarni to'lash miqyosida qaraydigan bo'lsak, kreditga layoqatlilikka nisbatan to'lovga layoqatlilik tushunchasi kengroqdir. Chunki to'lovga layoqatlilik jismoniy va huquqiy shaxslarning barcha qarz va majburiyatlarini o'z vaqtida to'lay olish imkoniyatini ifodalaydi. Kreditga layoqatlilik to'lovga layoqatlilikdan farq qilib, ssuda bo'yicha qarzlarni o'z vaqtida to'lash imkoniyatini ko'rsatadi. Undan tashqari kreditga layoqatlilik to'lovga layoqatlilikdan to'lash manbalari bilan ham farq qiladi.

Korxonalar, tashkilotlar o'z qarz, majburiyatlarini sotishdan tushgan tushum yoki boshqa har xil tushumlar hisobidan amalga oshirsa, kredit bo'yicha qarzlarni to'lash birinchi navbatda mahsulotni sotish hisobidan tushgan tushumdan amalga oshirilishi belgilanadi. Bank kreditini to'lash bo'yicha muammolar yuzaga kelganda, ssudani to'lashning kafolatlik manbalari qo'l kelishi mumkin. Bular:

- ssuda bo'yicha garov sifatida olingan mulk;
- boshqa bank yoki korxonalarining kafolati;
- sug'urtalash hisobidan qoplash va boshqalar.

Yuqoridagilardan shuni xulosa qilib aytish mumkinki, to'g'ri kredit bergan bank, korxonalar to'lovga layoqatli bo'lmagan holda ham bergan kreditni, to'liq yoki qisman qaytib olishni mo'ljallashi mumkin.

O'zining barcha ahamiyatiga qaramasdan bu ko'rsatkichlar ayrim ma'noda chegaralangan ahamiyatga ega. Birinchidan, ko'pgina ko'rsatkichlar, shu jumladan,

moliyaviy ahvolni, kapitalning borligi va boshqalarni xarakterlovchi ko'rsatkichlar asosan o'tmish bilan bog'liq bo'lib, ular o'tgan davr ko'rsatkichlari asosida hisoblanadi, kelajakdagi kreditga layoqatlilikni rejalashtirish esa kelajakda ssudalarni qaytarilish imkoniyatlariga baho beradi. Ikkinchidan odatda bunday ko'rsatkichlar hisobot muddatiga qolgan qoldiq asosida hisoblanadi, vaholanki ma'lum davrdagi oborotlar haqidagi ma'lumotlar ssudalarni qaytarish imkoniyatlarini to'laroq tasvirlaydi.

Kreditga layoqatlilikni tahlil qilishda ma'lumotlarning har xil manbalaridan foydalaniladi:

- a) bevosita mijozlardan olingan materiallar;
- b) mijoz haqidagi bank arxivida mavjud bo'lgan materiallar;
- v) mijoz bilan ish yuzasidan aloqada bo'lgan shaxslar (uning mol etkazib beruvchilari, kreditorlari, uning mijozlari, banklari va boshqalar) tomonidan berilgan ma'lumotlar;
- g) xususiy va davlat agentliklari va tashkilotlarining hisobotlari va materiallari (kreditga layoqatlilik haqidagi hisobotlari, investitsiya bo'yicha ma'lumotnomalar va boshqalar).

Bunday tashkilotlar hozirchalik bizning amaliyotimizda yo'q. Biz oldingi boblarda shunday agentlik zarurligi to'g'risida gapirib o'tgan edik.

Bank tomonidan o'rganib chiqilgan materiallarni va mijoz tomonidan berilgan bevosita ma'lumotlarni olgan kredit bo'limining ekspertlari o'z bank arxiviga murojaat qiladi. Agar mijoz oldin ham kredit olgan bo'lsa arxivda uning qarzini kechiktirib to'langanligi va boshqa kamchiliklari haqidagi ma'lumot bo'ladi. Undan tashqari bank boshqa kredit tashkilotlari bilan aloqa o'rnatib, ushbu qarzdor to'g'risida ma'lumot olishi mumkin.

Kredit arizasini baholashda kredit bo'limi xodimlari aniq qarz oluvchi bilan bog'liq savollarni ko'rib chiqibgina qolmay, u faoliyat ko'rsatayotgan mintaqada, tarmoqlarda yuzaga kelgan iqtisodiy ahvolni ham hisobga olishlari lozim.

Kredit berish bo'yicha sifat tahlili ham bir necha bosqichlarda amalga oshiriladi:

- a) qarz oluvchi obro'sini o'rganib chiqish;
- b) kredit maqsadini aniqlash;
- v) asosiy qarz va foizlarning qaysi manbalar hisobidan qoplanishini aniqlash;
- g) bank qisman o'z bo'yniga oladigan qarz oluvchining risklarini baholash.

Qarz oluvchining reputatsiyasi sinchkovlik bilan tekshiriladi, bunda mijozning kredit tarixini o'rganib chiqish juda muhimdir. Korxonada rahbarining shaxsiy va ish bilan bog'liq bo'lgan xislatlariga ham katta e'tibor beriladi.

4-§. Mijozning kreditga layoqatliligini baholashning asosiy ko'rsatkichlari

Korxonalarining kreditga layoqatliligini aniqlashda turli xil ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Ko'rsatkichlar soni chegaralanmagan, ya'ni qarz oluvchining faoliyatidan kelib chiqqan holda, har bir tijorat banki uni o'zi mustaqil aniqlaydi. Banklar orqali qarz oluvchining kreditga layoqatliligini baholash turlicha bo'lishi mumkin, lekin ularning hammasi ma'lum bir andozaga tushirilgan moliyaviy koeffitsientlardan foydalanadilar. Ularga:

- qoplash koeffitsienti;
- likvidlilik koeffitsienti;
- mustaqillik(muxtoriylik) koeffitsienti, ya'ni o'z mablag'lari bilan ta'minlanish koeffitsienti kiradi.

Likvidlilik mijozning o'z majburiyatlarini o'z vaqtida bajarilishini (qoplanishini) bildiradi. Likvidlilik va qoplash koeffitsientlari qarz oluvchining balans likvidliligini, ya'ni passivdagi majburiyatlarni qoplash uchun aktivdagi pul mablag'larining etarlilik imkoniyatlarini tasvirlaydi.

Qoplash va likvidlilik koeffitsientlari balansning aktiv va passivlarini solishtirish yuli bilan hisoblanadi. Likvid mablag'lar o'zining tez pulga aylanishi darajasiga qarab 3 guruhga bo'linadi.

Birinchi guruh likvid mablag'larga:

- pul mablag'lari (balansning 170-qatori), jumladan hisob-kitob varag'i;
- valyuta hisob varag'idagi (180 - q),
- boshqa hisob varaqlardagi va kassadagi pul mablag'lari (190 - q) kiradi;

Ikkinchi guruh likvid mablag'lariga tez pulga aylanadigan talablar(bu talablarning muddati odatda 3 oydan oshmasligi lozim):

- ishonchli debitorlar va ko'rsatilgan xizmatlar bo'yicha hisob-kitoblar (200-220 - q);
- muddati 3 oygacha bo'lgan avans to'lovlar (230 - q);
- byudjet bilan hisob-kitoblar (240 - q);
- korxonalar bilan qisqa muddatli xarakterga ega bo'lgan boshqa operatsiyalar (260-270 - q) ;
- ishchi- xizmatchilar bilan hisoblashishlar (250- q);
- ta'sischi hamda boshqa debitorlar bilan hisob-kitoblar (280-290 - q);

Ikkinchi guruh likvid mablag'larning aksariyat qismini yaqin 3 oy ichida to'lanish lozim bo'lgan debitorlar tashkil qiladi. Shuning uchun kredit berishda bu likvid aktivlarning haqiqatda 3 oy ichida pulga aylanish ehtimolini chuqur tahlil qilish lozim.

- 3 oy da to'lanishi lozim bo'lgan veksellar;
- xorijiy korxonalar bilan hisob-kitoblar;

Uchinchi guruh likvid mablag'lariga tez sotiladigan tovar moddiy qimmatliklarining zahiralari bo'yicha talablari kiradi:

- ishlab - chiqarish zaxiralari va kelgusi davr xarajatlari (120 - q);
- tugallanmagan ishlab-chiqarish (130 - q);
- tayyor mahsulot (140 - q);
- tovarlar (150 - q);

- boshqa zahiralari va harajatlari kiradi.

Qisqa muddatli majburiyatlarni aniqlashda:

a) o'zgartirishlar kiritmasdan quyidagi ko'rsatkichlar olinadi:

- qisqa muddatli qarzlari (420 - q);
- qisqa muddatli kreditlari (430- q);
- buyurtmachilardan tushgan avanslari (440 - q);

Kreditorlari:

- mol etkazib beruvchilari oldidagi qarzlari (450 - q);
- byudjetga qarzlari (460 - q);
- ish haqi bo'yicha qarzlari (470 - q);
- ijtimoiy sug'urta va ta'minot bo'yicha qarzi (480 - q);
- mulk va shaxsiy sug'urtalash bo'yicha qarzi (490 - q);
- byudjetdan tashqari to'lovlari bo'yicha qarzi (500 - q);
- sho'ba korxonalar bo'yicha qarzlari (510 - q);
- uyushma korxonalar bo'yicha qarzlari (520 - q);
- boshqa kreditorlari (530 - q);

b) o'zgartirishlar kiritilib quyidagi ko'rsatkichlar olinadi (yaqin uch oy muddatga):

- uzoq muddatli qarzlari (400 - q);
- uzoq muddatli kreditlari (410 - q);

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda pul mablag'lari =170+180+190 balans qatorlari.

Tez sotiladigan talablari =200+220+230+240+250+260+270+ +280+290 balans qatorlari.

Tez sotiladigan zaxiralari =120+140+150 balans qatorlari.

Qisqa muddatli majburiyatlar = 420+430+440+450+460+470+480+490+500+510+530+(400+410 o'zgartirishlar bilan) balans qatorlari.

Uchinchi guruh likvid mablag'larini tahlil qilganda, tovar – moddiy boyliklarning haqiqatda ishlab chiqarish uchun zarurligiga e'tibor berish lozim. Kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlarini hisobga olganda aylanma aktivlar tarkibiga :

- korxonalar omborida turib qolgan, ishlab chiqarish uchun zarur bo'lmagan tovar moddiy boyliklari ;

- ishlab chiqarishdan olib tashlangan tovarlari;
- talab bo'lmagan ,sifatsiz tovar-boyliklari,
- qiyin sotiladigan tovarlari va boshqalar qo'shilmasligi kerak.

Agar mijozning likvid aktivlari uning qisqa muddatli majburiyatlaridan ikki barobar va undan ortiq, bo'lsa, mijoz moliyaviy jihatdan barqaror hisoblanadi.

Mijoz balansini va boshqa moliyaviy hujjatlarga asosan kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlari aniqlanadi.

Likvidlilik koeffitsienti (Kl) quyidagicha hisoblanadi:

$$Kl = \frac{1,2 \text{ va } 3 \text{ guruh likvid mablag'lar}}{\text{qisqa muddatli qarzi majburiyatlari}}$$

Qoplash koefitsienti (Qp)ni hisoblashda barcha likvid mablag'larning qisqa muddatli majburiyatlarga nisbati olinadi. Qoplash koefitsienti likvidli aktivlar qanchalik darajada qisqa muddatli majburiyatlarni qoplay olishi mumkinligini ifodalaydi. Agar korxonaning likvid aktivlari uning qisqa muddatli majburiyatlarini 2 va undan ortiq barobar qoplasa, sub'ektning moliyaviy ahvoli shunchalik barqaror hisoblanadi. Ba'zi hollarda ho'jalik sub'ektlari faoliyatida ehtiyojdan yoki normativdan ortiqcha tovar moddiy boyliklar (ayniqsa, mavsumiy korxonalarda) zahiralarning yuzaga kelishi yaxshi ishlaydigan korxonalarda ham qoplash koefitsientining past bo'lishiga olib kelishi mumkin. Lekin qoplash koefitsienti 1dan kam bo'lmasligi lozim. Qoplash koefitsientining 1 ga tengligi likvid aktivlar kreditlar va zayomlar hisobidan tashkil qilinganligi va likvid aktivlarni tashkil qilishda korxonaning o'z mablag'lari ishtirok qilmaganligini ko'rsatadi. Qachoki qoplash koefitsienti 1dan kichik bo'lsa, xo'jalik sub'ektining moliyaviy ahvolidan muammolar borligi, uning barqaror emasligi to'g'risida xulosa qilish mumkin, chunki korxonaning o'z majburiyatlarini qoplay olmaydi.

$$K1 = \frac{\text{1 va 2-guruh likvid mablag'lari}}{\text{qisqa muddatli qarz majburiyatlari}}$$

Qoplash koefitsienti mijozning qisqa muddatli majburiyatlarini to'lash uchun barcha turdagi aylanma mablag'larning etarli darajasini aniqlashga imkon beradi.

Likvidlilik koefitsienti qarz oluvchi o'z mablag'lari hisobidan qarzning qancha qismini to'lay olish qobiliyatini ko'rsatadi, ya'ni bu koefitsientdan mijozning yaqin kelajakda operativ ravishda bankka qarz to'lab berish qobiliyatini prognozlash uchun foydalaniladi. Likvidlilik koefitsienti qancha yuqori bo'lsa, kreditga layoqatlilik shuncha yuqori bo'ladi.

Korxonaning o'z mablag'lari bilan ta'minlanganligi muxtorlik koefitsienti umumiy korxonaning balansining qancha kismi korxonaning o'z manbalaridan tashkil topganligini baholaydi va qarz mablag'lari ichidagi korxonaning mustaqilligini aks ettiradi.

Moliyaviy mustaqillik yoki muxtorlik koefitsienti (Km) mijozning o'z mablag'larining barcha mablag'lar manbalari ichida tutgan salmog'ini, ya'ni korxonaning faoliyatining qancha qismi o'z kapitali hisobidan moliyalashtirilishini ko'rsatadi va quyidagi formula orqali aniqlanadi

$$K_m = \frac{\text{O'z mablag'lari manbalari}}{\text{balans summasi}} * 100\%$$

Bank uchun kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlari kredit shartnomasi tuzilayotganda risk darajasini aniqlash nuqtai nazaridan muhimdir. O'z mablag'lari manbalari va uning hajmi qanchalik katta bo'lsa, mijozning o'z vaqtida qarz majburiyatlarini to'lash qobiliyati shuncha yuqori bo'ladi. Korxonaning kreditlash

uchun uning o'z mablag'lari manbalari bilan ta'minlanganligi 30 foizdan kam bo'lmasligi kerak.

Xo'jalik ob'ektlarinig o'z mablag'lari manbalari tarkibiga quyidagilar kiradi:

- ustav fondi;
- rezerv fondi;
- boshqa tashkil qilingan fondlar;
- o'tgan va hisobot yillaridagi taqsimlanmagan foyda.

Korxonaning o'z mablag'lari bilan ta'minlanganligi 30% dan kam bo'lmasligi kerak. Aylanma aktivlarining aylanish tezligi va korxonada faoliyatidan kelib chiqqan holda bu ko'rsatkich ozgina past bo'lishi ham mumkin. Agar bu ko'rsatkich 60% dan yuqori bo'lsa, kredit bo'yicha riskni minimal deb qarash mumkin.

Yuqoridagi ko'rsatkichlarning natijasi me'yoriy talablar bilan taqqoslanadi va korxonaning moliyaviy ahvoli aniqlanib, kredit berish mezonlari belgilanadi. Kredit berish bo'yicha sinflarga ajratishda quyidagi talablar hisobga olinadi.

5-jadval

Kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlariga qarab mijozlarni sinflarga ajratish bo'yicha talablar

№	Ko'rsatkichlar	I sinf	II sinf	III sinf
1.	Qoplash koeffitsienti (Kq)	$Kq \geq 2,0$	$2,0 > Kq \geq 1,0$	$1,0 > Kq$
2.	Likvidlilik koeffitsienti (Kl)	$Kl \geq 1,5$	$1,5 > Kl \geq 1,0$	$1,0 > Kl$
3.	Muxtorlik koeffitsienti (Km)	$Km \geq 60\%$	$60\% > Km \geq 30\%$	$30\% > Km$

Kreditga layoqatlilikning har bir sinfdagi korxonalariga banklar har xil kredit munosabatlari tuza oladilar. 1-sinfga mansub qarz oluvchilarga bank kredit liniyasi ochishi, kontokorrent hisob raqami bo'yicha kredit berishi, boshqa qarz oluvchilarga nisbatan past foizlarda ishonchli kreditlar berishi, kreditlar bo'yicha ta'minganlik talab qilinmasligi mumkin.

2-sinfga mansub qarz oluvchiga esa umumiy asoslarda va odatdagi tartibda, ya'ni majburiyatni muvofik, shaklda ta'minlanishi (kafolat, garov, kafillik) sharoitida kredit beriladi., agar uning qo'shimcha ko'rsatkichlari ijobiy holda bo'lsa, unda unga imtiyozlar berilishi mumkin, ammo ishonchli kreditlar berilmaydi. Agar qo'shimcha ko'rsatkichlar bo'yicha kamchiliklar bo'lsa, uning moliyaviy ahvoli noabarqaror deb topilishi va uni yaxshilash uchun choralar ko'rishni talab qilish, kredit bo'yicha garovni mustahkamlash, foiz stavkalarin oshirishi, ssudaning summasini va muddatini cheklash choralari ko'rish mumkin.

Bank uchun 3-sinfga mansub korxonalarini kreditlash jiddiy risklar bilan bog'liqdir. Shuning uchun ular kamdan-kam holatlarda va yuqori turadigan korxonalar kafolati hamda mulkni garovga qo'ygan holatda eng yuqori foizlarda kreditlanadilar.

Agarda tahlil bo'yicha mijozning moliyaviy holatida qoplash koeffitsienti 0,5dan ($k_k < 0,5$) kichik bo'lsa, likvid mablag'lari juda kam bo'lsa yoki umuman

mavjud bo'lmasa va uning o'z mablag'lari miqdori ham kam bo'lsa, u nolikvid balansga ega bo'lgan, moliyaviy holati nochor korxonaga deb qaraladi va uni 4-sinfga kiritish mumkin va bunday korxonalar odatda umuman kredit ajratilmaydi.

Mijozlarning kreditga layoqatliligini baholashning muhim bir xususiyati shundaki, yuqorida ko'rsatilgan ko'rsatkichlar korxonaning kreditga layoqatliligini baholashning yakuniy ko'rsatkichlari hisoblanmaydi. Mijozlar faoliyati va ularning moliyaviy ahvolini yanada chuqurroq ko'rib chiqishda hamda kreditga layoqatliligining asosiy ko'rsatkichlari bo'yicha mijoz turli xil sinflarga taalluqli bo'lib chiqsa, u holda moliyaviy ahvoli haqida tug'ri xulosaga kelish uchun kreditga layoqatlilik darajasini baholashning qo'shimcha ko'rsatkichlarini tahlil qilish lozim bo'ladi.

5-§. Kreditga layoqatlilikni baholashning qo'shimcha ko'rsatkichlari

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, mijozning moliyaviy holatini baholashda aniq bir xulosaga kelish uchun kreditga layoqatlilikning asosiy ko'rsatkichlariga qo'shimcha sifatida kreditga layoqatlilikning qo'shimcha ko'rsatkichlari tahlil qilinadi. Korxonaning kreditga layoqatlilikning qo'shimcha ko'rsatkichlari asosan mijozning aylanma aktivlari holatini yanada chuqurroq tahlil qilishni ko'zda tutadi. Ma'lumki, qisqa muddatli kreditlar xo'jalik sub'ektlarining aylanma aktivlariga beriladi. Shuning uchun mijozning kreditni o'z vaqtida bankka qaytara olish qobiliyati ham uning aylanma aktivlaridan foydalanishidagi samaradorlik darajasiga qarab belgilanadi. Xo'jalik sub'ektlari aylanma aktivlardan qanchalik samarali foydalanayotgan bo'lsa va aylanma aktivlarning aylanish tezligi qanchalik yuqori bo'lsa, kreditdan foydalanish samarasi va uni o'z vaqtida bankka to'lash imkoniyati ham shunchalik yuqori bo'lishi mumkin. Biz aylanma mablag'larning samaradorlik ko'rsatkichlari to'g'risida oldingi paragraflarimizda kengroq to'xtalgan edik. Shu bois biz qisqacha bo'lsada kreditga layoqatlilikning qo'shimcha ko'rsatkichlarini keltirib o'tmoqchimiz. Bu ko'rsatkichlardan biri bu aylanma aktivlarning aylanish koeffitsienti hisoblanadi.

Aylanma mablag'larning aylanishi koeffitsienti (Kl) joriy aktivlarning aylanish tezligi va aktivlarga qo'yilgan mablag'larning pul mablag'lariga aylanish tezligini xarakterlab, u ma'lum davr(oy, kvartal, yil) ichida aylanma mablag'lari necha marta aylanganligini ifodalaydi :

$$Kob = \frac{\text{Realizatsiya qilingan mahsulot xajmi}}{\text{aylanma mablag'larning o'rtacha xronologik qoldig'i}}$$

Kob. ni hisoblash aylanishni prognozlash va kreditlash muddatini aniqlashga imkon yaratadi. Aylanma aktivlarning aylanishi koeffitsienti aylanma aktivlarning harakati tezligini ifodalaydi va tahlil qilinayotgan davrda mahsulotni sotishdan tushumlarning cheklanishi hamda aylanma aktivlarning o'rtacha qiymatini hisoblab borishga imkon yaratadi.

Shuningdek, aylanma aktivlarning kunlarda aylanishini ham hisoblash mumkin. Bu ko'rsatkich korxonada aylanma mablag'larining bir marta aylanishi (P-T-I/Ch-T-P) uchun necha kun ketishini ko'rsatadi.

(O kunlarda Aylanma mablag'larining o'rtacha qoldig'i x 360 kun aylanishi)

$$A_k = \frac{\text{realizatsiya hajmi}}{\text{realizatsiya hajmi}};$$

Aylanma aktivlar aylanishiga qancha kam kun ketsa, korxonaning foyda olishi, binobarin kreditni bankka to'lashi shuncha tez amalga oshiriladi.

Bu erda aylanma aktivlarning o'rtacha qoldig'i, o'rtacha xronologik usulda aniqlanadi.

Mijozning moliyaviy ahvolini xarakterlovchi yana bir muhim ko'rsatkich – bu ularning o'z aylanma mablag'larining haqiqiy mavjudligini tasdiqlovchi ko'rsatkich hisoblanadi.

O'z aylanma mablag'larining mavjudligi ko'rsatkichi (O'AyMM) Quyidagicha aniqlanadi:

O'AyMM= O'z mablag'lari manbalari - Uzoq muddatli aktivlar
(110-330 balans qatorlari)
qoplanmagan zararlar

Agar korxonaning asosiy aktivlari o'z mablag'lari manbalaridan yuqori bo'lsa, u holda korxonaning balansini nolikvid ekanligini ko'rsatadi. Nolikvid balansga ega bo'lgan korxonalar bank kreditlaridan foydalanish huquqidan mahrumdirlar.

Korxonalariga kredit berishda uning kreditga layoqatliligini baholashda quyidagi jadvalda keltirilgan ko'rsatkichlar hisob-kitob qilinishi lozim.

16-jadval

№	Ko'rsatkichlar	Davrlar			
		1 kv	1/2 yil	9 oy	yil
1.	Qoplash koeffitsienti				
2.	Likvidlilik koeffitsienti				
3.	Muxtorlik koeffitsienti				
4.	O'z aylanma mablag'lari mavjudligi dinamikasi				
5.	Foydalilik				
6.	To'lanmagan qarzlار A) bank ssudalari bo'yicha B) hisob-kitoblar bo'yicha				
7.	Aylana mablag'lar aylanishi A)aylanish koeffitsienti B)kunlarda aylanishi				

Mijozning moliyaviy holatini yanada chuqurroq tahlil qilish uchun quyidagi ko'rsatkichlardan ham foydalanish mumkin .

Mijozning qarz mablag'lari salmog'i.

$$\text{Qarz mablag'lar ko'effitsienti} = \frac{\text{Qarz mablag'lar}}{\text{Barcha mablag'lar}}$$

$$\text{O'zlik mablag'lar aylanuvchanlik ko'effitsienti} = \frac{\text{Realizatsiyadan tushum}}{\text{O'z mablag'lar}}$$

Qarz mablag'lar aylanuvchanligi ko'rsatkichi.

$$\text{Qarz mablag'lar aylanuvchanlik ko'effitsienti} = \frac{\text{Realizatsiyadan tushum}}{\text{Qarz mablag'lar}}$$

Firmaning o'z qarzdorlari (debitor) hisob raqamlari hisobidan qanchalik tez to'lovlarini amalga oshirishini ko'rsatuvchi ko'effitsent.

$$\frac{\text{Debitorlik qarzlari}}{\text{aylanuvchanlik ko'effitsienti}} = \frac{\text{Realizatsiyadan tushum}}{\text{Debitorlik qarzlari}}$$

Firmaning qanchalik kreditorlar oldida o'z majburiyatlarini qoplay olishini ko'rsatuvchi ko'rsatkich :

$$\frac{\text{Kreditorlik qarzlari}}{\text{aylanuvchanlik ko'effitsienti}} = \frac{\text{Realizatsiyadan tushum}}{\text{Kreditorlik qarzlari}}$$

Asosiy vositalar aylanishini ifodalovchi ko'rsatkich:

$$\frac{\text{Asosiy aktivlar}}{\text{aylanuvchanlik ko'effitsienti}} = \frac{\text{Realizatsiyadan tushum}}{\text{Asosiy aktivlar}}$$

Har bir so'm o'zlik mablag'lariga to'g'ri keluvchi foyda miqdorini ko'rsatuvchi ko'rsatkich:

$$\frac{\text{o'zlik mablag'lar}}{\text{rentabelligining ko'effitsienti}} = \frac{\text{Foyda}}{\text{o'zlik mablag'lar}}$$

6-§. Rivojlangan davlatlarda mijozning kreditga layoqatliligini baholash usullari

Mijozning to'lovga layoqatliligini tahlil qilish deganda mijozga berilgan kreditni ishlata olish va qaytarib bera olish imkoniyatini o'rganish tushuniladi. Dunening ko'p mamlakatlarida mijozning kredit layoqatliligi turlicha aniqlanadi.

AQShda mijozning kreditga layoqatliligini baholash va kredit riskini minimallashtirish maqsadida 5 "S" nomini olgan usuldan foydalaniladi. Bu usul asosida mijoz faoliyatini baholashning quyidagi mezonlari yotadi.

- customer character –mijozning obrusi;
- capacity to pay – to'lovga layoqatliligi;
- capital – kapital;
- collateral – ssudaning ta'minlanishi;
- current business conditions and goodwill-iqtisodiy holati va uning kelajagi.

Bu usul bo'yicha mijozning obro'si, mas'uliyat darajasi, qarzni to'lashga bo'lgan istagi va tayyorgarligi tekshiriladi. Dastavval bank mijozning: o'tmishda o'z majburiyatlariga qanday munosabatda bo'lganligi; qarzlarni to'lashda kamchiliklar bo'lganligi; kreditlanuvchi subektning iqtisodda, bozorda qanday mavqega ega ekanligini tekshiradi. Bunda bank qarzdor bilan suhbat olib boradi, arxivdan mijoz to'g'risida materiallarni olib, tahlil qiladi, boshqa firma va banklar bilan maslahatlashadi va hokazo.

Qarzdorning to'lov qobiliyatida uning moliyaviy imkoniyatlari, uning kreditni to'lash qobiliyati qarzdorning foyda va zararlari hamda kelajakda bo'lishi mumkin bo'lgan o'zgarishlar puxta tahlil qilish orqali aniqlanadi. Unda bank qarzni to'lash bo'yicha mijoz mablag'larining 3 manbasini chuqur o'rganib chiqadi. Bular:

- joriy kassa tushumlari (cash flow) ;
- aktivlarni sotish;
- moliyalashtirishning boshqa manbalari (jumladan, pul bozoridagi qarzlar).

"Besh "oy"lar"ga qaytar ekanmiz, shuni ta'kidlab o'tish kerakki, bank asosiy e'tiborini boshqa omillarga ham, jumladan, firmalarning aktsiyador kapitaliga, uning tuzilishiga, aktiv va passivlarning boshqa moddalariga bo'lgan nisbatiga hamda qarzning ta'minlanishiga, uning etarlilik darajasiga, sifatiga va qarzni to'lamaslik holida garovni sotish darajasiga qaratadi.

So'ngra, kreditga bo'lgan talabnomani qarab chiqqanda umumiy shart-sharoitlar jumladan; davlatdagi ishbilarmonlik iqlimini aniqlovchi va bank bilan birgalikda qarzdorning holatiga ta'sir etuvchi omillar: iqtisodiy ahvol, monand tovar bo'yicha boshqa ishlab chiqaruvchilar tomonidan raqobatning mavjudligi, soliqlar, xom ashyoga narx-navolar va boshqalarga e'tibor qaratiladi.

Angliya banklarida mijozning kreditga layoqatliligini aniqlashda savollar varag'i mavjud. Savollarga javoblar bankka kredit berish karorini qabul qilishga imkon beradi. Quyida shunday savol-varaqning namunasini keltiramiz.

Avvalambor qarz oluvchi (borrower)ga ta'rif beriladi.

Uning oilasi, obro'-e'tibori, sofdilligi, bankka tanishligi, bank bilan munosabatlari.

Boshqaruv tarkibi malakasi – ma’lumoti, mutaxassislik bo’yicha staji, boshqara olish qobiliyati;

To’lovga qobillik – to’lov intizomiga rioya qilish, biznes talablariga resurslarning mosligiga e’tibor beriladi. Keyin esa quyidagi asosiy ko’rsatkichlar tekshiriladi:

1. Purpose (kredit maqsadi). Qonuniyligi, bank kredit siyosatiga to’g’ri keladimi? va boshqalar;
2. Amount (kredit summasi) kredit summasini hisoblashda aniqlik. Tasdiqlovchi hujjatlar mavjudmi? so’ralgan summa etarli, kam yoki ko’pligi.
3. Repayment (qaytarish) kredit kachon qaytariladi? qaytarilish grafigi mavjudligi? qaytarilish manbasi-kelajak daromadlari, qisqa muddatli kreditlar , aktivlarni sotish? qarz oluvchi pul okimlarini bashorat qilish;
4. Viability (kreditlanayotgan loyihaning realligi) mazkur kredit qanchalik zarur? texnik-iqtisodiy asoslar bajarilganmi? Mazkur kompaniya hisobvaraqlari tahlil qilinganmi? qarz oluvchi balansi baholanganmi?
5. Risks (risklar). Bank va kompaniya uchun risklar manbalarini mujassamlanganligi riskning oldini olish chora-tadbirlarini amalga oshirish mumkinmi?
6. Security (ta’minlanganlik). Ta’minot taqdim etilmoqdami? u mavjudmi? Garovlarni sug’urta polislarini tekshirish. Garov qiymati kanday? Garovni qayta baholash bo’lib o’tadimi, qachon?
7. Profitability (foydalilik) kredit shartnomasida daromad va xarajatlar aniq ta’riflanishi lozim. Foiz darajasi bank tortilgan riskka mos keladimi? Foiz darajasi, xarajatlarni qoplaydimi?

Yuqoridagilarni o’zida ifoda qiluvchi “Parts” nomli qarz oluvchi qobiliyatini tahlil qilish usuli keng tarqalgan bo’lib, unda:

- Purpose - kreditning maqsadi;
- Amount - ssudaning hajmi;
- Repayment - qarzni to’lash;
- Term - muddati;
- Security - ssudaning ta’minlanganligi kabilar tahlil qilinadi.

Mijozlarning kreditga layoqatliligini tekshirishning boshqa usullari ham mavjud. Mijozning kreditga layoqatliligi asosida mijozning faoliyatini xarakterlaydigan zarur axborotlarni yig’ish yotadi. AQSh va boshqa G’arb mamlakatlarida mijozning kreditga layoqatliligini tahlil qilishda banklar uchun maxsus huquqiy norma va qonunlar mavjud. Mijozlar hisobotlarini banklar tomonidan tahlil qilinishi ikki xil ko’rinishga ega: ichki va tashqi ko’rinishga ega. Tashqi tahlil shu qarz oluvchi faoliyatini boshqalar bilan solishtirishdan iborat. Ichki tahlil esa moliyaviy hisobotlarning turlicha qismlarini ma’lum vaqt oraligida solishtirishdan iboratdir.

Xorijiy davlatlar amaliyotida mijozning pul oqimi chuqur tahlil qilinadi.

Pul oqimi mijozning o’z xarajatlarini qoplash va qarzlarni o’z resurslari hisobidan to’lash qobiliyatining o’lchamidir.

Bunday tahlil turlicha olib boriladi, jumladan, bu maqsadda qarz oluvchining pul mablag’larining harakat hisobotidan foydalanishi mumkin.

Buning uchun mijoz pul mablag'larining harakati haqidagi hisoboti tuziladi va u quyidagi savollarga javob berishiga imkoniyat beradi.

- Mijoz kelajakda moliyaviy aktivlarning o'sishi uchun o'zini pul mablag'lari bilan ta'minlay oladimi ?
- Qarz oluvchi faoliyatining o'sish sur'ati tashqi manbalardan moliyalashtirish zarur bo'lgan darajada tezligi.
- Qarz oluvchi keyingi investitsiyalashdan paydo bo'lgan qarzni qoplash uchun ortiqcha pul mablag'lariga egami?

Bank amaliyotida mijozning kreditga layoqatliligini tekshirishning to'g'ri va egri usullari mavjuddir.

To'g'ri usullardan kam foydalaniladi. Bunda mijoz tomonidan to'plangan ballar, u olishga haqli bo'lgan ssuda summasiga tenglashtiriladi.

Egri usullar esa juda keng tarqalgan. Uning mazmuni turlicha baholash ko'rsatkichlariga ma'lum ballar berishdan iboratdir. Buning natijasi bo'lib mijozning kreditga layoqatliligini sinfini aniqlash xizmat qiladi. O'z - o'zidan ayon bo'lib turibdiki, mijozning kreditga layoqatliligini baholashda ballar tizimidan foydalanish - eng ob'ektiv va iqtisodiy asoslangan qarorlarni qabul qilish jarayonidir. Yagona muammo shundan iboratki, bunda mijozning kreditga layoqatliligini baholash bo'yicha axborotlarning yangilanishi talab qilinadi, bu esa o'z navbatida, bank uchun juda qimmatga tushishi mumkin. Shuning uchun uncha katta bo'lmagan banklar odatda axborot bazasining cheklanganligi va ko'p xarajatligi tufayli mijozning kreditga layoqatliligini tahlil qilishda "koeffitsientlar" usulidan foydalaniladi.

To'lovga layoqatlikni tahlil qilish asosida mijozning faoliyatini to'laroq aks ettiruvchi ma'lumotni yig'ish yotadi. AQSh va boshqa G'arb davlatlarida to'lovga layoqatlikni aniqlashda bank tomonidan qo'llaniladigan ma'lumotlarni yig'ish tartibi va ma'lumot hajmiga tegishli maxsus yuridik normalar ishlab chiqilgan. Unda ko'rsatilishicha to'lovga layoqatli bo'lgan ixtiyoriy qarz oluvchiga kredit berish mumkin. AQSh Kongressi "Teng kredit olish imkoniyati to'g'risida"gi (ECOA) – Equal Credit Opportunitites Act) qonunni qabul qilgan. Qonunga muvofiq kreditorlar tomonidan kredit qarz oluvchilarning yoshi, oilaviy ahvoli, jinsi, dini va millatiga qarab ajratilmasligi kerak. Kredit haqiqatda mijozning kredit to'lay olish qobiliyatiga qarab ajratilishi lozimligi ko'zda tutilgan.

Mijozni to'lovga layoqatliligini aniqlashda va bank tomonidan anketa to'ldirishda asosiy mezonlarni belgilaydigan boshqa bir yuridik hujjat AQSh FRT tomonidan qabul qilingan "V" yo'riqnomasidir. Bu yo'riqnomada qaysi ma'lumotlar mijozni to'lovga layoqatliligini aniqlashda balli tizim qo'llanilishi mumkinligi ko'rsatilgan; mijozga qarshi ishlatiladigan ma'lumot yig'ishdagi cheklovlar ham ko'rsatib o'tilgan.

Masalan, qarz oluvchi majburiyatlari bo'yicha javobgarligidan qat'iy nazar o'z oilasi haqida anketaga ma'lumot yozishi kerak.

Kreditorlar esa kredit olish uchun arizani olganlaridan keyin 30 kun mobaynida mijozning kredit olish imkoniyati haqida unga xabar qilishi kerak.

Masalan, Buyuk Britaniya Parlamentida 1993 yil mamlakatning yirik banklaridan biri (N) **National Westminster Bank** ko'p yillar davomida o'z mijozlaridan siyosiy axborotlar va so'rovlar olganligi haqida tortishuvlar bo'lgan.

AQShda qonun qarz oluvchining oilaviy ahvoli va holati, telefoni bor-yo'qligi haqidagi ma'lumotlarni mijozlardan yig'ish imkoniyatini banklar uchun cheklab qo'ygan.

Chet el adabiyotlarida mijozning kuchli va kuchsiz tomonlari, uning imkoniyatlari va riskini aniqlashda "SWOT" (S – strong, W – weak, O-opportunities, T-threat) metodidan foydalanilishi mumkinligi to'g'risida fikr bildirilgan. Bunda mijozning to'lovga layoqatlililigining asosiy mezonlari ; ya'ni:

- qarz olish uchun ariza beruvchilarning kuchli tomonlari;
- qarzdorning kuchsiz va bo'sh tomonlari;
- qarz oluvchining muvaffaqiyati uchun qaysi omillar muhimligini aniqlash;
- kredit berishdagi risk darajasi kabi ko'rsatkichlar o'rganib chiqiladi .

Mijozning moliyaviy hisobotining bankirlar tomonidan tahlil qilishning ikki xil shakli bor: Ichki va tashqi tahlil. Ichki tahlilda mijoz hisobotining muhim elementlari bir-biriga taqqoslanadi va ma'lum vaqt davomida o'zgarishi tahlil qilinadi. Tashqi tahlilda qarz oluvchi boshqa qarz oluvchilar bilan taqqoslanadi.

Ichki tahlil koeffitsientlar tahlili bo'lib, uning ikkita kamchiligi bor: 1) Koeffitsientlar mijoz operatsiyalari qanday o'tayotganligi to'g'risida ma'lumot bermaydi; 2) Tahlilda o'tib ketgan ma'lumotlardan foydalaniladi, lekin kredit kelajakdagi faoliyat uchun beriladi.

Ko'pgina g'arb mamlakatlarida mijozlarning to'lovga layoqatliligini baholash quyidagi yunalishlarda olib boriladi:

- 1) **Personal capacity** - qarz oluvchining shaxsiy fazilatlari (odilligi, maqsadining jiddiyligi yaxshi ishchi sifatida tavsifi va boshqalar);
- 2) **Revenues** – mijoz daromadi, oilaning yalpi daromadi tahlili. Bunda mijozning kreditni qoplash xarajatlari uning oylik daromadlarining 1/3 qismidan oshmasligi kerak.
- 3) **Material capacity** – ssudaning ta'minlanishi, mijozning ko'chmas va boshqa mulklari tahlili;

Ko'pincha mijozning pul oqimlari to'g'risida ma'lumot talab qilinadi.

Pul oqimi (cash flow) – bu mijozning xarajatlarini va majburiyatlarini qoplash uchun xususiy resurslarining etarliligi yoki yo'qligini o'lchaydi. Xorijiy davlatlarda mijozning kreditga layoqatliligini aniqlashda quyidagi tartibda pul mablag'lari hajmi aniqlanadi:

Qarz oluvchining pul mablag'lari harakati to'g'risida hisobot.

Ko'rsatkichlar	Jami	Joriy yil	30 kundan ortiq	60 kundan ortiq	60 kundan ortiq	1 yildan ortiq
1. Daromadlar: - Maosh; - Mukofot; - Gonorar; - Nafaqa; - Kompensatsiya; - Boshqalar.						
2. Xarajatlar: - Soliqlar; - Kwartira to'lovlari; - Kommunal to'lovlar; - Bolalar tashkilotiga to'lovlar; - Kredit uchun foiz to'lovlari; - Boshqalar.						
3. Ssudani qoplash uchun jami(1-2) Ortiqcha "q" Etishmovchilik "-"						

Yuqoridagi jadval kelajakda ssudani qoplash imkoniyatini o'rganish uchun ishlatiladi.

Rivojangan mamlakatlarda mijozni kreditlashning muhim jihati kredit berish jarayonining (yuridik va jisimoyniy shaxslarga) markazida inson turadi. Masalan, Germaniyada qanday kredit olishdan qat'iy nazar, qarz oluvchi o'zining shaxsiy fazilatlarini va to'lovga layoqatligini to'g'risida bir qator hujjatlarni bankka berishi lozim.

Kredit berish jumbog'ini echishda **nemis bankini** qiziqtiradigan muammolar quyidagilardan iborat:

- 1) tadbirkorning shaxsiy xarakteri: xulq-atvori, qiliqlari, tashqi ko'rinishi, odati, ta'sirchan talaffuzi, odillik darajasi(iqtisodiy va moliyaviy holati to'g'risida ochiq so'zlashi), yoshi, oilaviy holati, jamoat ishlarida o'rni, mansabi va xobbisi;
- 2) umumiy ma'lumoti: o'quv yurtini tugatganligi to'g'risidagi diplom nusxasi, kvalifikatsiyasi, riskka qo'l urishi, iqtisodga qiziqishi, rejalashtirish qobiliyati;
- 3) jismoniy holati: sog'ligi holati, (oldingi kasalliklarini xisobga olgan holda), sport bilan shug'ullanishi;
- 4) texnik bilim saviyasi: maxsus o'quv yurti, tajribasi, ishga ixtisoslashuvi;

5) mulki: tashkilot ishlarida qatnashish darajasi, shaxsiy mulki, ko'chmas mulkka egalik qilishi, daromadning boshqa manbalari, korxonada daromadidan shaxsiy foydasi, shaxsiy qarzlari, soliq majburiyatlari, oila a'zolarining mulkiy holati, musobaqalarda ishtiroki.

Savollarga javoblar bank bo'limida suhbat, telefon yoki anketa berish orqali aniqlanishi mumkin.

Nemis banklarida mijozning to'lovga layoqatliligini baholashda arizaning "Oylik daromad hisobi" bo'limi asosiy o'rin egallaydi.

<p>A: Oylik daromad</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ soliqdan tashqari maosh ➤ bolalar uchun olinadigan nafaqalar ➤ pensiya ➤ omonatlar va qimmatli qog'ozlar bo'yicha foizlar ➤ boshqa daromadlar <p style="text-align: center;">JAMI:A:</p>	<p>V: Oylik xarajati</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ joriy xarajatlar ➤ sug'urta badallari ➤ oldingi kredit uchun to'lovlar ➤ kvartira to'lovlari ➤ boshqa xarajatlar <p style="text-align: center;">JAMI:V</p>
--	---

S: Ixtiyoridagi daromad (A-V)

Hozirgi vaqtda Germaniyadagi barcha tijorat banklari individual shaxslarga berilgan ssudalar to'g'risida Bundes bankning maxsus departamentiga ma'lumot berishlari shart. Bu bankning shu sferadagi faoliyatini nazorat qilishga imkoniyat yaratib beradi.

Frantsiya va Belgiyada tijorat banklari Markaziy bankdan individual ssudalarni to'lamaydiganlar haqida ma'lumot olish huquqiga ega. Lyuksemburgda bank sirini saqlash zaruriyati tufayli bu huquq ishlatilmaydi. Lekin, mijozning, masalan, jamg'arma depozitini ssuda olingan bankka ko'chirish imkoniyati banklar uchun yaratilgan. Bulardan tashqari mijoz kreditni to'lay olmasa, maoshidan aktseptsiz shaklida undirib olish huquqini bankka beradi.

Bular bilan bir qatorda mijoz obro'sini baholash ham juda muhimdir. Buni baholashning bir yuli – kredit skoring yulidir. Skoringni (ochko, ball yig'ish) har bir bank holati, vaziyatiga qarab o'zlari ishlab chiqadilar.

Kredit skoring modeli birinchi bo'lib, amerika iqtisodchisi D.Dyuran tomonidan 1940 yillar boshida ishlab chiqilgandi. U ball hisoblashda quyidagi koeffitsientlarni qo'lladi:

- 1) yoshi: 20 dan yuqori bo'lgan har bir yil uchun 0,1 bal (maksimum- 0,3);
- 2) Jinsi: Ayol – 0,4; erkak – 0;
- 3) Yashash muddati: berilgan joyda yashagan har bir yili uchun 0,042 ball (maksimum – 0,42);
- 4) Kasbi: kichik riskdagi kasb uchun – 0,55, yuqori riskdagi kasb uchun – 0, 0,16 – boshqa kasblar uchun;
- 5) Bandligi – 0,059 – bir ko'rxonadi ishlagan har bir yili uchun(maksimum – 0,59);

6-8) moliyaviy ko'rsatkichlari: 0,45 – bankdagi mablag'lari uchun; 0,35 – kuchmas mulkka egaligi uchun, 0,19 – hayoti sug'urta polisi uchun.

Bu koeffitsientlarni qo'llash bilan Dyuran **“yaxshi”** va **“yomon”** mijoz o'rtasidagi chegarani 1,25 ball deb oldi. 1,25 balldan yuqori balli mijozlar kreditga layoqatli hisoblangan, bundan kam ball yiqqanlar esa kreditga layoqatsiz deb topilgan.

Hozirda AQSh banklari idividual shaxslarni kreditlashda turli xil yondashuvlar ishlab chiqmoqdalar. Har bir bank o'zining xususiy tizimini ishlab chiqmoqda. Ko'pgina Amerika banklari o'z amaliyotida mijozlarning kreditga layoqatlilikini baholashda ikki xil usuldan foydalanadilar:

- 1) banklar birinchi mijozni bank talablari yuzasidan tekshirib chiqadi va kredit berish yoki bermaslikni hal qiladi.
- 2) kreditga layoqatlilikni baholashda balli tizimdan foydalaniladi. Bunda matematik korrelyatsion tahlil va omillar tahlilidan foydalaniladi.

Banklar mijoz balansining moddalari va bo'limlari orasidagi turli proportsiyalarni ta'riflovchi boshqa moliyaviy koeffitsientlarni ham hisoblaydi. Banklar bu koeffitsientlarni me'yoriy kattaliklarini belgilaydilar va mavjud kattaliklarni ular bilan solishtirib, so'ng solishtirish natijalariga ko'ra mijozning kreditga layoqatlilikini hisoblanadi. Koeffitsient-larning me'yoriy chegarasi turli tarmoq, hudud va boshqalardagi korxonalar uchun turlicha bo'lishi mumkin. Bunday baholashlar haqiqatga yaqinroq bo'lishi uchun uzoq muddat orasidagi mijozning moliyaviy ahvolini nazorat qilib borish, o'zgarishning aniq yunalishlarini, davrlarini, qonuniyatlarini aniqlovchi xususiy statistik ma'lumot bazasini yaratish zarur.

Bank kreditga layoqatlilikning ball (reyting) tizimini qo'llashi ham mumkin, unda, har bir koeffitsientga (uning normativga yaqinligiga qarab) ballarda belgilanadi va to'plangan ballar yig'indisiga qarab mijozning yuqori, o'rta yoki past guruhliklik bo'yicha ajratiladi. Mijozni reytingi bo'yicha qaysi guruhga mansubligiga qarab kredit talablarini susaytirishi, kuchaytirishi yoki umuman kreditlashni rad etishi mumkin.

Qarz oluvchi moliyaviy holatini baholash bilan birga bank uning iqtisodiy holatini, faoliyat jarayonini, ishlab chiqarish mol etkazib beruvchilar va xaridorlar bilan munosabatlarini, korxonaga egalari bilan ellanma ishchilar o'rtasidagi, boshqaruvchi va xodimlar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadi. Shuningdek, bank foydalani-layotgan texnologiyalar, vositalar, ularning yangiligini va raqobatbardoshligini o'rganadi, bozorlarni egallash (yoki to'xtatish) imkoniyatlarni va boshqalarni baholaydi. Hujjatlarni tahlil qilish bilan birga bank xodimlari mijozlarni “joylarga” borib tekshirish, mijozlarning ish jarayonini tartibi va tashkil etilishi bilan tanishishi maqsadga muvofiq.

Keyingi paytlarda, ayniqsa, iqtisodiy rivojlangan davlatlarda bank mijozlarining ma'naviy-axloqiy sifatlariga tobora ko'p e'tibor berilmoqda. Bu sifatning etarli darajada aniq baholash imkonini beruvchi testlar va uslublar yaratildi.

Ana shunday testlardan biri “qizil signallar tizimidir”. U xorij banklarining tajribalarining qo'rsatishicha mijozlarning ishonchlilikini aniqlashga imkon beradi.

. **Qarz oluvchi tarixidan signallar;** “qizil signallar tizimi” to’g’risida qisqacha to’xtalamiz. Bu tizim qarz oluvchining faoliyatiga baho beruvchi bir necha bo’limlardan iborat:

1. Yaqin o’tmishdagi moliyaviy noqobiligi;
2. Qarz oluvchi ma’lumotlaridagi nomutanosibliklar va qarama-qarshiliklar.

. **Qarz oluvchini boshqarishga doir “signallar”.**

3. Qarz oluvchi ishonchli aloqalari mavjud, hamkorni qidirmoqda.
4. Boshqaruvchining past ma’naviy sifatlari.
5. Boshqarish uchun xodimlar, oila a’zolari, kompaniya xo’jayinlari orasida kurash.
6. Boshqarishdagi tez-tez o’zgarishlar.
7. Boshqaruvchining xovliqma xarakteri.
8. Boshqaruvchilarning kreditlash jarayonini tezlashtirishga harakat qilishlari. Aylanma aktivlar. Ishlab chiqarish faoliyatini aks ettiruvchi “signallar”.
9. Mol etkazib beruvchilar va xaridorlar qatorini farqlardi.
10. Qarz oluvchining o’z debitorlari ustidan nazorati susayganligi.
11. Qarz oluvchining bugungi kunda muammolarni boshidan kechirayotgan soxaga tegishliliigi.
12. Balansining aktiv va passiv moddalari bo’yicha mutanosibliigi.

. **Kreditlashga tegishli “signallar”.**

13. Qarz oluvchi kredit maqsadini aniq ko’rsatmaydi.
14. Qarz oluvchida qarzni to’lash bo’yicha aniq dastur yo’q.
15. Kreditni to’lash bo’yicha zahira mablag’lari yo’q.
16. Qarz oluvchi maqsadi moddiy ta’minotga ega emas.
17. Qarz oluvchining kredit savolnomasi yomon asoslangan.
18. Qarz oluvchi bir vaqtning o’zida ham aktivlari, ham umumiy kapitali garoviga ssuda olishni mo’ljallagan.
19. Kredit bevosita kiymat tashkil etiluvchi, ishlab chikarish jarayoniga emas, balki muomala sohasiga yunaltirilgan.
20. Kreditni qaytarish muddati to’liq asoslanmagan.

. **Belgilangan normalardan chetlashish “signallari”.**

21. O’z xo’jalik faoliyati bo’yicha hisobot ma’lumotlarini taqdim etish davriyligidagi buzilishlar.
22. Bank hisob varaqlarini yuritishdagi normalardan chetlashishlar.
23. Kreditlash shartlarini qayta ko’rilishi; kreditni qaytarish sxemasidagi o’zgarishlar; ssudani cho’zish bo’yicha iltimoslar.
24. Xo’jalik faoliyati moliyaviy ko’rsatkichlarini rejadan farqlanishi.
25. Qarz oluvchining mahorati va hisob tizimlarida chetlanishlar.

Natsional De Pari (Frantsiya) bankida individual mijozlarning kreditga layoqatliligini baholashga doir misol.

Ko'rsatkichlar	Haqiqatdagi ma'lumotlar	O'rtacha statistik ma'lumot	Kasbi bo'yicha o'rtacha
g'shi	20 yil	0,25	30
Bitta ish o'rnida ishlagan vaqti	2,5 yil	0,15	2
Ish joyi	Bank		
Yillik daromadi	100 ming frank	2%	Ma'lumot mahsus
Oilaviy holati	Oilali, 1 ta bolasi bor	2%	

Ssuda muddati	1 yil-gacha	2 yil	3 yil	4 yil	5 yil...
Kreditga layoqatlilik sinfi					
5 (a'lo kredit ga layoqatli)	40 %	60 %	80 %	100 %	120 %
4 (yaxshi)	20 %	30%	-	-	-
3 (o'rta)	10%	15%	-	-	-
2(qoniqarli)	-	-	-	-	-

Kreditga layoqatlilikni baholash bilan birga bank kreditdan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini ham tekshiradi. Buning uchun qarz oluvchini kredit olishdan maqsadini tasdiqlovchi hujjatlar ko'rib chiqiladi. Bank qarz oluvchining maqsadini realligini va haqqoniyligini, ularni (talab, taklif, sifat va miqdor, narxi, raqobatchilarning qarshiligi va boshqa ko'rsatkichlari bo'yicha) shakllanayotgan bozor konyukturasiga mos kelishini baholaydi. Shu bilan birga, bank mijoz kredit so'ragan faoliyat turi bo'yicha daromad va xarajatlarni solishtiradi. Bank kreditdan foydalanish natijasida mijozning o'z xarajatlarini qoplashi va kreditning qaytarilishiga etarli daromad olishga imkon bo'lishi lozim.

Ana shunday baholashlarga asosan bank kreditni berish (yoki uni rad etish) to'g'risidagi qaror qabul qiladi. Mijozning kreditga layoqatliligiga qarab bank kredit bo'yicha foiz, muddat va summasini o'zgartirishi mumkin. Bu parametr qarz oluvchi bilan muqokama etiladi va kredit shartnomasida belgilab qo'yiladi.

Ko'rib chiqqanimizdek, turli mamlakatlarda kreditga layoqatlilikni aniqlashda turlicha yondashuvlar bo'lsada, ularning asosiy maqsadi bank tomonidan beriladigan kreditlarning samarali ishlatilishi va ularning o'z vaqtida bankka qaytib kelishini ta'minlashdan iborat.

Qo'yidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering.

Aylanma aktivlar (mablag'lar)	guruh likvid aktilar
Aylanma aktivlarlarning manbalari	O'z aylanma mablag'lari
O'z mablag'lari	Qisqa muddatli majburiyatlar
Bank krediti	Qoplash koeffitsienti
Kreditorlar	Likvidlilik koeffitsienti
Ishlab chiqarish zaxiralari	Muxtoriylik koeffitsienti
Kreditga layoqatlilik	Aylanma mablag'larning aylanish koeffitsienti
To'lovga layoqatlilik	
Likvid mablag'lar	Aylanma mablag'larning kunlarda aylanishi
guruh likvid aktilar	
guruh likvid aktilar	

O'z bilimni tekshirish uchun savollar:

1. Kreditga layoqatlilik deganda nimani tushunasiz?
2. To'lovga layoqatlilik deganda nimani tushunasiz va uning kreditga layoqatlilikdan farqi nimada?
3. Kreditga layoqatlilikning asosiy va qo'shimcha ko'rsatkichlarini keltiring.
4. Qoplash, likvidlilik koeffitsientlari qanday aniqlanadilar?
5. Muxtoriylik koeffitsienti nimani anglatadi, uning yuqori va past chegaralarini izohlang.
6. Kreditga layoqatlilikning qo'shimcha ko'rsatkichlari nima uchun zarur ?
7. Xorijiy davlatlarda mijozning kreditga layoqatliligini baholashning qanday usullarini bilasiz?
8. Mijozning moliyaviy hujjatlari asosida uning kreditga layoqatliligini baholang .
9. Kredit olish uchun biznes- reja tuzing va kredit olishni asoslab esse yozing.

XI-BOB. QISQA MUDDATLI KREDITLASHNI TASHKIL QILISH ASOSLARI

1-§. Kreditlash shartlari (tamoyillari)

O'zbekiston Respublikasi hududida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga kredit berish tijorat banklari tomonidan «Banklar va bank faoliyati to'g'risida» gi Qonun asosida va boshqa me'yoriy hujjatlarga muvofiq ravishda amalga oshiriladi. Kreditlar O'zbekiston Respublikasining «Korxonalar to'g'risida» gi Qonuniga asosan kredit o'z kapitali va mustaqil balansiga, yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan mustaqil xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga beriladi. Tijorat banklari xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga, ularning mulkchilik shakllaridan qat'iy nazar, shartnoma asosida qisqa va uzoq muddatli kreditlar beradilar. Kredit mijozning hisob-kitob varag'i joylashgan bankda beriladi. Zarar ko'rib ishlaydigan, nolikvid balansga ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga kredit berilmaydi, ilgari berilgan ssudalar esa belgilangan tartibda muddatidan ilgari undirib olinadi. Kredit resurslaridan uzoq muddatli moliyaviy nobarqarorlik, xo'jasizlik va zararlarni qoplash uchun foydalanishga yo'l qo'yilmaydi. Kreditlar muddatiga ko'ra qisqa muddatli, o'rta muddatli va uzoq muddatli turlarga bo'linadi.

Qisqa muddatli kredit amal qilish muddati 12 oydan oshmaydigan ssuda bo'lib, uning muddatining uzaytirilishi kreditlanayotgan tadbirlarni o'tkazish muddati, ularning qoplanishi va boshqa shartlardan kelib chiqqan holda belgilanadi. Qisqa muddatli ssudalar kreditlarning boshqa turlariga nisbatan likvidliroq hisoblanadi. O'rta muddatli 1 yildan 3-5 yilgacha, uzoq muddatli kreditlar 3- 5 yildan ortiq muddatga beriladi.

Kreditlash jarayoni bir nechta tamoyillar asosida amalga oshiriladi:

1. Kreditning muddatliligi
2. Kreditning qaytarilishligi
3. Kreditning ta'minlanganligi
4. Kreditning to'lovligi
5. Kreditning maqsadliligi

Kredit iqtisodiy munosabatlarni belgilangan tizimi sifatida boshqa pul munosabatlaridan farq qiladi, ya'ni pulning xarajati qaytarib berish sharti bilan amalga oshiriladi.

Kreditning keyingi tamoyili muddatlilik bo'lib, u qaytarishlik tamoyili bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Kreditlashning muddatliligi ikki tomonlama xarakterga ega. Birinchidan, kreditning mohiyati vaqtincha foydalanishga berilgan mablag'larning qaytarilishinigina bildirib qolmay, balki bu qaytarilishni aniq muddatlarini belgilashni ham taqozo etadi. Kreditning muddati, bir tomondan foydalanishga berilayotgan kredit resurslarining bo'sh turish muddati bilan belgilansa, ikkinchi tomondan qarz oluvchining mablag'larga bo'lgan vaqtinchalik ehtiyojlarining muddatiga bog'liq. Kreditlash muddatliligining bu ikki tomonlama xarakteri inobatga olinganda vaqtinchalik foydalanishga berilgan mablag'larni to'liq va belgilangan muddatda qaytarilishini ta'minlash mumkin. Kreditning muddatliligiga rioya qilish banklar uchun ham, qarz oluvchilar uchun ham muhim ahamiyatga ega. Buning

hisobiga bank kredit resurslarining aylanishini jadallashtirsalar va ulardan oqilona foydalanishga erishsalar, xo'jaliklar o'z daromadlarini ko'paytirish, o'z va qarz mablag'laridan foydalanish samarasini oshirishlari mumkin. Kredit muddatini uzaytirish aksariyat hollarda bankning ruxsati bilan amalga oshiriladi. Kredit muddati qarz olingan mablag'larni qaysi davrgacha foydalanishini hisobga olgan holda belgilanadi

Qaytarilish tamoyili kreditning mohiyatini ifodalaydi. Bank tomonidan mijozlarga beriladigan har bir so'm pul mablag'lari yana bankka qaytarilishi lozim. Qaytarib berishni iqtisodiy asosi sifatida mablag'larning uzluksiz doiraviy aylanishi hisoblanadi. Qaytarish tamoyilining shunday muhim xususiyati borki, kreditni boshqa tovar-pul munosabatlarining iqtisodiy kategoriyalaridan farqi bo'lgan iqtisodiy kategoria sifatida ajratib turadi. Qaytarilish kreditning ajralmas atributi hisoblanadi.

Kreditning keyingi tamoyili - kreditning ta'minlangan-ligidir. Bunda ssudaning ta'minlanganligi kredit berilishiga asosan qarz oluvchining mulki, moddiy boyliklar zahiralari, ko'chmas mulki yoki ishlab chiqarish xarajatlari summasiga mos kelishi bilan belgilanadi. Bu o'z navbatida kreditni o'z muddatida qaytarilishiga kafolat berilishini tasdiqlaydi. Olingan kredit mablag'lari korxonada ishlab chiqarish zaxirasi, tugallanmagan ishlab chiqarish yoki tayyor mahsulot hamda mavjud moddiy boyliklarni ta'minlash uchun beriladi. Bu tamoyil asosan korxonalarga berilgan ssudalar yoki tomonlar majburiyatlari bilan real ta'minlanadi. O'zbekiston Respublikasida banklar faoliyatining xalqaro bank amaliyotiga yaqinlashib borayotgan sharoitda kreditning ta'minlanganligi sifatida tovar-moddiy boylik va xarajatlardan tashqari garov, kafolat va kafillik kabi shakllari ham amaliyotda keng qo'llanilmokda. Bu holat bank risklarini kamaytirgan holda kreditlarning bankka o'z vaqtida qaytishini ta'minlaydi. Ssudaning o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlash uchun kredit shartnomasiga ko'ra qarz oluvchi garovga ma'lum qiymatga ega bo'lgan mol-mulkni qo'yib rasmiylashtiradi. Agar kredit oluvchi kreditni o'z vaqtida qaytara olmasa, u holda garovni sotish choralari ko'riladi. Kredit miqdori garovga qo'yilgan mulk qiymatining 50 foizidan 80 foizigacha miqdorida beriladi.

Kreditlashning yana bir tamoyili - olingan kredit uchun haq to'lash yoki foizlilikdir. Bunda shartnomaga ko'ra kredit oluvchi korxonaga o'z ehtiyoji uchun kreditga olgan pul mablag'laridan vaqtincha foydalanganligi uchun bankka belgilangan haqni to'lashi lozim. Amaliyotda bu tamoyil bankning foiz mexanizmi orqali amalga oshiriladi. Bankning foiz stavkasi bu kreditning «narxidir». Kredit uchun haq to'lash korxonalarni xo'jalik hisobiga shu jumladan resurslarni ko'payishiga hamda jalb qilingan mablag'lardan foydalanishga ta'sir etadi. Bank muassasalari kredit foizi hisobidan o'z xarajatlarini qoplaydi. Kredit uchun haq to'lash tamoyili qarzga olingan mablag'lardan unumli foydalanish va kreditni qaytarish muddatini tezlashtirish maqsadida korxonaga iqtisodiy ta'sir ko'rsatish vositasidir. Bank foizi kredit turlariga qarab turlicha belgilanadi. Qaytarilish muddati o'tib ketgan kreditlar uchun oshirilgan miqdorda foiz olinadi, bu esa qaytarish muddati shartlariga qat'iy ravishda rioya qilishga yordam beradi.

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari kredit to'lovi miqdorini belgilashda ahamiyat beradigan quyidagi asosiy tamoyillar mavjud. Bular:

- O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tijorat banklariga beriladigan ssudalar buyicha o'rnatilgan bazaviy foiz stavkasi;

- banklararo kredit buyicha o'rtacha foiz stavkasi, ya'ni aktiv operatsiyalarni amalga oshirish uchun boshqa banklardan sotib olingan resurslar buyicha;

- turli depozit hisobvaraqlar buyicha mijozlarga bank tomonidan to'lanadigan o'rtacha foiz stavkasi;

- bankning kredit resurslarining tarkibi (jalb qilingan mablag'lar hissasi yuqori bo'lganda kredit narxi ham yuqori bo'ladi);

- kreditga bo'lgan talab;

- talab qilinayotgan kredit muddati va kredit turi, ya'ni uning ta'minlanganligiga bog'liq ravishda risk darajasi;

- mamlakatdagi pul aylanishini muvozanati (inflyatsiya sur'ati yuqori bo'lsa kredit shunchalik qimmat bo'ladi, chunki pul kadsizlanishi tufayli bankning o'z resurslarini yo'qotish riski ortadi) va boshqalardir.

- kreditning yana bir tamoyili sifatida kreditning maqsadga yo'naltirilganligini olish mumkin. Bunda aniq xo'jalik jarayonlarining kredit bilan bog'liqligi ta'minlanadi. Kreditni mijoz tomonidan maqsadli yo'naltirilishi tamoyili qarz oluvchi zimmasiga pul mablag'larini faqat kredit shartnomasida ko'rsatilgan maqsadlar uchun sarflashni ko'zda tutadi. Uzoq muddatli kredit maqsadli tarzda aniq qurilish ob'ektlari va asbob-uskunalarini sotib olish uchun beriladi. Kreditlar biznes-reja asosida beriladi.

- kreditning maqsadli yo'naltirilishini ta'minlash uning o'z vaqtida qaytarilishi uchun real shart-sharoitlarni yaratib beradi. Bu tamoyilga rioya qilish bank muassasalari tomonidan qarz oluvchi korxonalarining hisobotlari asosida nazorat qilinadi. Berilgan kredit qarz oluvchi tomonidan boshqa maqsadga ishlatilgan bo'lsa, u holda belgilangan tartibda kredit muddatidan ilgari qaytarib olinadi va choralar ko'rilishi mumkin.

Bankning kreditlash tamoyillarining barchasini amaliyotda yalpi qo'llanilishi bank manfaatlarini himoyalashga yordam beradi.

2-§. Kredit munosabatlarining ob'ektlari va sub'ektlari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida bank krediti, ya'ni tijorat banklari tomonidan beriladigan har xil turdagi va ko'rinishdagi kreditlar kreditning asosiy turi bo'lib hisoblanadi. Kredit munosabatlari yuzaga kelishi uchun uning ob'ektlari va sub'ektlari bo'lishi lozim. Bank krediti sohasidagi kredit munosabatlarining sub'ekti bo'lib xo'jalik sub'ektlari, aholi, davlat va boshqa sub'ektlar hisoblanishi mumkin. Ma'lumki, kreditlash jarayonida kredit munosabatlarining sub'ektlari bir tomondan kredit beruvchi va ikkinchi tomondan qarz oluvchi sifatida qatnashadilar.

Kreditorlar bo'lib, o'zining vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini ma'lum bir muddatga qarz oluvchi ixtiyoriga beruvchi jismoniy va yuridik shaxslar hisoblanadilar.

Qarz oluvchi – o'ziga tegishli bo'lmagan mablag'ni vaqtincha ishlatib, uni belgilangan muddatda qaytarib berish va u bo'yicha foiz to'lash majburiyatini oluvchi tomondir. Bank kreditiga kelsak, kredit munosabatlarining sub'ektlari bo'lib, albatta, kredit beruvchi bank va qarzdor bo'lib turli yuridik va jismoniy shaxslar hisoblanadilar. Kreditning bu turi asosan banklarning jalb qilingan mablag'lar bilan ishlashi bilan bog'liq. O'zida jalb qilingan mablag'larni ehtiyoji borlarga qayta taqsimlash orqali banklar kreditor sifatida faoliyat ko'rsatadi.

80-yillarning iqtisodiyotida qayta qurish jarayonlarining boshlanishiga qadar sobiq SSSRda bank kreditini qarzga oluvchi bo'lib asosan xo'jalik yurituvchi korxonalar va tashkilotlar qatnashganlar, ammo xo'jalik organlari va banklar orasida bank krediti sohasidagi amalga oshgan munosabatlar aksariyat hollarda bir xil turdagi davlat mulkchiligiga asoslangan sub'ektlar o'rtasida bo'lgan. Faoliyat ko'rsatuvchi banklar davlat banklari bo'lgan, undan tashqari sobiq Ittifoq davridagi xo'jalik sub'ektlari tarkibida kooperativlar va boshqa mulkchilik turlariga asoslangan sub'ektlar hissi juda sezilarsiz bo'lgan.

Mustakillikning qo'lga kiritilishi va bozor munosabatlarining shakllanishi bilan O'zbekistonda kredit munosabatlari sub'ektlarining mavqei o'zgardi. Bu vaziyat mulkchilik munosabatlarining chuqur o'zgarishi bilan bog'liq bo'ldi. Bank sohasidagi mulkchilik munosabatlari kushimcha ravishda «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonun bilan tartibga solina boshlandi. Ishlab chiqarishni dekontsentratsiyalash va davlat tasarrufidan chiqarish iqtisodiyotni demonopolizatsiyalash, mulkchilikni xususiylashtirishni O'zbekistonda qabul qilingan qonunlar asosida to'g'ri amalga oshirilishi:

- birinchidan – xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va boshqa banklar sonining tez ko'payishiga;

- ikkinchidan – ularning ko'pchiligida egalik qilayotgan davlat mulkchilik shaklini turli xil mulkchilik shakllariga o'zgartirilishiga olib keldi.

Shunday qilib, O'zbekiston Respublikasida xususiy, davlat, jamoa va kollektiv mulkchiligiga asoslangan korxonalar va tashkilotlar tuzilishi hamda faoliyat ko'rsatishiga huquqiy asos yaratildi. Shu bilan birgalikda, aralash mulkchilikka asoslangan korxonalar ham ochilishi va faoliyat ko'rsatishi mumkin bo'ldi.

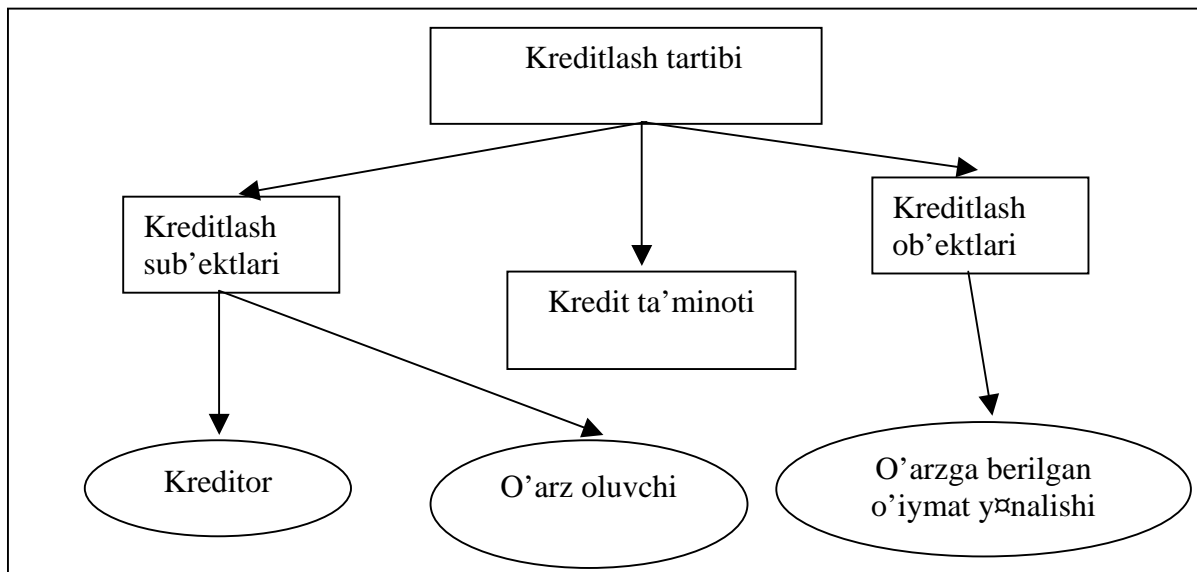
Ayniqsa, hukumat tomonidan xususiy tijorat banklarini tashkil qilishni rag'batlantirish, aktsiyadorlik tijorat banklari faoliyatini takomillashtirish, ularni

xususiylashtirish va faoliyatini erkinlashtirish sharoitida kredit munosabatlari sub'ektlarining ko'lami oshib bormoqda.

To'g'ridan-to'g'ri kredit, hisob-kitob, kassa xizmati bilan shug'ullanuvchi tijorat banklari O'zbekiston Respublikasi «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi Qonunga muvofiq istagan mulkchilik turiga asoslangan bo'lishi, shu jumladan, xorijiy kapitalni jalb qilgan holda ham tashkil qilinishi mumkin.

Kreditlash ob'ekti – bu qarzga olingan summa va uning qaysi ob'ekt-tovar-moddiy boyliklar, xarajatlar va hokazolarga yo'naltirilganligini anglatadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, kreditlash tarkibini quyidagicha tasvirlash mumkin:

Uch bazaviy element (kreditlash sub'ekti, ob'ekti va ta'minoti) umumlashgan holda kreditlash tizimi sifatida harakat qiladi. Lekin boshqa tomondan yondashadigan bo'lsak, ulardan biri ham etarli bo'lishi mumkin. Masalan, obro'li va xalqaro bozorda o'z o'rniga ega bo'lgan firma, joriy moliyaviy kiyinchiliklarga duch kelib bank kreditiga murojaat etdi. Bunda bank iloji boricha bu kreditni berishga harakat qiladi, chunki bunday mijozni yo'qotish bank uchun foydali emas. Yana bir misolda qurishimiz mumkin, bir korxonaga kelajagi juda samarali, istiqbolli va foydali bo'lgan loyihani bankka taqdim etib, bu loyihani moliyalash uchun kredit so'rashi mumkin. Bank ushbu loyiha istiqboliga amin bo'lib, yuqori foyda olish maqsadida kredit berishi mumkin.

Bu ikkala misolda, birinchi holda faqatgina kreditlash sub'ektiga, ikkinchi holda faqatgina kreditlash ob'ektiga e'tibor berilmoqda. Bu hollarda, kreditlash riski yuqori bo'lib, bank bu mablag'lardan ajralib qolish ehtimoli bor. Shuning uchun yuqorida sanab o'tilgan uch bazaviy elementlarga umumlashgan holda e'tibor berish lozim.

Endi kreditlash sub'ektiga yana qaytadigan bo'lsak, qarz oluvchi bo'lib mulkchilik turidan qat'iy nazar, bank ishonchini qozongan, ma'lum moddiy va huquqiy kafolatlarga ega foiz to'lash va kreditni o'z vaqtida qaytarishga rozi bo'lgan sub'ektlar bo'lishi mumkin.

Kreditlash sub'ektlariga yanada aniqroq yondashadigan bo'lsak ularni quyidagilarga bo'lish mumkin:

- davlat korxonasi va tashkilotlari;

- kooperativlar;
- ishlab chiqarish sub'ektlari va savdo tashkilotlari;
- yakka mehnat faoliyati bilan shug'ullanuvchi fuqarolar, fermerlar, mikrofirmalar, shirkatlar, birlashmalar;
- boshqa banklar;
- boshqa xo'jaliklar xususan hukumat korxonalari, qo'shma korxonalar, xalqaro birlashmalar va boshqalar bo'lishi mumkin.

Undan tashqari, qisqa muddatli kreditlarni yuridik shaxs maqomini olmasdan faoliyat ko'rsatayotgan yakka tadbirkorlar ham olishlari mumkin. Yuqoridagi sub'ektlar kredit oluvchi sifatida faoliyat ko'rsatsa, tijorat banklari yoki boshqa kredit muassasalari kredit beruvchi sub'ekt sifatida namoyon bo'ladi. Lekin shuni ta'kidlash kerakki, banklar banklararo kreditlarda qarz oluvchi sub'ekt sifatida ham faoliyat ko'rsatadilar.

Tor ma'noda kreditlash ob'ekti, kredit (ssuda) aynan qaysi maqsad uchun berilsa, shu kredit ob'ekti hisoblanadi va kredit bitimi shu ob'ekt ustida tuziladi. Amaliyotda qisqa muddatli kreditlar ishlab chiqarish zahiralarning turli elementlari uchun beriladi. Sanoatda, masalan, banklar xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yoqilg'i, taralar, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulot va boshqalarni kreditlashadi. Savdoda kreditlashning ob'ekti bo'lib, tovaroborotdagi tovarlar hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligida banklar dehqonchilik va chorvachilik xarajatlari; mineral o'g'itlar, yoqilg'i va boshqa xarajatlarni kreditlashadi. Umuman olganda, qisqa muddatli kreditlar quyidagi 3 ta asosiy ob'ektni kreditlashga yo'naltiriladi:

- 1) Tovar-moddiy boyliklar.
- 2) Ishlab chiqarish xarajatlari.
- 3) Hisob-kitoblar uchun zarur bo'lgan mablag'lar.

Tovar moddiy boyliklari yuqori salmoqqa ega bo'lgan kreditlash ob'ekti hisoblanadi. U korxonaning normativdan yuqori bo'lgan tovar moddiy boyliklarni ishlab chiqarishga joriy qilishda mavsumiy korxonalarda tovar moddiy boyliklarni rejadan tashqari qabul qilinganda, import mahsulotlari kelib tushganda, ularni transportirovkasi bilan bog'liq xarajatlarni, savdo va ta'minot tashkilotlarida normativdan yuqori tovar zaxiralari yuzaga kelganda kreditlarga murojaat etiladi.

Ishlab chiqarish xarajatlari ishlab chiqarish bilan mablag'lar tushishi jarayoni bir-biriga mos kelmaganda, tugallanmagan ishlab chiqarish salmog'i oshib ketganda kelgusi davr xarajatlariga, ba'zi korxonalariga yangi turdagi mahsulotni ishlab chiqarish va korxonani qayta ta'mirlash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni amalga oshirishda kreditlarga murojaat etiladi.

Aylanma mablag'larga odatda debitorlik qarzlari yoki tovar-moddiy boyliklar bilan ta'minlanadi.

Qurilish uchun «oraliq» kreditlari bino va inshootlar, ofislar, savdo markazlari va shu kabilarni qurish uchun beriladi. Aniqrog'i kredit, bino va inshootlarni qurishda kerak bo'ladigan qurilish materiallari, qurish jihozlarini sotib olishga, quruvchi ishchilarni yollashga beriladi. Bu kabi kreditlar kredit oluvchining boshqa bir uzoq muddatli ta'minoti ostida beriladi.

Qimmatli qog'ozlar dilerlariga kreditlar, davlat qimmatli qog'ozlari va xususiy qimmatli qog'ozlar dilerlari ba'zi vaqtlarda qisqa muddatlarda yangi qimmatli qog'ozlar sotib olish uchun mablag'ga ehtiyoj sezadilar. Bu kabi kreditlarni ko'pgina banklar «jon» deb taqdim etadilar. Sababi, bu kreditlar davlat qimmatli qog'ozlari bilan ta'minlangan bo'ladi. Bundan tashqari, bu kreditlar juda qisqa muddatlarga beriladi.(bir kundan bir necha kungacha).

Chakana tovaroborotga kreditlar. Banklar avtomobillar, elektrmaishiy jihozlar, mebellar va boshqa uzoq muddat ishlatiladigan tovarlarni qarzga sotib olishni, dilerlar qarzga sotish shartnomasini imzolaganidan so'ng paydo bo'ladigan debitorlik qarzini moliyalashtirish orqali kredit beradi. Bu kabi kreditlashni debitorlik qarzini sotib olish deb ham izohlash mumkin.

Aktivlar bilan ta'minlashga kredit. Bunday kreditlar firmalarning joriy ehtiyojlari uchun, aylanma mablag'larning aylanishini ta'minlash uchun, ishlab chiqarish jarayonini uzluksizligini ta'minlash uchun tez pulga aylanuvchi aktivlari garovi ostida, 12 oygacha bo'lgan muddatga beriladi. Ta'minot sifatida odatda xomashyo zaxiralari, tovar-moddiy zaxiradari, tayyor mahsulot va ko'p hollarda debitorlik qarzi hisoblanadi. Bu turdagi kreditning keng tarqalgan shakli faktoring hisoblanadi. Tijorat banklari firmalarga uning debitorlik qarzining 70 foizi miqdorida kredit beradi. Hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan mablag'lar korxonaning mol etkazib beruvchilar bilan bo'ladigan hisob-kitoblarni amalga oshirishda, akkreditiv ochishda, ish haqi bo'yicha davlat korxonalariga kreditlar berishda, o'zaro qarzlarni kechishda kreditlarga murojaat etiladi.

Uzoq muddatli kreditlar quyidagi kreditlash ob'ektlariga yo'naltirilishi mumkin:

- ishlab chiqarish ob'ektlarini qurish uchun;
- ishlab chiqarish ob'ektlarini qayta ta'mirlash, texnik qurollantirish va kengaytirish uchun;
- texnikalar, asbob-uskunalar va transport vositalarini sotib olish uchun;
- yangi turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishni tashkil etish uchun;
- noishlab chiqarish sohasidagi ob'ektlarni qurish va hokazo.

O'rta muddatli kreditlarni kreditlash ob'ekti ham huddi uzoq muddatli kreditlarning ob'ekti singari bo'ladi.

Ko'rinib turibdiki, kreditlarning turlariga qarab ularning kreditlash ob'ekti va sub'ekti farqlanadi. Masalan:

- tijorat kreditida – kreditlash ob'ekti tovar hisoblanib, sub'ekt esa sotuvchi bilan haridor hisoblanadi;
- bank kreditida yuqorida ko'rib chiqqan barcha ob'ektlar bo'lishi mumkin;
- iste'mol kreditida – kreditlash ob'ekti iste'mol tovarlari hisoblanadi;
- xalqaro kreditda – kreditlash sub'ekti bo'lib asosan davlatlar hisoblanadi va hokazo.

3-§. Bankning kredit operatsiyalari va ularning xususiyatlari.

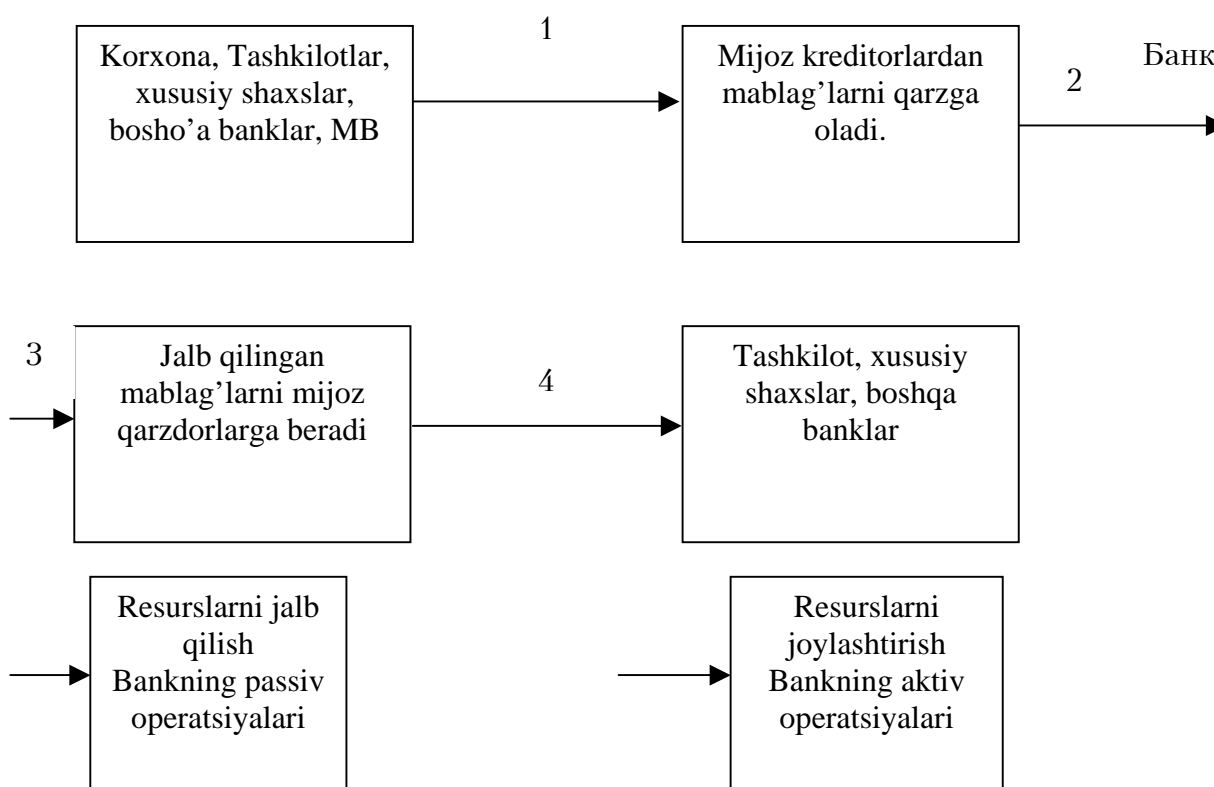
Kredit operatsiyalari (lotincha «creditum» - ssuda degan ma'noni anglatadi.) deganda shartlar asosida, ya'ni qaytarishlilik, muddatlilik va to'lovlilik shartlari asosida ma'lum bir miqdordagi pulni (yoki tovarni) qarzga berish tushuniladi. Boshqacha qilib aytganda, qarzdor qarzni belgilangan muddat ichida qaytarib berishi va undan tashqari ma'lum summani to'lashi lozim. Bu summa qarzga olingan mablag'lar uchun to'lov bahosi bo'lib, u kredit uchun foiz deb ataladi. Odatda, zamonaviy bank kreditni pul shaklida qarzga beradi.

Bank o'z tabiati jihatidan moliya-kredit tashkiloti bo'lib, uning uchun kredit operatsiyalari, bank xizmatlarinig bir ko'rinishi hisoblanib, u boshqa bank operatsiyalari (valyuta, qimmatli qog'ozlar, qimmatliklarni saqlash buyicha operatsiyalar va boshqalar) ichida asosiy o'rin egallaydi.

Bank o'z kredit operatsiyalari uchun faqatgina o'ziga tegishli bo'lgan pul mablag'larini ishlatmay, balki bunday pul mablag'larining manbalarini shakllantirishdan hosil bo'lgan pul mablag'larini ham ishlatadi. Bunda boshqa tijorat banklaridan (yoki Markaziy bankdan) olingan kredit bilan bir qatorda, bank shuningdek pul mablag'larini o'z omonatchilaridan va tashkilotlardan turli hisob varaqlarga jalb etadi. Bu erda mablag'lar saqlanadi va turli xil hisob-kitoblarda (hisob-kitob, joriy, jamg'arma, talab qilinguncha, muddatli depozit, valyuta va boshqa mijozlarning hisob varaqlari) qo'llaniladi. Bunday, pul mablag'larni jalb etish ham kredit xarakteriga ega, chunki u ham qaytarishlilik, muddatlilik va to'lovlilik shartlariga asoslanadi, bank esa bu erda qarzdor sifatida namoyon bo'ladi.

1-sxema

BANKNING KREDIT OPERATSIYALARI SXEMASI

Bank kreditlari muddatiga qarab turlicha bo'ladi. (uzoq, o'rta va qisqa); qarzdorning tashkiliy-huquqiy tuzilishiga qarab (davlat, xususiy va aktsionerlik jamiyati, kooperativlar, uyushmalar, boshqa banklar, qo'shma korxonalar, fermerlar, xususiy shaxslar va hokazolar); tarmoqqa qarab, (sanoat qishloq xo'jaligi, kommunal kredit); maqsadiga qarab (mavsumiy xarajatlar uchun, to'lov hujjatlarni to'lash uchun, aylanma mablag'larni to'ldirish uchun va boshqa asosiy aktivlar bilan bog'liq xarajatlarni moliyalashtirish) shuningdek, boshqa mezonlarga qarab yirik, o'rta va kichik kreditlarga farqlanadi.

Bank kredit berish uchun jalb qilingan barcha mablag'larni va o'z mablag'larini ishlatishi mumkin. Tijorat banklari bu mablag'larning bir qismini majburiy rezervlar sifatida Markaziy bankga o'tkazishi kerak va, shuningdek, ularning bir qismini yuqori likvid mablag'lar shaklida (kassadagi nakd pullar, mijozlarga joriy xizmatlarni to'lash uchun etarli bo'lishi lozim yoki boshqa operatsiyalar qimmatli qog'ozlar, mol-mulkka ega bo'lish va boshqalar uchun ishlatishida) saqlanishi lozim.

Mablag'lar qoldig'i bankning kredit potentsialini ifodalab, kredit berish uchun ishlatiladi. Bank foyda ko'rib ishlashi uchun o'z kredit potentsialidan samarali foydalanishi lozim, bu esa zamonaviy sharoitlarda juda qiyin masala hisoblanadi. Bozor iqtisodiyotida rejali iqtisodiyotdan farqli o'laroq, kredit munosabatlarining markazlashtirilgan qat'iy me'yorlari bo'lmaydi.

Bu esa, bank va qarzdor o'zaro munosabatlari shartnoma asosida tuzilishini anglatib, ikkala tomon ham teng huquqli va o'z maqsadlariga asoslangan holda ularni mujassamlashtirib faoliyat ko'rsatadilar. Qarzdor kredit olish uchun o'ziga munosib bankni tanlashi va bir yo'la turli banklar kreditlaridan foydalanishi mumkin. Bank ham o'z navbatida mijozlarni tanlash huquqiga ega va unga kredit berishda o'zlariga muhim va foydali deb topgan shartlarni qo'yishi mumkin.

4-§. Bank kreditlarining turlari va shakllari.

Endi banklar tomonidan berilayotgan kreditlarni turli belgilari va shakllariga qarab ko'rib chiqsak.

Jahon amaliyotida bank kreditlarini yagona, umumlashgan tasnifi yo'q, chunki kreditlarni turli xil shakllari har bir mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga, uning urf-odatlariga, aholi orasida ssudalarni berish va qaytarish tarixan shakllangan usullariga bog'liq bo'ladi. Shunday bo'lsa ham eng ko'p uchraydigan bank kredit operatsiyalarini turli xil mezonlar va o'lchovlaridan kelib chiqqan holda guruhlashtirish mumkin. Bank kredit operatsiyalarini tasniflash mezonlari.

1. Bank kreditlarini qarz oluvchilarning guruhlari bo'yicha tasniflanishi mumkin: Bank kreditlarini oluvchilari bo'lib hukumat, boshqa banklar, xo'jalik sub'ektlari, turli moliya tashkilotlari, aholi hisoblanadi.

2. Kreditlar maqsadi yoki qaysi sohaga yo'naltirilishi bo'yicha: sanoat, qishloq xo'jaligi, savdo, investitsion, iste'mol va boshqa kreditlarga bo'linadi.

Bank kreditlari ishlatilishi sohasi bo'yicha 2 xil bo'lishi mumkin: asosiy kapitalni moliyalashtirish uchun yoki aylanma kapitalni moliyalashtirish uchun ssudalar beriladi. Bular o'z navbatida ishlab chiqarish yoki muomala(savdo) sohasiga yo'naltiriladigan kreditlarga bo'linadi. Inflyatsiya sharoitida tijorat banklari amaliyotida savdo va spekulyativ (chayqovchilik) operatsiyalarini moliyalashtirishga yo'naltirilgan ssudalar aksariyat qismni tashkil etadi.

3. Hajmi bo'yicha kreditlar katta(yirik), o'rta va kichiklarga bo'linadi. Lekin xalqaro amaliyotda bu kreditlarni belgi bo'yicha yagona o'lchov(mezon)i yo'q. XVf, ETTBning nuqtai nazaridan 10000 AQSh dollarigacha bo'lgan summadagi kreditlar kichik kreditlarga kiradi.

4. Qaytarish muddati bo'yicha kreditlar talab kilinguncha va muddatli bo'ladi. Muddatli kreditlar qisqa, o'rta va uzoq muddatlilarga bo'linadi. Ssudalarni bu mezon bo'yicha turli mamlakatlarda farqlanadi. Aksariyat banklar asosan qisqa muddatli va uzoq muddatli kredit berish bilan shug'ullanadi.

18-jadval. Qaytarish muddati bo'yicha kreditlarni tasniflash.

Muddat-lari	Rossiya	AQSh	B.Britaniya	Frantsiya	O'zbekiston
Qisqa	1 yilgacha	1 yilgacha	3 yilgacha	1 yilgacha	1 yilgacha
O'rta	1-3 yil	1-6 yil	3-10 yil	2-7 yil	1-3 yil
Uzoq	3 yildan ortiq	6 yildan ortiq	10 yildan ortiq	7 yildan ortiq	3 yildan ortiq

5. Ta'minlanganligi bo'yicha kreditlar ta'minlanmagan va ta'minlangan kreditlarga bo'linadi. Ta'minlangan kreditlar ta'minlanganlik xarakteriga qarab garovli, kafolatlangan, sug'urtalangan va hokazolarga bo'linadi.

Ta'minlanmagan kreditlar ishonchli (blankali) deb ham ataladi va odatda faqat solo-veksel (qarz oluvchining ssudani qaytarish majburiyati) orqali taqdim etiladi. Ta'minlanmagan kreditlar qarz oluvchining obro'sini hisobga olgan holda va uning daromadlari darajasini baholashdan so'ng'ina beriladi. Kreditning sifati past

bo'lganda ham u ta'minlanmagan kredit deb yuritiladi va bunda kreditlar bo'yicha kreditning qaytmaslik riski yuqori bo'ladi.

6. Berilish usullari bo'yicha kreditlar, qoplash uchun va to'lov kreditlarga bo'linadi. Birinchi holatda kredit qarz oluvchining hisob varag'iga xarajatlarni qoplash uchun o'tkaziladi. Bunda yana avans harakteridagi ssuda mablag'larini o'tkazilishi ham nazarda tutiladi. Ikkinchi holatda bank ssudasi bevosita nakd pulsiz hisob-kitoblarda hisob hujjatlarini to'lash uchun beriladi.

Shu bilan birga, bir martalik kreditlar ham bo'ladi, ya'ni shartnomada belgilangan muddat va summada taqdim etiladi. Biroq ko'pchilik mamlakatlarda kredit liniyalari keng qo'llaniladi.

7. Bank kreditlarini qaytarilish tartibi bo'yicha 2 guruhga ajratish mumkin.

Birinchi guruhga bir vaqtda qaytariladigan kreditlar, ikkinchi guruhga bir necha muddatda bo'lib-bo'lib to'lanadigan kreditlar kiradi.

Odatda yuridik shaxslar va aholiga joriy ehtiyojlarni qoplash uchun naqd pul mablag'lari kerak bo'lganda beriladigan qisqa muddatli kreditlar, bir vaqtda qaytariladigan kreditlar hisoblanadi. Bu erda asosiy qarz va foizlarni yagona summada kredit muddati tugashi bilan qaytariladi.

Bir necha muddatda qaytariladigan kreditlar bu ikki yoki undan ortiq to'lovlar bilan amalga oshiriladigan ssudalar hisoblanadi. (odatda har oy, har kvartal yoki har yarim yilda). Bu guruhga turli xil kreditlar: tijorat, ochiq schyot bo'yicha, veksel, lizing, faktoring, forfeyting va boshqalar kiradi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan davlatlarda bir kecha muddatda qaytariladigan kreditlar yuridik va jismoniy shaxslarga tovarlar va ko'chmas mulklarni sotib olish uchun beriladigan o'rta va uzoq muddatli kreditlashda keng qo'llaniladi.

Jahon moliya bozorlarida investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun kreditlar bir necha muddatlarda qaytarish sharti bilan beriladi.

8. Foiz stavkalarining turlari bo'yicha bank kreditlarini 2 guruhga bo'lish mumkin: qat'iy foizlardagi kreditlar va suzuvchi foiz stavkalaridagi kreditlar.

Ssudalar kreditlashning butun muddatiga beriladigan va qayta ko'rib chiqilmaydigan qat'iy foiz stavkalari shartlarida berilishi mumkin.

Qarz oluvchi bu holatda foiz stavkalari bozorlarida konyuktura o'zgarishiga qaramasdan kreditdan foydalanganligi uchun o'zgarimas kelishilgan stavkada foiz to'laydi. Bu ham kreditorga, ham qarz oluvchiga qulay, chunki ikkala tomon ham berilgan kreditdan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan o'z daromad va xarajatlarini to'g'ri hisoblab chiqish imkoniyatiga ega bo'ladi. Qat'iy foiz stavkalari odatda qisqa muddatli kreditlashda qo'llaniladi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan davlatlarda kreditlarni berishda qat'iy va suzib yuruvchi foiz stavkalarining har ikkalasi ham keng qo'llanilmokda.

Suzib yuruvchi foiz stavkalari-bu kredit bozorlarida vujudga keladigan holatlarga bog'liq bo'lgan doimiy o'zgaradigan foiz stavkalaridir.

9. Kredit qaysi valyutada berilishiga qarab ham guruhlarga bo'linadi. Odatda tijorat banklari kreditlarni milliy valyutada yoki chet el valyutasida berishi mumkin. O'zbekistonda milliy valyuta va chet el valyutasidagi kreditlar ko'p qo'llanilmokda.

10. Kreditlar soni bo'yicha kreditlar kuyidagi guruhlarga bo'linishi mumkin:

- yagona bank beradigan kreditlar;

- sindikatlashgan kreditlar;
- parallel kreditlar.

Amaliyotda bir bank tomonidan beriladigan ssudalar keng tarqalgan.

Biroq ayrim mamlakatlar va integratsion guruhlar iqtisodiyotning rivojlanish imkoniyatiga qarab yagona bank imkoniyati etmaydigan yirik kreditlarga ehtiyoj sezilmoqda. Bu esa banklarning guruhlarga ko'shilib sindikatlashgan kredit berishga undamoqda.

Sindikatlashgan kredit – bu (konsortsium) birlashgan 2 yoki undan ortiq kreditorlar bir qarzdorga kredit taqdim etadi. Bir guruh bank-kreditorlar ma'lum muddatga bo'sh turgan moliyaviy resurslarini ma'lum bir ob'ekt yoki qarzdorni kreditlash maqsadida birlashtiradi. Bir yoki etakchi bank-koordinatorlarning katta bo'lmagan bir guruhi butun sindikat nomidan qarz oluvchi bilan kredit bitimi shartlari bo'yicha muzokaralar olib boradi, kerakli summa yig'ishini ta'minlaydi.

Amaliyotda ikki yoki undan ortiq banklar qarz oluvchiga parallel kreditlar berish holatlari ham bo'lishi mumkin. Sindikatlashgan kreditdan farqli o'laroq, bu holatda mijoz bilan har bir bank alohida ish olib boradi, so'ngra esa umumiy kredit shartnomasini tuzadilar. Shunday qilib tijorat banklarining kreditlari qaysi belgilarga qarab tasniflanmasin, ularni berishdan maqsad mijozning mablag'ga bo'lgan ehtiyojini qondirgan holda bankka yuqori daromad keltirishini ta'minlashdan iborat.

5-§. Kreditlash uslublari va ssuda hisobvaraqlarining shakllari

Kredit sohasidagi munosabatlar belgilangan ma'lum tizimiga ega bo'ladi. Bankning kreditlash tizimi deganda kreditlash jarayonini tashkil qiluvchi va uni kreditlash tamoyili bo'yicha tartibga solinishini belgilovchi elementlar majmuasi tushuniladi. Kreditlash tizimining tashkiliy elementlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- kreditlash jarayonida qarz oluvchining o'z mablag'larining qatnashish tartibi va darajasi;
- kreditning maqsadga yo'naltirilganligi;
- kreditlash uslublari;
- ssuda hisobvarag'larining shakllari;
- ssuda qarzini tartiblash usullari;
- ssuda mablag'larini maqsadli va samarali foydalanilishini hamda o'z vaqtida qaytarilishini nazorat qilish tartibi va shakllari.

Bankning ilgari hukm surgan kreditlash tizimi xo'jalik organlarining o'z va qarz mablag'laridan foydalanish chegarasi qonun bilan qat'iy chegaralanishiga asoslangan.

Zamonaviy kreditlash tizimi davlat tomonidan xo'jalik organlarining o'z va qarz mablag'lari o'rtasidagi nisbat kabi me'yorlarni belgilamasligi bilan xarakterlanadi.

Faoliyat yuritishning bunday tijorat asoslari xo'jaliklarning o'z mablag'larini maksimal ishlatishga va qarz mablag'lari oldida to'liq mas'uliyatni sezishga majburlaydi. Shuningdek, qarz mablag'lari faqatgina bank krediti sifatida emas, balki xo'jaliklararo pul va tovar shaklida qatnashmoqda. Bundan buyon korxonalariga kimdan va qanday miqdorda qarz olish va uning shartlarini shartnomada ko'rsatish huquqi berilgan. Korxonalarining xo'jalik oborotidagi o'z mablag'lari hajmining olinishi mumkin bo'lgan kredit hajmiga va kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlarini hisoblashdagi mijoz faoliyatining samaradorlik darajasiga ta'sir qiladi.

Bozor munosabatlariga o'tishdagi aylanma mablag'larini bunday tashkillashtirish ob'ektni kreditlashdan sub'ektni kreditlashga o'tishga zamin yaratdi. Bu esa kreditlash mexanizmidagi yangi va samarali davrdir.

Bankning kreditlash tizimining asosiy elementi bo'lib kreditlash usullari hisoblanadi, chunki ular bu tizimning bir qator elementlari: ssuda schyoti turi ssuda majburiyatini tartibga solish, qarz mablag'larini maqsadli ishlatish va ularni o'z vaqtida qaytarish tartibini va shaklini nazorat qilish kabilarni belgilab beradi.

Kreditlash usullari deganda kreditlash tamoyillariga mos ravishda kreditni berish va qaytarish uslublari tushuniladi.

Sobiq Ittifoq bank amaliyotida kreditlashning 3 usuli: qoldiq bo'yicha, aylanma bo'yicha va aylanish-qoldiq usullari bo'yicha kreditlash tartibi qo'llanilgan. Qoldiq usuli bo'yicha kreditlashning mohiyati shunda ediki, kreditning harakati kreditlanayotgan moddiy qiymatliklarning, ya'ni tovar-mahsulotlar, tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr xarajatlari, tayyor mahsulot va yuklab jo'natilgan tovarlarning qoldiq qiymati bilan bog'lanar edi. Zaxiralarning me'yordan oshishi kreditga talabni oshirish, kamayishi esa kreditning ma'lum qismining qaytarilishi lozimligini ko'rsatardi. Shu bilan birga, kreditlash usullarida kredit qoplash

xarakterga ega edi, chunki zaxira va xarajatlarning me'yordan ortiq qismi o'z mablag'lari bilan emas, balki kredit hisobidan qoplanar edi.

Aylanish usuli bo'yicha kreditlashning xususiyati shunda ediki, kredit harakati material qiymatliklarning aylanishi ya'ni, kelib tushishi va ishlatishi bilan belgilanar edi. Kreditlashning bunday usuli yangi kredit berish va ilgari berilgan kreditni qaytarish faqatgina vaqt bo'yicha mos kelishi mumkin edi. Bu erda kredit to'lov xarakteriga ega edi, chunki ssuda berish bevosita ishlab chiqarish xarajatlarini, tijorat banki Markaziy bankka to'lash uchun qarz mablag'lariga ehtiyoj sezilgan vaqtda amalga oshirilardi. Qarz mablag'larini to'liq oborotidan so'ng kreditni qaytarilishi rejaga asosan amalga oshirilardi. Kreditlashning ushbu usuli yordamida xo'jalik organlarining to'lov oborotining uzluksizligiga va shuningdek qarz oluvchini xo'jalik oborotida kreditni doimiy qatnashuviga erishilgan edi.

Qoldiq bo'yicha kreditlash usuli o'zining amaliy mohiyatini xo'jalik yuritishning bozor munosabatlari davrida yo'qotdi, chunki 80-yillardagi bank islohotining birinchi bosqichida ko'pgina samarasiz ob'ektlarni kreditlashdan sog'lom ob'ektlarni yagona, umumlashtirilgan sxemada faqatgina aylanish bo'yicha kreditlashga o'tildi. Shu bilan birga, aylanish usuli bo'yicha kreditlash yalpi zaxira va ishlab chiqarish xarajatlari bo'yicha kreditlash shaklini oldi va bunga xo'jalik tarmoqlarining deyarli barchasi o'tkazildi. Zamonaviy sharoitlarda ba'zi davlat sanoat, transport, qurilish, qishloq xo'jalik, savdo va ta'minot tashkilotlarini kreditlash ushbu tartibda amalga oshirilmokda.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari yangi tijorat tuzilmalari, ya'ni mulkchilikning boshqa turiga asoslangan sub'ektlarga kredit berishda tijorat banklarining xorij amaliyotiga tayanib kreditlashning yangi usullaridan foydalanmoqdalar.

Xorijiy bank amaliyotida kreditlashning ikki usuli ma'lum.

Birinchi usulning ahamiyati har bir ssuda induvidual tartibda ko'rib chiqilishidadir. Ssuda ma'lum maqsaddagi mablag' ehtiyojini qondirishga beriladi. Ushbu usul aniq muddatga ssuda ajratishda qo'llaniladi.

Ikkinchi usulda ssuda bank tomonidan qarz oluvchiga oldindan belgilab qo'yilgan kredit limiti bo'yicha beriladi, bunda qarz oluvchi unga qo'yilgan to'lov hujjatini o'z vaqtida to'lash majburiyatini oladi.

Kreditlashning ushbu shakli kredit liniyasi deb ataladi. Ochilgan kredit liniyasi kredit hisobiga barcha hisob-kitob pul hujjatlarini bank va mijoz o'ptasidagi shartnomaga asosan to'lash 1 yilga ochiladi, ammo kredit liniyasi undan qisqa muddatga ham ochilishi mumkin. Kredit liniyasi muddati davomida mijoz bank bilan qo'shimcha kelishuvni istagan vaqtida ssuda olishi mumkin. Ammo bank qarz oluvchining moliyaviy holatini zaiflashganini aniqlasa, mijozga belgilangan limit chegarasida ssuda berishdan bosh tortishi mumkin. Kredit liniyasi, odatda, moliyaviy barqaror va e'tiborli mijozlarga ochiladi. Mijoz iltimosiga binoan kreditlash limiti qayta ko'rib chiqilishi mumkin.

Davom ettiriladigan va ettirilmaydigan kredit liniyalari o'zaro farqlanadi. Davom ettirilmaydigan kredit liniyasi ochilib ssuda berilgan va qaytarilgandan keyin mijoz va bank o'rtasidagi aloqalar tugatiladi. Davomlashtiriladigan kredit liniyasida kredit belgilangan limit asosida avtomatik ravishda beriladi va qaytariladi. Agar, bank

tomonidan mijozga kredit liniyasi ma'lum tovarlarga bir shartnoma bo'yicha bir yil ichida pul to'lash uchun ochilgan bo'lsa, kredit liniyasi maqsadli bo'ladi.

Kreditlash usuli kredit berishda va qaytarishda ishlatiladigan ssuda hisobvarag'ini shaklini tanlab beradi. Banklar kreditlash operatsiyalarini amalga oshirish uchun ssuda schyotlarini ochadilar.

Maxsus ssuda hisobvarag'lari doimiy kreditga ehtiyoji sezuvchi va to'lov oborotining katta qismini kredit hisobiga amalga oshiruvchi xo'jalik organlariga ochiladi. Maxsus ssuda hisobvarag'larini ishlatish tovarlarni sotishdan bo'lgan barcha tushumni kreditni o'z vaqtida qaytarilishini va qarz oluvchining o'z mablag'larini qayta ishlab chiqarish jarayonida to'liq ishtirokini ta'minlash uchun ajratilishini bildiradi. Shunday qilib maxsus ssuda, hisobvarag'idan doimiy kreditlash va qaytarish operatsiyalari o'tkaziladi. Hisob-kitob hisobvarag'iga yordamchi rol beriladi, chunki undan qisqa doiradagi ya'ni daromadni taqsimlash va ish haqi berish operatsiyalari o'tkaziladi.

Ssuda hisobvarag'ini ishlatishning bunday tartibli uning zamonaviy xo'jalik yuritish sharoitida ishlatilishini cheklab qo'yadi.

Oddiy ssuda hisobvarag'lari bank amaliyotida asosan bir martalik ssuda berishda ishlatiladi. Bu hisobvarag'lar bo'yicha majburiyatlarni qaytarish belgilangan muddatlarda amalga oshiriladi.

Agar korxonalar bir vaqtning o'zida bir necha ob'ektlar uchun kredit olmoqchi bo'lsa bir necha oddiy ssuda hisobvarag'lari ochadilar va ssudalar turli muddatga, shartlarda va har xil foizlarda beriladi. Ssudaning bunday hisob shakli bank nazorati uchun muhim ahamiyatga ega.

Aylanma-qoldiq usul bo'yicha to'lovlarni va kreditga layoqatli korxonalarni kreditlash yagona aktiv-passiv ya'ni **kontokorrent** hisobvarag'idan amalga oshiriladi. Ushbu hisobvaraq mijozga bo'lgan yuqori ishonchni bildiradi. Hisobvarag'ning debetidan mijozning ishlab chiqarish faoliyati va foydani taqsimlash bilan bog'liq to'lovlari o'tadi, kreditga barcha tushumlar yoziladi. Hisobvarag'ning kredit qoldig'i korxonani o'z mablag'i borligini debet qoldig'i esa bankdan mablag' jalb qilinganini bildiradi.

Xo'jalik yuritishning bozor munosabatlari sharoitida oddiy ssuda hisobvarag'lari keng tarqalgan.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari tomonidan xo'jalik sub'ektlarini qisqa muddatli kreditlash quyidagi usullarda amalga oshirilmoqda:

1. Alohida ssuda hisobvarag'i orqali kreditlash. Tijorat banklari xo'jalik sub'ektlarini «kredit liniyasi ochib» yoki «kredit liniyasi ochmasdan» kreditlash mumkin va bu kreditlar quyidagi maqsadga beriladi, tovar moddiy boyliklar, bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlarning pul hisob-kitob hujjatlarini to'lash uchun, muddati 30 kundan oshmagan davrga, qarzdorning asosiy faoliyati bilan bog'liq bulgan akkreditivlar ochish uchun.

Kredit bank tomonidan kelishilgan muddatlarda quyidagi tartibda so'ndirilishi mumkin:

- so'ndirilish muddati kelgan majburiyatlar bo'yicha mablag'larni mijozning hisobvarag'idan undirib olish orqali;

- muddatidan oldin qarzdorning topshirig'iga ko'ra hisob raqamdagi bo'sh qoldiq mablag'larni so'rab olish orqali;

- garov mulkini o'zlashtirish orqali.

Xo'jalik sub'ektining «kredit liniyasi ochib» kreditlash alohida hisobvaraqa orqali oldindan kelishib olingan kredit summasi doirasida amalga oshiriladi. Kredit liniyasining hisobidan qarzdorning asosiy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan tovar-moddiy boyliklarni bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar bo'yicha pul hisob-kitob hujjatlarining to'lovi amalga oshiriladi.

Bundan keyin qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi, tayyorlov faoliyati bilan shug'ullanuvchi tashkilotlarga, savdo, ta'minot va boshqa xil faoliyat bilan shug'ullanuvchi xo'jalik sub'ektlariga, kreditlashning barcha tartib-qoidalari asosida beriladi.

Kontokorrent schyoti ochilganda mijozning boshqa schyotlari yopiladi.

Kontokorrent hisobvaraqlar

- debet qoldig'i bo'yicha mijoz bankka shartnomada kelishilgan stavka bo'yicha foizlar to'laydi;

- kredit qoldig'i bo'yicha bank mijozga shartnomaga muvofiq foiz to'laydi.

Kontokorrent hisobvarag'ining amal qilish muddati 12 oydan oshmasligi lozim. Muddat tugashi bilan mijoz kredit saldosi ta'minlashi kerak. Aks holda, muddat tugagach uni to'la so'ndirgunga qadar kredit berish to'xtatiladi.

Overdraft, bu kontokorrent kreditning maxsus shakli hisoblanadi. Uning alohida xususiyati shundaki, bank mijozga uning hisobraqamida qisqa davr ichida debet saldoga ega bo'lishga ruxsat beradi.

Odatga ko'ra overdraftdan foydalanish juda ishonchli mijozlarga taqdim etiladi. Overdraftda qarzdorlikni so'ndirish uchun overdraft hisob varaqqa kelib tushayotgan barcha summalar yo'naltiriladi, natijada kreditning hajmi kelib tushayotgan mablag'lar hajmiga qarab o'zgarishi mumkin. Overdraftda qarzdor har oyning oxiriga overdraft qoldig'i bo'yicha kredit saldosi ta'minlanishi kerak. Agar mijozning shu bankda depozit schyoti bo'lsa, undagi mablag'lar doirasida doimiy debet saldoga ega bo'lishiga ruxsat beriladi. Aksincha bo'lsa, mablag'lar berish u to'la so'ndirilgunga qadar to'xtatiladi.

Qimmatli qog'ozlar garovi ostida kredit (lombard kredit). Lombard krediti o'zida tovar moddiy boyliklar, bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar (asosiy faoliyatga tegishli bo'lgan)ni to'lash uchun alohida ssuda schyotidan qimmatli qog'ozlar garovi ostida berilgan qisqa muddatli kreditlarni ifodalaydi.

Lombard kredit ta'minotiga quyidagilar kredit shartnomasiga asosan qabul qilinadi:

- davlat qimmatli qog'ozlari;

- boshqa xil emitentlarning aktsiya va obligatsiyasi, depozit sertifikatlari.

Lombard kreditining e'tiborli xususiyati shundaki, garov shartnoma imzolangan kungi nominal qiymati bo'yicha emas, balki uning kurs o'zgarishi riskini hisobga olgan holda uning ma'lum qismigagina baholanadi.

Qimmatli qog'ozlar garovi ostidagi lombard krediti alohida ssuda hisob varaqdan tovar moddiy qiymatlar va xizmatlari uchun hisob-kitob hujjatlarini to'lashga qimmatli qog'ozlar garovi ostidagi kredit beriladi.

Banklarning o'zi tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlari garov sifatida qabul qilinishi mumkin emas.

Shu bois qimmatli qog'ozlarni garovga olib lombard krediti berish to'g'risida qaror qabul qilinayotganda bank qarz oluvchining moliyaviy ahvoli va kredit qobiliyatini tahlil qilish bilan bir vaqtda kredit ta'minoti tarzida qabul qilinadigan qimmatli qog'ozlar sifati, ularning kurs riski darajasini baholashga alohida e'tibor beradi.

Shu tariqa qimmatli qog'ozlar kotirovka qilinayotganda ularning kurs riskini belgilab beruvchi qimmatli qog'ozlar bozoridagi birja kursi o'zgarishlari munosabati bilan qimmatli qog'ozlarning garov qiymati birja qiymatining 80 foizdan, kotirovkalanmaydigan qimmatli qog'ozlar garov qiymati esa nominal qiymatining 60 foizdan oshmasligi zarur.

Qimmatli qog'ozlarni garovga olib beriladigan kredit 12 oygacha muddatga yoki qimmatli qog'ozlar muomalada bo'lishi muddatiga berilishi lozim.

Qimmatli qog'ozlar kotirovkasining birja kursi kredit shartnomasida qayd etilganda fond birjasidagi oxirgi savdoda chiqarilgan kotirovka ma'lumotlari hisobga olinadi. Davlat qimmatli qog'ozlari reyting sifati, ayniqsa, yuqori darajada bo'ladi. Shu bois ular garovga qabul qilinayotganda beriladigan kreditning maksimal summasi ular garov qiymatining 90 foizgacha etishi mumkin.

Qarz oluvchi fond bozoridagi sotib olgan boshqa qimmatli qog'ozlar garovga olinayotganda kredit maksimal summasi ular garov qiymatining 80 foizdan yuqori bo'lmaydi.

Lombard kreditini berish, qaytarish va ulardan foydalanganlik uchun foizlar to'lash tartibi umumiy asoslarda amalga oshiriladi va u alohida qarz hisobvarag'i bo'yicha kreditlash tartibiga o'xshashdir.

Asosiy faoliyat bilan bog'liq tovar moddiy boyliklar, bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlar haqini to'lash maqsadida tuzilgan pul hisob-kitob hujjatlari pulini to'lash uchun qabul qilinadi.

Qarz oluvchi bankka garovga qo'ygan qimmatli qog'ozlar bo'yicha olinadigan daromadlarga foizlar qo'shilmaydi.

Qimmatli qog'ozlarni garovga olib kredit shartnomasi tuzilgandan keyin bank qimmatli qog'ozlar emitentiga uning qimmatli qog'ozlarini garovga qo'yish bitimi tuzilganligini hamda qimmatli qog'ozlar bo'yicha daromadlar kiritilishi lozim bo'lgan depozit hisobvarag'i nomerini ma'lum qiladi. Lombard krediti beriladigan hollarda garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar bo'yicha olinadigan daromadlar qarz oluvchining muddatsiz depozit hisobvarag'iga qo'yiladi (depozit shartnomasini rasmiylashtirmasdan) va, birinchi navbatda, ularni saqlash xarajatlarini qoplashga, shuningdek, kreditdan foydalanish uchun foizlarni to'lashga yo'naltiriladi.

Kreditlash jarayonida bank garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar kotirovkasi birja kursidagi o'zgarishlar to'g'risida teleks, kompyuter aloqasi va aloqaning boshqa turlari yordamida axborot to'plab boriladi.

Kreditlash davomida fond birjasida o'tkazilgan savdo natijalariga ko'ra, garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar qiymati pasaygan bo'lsa, u holda kredit qo'mitasining qaroriga muvofiq qarz oluvchiga shu summada qo'shimcha ta'minot

berish talabi bildirilishi yoki kredit miqdori qaytarilib, kreditning ta'minlanmagan qismi muddatidan oldin undirilib olinishi mumkin.

Lombard krediti bo'yicha barcha majburiyatlari bajarilganidan keyingina garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar va ular bo'yicha olingan daromadlar qarz oluvchiga qaytariladi.

Tovar(mol) garovi ostidagi lombard krediti. Lombard krediti uchun garov ko'rinishida faqatgina nisbatan baholi tovarlar, qaysiki ularning savdosi birjada yuritilishi, tovar partiyasini miqdori va sifatini belgilash bilan bir vaqtda bahosini ham aniqlash imkonini berishi shartlarida ishlatilishi mumkin. Masalan, kofega, bug'doyga, shakarga, paxtaga bu tegishli. Bu tovarlarning qiymat bahosini aniqlash uncha qiyin emas. Tovar turiga qarab garov bahosi 50dan 66 gacha 2/3% tebranib turadi. Garov sifatidagi tovarlar bank nomiga yuklatadi. Bankka tovarni saqlashlik guvohnomasi beriladi. Ayrim hollarda bu mijoznig o'zida ham qolishi mumkin. Lyokin, bank ruxsatisiz tovardan foydalanishga haqqi yo'q. Yuldagi tovar, ayniqsa, dengiz orqali tashiladigan tovarlar garovi ostidagi kredit keng tarqalgan hisoblanadi. Bunday paytda garov hujjati sifatida konosament ishlatiladi.

Konosament – bu yuklatilgan tovarga egalik qilish huquqini beradigan hujjat. Bu hujjatni yangi egasiga berish bilan u tovarlardan foydalanish huquqini ham oladi. Garov sifatida yuklangan tovarlarni ishlatishda yuk sug'urta hujjatlarining rasmiylashtirilishi muhim rol uynaydi.

Qimmatbaho metall garovi ostidagi kredit. Bu lombard kreditining eski usullaridan bo'lib, hozirda u juda kam ishlatiladi. Garovni baholashdagi qiymati bu asosan oltin tangalar, slitkalar, kumush, platina va boshqalar qariyb 95% foiz qimmatbaho metall narxiga mos keladi.

Talabnoma garovi ostidagi kredit, har xil moliyaviy talablar, masalan, jamg'arma omonatlari, sug'urta shartnomasi bo'yicha talablar, ipotekalar va boshqalar garov sifatida xizmat qilishi mumkin. Talabnoma garovlarini baholashda ularning turlariga qarab ajratiladi, ammo ularning umumiy darajasi nisbatan yuqori bo'ladi.

Lombard krediti belgilangan muddatlarda qaytarilmagan hollarda bank imtiyozli oy tugaganidan keyin garov to'g'risidagi amaldagi qonunga muvofiq o'z garov huquqidan foydalanadi.

Lombardli kreditning kredit oluvchi uchun afzallik tomonlari quyidagilar hisoblanadi:

- likvidli mablag'larga kuchli ehtiyoj sezilgan taqdirda vaqtinchalik, qisqa muddatli pullarni yuzaga keltiradi;
- kreditning amal qilish muddati unga bo'lgan zaruriyatiga bog'liq ravishda o'rnatilishi mumkin;
- rentabelli qimmatli mulklar garovga qo'yilganda ularni sotishga zarurat qolmaydi;
- garovga qo'yilgan buyumga mulkchilik huquqi saqlanib qoladi;
- kredit beruvchi tomon uchun afzalligi.

Lombard kredit - bu avvalo ishonchli kredit, ya'ni kredit to'lovi kechikib qolgan taqdirda kreditor garovni sotadi va tushumdan pulga ega bo'ladi. Yuqorida biz

ba'zi kredit turlariga ta'rif berib o'tdik, ba'zi kredit turlarining mohiyatini chuqurroq keyingi paragraflarda ko'rib chiqamiz.

Qo'yidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering

Qisqa muddatli krediitlash	Kreditning ob'ekti
Moliyalashtirish	Kreditning sub'ekti
Investitsiyalar	Kreditor
Kreditning tamoyillari	Qarz oluvchi
Ta'minlanganlik	Kredit liniya
Kreditlash usullari	Konosoment

O'z bilimini tekshirish uchun savollar:

1. Kreditlashning asosiy tamoyillarini tushuntiring?
2. Kreditning ta'minlanganligi deganda nimani tushunasiz?
3. Kreditning ob'ekti va sub'ektlari nimalardan iborat?
4. Kreditlashning qanday usullarini bilasiz?
5. Hozir O'zbekiston Respublikasi amaliyotida kreditlashning qanday usullaridan foydalaniladi?
6. Kreditlashning qaysi usuli sizning fikringizcha samaraliroq va nima uchun?

XII-BOB. QISQA MUDDATLI KREDITLASH JARAYONI.

1-§. Kredit paketini tashkil qilish.

Bank mijozdan kredit olish uchun ariza qabul kilgach kredit paketini shakllantirish va uni tahlil qilishga kirishadi. Bu jarayon quyidagi bosqichda amalga oshiriladi:

- kredit olish to'g'risidagi arizani ko'rib chiqish va kelgusidagi qarz oluvchi bilan muloqotda bo'lish;
- kredit narxini aniqlash;
- kredit shartnomasini tayyorlash.

Kredit olish uchun qarz oluvchi o'zining moliyaviy va ishlab chiqarish imkoniyatlarini quyidagi mazmunda tahlil qilishi lozim:

- o'z mahsulotini sotish bozori, unga talab va taklifni o'rganish;

kredit olish uchun asos bo'luvchi tovar-moddiy boyliklarni etkazib berish, ishlab chiqarish harajatlari va tovarlarni sotish bo'yicha shartnomalar bilan ta'minlanganligi;

- kreditlanadigan tadbirning samaradorligi;
- qarz oluvchi hisob varag'iga pul mablag'larining kelib tushish davriyligi;
- kreditni va unga tegishli foizlarni to'lash manbalari;
- kredit uchun to'lanishi mumkin bo'lgan foiz hisob-kitobi va uning davriyligi;
- oldingi davr (yil, chorak, oy)dagi moliyaviy xo'jalik faoliyatining respektiv

tahlili;

- joriy davr uchun biznes-reja.

Xo'jalik sub'ekti kredit olish uchun tahliliy va xomcho't ma'lumotlardan kelib chiqqan holda, kredit olish uchun iltimosnomasini tuzadi.

Kredit olish uchun arizada kredit olish zaruriyati, uning samaradorligi, qaytarilishi, to'lovligi va ta'minlanishi, shuningdek, o'z kapitali tarkibi va uning kreditlanayotgan tadbirdagi ishtiroki batafsil bayon qilinadi. Arizaga quyidagilar ilova qilinadi:

1. Pul oqimi tahlili ko'rsatilgan biznes-reja;
2. Oxirgi hisobot davri uchun buxgalterlik balansi, debitorlik va kreditorlik qarzlari va to'lov muddati 60 kundan oshgan qarzlarni qiyoslash dalolatnomalari talqini bilan birga;
3. Foyda va zararlar to'g'risidagi hisobot;
4. Aylanma mablag'larini aylanishi hisob-kitobi;
5. Boshqa kreditlar, qarz mablag'lari mavjudligi va boshqa banklarda saqlanadigan bo'sh mablag'larning mavjudligi to'g'risidagi ma'lumotnoma;
6. Kapitali bilan ishtirok etganligi to'g'risidagi ma'lumotnoma.

Kredit xodimi yoki kredit paketini o'rganuvchi shaxs yuqorida qayd etilgan hujjatlarni olgach, uch kunlik muddatda quyidagilarni aniqlaydi:

- sub'ektlarning kreditga va to'lovga qobiliyati, uning reyting bahosini, shuningdek, kredit maqsadlarining ustav faoliyatiga muvofiqligi, kreditning turini aniqlaydi, bunda u majburiy tartibda likvidlilik, qoplash, muxtoriyat, qarz

mablag'larini jalb qilish, foyda va aylanma mablag'lari aylanishi koeffitsientlarini o'rganib chiqishi lozim.

Kredit paketini tahlil qilishda nafaqat kredit bitimlarining turli sohalariga, balki rahbarning shaxsiy sifatlariga ham baho beriladi.

Taqdim etilgan hujjatlarni batafsil o'rganib chiqqach, bank xodimi kredit bitimini tuzish uchun xulosani rasmiylashtiradi. Bunda quyidagilar ko'rsatiladi:

- kreditning maqsadi, muddati va miqdori;
- kredit qaytarilishining ta'minlanishi;
- foiz miqdori va boshqalar.

Bank xodimining xulosasi rahbar tomonidan imzolangan va hujjatlar ilova qilingan holda kredit qo'mitasiga ko'rib chiqish uchun yuboriladi. Qo'mita o'z vakolatlaridan kelib chiqqan holda uch kun mobaynida tegishli qaror qabul qiladi. Mazkur xulosa kredit qo'mitasi raisi tomonidan tasdiqlanadi. Shundan so'ng kredit shartnomasi tuziladi yoki kredit bitimini tuzish va ssuda berishdan bosh tortish sabablari ko'rsatilgan holda qarz oluvchiga yozma ravishda rad javobi beriladi.

Kredit qo'mitasining ijobiy xulosasi keltirilgan holda bank bilan mijoz o'rtasida kredit shartnomasi tuziladi. Kredit shartnomasiga bank rahbari va qarz oluvchi imzo qo'yganidan so'ng u yuridik kuchga ega bo'ladi.

Kredit shartnomasida quyidagilar ko'zda tutiladi:

- kreditning maqsadi va summasi;
- uni berish tartibi hamda to'lash tartibi va shakli;
- majburiyatlarni ta'minlash shakllari, foiz stavkalari, ularni hisoblash tartibi va to'lash shakli;
- kredit berish va uni to'lash vaqtida tomonlarning huquq va majburiyatlari;
- kredit berish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar, hisob-kitob va hujjatlarning ro'yxati hamda ularning davriyligi;
- bank tomonidan joyida hisob yuritish, kreditning qaytarilishini ta'minlash yuzasidan tekshiruvlar o'tkazish imkoniyati va boshqa masalalar (Bu haqida keyingi bobda to'xtalamiz).

Kredit xodimi kredit shartnomasi tuzilganidan so'ng kreditni to'lash muddati va foiz stavkalarini ko'rsatgan holda ssuda hisob varag'ini ochish to'g'risida qaror qabul qilgach, qarz oluvchiga kredit varaqchasi ochilib, unga asosan kredit yuzasidan nazorat amalga oshiriladi.

Bank kreditidan foydalanilgan vaqt uchun haq to'lash kredit narxini tashkil etadi, u hisobot oyi boshlangunga qadar bank bo'yicha yuzaga keladigan o'rtacha foiz stavkasi va marjani o'z ichiga oladi.

Kredit narxi Markaziy bankning «qayta moliyalash» stavkalarini me'yorlari bilan tartibga solinadi, hamda mahsulot va xizmatlar tan-narxi darajasini hisobga olgan holda belgilanadigan chegara ko'rsatkichlaridan oshmasligi lozim. Amalda qayta moliyalash stavkasi «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonunning tegishli moddasiga muvofiq Markaziy bank tomonidan mustaqil ravishda belgilanadi. Hozirgi kunda qayta moliyalashtirish foiz stavkasi oyiga 1,7 foizni, hamda yiliga 20 foizni tashkil etadi. Bu foiz stavkasiga tijorat banklari 1,5 martagacha marja qo'yishi mumkin.

2-§. Kreditni berishni hujjatlashtirish tartibi.

Kredit bo'yicha hujjatlar O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2000 yil 22 fevralda tasdiqlangan holda 2001 yil 27 fevralda o'zgartirishlar kiritilgan „O'zbekiston Respublikasi banklarida kredit hujjatlarini yuritish tartibi to'g'risidagi nizom“ asosida amalga oshiriladi.

Kreditni berish va hujjatlashtirish tartibi hozirgi paytda markazlashtirilmagan va u tijorat banklari tomonidan mustaqil ravishda belgilanadi. Lekin amaliyotda ko'rsatilishicha, kreditlashning umumiy ishlab chiqilgan tartibi hamon mavjud bo'lib, unga tijorat banklari amal qiladilar. Bunday tartibni shartli ravishda muhim sxema, ya'ni kreditlashning asosiy umumiy sxemalari asosida tasvirlanishi mumkin.

1. Kredit olish uchun ariza.
- ↓
2. Qarzdorning kreditga layoqatliligini baholash va kreditning iqtisodiy samarasini aniqlash.
- ↓
3. Kredit shartnomasining, garov to'g'risida shartnoma, kafolat, kreditni sug'urtalashning xulosasi.
- ↓
4. Kreditni berish.
- ↓
5. Kreditni ishlatish bo'yicha joriy nazorat.

Variant «A»
6A. Kreditni va foizini o'z vaqtida qoplash.

Variant «B»
6B. Kredit va foizini qoplash bo'yicha qiyinchiliklar.
7B. Qarzni qoplash bo'yicha alohida tartib (kredit shartnomasini bekor qilish, kredit muddatini cho'zish, mijozning bankrot bo'lishi)
8B. Bankka qarzni qaytib kelishi.

Kredit olish uchun ariza, qarzdor kredit xizmatlaridan foydalanish uchun munosib bankni tanlagandan so'ng rasmiylashtiradi va taqdim etiladi. Bunda mijoz bankning kredit salohiyati hajmini, uning passivlari, bankning ishonchlilik darajasini, bankning ta'sischi tarkibi, uning tarmoq harakteri va u yoki bu operatsiyalarga moslashuvi va ixtisoslashuvi shuningdek, kredit bo'yicha summa, foiz va kredit muddatlarini inobatga olishi mumkin. Bu kabi axborot manbalari sifatida ochiq muhr

(bankning yillik balans va hisobotlarni rasmiy e'lon qilingan, aktsiyalar emissiyasining prospekti, va boshqalar) shuningdek, bank mijozlari bilan norasmiy shartnomasi bo'lishi mumkin.

Iqtisodiy nobarqarorlik va doimiy ravishdagi kredit qaytarilmasliklar sharoitida banklar kreditni shu bankda hisob-kitob varag'iga ega bo'lgan qarzdorlarga berishni ma'qul ko'radilar, bu esa qarzdor tomonidan bankni tanlash imkoniyatini cheklaydi.

Bank qarzdorni tanlagandan so'ng, qarzdor arizani rasmiylashtiradi va unda ma'lum miqdordagi kredit summasi, muddati va maqsadlarini belgilaydi. Ariza qarzdor-tashkilot rahbarining imzosi va bosh buxgalter imzosi bilan tasdiqlanishi kerak. Bunday ariza kreditlashning quyidagi bosqichlarini amalga oshirish uchun asos bo'ladi. Kreditga layoqatlilikni baholash uchun bank mijozdan o'tgan davrdagi hisoboti hujjatlarni (hisobot, buxgalteriya balansi ilovasi bilan kvartal va yillik uchun) talab qiladi, ko'rsatkichlarni yanada aniqroq tekshirishga ehtiyoj tug'ilganda boshlang'ich buxgalteriya hujjatlari va agar mumkin bo'lsa uzoq muddatli hisobotlar talab qilinadi.

Kreditga layoqatsizlik riskini oldindan ko'ra bilish ko'pincha oson kechmaydi, chunki kerakli paytda mijozning faoliyatida kutilmagan moliyaviy qiyinchiliklar vujudga kelishi mumkin. Bu qiyinchiliklar mijozning qobiliyatsizligi tufayli uning mol etkazib beruvchilari, xaridor va boshqa tashqi omillarning xatosi va muammosi bunga sabab bo'lishi mumkin. Shuning uchun bank kredit operatsiyalarining har bir turi kreditning qaytmaslik riski bilan bog'liq bo'ladi. Bunday riskni pasaytirish uchun bank bo'lajak mijozning mavjud o'tgan moliyaviy ahvoli bo'yicha kreditga layoqatliligini baholab, salbiy tomonlarni oldindan bilishga, mijozning kelajak muammolarini ko'rishga intiladi.

Qisman bu potentsial mijozning hisobot va balansini tahlil qilishga undaydi.

3-§. Ssuda hisobvarag'idan kredit berish va qaytarilish tartibi

O'zbekiston Respublikasi Tijorat banklari alohida bir kredit muassasa singari o'zining kredit siyosatiga ega. Ya'ni har bir bank o'zining bo'sh to'rgan mablag'larini o'zi xohlagan yo'nalishga, ko'proq daromad olishga yo'naltiradigan bo'ldi.

Mijoz ssuda olish uchun bankka belgilangan tartibda hujjatlar paketini rasmiylashtirib topshirganidan keyin kredit kommissiyasining qaroriga ko'ra kredit berish lozim deb topilib, bank va kredit oluvchi o'rtasida imzolangan kredit shartnomasiga asosan mijozga kredit beriladi. Buning uchun mijozga alohida ssuda hisobvarag'i ochiladi.

Ushbu hisobraqamining debetida mijozlarga ssudalar beriladi. Bank tomonidan berilgan ssudalar qaytarilganda yoki muayyan ssudaning maqomi o'zgarishi munosabati bilan boshqa turga o'tkazilayotganda va ushbu ssudalar bo'yicha ko'rilgan zarar qoplanayotganda tegishli ssuda hisob raqamlari kreditlanadi.

Berilgan ssudalar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlar uchun zahiralar bankning harajatlari hisobidan yaratiladi. Ushbu zahiralar qarzdorning moliyaviy holatini berilgan ssudaning ta'minlanganligi va qaytmaslik risklari baholash natijasida yaratiladi.

Demak, banklarda ssuda operatsiyalarini olib borish uchun quyidagi ssuda hisobraqamlari ochiladi.

12100-boshqa banklarga berilgan qisqa muddatli ssudalar.

12300-hukumatga berilgan qisqa muddatli ssudalar.

12500-jismoniy shaxslarga va yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan shaxslar beriladigan qisqa muddatli ssudalar

12100-davlat korxonalariga berilgan qisqa muddatli ssudalar.

12900-qo'shma korxonalariga berilgan qisqa muddatli ssudalar.

13100-xycycuy korxonalar va nodavlat korporatsiyalariga berilgan qisqa muddatli ssudalar.

Bu asosiy hisobvaraqlarning debet tomonida tegishli bank korxonalar, tashkilot, jismoniy shaxslarga berilgan qisqa muddatli kreditlar, kredit tomonida ularning qaytarilishi aks etadi. Yuqoridagi hisobvaraqlarning barchasi bir qator sub hisobvaraqlarni o'z ichiga olib, ularda muddatli, muddati o'tgan, qayta ko'rilayotgan ssudalar bo'yicha alohida-alohida hisob yuritiladi.

Agar xarid qilingan tovarning haqini darhol to'lash lozim bo'lsa, lekin buning uchun firmaning o'z mablag'i etmasa, bunday hollarda firmada bir martalik qarz mablag'lariga ehtiyoj paydo bo'ladi. Bu ehtiyojni qondirish uchun "kredit liniyasi ochilmagan" ssuda hisob varag'idan foydalaniladi. Bunday hisob varaqdan kredit berish bir marta ssuda berish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunday ssudaning har biri bo'yicha bank alohida qaror qabul qiladi.

Korxonalar va tashkilotlarga yoki alohida olingan jismoniy shaxslarga ssuda hisob varag'i ochilgandan so'ng ular bo'yicha ssudaning berilishi va qaytarilishi bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirish mumkin. Har bir ssudaning berilishi kredit kommissiyasi farmoyishi asosida amalga oshiriladi, ya'ni kredit bo'limiga mijozga ssuda berish to'g'risidagi farmoyishini hisob operatsion bo'limi mas'ul ijrochilariga beradilar. Mas'ul ijrochilar farmoyishda ko'rsatilgan rekvizitlar asosida ssuda berish bo'yicha buxgalteriya

provodkalarini bajaradilar. Ssuda hisobvaraqlarining o'zi muddatli, muddati o'tgan, qayta ko'rilayotgan kabi ssudalar bo'yicha alohida yuritiladi.

Quyida biz xususiy korxonalariga va nodavlat korxonalariga ssuda berish provodkalari bilan tanishib chiqamiz.

Xususiy korxonalariga va nodavlat korporatsiyalariga berilgan „qisqa muddatli ssudalar“ nomli balans hisob raqami ochiladi. Bu hisobraqam bir qator subhisob raqamlarni o'z ichiga oladi.

13101-“Xususiy korxonalar va nodavlat korporatsiyalariga berilgan qisqa muddatli ssudalar.”

13105- “Xususiy korxonalar va nodavlat korporatsiyalariga berilgan muddati o'tgan ssudalar.”

13109- “Xususiy korxonalar va nodavlat korporatsiyalariga berilgan qisqa muddatli, shartlari qayta ko'rib chiqiladigan ssudalar.”

Ssuda berilayotganda korxonaning hisob-kitob hujjati to'lanayotgan bo'lsa, pul o'tkazilishi lozim bo'lgan mol sotuvchi yoki xizmat ko'rsatgan korxonaga boshqa bank bo'limi xizmat ko'rsatsa ssuda summasi ssuda berayotgan bankning vakillik hisob varag'i orqali tegishli bankga o'tkaziladi.

Ssuda berayotganda quyidagi buxgalteriya provodkasi amalga oshiriladi.

Debet 13101 Xususiy korxonalar va nodavlat korporatsiyalariga berilgan qisqa muddatli ssudalar.

Kredit 10301 Bankning vakillik hisob varag'i yoki mahsulot sotuvchi korxonaga hisobvarag'i.

13101 hisobvarakida bank tomonidan xususiy firmalar shirkatlar va jamoa xo'jaligi hamda korxonalarini nodavlat korporatsiyalar va shu kabi xususiy mulkchilik shakliga ega bo'lgan korxonalariga berilgan qisqa muddatli ssudalarning hisobi yuritiladi. Bu hisobraqam bo'yicha analitik hisob har bir qarzdor va ssuda turlari bo'yicha alohida shaxsiy hisob varaqlarda olib boriladi.

Ssuda oluvchi va bank o'rtasidagi tuzilgan kredit shartnomasiga binoan ssudaning qaytarish muddatlari belgilanadi. Ssudaning qaytarish muddati tugagandan so'ng ssuda qaytarish bo'yicha buxgalteriya provodkalari quyidagi ko'rinishda bo'ladi.

Debet 20208 -Ssuda olgan xususiy korxonaning talab qilguncha saqlanadigan hisob varag'i.

Kredit 13101 Xususiy korxonalar va nodavlat korxonalariga beriladigan qisqa muddatli ssudalar.

Bu buxgalteriya provodkasi mijozning talab qilguncha saqlanadigan depozit bo'yicha hisobvarag'ida ssudani qaytarish uchun etarli pul mablag'lari bo'lgan holda amalga oshiriladi. Agar qarzdorning qarzni qaytarishga mablag'i bo'lmasa, ssuda summasi, 13101 “Muddati o'tgan xususiy korxonalariga va nodavlat korporatsiyalariga berilgan hisob varag'i”ga o'tkaziladi.

Bu operatsiya bo'yicha quyidagi buxgalteriya provodkasi amalga oshiriladi.

Debet 13105 Xususiy korxonalariga berilgan muddati o'tgan qisqa muddatli ssudalar .

Kredit 13101 Xususiy korxonalariga berilgan qisqa

muddatli ssudalar.

Qaytarish muddati kelganda to'lanmagan va shundan so'ng 90 kun o'tgandan so'ng qaytib kelmagan ssudalar 13109 "Xususiy korxonalar va nodavlat korporatsiyalarga berilgan qisqa muddatli shartlari qayta ko'rib chiqiladigan ssudalar" balans hisob varag'iga o'tkaziladi.

Korxonalar hisobvarag'iga pul kelib tushgandan so'ng ssudani qaytarish bo'yicha buxgalteriya provodkalari bajariladi.

Shunday qilib, **kredit berilganda:**

Debet -13 101

Kredit- 10301

Kredit qaytarilayotganda,

Debet-20208

Kredit-13101

tariqasida bank provodkasi amalga oshiriladi.

4-§. Qisqa muddatli kreditni o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlashda bank nazoratining roli.

Tijorat banki o'zi xizmat ko'rsatayotgan mijozlar faoliyati to'g'risida doimiy axborotga ega bo'lishi, uning kredit qobiliyatini, to'lov intizomi ahvolini tahlil qilib borishi, ya'ni «ma'lumotlar banki»ni barpo etishi lozim. Kreditlash jarayonida kredit shartnomasi shartlarini bajarishga qarz oluvchi olingan kreditdan samarali foydalanishiga, uni o'z vaqtida va to'liq qaytarishiga, kreditdan foydalaniladigan butun davr mobaynida qarz oluvchi bilan yaqin aloqa saqlab turishga qaratilishi lozim. Shu maqsadda mijozning xo'jalik moliyaviy holati, uning tuzilgan shartnomalarga nomuvofiq mahsulot etkazib berishi borasidagi o'z majburiyatlarini, ishlab chiqarish hajmlarini qanday bajarayotgani, yo'l qo'yayotgan behuda xarajatlar va yo'qotishlar, muomala chiqimlari, olayotgan foydasi, o'z aylanma mablag'lari ko'payishi dinamikasi, tovar-moddiy boyliklar zaxiralari hamda aylanma mablag'lari aylanishini ahvoli tahlil qilib turiladi.

Bank har chorakda mijozning kredit qobiliyatini hisoblab chiqib qarz oluvchi bo'yicha tutilgan maxsus yig'ma - jildda bu ma'lumotlarni to'plab boradi.

Joyning o'zida buxgalteriya hisobi va hisobot ishlarining ahvoli, balans ma'lumotlarining to'g'riligi va debitorlik-kreditorlik qarzlarning holati, shuningdek, bankka berilgan garov holati tekshirib turiladi. Qarz oluvchining moliyaviy ahvoli yomonlashgan, u bank nazoratidan bo'yin tovlagan, hisobot ma'lumotlari noto'g'ri olib borilgan, buxgalteriya hisobi o'z holiga tashlab qo'yilgani hollari aniqlanganda «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunga muvofiq, bank bundan buyon kredit berishni to'xtatishga hamda ilgari berilgan kreditlarni ta'minot sifatida qabul qilingan va kredit shartnomasi shartlarida ko'zda tutilgan majburiyatlar orqali qarz oluvchining o'z mablag'lari hisobidan muddatidan oldin undirib olishga haqli.

Garov to'g'risidagi shartnoma bo'yicha, bank garovga qo'yilgan mulkni mustaqil ravishda sotishi mumkin. Garov predmeti auksion orqali sotiladi. Ayni paytda, qarz oluvchi bankka garovga qo'yilgan mulk oldindan ma'lum past narxlarda sotilishi uchun javobgarlik to'g'risida talab qo'yishga haqli. Agar auksion bo'lib o'tmagani e'lon qilinsa, bank garovga qo'yilgan mulkni dastlabki narxda o'z ixtiyorida qoldirishga haqli. Bunda, bank qonunga muvofiq uning talablari oldida ustunlikka ega bo'ladigan davolarni qoldirishga majbur.

Bunday hollarda bank majburiyati shu mulkning auksion uchun dastlab belgilangan narxi summasidan oshmasligi zarur.

Garov predmetini sotishdan oldin summa kreditini qoplash uchun etarli bo'lmagan hollarda, bank, agar shartnomada boshqa shart ko'zda tutilmagan bo'lsa, etishmayotgan summani qarzdorning boshqa mulki hisobidan qonunda ko'zda tutilgan navbatdagi tartibda olish huquqiga ega.

Garov predmetini sotishdan tushgan summa qaytarilmagan kredit hajmidan ortiq bo'lsa, bank o'rtadagi bu tafovutni bir oy ichida qarz oluvchiga to'lashi shart.

Agar qarz oluvchi to'lov muddati kelgandan so'ng 90 kun ichida kredit shartnomasiga muvofiq qarzni to'lash bo'yicha majburiyatlarni bajarmasa bank «Bankrotlik to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining Qonuniga muvofiq,

to'lovga layoqatsizlik to'g'risida ish qo'zg'ash uchun xo'jalik sudiga murojaat qilish kerak.

Tijorat banklari amaldagi Nizomga muvofiq kredit portfeli sifatini muntazam ravishda tahlil qilib borishlari, har bir kredit bilan bog'liq risk darajasini tasniflashlari hamda uni quyidagi 5 ta tasnif razryadidan biriga kiritishlari lozim:

- a) yaxshi
- b) standart
- v) substandart
- g) shubhali
- d) umidsiz

Tijorat banki qarz bo'yicha ehtimol tutilgan yo'qotishlar uchun rezerv barpo etishi shart. Bu rezervga mablag'lar amaldagi tartibga muvofiq kiritiladi. Qarzlarni bo'yicha ehtimol tutilgan yo'qotishlar uchun rezerv xo'jalik organlarga berilgan kreditlar tahlili hamda bank faoliyatining risk darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni belgilash asosida tashkil qilinadi. Rezerv hajmi amaldagi qarzdorlik risk hujjati yoki guruhiga bog'liq bo'ladi. Tijorat banklari rezerv hajmini hisobot oyining har birinchi kuni uchun amaldagi tartibga asosan hisoblab chiqadilar. Berilgan qarzlarni kiritilgan «risk guruhi» yomonlashgan taqdirda qarzlarni bo'yicha ehtimol tutilgan yo'qotishlar uchun rezervga ajratmalar har oyda o'tkazib boriladi. Bank oldidagi o'z majburiyatlarini bajarmagan qarz oluvchiga nisbatan bank kredit shartnomasi shartlariga ko'ra quyidagi huquqlarga ega:

- agar u kelishilgan muddatlarda bank tavsiyalarini bajarmasa, kreditlash to'xtatilib, uni qaytarib olish to'g'risida ogohlantirilgan da'vo xati yuborish;
- kreditdan foydalanganlik uchun foizlar o'z vaqtida to'lanmagan, shuningdek kredit shartnomasida belgilangan muddatda qaytarilishi ehtimoldan uzoq bo'lgan hollarda, qarz oluvchiga bankrotlik to'g'risidagi qonunda ko'zda tutilgan jazo choralari qo'llanishi haqida ogohlantirish berilgan da'vo xati yuborilib, kredit bo'yicha qarz qoldig'ini muddatdan oldin undirib olish;
- qarz oluvchi hisob yuritish va buxgalteriya hisobi qoidalarini buzganligi aniqlansa, kreditlashni to'xtatish va bu haqda soliq inspeksiyasiga xabar berish, shuningdek, undan hisob va hisobot qoidalari buzilish sabablari to'g'risida izoh berilishi, ularni tugatish yuzasidan qanday choralar ko'rilayotgani bildirilishini talab qilish.

Kreditni o'z vaqtida qaytarish borasidagi majburiyatlarni bajarayotgan qarz oluvchi o'zining to'lovga layoqatsizligi to'g'risida matbuotda e'lon berishi, bank esa bu haqda soliq inspeksiyasiga xabar qilishi kerak. Bank xo'jalik sudiga murojat qilib, bundan buyon qarz oluvchi bankrot deb tanilishini so'rashga haqlidir.

Qarz oluvchi to'lovga layoqatsiz yoki bankrot deb e'lon qilinganda unga yangi qarzlarni berish to'xtatiladi, ilgari berilgan kreditlar esa muddatidan oldin undirib olinadi. To'lovlar navbati «Bankrotlik to'g'risida»gi qonunga muvofiq belgilanadi. Qarz oluvchi bankrot deb e'lon qilingan vaqtdan boshlab uni quyidagilar bilan bog'liq operatsiyalari to'xtatiladi:

- mulkni begonalashtirish va berish;
- majburiyatlarni qoplash;
- hisob-kitobdagi harajatlar;
- dividendlar, soliqlar, to'lovlar to'lash.

To'lovga layoqatsiz qarz oluvchining barcha qarz majburiyatlari tugagan hisoblanadi va unga yangi talablar bildirilishiga yo'l qo'yilmaydi. Bunday qarz oluvchining barcha turdagi qarzlariga penya va foizlar qo'yish to'xtatiladi. Uning mulkini sotib, pul undirish borasidagi barcha cheklashlar bekor qilinadi. Mulkiy yoki moliyaviy tUSDagi hamma talablar faqat tugatish jarayoni doirasida hal qilinadi. Bunda bank talablari ikkinchi navbatda qanoatlantiriladi.

Mulk etarli bo'lmagani tufayli qondirilmagan qarz majburiyatlari qanoatlantirilgan hisoblanadi va belgilangan tartibda hisobdan chiqariladi. Kreditdan ko'zlanmagan maqsadlarda foydalanganlik uchun qarz oluvchi bankka kredit shartnomasida belgilangan hajmda jarima to'laydi.

Bank esa o'z navbatida, tuzilgan shartnomaga muvofiq qarz oluvchini kredit resurslari bilan ta'minlashi shart.

Bank o'z majburiyatlarini bajarmagan taqdirda qarz oluvchiga shartnomada ko'zda tutilgan miqdorda jarima to'laydi.

5-§. Kredit monitoringi va uni amalga oshirilishi

Nazoratdan farqli kredit monitoringi kreditlar holatini doimiy kuzatib borishini ko'zda tutadi.

Umuman, kreditlash operatsiyalari tijorat banklarining o'z kredit siyosatlari asosida, Markaziy bankning kredit siyosatiga quyilgan talablaridan kelib chiqqan holda olib boriladi. Kredit monitoringi kredit siyosatining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib mijozlarga berilgan kreditlarning qaytarilishini, qolaversa, banklarning asosiy daromad manbalaridan biri hamda eng riskli operatsiyasi bo'lgan kreditlash bankning raqobatbardoshligini, rentabelligini qisqacha ifodalaganda, bankning kelajagini ta'minlaydi.

Kredit monitoringi berilgan kreditlarni qaytarilishi va uni ta'minlash borasida qabul qilinadigan ishlovlar va chora-tadbirlar tizimidir. Kreditlar kredit qo'mitasining qarori asosida, belgilangan me'yoriy shartlar asosida, alohida ssuda hisobraqamini ochish va ushbu hisobraqamdan qarz oluvchining to'lov topshiriqnomasi asosida moddiy tovar boyliklar uchun naqd pulsiz o'tkazish yo'li bilan qarz beriladi. Tijorat banklari tomonidan kreditdan foydalanishning butun muddati davomida doimiy monitoring amalga oshiriladi va u qarz oluvchi tomonidan uning loyihasi va kredit shartnomasi shartlarining amalga oshirilishiga har tomonlama ko'maklashishiga qaratilgan bo'lishi lozim.

Monitoring jarayonida kredit olgan mijozning xo'jalik moliyaviy faoliyati, uning tuzilgan shartnomalarga muvofiq mahsulot etkazib berish majburiyatlarini bajarishi, ishlab chiqarish hajmlari, noishlab chiqarish harajatlari va yo'qotishlar, muomala chiqimlari, foyda va daromad mutanosibligi, o'z aylanma mablag'lari mavjudligining dinamikasi, tovar-moddiy boyliklar zahiralarini ahvoli, aylanma mablag'larning aylanishi tahlil qilinadi. Bank qarz oluvchining kreditga layoqatliligi bo'yicha doimiy monitoringni amalga oshiradi va uning ko'rsatkichlarini qarzdorning kredit paketiga tikib boradi.

Bulardan tashqari bankka taqdim etilgan garovning holati va kreditdan samarali hamda maqsadli foydalanishi kredit shartnomasida kelishilgan shartlarga muvofiq garov ob'ekti faoliyat joyining o'zida o'rganiladi.

Qurilishni moliyalashtirish uchun berilgan kreditlar bo'yicha bank monitoring jarayonida kreditlangan ob'ektda kredit shartnomasida qayd etilgan muddatlar va shartlar asosida bajarilgan ishlar hajmining nazorat o'lchovini amalga oshiradi.

Berilgan kreditlardan boshqa maqsadlarda foydalanganlik holati aniqlanganda, bank kredit shartnomasida belgilangan tartibda, kreditning maqsadga nomuvofiq ishlatilgan qismini qarz oluvchining talab qilib olinguncha depozit hisob raqamidan muddatdan oldin undirib olish huquqiga ega. Qarz oluvchi tomonidan asosiy qarzni va unga hisoblangan foizlarni kredit shartnomasida kelishilgan muddatda qaytarilmasa, bank Fuqarolik kodeksining 280-moddasi ikkinchi qismiga muvofiq mustaqil ravishda sudga murojaat etmasdan, garov predmetini tasarruf qilish huquqiga ega.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan 2000 yil 22 fevralda tasdiqlangan, 432-sonli «O'zbekiston Respublikasi banklarida kredit hujjatlarini yuritish tartibi to'g'risida»gi nizomga asosan kredit monitoringi faoliyatida

qo'llaniladigan hujjatlar keltirilgan. Unga ko'ra, tijorat banklari har bir berilayotgan yoki olinayotgan kreditlar bo'yicha kredit paketiga quyidagi hujjatlarni ilova qilish lozim:

- qarzdorning moliyaviy ahvoli va to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshirishi imkoniyatlarini tekshirish maqsadida tegishli shartnomalar tuzilganidan so'ng bank va qarzdor o'rtasida yuz bergan muammolarni aks ettiruvchi yozishmalar va hujjatlar;

- kredit ta'minoti sifatida berilgan mulkni tekshirish hujjatlari;
- qarzdor kafilining moliyaviy ahvolini aks ettirgan barcha hujjatlar;
- kreditni o'z vaqtida va to'liq qaytarilishini ta'minlovchi hujjatlar;
- qarzdor to'lovlarni amalga oshirmagan holda bank tomonidan ko'rilgan chora-tadbirlarni tasdiqlovchi hujjatlar.

Kreditga doir xizmat ko'rsatuvchi bank o'tkazish to'g'risidagi shartnoma shartlariga muvofiq kreditning o'z vaqtida va to'liq to'lanishini aks ettiruvchi hujjatlarni kredit paketida yuritishi shart.

Kredit monitoringiga qo'yiladigan talablar quyidagilarni tashkil etadi:

- kredit siyosatida kreditlarni tasniflash tizimi aniq ifodalanishi lozim;
- kredit xodimlari kredit portfelidagi barcha ma'lum bo'lgan salbiy o'zgarishlar to'g'risida rahbariyatga xabar berishlari kerak;
- qarzdor yoki garov ahvoli yomonlashishini oldindan aniqlash ehtimoliy yo'qotishlarni kamaytirish uchun juda muhimdir.

Kredit siyosati kreditlarning barcha toifalari bo'yicha «to'lovsizlik» tushunchasining aniq ifodalanishi, foizlarni o'stirmaslik mezonlari, shuningdek, bank Boshqaruvi va Kengashining tegishli hisobotlariga nisbatan talablarni o'z ichiga olishi lozim. Hisobotlarda ahvolning yomonlashishi, yashirin sabablari va sog'lomlashtirish rejalari batafsil bayon etiladi. Siyosat qarzlarni qaytarishga doir izchil, bosqichma-bosqich chora-tadbirlar ko'rilishini talab qilishi kerak. Rahbariyat Markaziy bank tomonidan belgilangan talablarga muvofiq kreditlarni hisobdan chiqarish tadbirlarini ishlab chiqishi lozim.

Kredit monitoringi faoliyatining asosiy tamoyili quyidagilarga asoslanishi kerak:

1. Turli xil ko'rinishdagi kreditlarning davriy nazorati. Bu nazorat asosan kichik hajmdagi kreditlar yuzasidan bo'lib, 30 kunlik, 60 kunlik, 90 kunlik nazoratlar shaklida bo'ladi.

2. Kredit nazorati bosqichlarining diqqat bilan qayta ko'rishni, ya'ni:
– mavjud kredit bo'yicha to'lovlar hisobi ma'lumotlarining ishonchligi;
– kredit ta'minotining holati va sifati;
– huquqiy jihatdan kredit qaytarilishining ishonchli ma'lumot – hujjatlarning to'liq bo'lishi lozim;

– mijozning bank krediti bo'yicha moliyaviy holatidagi o'zgarishlar va natijada kredit miqdorining ortishi yoki qisqartirilish darajasi;

– berilgan kreditning bank kredit siyosatiga va standartlariga mos bo'lishi.

3. Muammoli ssudalarni tez-tez tekshirilishi.

4. Iqtisodiy nobarqarorlik davrida kreditlarni tez-tez nazorat qilish va boshqalar.

Hozirgi kunda kreditlash sohasida eng asosiy muammolardan biri kreditning to'liq qaytarilishidir. Bu o'rinda kredit monitoringi juda katta ahamiyatga ega. Kreditlarning to'liq qaytib kelmasligiga asosiy sabab, «kredit tanlovi»ning iqtisodiy tamoyilga mos tushmay qolishidir. Bu yo'qotishlar, xatolar bevosita kredit oluvchi sub'ekt haqida ma'lumotlarning etarli emasligi yoki ob'ektiv emasligidan yuzaga keladi. Buning uchun xorij amaliyotida keng qo'llaniladigan va hozirda O'zbekistonda ham amaliyotga tadbiq qilinib borilayotgan kredit Byurosini tashkil qilish, unda markazlashgan holda, mijozlar haqida to'liq ma'lumotlar bera oladigan axborotlar bazasini yaratish va uni ishonchli va ob'ektiv ishlashini shakllantirish banklar uchun, iqtisodiyot uchun, bir bank infrastrukturasi uchun katta foyda keltiradi. Birinchidan, tezkor ma'lumotlar asosida banklar hamda mijozlar vaqtdan yutadilar. Ikkinchidan, bu tezkor ma'lumotlar kredit harajatlarini pasaytiradi, uchinchidan, bank faoliyati operativligini, barqarorligini, salohiyatini oshiradi va albatta, kredit monitoringi ishlari ham qisman engillashadi, xususan muammoli kreditlarning kamayishi hisobiga.

Kredit monitoringi ishlarini engillashtiradigan yana biror xususiy echim kreditlarni berishda mijozning biznes loyihasidan kelib chiqqan holda, loyihaning marketing tadqiqotining haqqoniyligi, hayotga yaqinligi bo'lishi kerak chunki yangi ishlab chiqariladigan tovarga talab qanchalik yuqori bo'lsa, loyihaning moliyaviy natijasi ham samarali bo'ladi. Bu esa, kreditlarni to'liq qaytarilishini ta'minlaydi. Zotan, kredit monitoringining asosiy vazifasi mijozga kreditni qaytarishiga ko'maklashishdir.

Qo'yidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering.

Kredit paketi	Qayta moliyalash
Kredit monitoringi	Ssuda hisobvarag'i
Bank nazorati	Debetlash
Biznes reja	Kreditlash
Pul oqimi	Foiz miqdori

O'z bilimini tekshirish uchun savollar.

1. Mijoz kredit olishi uchun nima qilish kerak?
2. Kredit paketi deganda nimani tushunasiz, uning tarkibini gapiring.
3. Kredit berish qoidasini ayting.
4. Kredit qanday turlanadi?
5. Kreditlashda bank nazorati qanday amalga oshiriladi?
6. Kredit monitoringi nima va u qanday amalga oshiriladi?
7. Tijorat banklarida kredit hujjatlarini yuritish qaysi me'yoriy hujjatga asosan olib boriladi?

XIII-BOB. KREDIT SHARTNOMASI, UNING MOHIYATI MAZMUNI

1-§. Kredit shartnomasining mazmuni va mohiyati.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banki va mijoz o'rtasidagi kredit munosabatlar kredit shartnomasiga asoslanadi. Shu bois bank tomonidan yuridik va jismoniy shaxslarni kreditlashni tashkil etishning asosiy xususiyatlaridan biri – bu har bir kredit bitimining shartnomaviy xarakterga ega ekanligidadir.

“Banklar va bank faoliyati to'g'risida”gi qonunning 31-moddasida banklar va ularning mijozlari o'rtasidagi munosabatlari shartnomalar asosida amalga oshirilishi belgilangan bo'lib, amaliyotda banklar va mijozlar o'rtasidagi har bir kredit munosabati shartnomaviy xarakterga ega.

Bank va qarz oluvchi o'rtasida tuzilgan kredit shartnomasi kredit bitimining huquqiy-iqtisodiy shartlarini aniqlaydi. Va bu shartlar kredit munosabatlari ishtirokchilarining mavqeidan qat'iy nazar o'zaro manfaatlarga asoslangan bo'ladi.

Kredit shartnomasi yuridik hujjat hisoblanib, uning barcha punktlari bajarilishi tomonlar uchun majburiydir. Bu O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi bilan belgilab qo'yilgan.

Kredit shartnomasining mohiyati shundan iboratki, unga ko'ra bank (kreditor) shartnomada ko'rsatilgan shartlar asosida va unda belgilangan miqdorda qarz oluvchiga pul mablag'larini kreditga berish, qarz oluvchi esa kreditni va unga hisoblangan foizlarni o'z vaqtida qaytarib berish majburiyatini oladi.

Kredit shartnomasida tomonlarning nomlanishi, shartnomaning amal qilish muddati, kredit bitimining predmeti va shartlari, tomonlarning huquq va majburiyatlari, bu majburiyatlarni bajarilishining huquqiy kafolatlari ko'rsatilgan bo'ladi.

Kredit shartnomasi odatda yozma shaklda tuziladi va kerakli shaxslar tomonidan imzolanadi. g'zma shaklda tuzilmagan kredit shartnomasi haqiqiy hisoblanmaydi.

Fuqarolik Kodeksining 744-moddasiga asosan **kredit shartnomasiga** ko'ra, bir taraf – bank yoki boshqa kredit tashkiloti (kreditor) ikkinchi tarafga (qarz oluvchiga) shartnomada nazarda tutilgan miqdorda va shartlar asosida pul mablag'lari(kredit) berish, qarz oluvchi esa olingan pul summasini qaytarish va uning uchun foizlar to'lash majburiyatini oladi.

Kredit shartnomasi:

- **ikki taraflama shartnomadir**, ya'ni har ikki taraf tegishli huquq va majburiyatlarga ega bo'ladi;

- **haq evaziga tuziladigan shartnomadir**, ya'ni qarzdor kreditorga kredit olganligi uchun foiz, marja, komissiya ko'rinishida haq to'lashi lozim;

- **konsensual shartnomadir**, ya'ni u kredit shartnomasi taraflar tomonidan imzolanishi bilanoq tuzilgan hisoblanadi va kuchga kiradi, biroq berilgan kreditga foizlar shartnoma tuzilgan kundan emas, balki haqiqatda kredit mablag'laridan foydalanilgan davr uchun to'lanadi;

- **xo'jalik shartnomasidir**, chunki kredit shartnomasi asosan tadbirkorlik faoliyatiga mansub sohalarda tuziladi.

Kredit miqdori va uning qaytarilish muddati, foiz miqdori va uni to'lash muddati, kreditning maqsadi va boshqalar kredit shartnomasining muhim shartlari hisoblanadi.

Tijorat banki va mijoz o'rtasidagi kredit munosabatlari kredit shartnomaga asoslanadi. Rivojlangan davlatlar bank tizimida har qanday kredit munosabatlari unda ishtirok etuvchi tomonlarning mavqeidan qat'iy nazar o'zaro manfaatli shartnomalar asosida amalga oshiriladi. Kredit shartnomada quyidagi asosiy shartlar ko'rsatiladi.

1. Kreditning maqsadi.

Tijorat banki uchun kreditning qanday maqsadlarga so'ralayotganligi muhim hisoblanadi. Shartnomada kreditning qaysi maqsad uchun ishlatilishi ko'rsatiladi. Kreditni qaysi maqsad uchun ishlatilishini korxonalar o'zlarining biznes rejasida ko'rsatib o'tishlari shart. Biznes rejada ko'rsatilgan maqsad bo'yicha kredit summasi o'tkazilib beriladi va korxonaning keyingi faoliyati ham bank tomonidan shartnoma asosida nazorat qilib boriladi. Tarmoqlardagi o'zaro nomutanosibliklar, o'sha tarmoqda faoliyat ko'rsatuvchi korxonalarining holatiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Tijorat banki mana shu omillarni hisobga olishi kerak.

2. Kredit summasi.

Kredit shartnomasida kreditning summasi mijozning garovga qo'ygan mulkining 120 foizi miqdorida yoki kafolatlangan summa miqdorida belgilanib ko'rsatiladi. Tijorat banki mijoz arizasida ko'rsatilgan summani har tomonlama asoslab berishi kerak. Odatda mijozlar o'z imkoniyatlarini maksimal darajada baholab keladilar. Tijorat banklari kerakli hollarda kreditlanayotgan ob'ektni to'la o'rganib chiqish uchun mutaxassislarni jalb qilishi mumkin.

3. Kreditning foiz stavkasi.

Hozirgi kunda ko'pgina tijorat banklari qayta moliyalash stavkasini va jalb qilgan resurslarining bahosini hisobga olgan holda o'zlarining kredit siyosatiga muvofiq mustaqil o'rnatadi.

4. Kreditni qaytarish muddati.

Shartnomaga asosan kreditdan foydalanish muddati kelganda kredit olgan korxonada kreditni qaytarmasa, muddati o'tgan qarz hisob raqamiga chiqariladi. Har oyning birinchi kuniga har oy uchun olinadigan foiz summasini o'z vaqtida to'lab bormasa, muddati o'tgan foiz hisoblanib boriladi. Kredit uchun olinadigan foiz bir necha marta muddati o'tgan foiz hisob raqamiga chiqsa, bank kreditni muddatidan oldin yopishga farmoyish beradi. Barcha ssuda operatsiyalari shu hisob raqam orqali olib boriladi. Kredit summasi bankning o'z mablag'lari hisobidan vakillik hisob raqami orqali to'lab beriladi.

Respublikamizda qisqa muddatli kreditlash va umuman tijorat banklari tomonidan kredit berish "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonunga asosan olib boriladi. Banklar tomonidan kredit berish kreditlashning asosiy tamoyillari asosida amalga oshiriladi. Ular quyilagilardan iborat:

1. Kreditning maqsadliligi.
2. Kreditning ta'minlanganligi.
3. Kreditning muddatliligi.
4. Kreditning qaytarilishi.
5. Kreditning to'lovliligi.

Kreditning ushbu tamoyillari va mijozning balansi asosida moliyaviy ahvoli va kreditga layoqatliligi aniqlanib mijoz bilan bank o'rtasida kredit shartnomasi tuziladi.

Kredit shartnomasi huquqiy jihatdan bir qator xususiyatlarga ega. O'zining huquqiy tabiatiga ko'ra kredit shartnomasi tomonlarning maqsadlarini va shu maqsadlarning amalga oshirishini birlashtiradi. Maqsad sifatida kredit shartnomasi bankning ma'lum shartlar asosida ssuda berish roziligi va qarz oluvchining uni ma'lum davrdan so'ng qaytarib berishga tayyorligini aks ettiradi. Maqsadlarning bajarilishi sifatida kredit shartnomasi ssuda berish va to'lash bo'yicha aniq harakatni ko'zda tutadi. Mijozning ssudani qaytarish bo'yicha majburiyatlari shartnomani imzolashdan oldin amalga oshirilgan bo'lsa ham, faqatgina ssuda olingandan so'ng paydo bo'ladi. Kredit shartnomasi, shuningdek, kredit bitimining iqtisodiy shartlarini tartibga soladi. U bir tomondan mijoz talabining to'laroq hisobini, ikkinchi tomondan esa, bankni kredit riskidan saqlashning muvofiq mexanizmini ta'minlab beradi.

Har bir kredit shartnomasida uning predmetini aniqlovchi punkt bo'ladi. Lekin uning tarkibi mijozlar talabiga qarab turlicha bo'lishi mumkin.

Kredit shartnomasi qarz shartnomasining bir turi hisoblansada, u qarz shartnomasidan farq qiladi. Bu farqni quyidagi jadvalda ko'rish mumkin.

Kredit shartnomasi (Fuqarolik kodeksining 744-748-moddalari)	Qarz shartnomasi (Fuqarolik kodeksining 732-743-moddalari)
Asosan banklar, boshqa kredit tashkilotlari kredit berishi mumkin	Barcha jismoniy va yuridik shaxslar boshqa shaxslarga qarz berishi mumkin
Bankdan kredit sifatida faqat pul mablag'lari beriladi.	Qarz sifatida esa pul mablag'lari va boshqa ashyolar berilishi mumkin
Doimo yozma shaklda tuzilishi kerak	Ba'zi hollarda qarz shartnomasi og'zaki shaklda ham tuzilishi mumkin
Kredit shartnomasi konsensual shartnomadir	Qarz shartnomasi real shartnomadir, ya'ni u pul yoki ashyolar qarz oluvchiga topshirilishi bilan tuzilgan hisoblanadi.
Kreditor tomonidan qarz oluvchiga, hatto shartnoma tuzilgandan keyin ham kredit summasi butunlay yoki qisman berilmasligi mumkin	Qarz beruvchi qarz oluvchiga qarz summasini berishdan bosh tortishga haqli emas, chunki qarz summasi berilmagan taqdirda, qarz shartnomasi tuzilmagan bo'lib qoladi.

Bank bilan mijoz o'rtasida kredit shartnomasini tuzishda barcha shartnomalar uchun zarur bo'lgan quyidagi asosiy talablar inobatga olinsa maqsadga muvofiq bo'lishi mumkin:

1) barcha huquq va manfaatlarni to'liq himoya qilish imkonini beruvchi, barcha holat va vaziyatlar uchun to'g'ri keluvchi **universal shartnomalar shakli mavjud emas**. Barcha holat va vaziyatlarni o'z ichiga qamrab oladigan shartnoma shaklini ishlab chiqish imkoni yo'q;

2) shartnoma (bizning holatda kredit shartnomasi) – **individual** xarakterga ega bo'lgan rasmiy yuridik hujjatdir.

3) Aniq kredit shartnomasini tuzishda, kredit olish uchun murojat qilgan mijozlarga alohida (individual tarzda) yondashib, ularning huquqiy maqomi, tashkiliy-huquqiy shakli va kreditlanayotgan loyihaning xususiyatiga e'tibor berilishi maqsadga muvofiqdir;

Shartnoma tuzish jarayoniga yuridik va iqtisodiy jihatdan puxta, aniq, talab darajasida ijodiy yondashishi kerak.

2-§. Kredit shartnomasining tarkibiy qismlari

Kredit shartnoma tarkibi qonunda belgilanmagan. Kredit shartnomasini tuzishda bir qancha talablarni bajarish kerak:

- 1) kredit maqsadli bo'lishi shart;
- 2) kreditning summalari aniq belgilangan bo'lishi shart;
- 3) kreditni qoplash tartibi aniq ko'rsatilgan bo'lishi lozim;
- 4) kredit muddati ko'rsatilishi shart;
- 5) kreditning ta'minlanganligi asoslangan bo'lishi lozim;
- 6) kredit foizlari ko'rsatilishi lozim va boshqalar.

Kredit shartnomaning tarkibi odatda quyidagi qismlardan iborat bo'ladi:

- kirish qism - umumiy holat – shartnoma predmeti – kredit berish maqsadi, shartlari - hisoblanish shartlari va tarkibi – tomonlarning huquq va majburiyatlari – boshqa shartlari – yuridik manzillari, rekvizitlari, tomonlar imzolari.

Bu shartlarning har birini bank kredit bo'limlarining xodimlari chuqur bilishlari zarur. Chunki bu shartlardan birortasining asossiz belgilanishi kreditni o'z vaqtida va to'liq qaytarilmasligiga olib kelishi mumkin. Har bir kredit shartnomasi shakliga ko'ra quyidagi to'rtta asosiy tamoyillarga asoslanadi:

- mustahkam huquqiy asos;
- shartnoma tuzish erkinligi;
- tomonlarning o'zaro manfaatdorligi;
- shartnoma shartlarining kelishilganligi.

Kredit shartnomasining huquqiy asosini qonunlar, bank faoliyatiga oid boshqa yuridik va me'yoriy hujjatlar tashkil etadi.

Kredit shartnomasini tuzish erkinligi mijozni ssuda olmoqchi bo'lgan bankni tanlash erkinligida va bankning shu mijozga kredit berish masalasini echish erkinligida o'z aksini topadi. Ikkala tomon shartnomaviy munosabatlarga o'z xohishlariga ko'ra kiradilar.

Tomonlarning bir-biridan o'zaro manfaatdorligi kredit shartnomasi shartlarini kelishish imkoniyatini bildiradi. Har bir tomon ham o'z manfaatlarini qondiruvchi optimal variantni topishga harakat qiladi.

Kredit shartnomasi tarkibini shakllantirishda muhim va yordamchi shartlarning bor ekanligiga ahamiyat berish kerak.

Muhim shartlar deganda, biz kredit shartnomasini tuzish imkoniyatini aniqlovchi shartlarni tushunamiz. Ularga tomonlarning nomi, shartnoma muddati, predmeti va summasi, ssudani berish va qaytarish tartibi, ssudadan foydalanish bahosining darajasi, kredit qaytarilishning ta'minlanganligi, tomonlarning javobgarligi kiradi.

Qo'shimcha shartlar kredit qaytarilishini ta'minlashga, qo'shimcha garovni yaratishga qaratilgan bo'ladi. Ular aniq bir qarzdorlar uchun qo'laniladi va quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- qarzdorning aniq bir kreditga layoqatlilik darajasiga erishish majburiyati;
- hisob va hisobotning zaruriy holati;
- garovga qo'yilgan mulkni saqlanganligi;
- bank nazorat qoidalariga rioya qilishlik;

- bank ruxsatisiz korxonani qayta tashkil etishni ta'qiqlanganligi va boshqalar.

Yuqorida ko'rsatib o'tilganlarni hisobga olgan holda, kredit shartnomasining umumiy sxemasi quyidagi ko'rinishda bo'lishi mumkin:

1. Shartnoma maqsadi
2. Bank huquqlari
3. Qarz oluvchining huquqlari
4. Bank majburiyatlari
5. Qarz oluvchining majburiyatlari
6. Shartnomaning amal qilish muddati
7. Boshqa shartlar
8. Tomonlarning yuridik manzili va imzolari.

Shartnoma boshlanishida ishtirokchilarning yuridik shaxs sifatidagi rekvizitlari: qarz oluvchi uchun – nomi, bo'ysunganligi, hisob-kitob varag'i nomeri; bank uchun esa uning nomlanishi, ular tomonidan ish ko'ruvchi shaxslar mansabi, ismi, familiyasi, otasining ismi ko'rsatiladi. Bu bo'limda, shuningdek, mijozning huquqiy shaklini: u alohida korxonami yoki tashkilotmi (shirkat, korporatsiya) ko'rsatish kerak (-ilova).

1- “shartnoma maqsadi” bo'limi kredit bitimi ob'ektini sifat va miqdor tavsifini aks ettiradi.

Kredit bitimi ob'ektining sifat tavsifi ssudaning maqsadli yo'naltirilganligini ko'rsatadi. Shularga ko'ra kredit turi quyidagicha tavsiflanadi:

1. Maqsadiga ko'ra kredit.

- kundalik ishlab chiqarish talablarini;
- savdo-vositachilik ehtiyojlarini;
- investitsiya ehtiyojlarini;
- iste'mol ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan bo'ladi.

2. Iqtisodiy tarkibiga ko'ra

- to'lovga mablag' etishmasligi;
- tovar-moddiy boyliklarini shakllantirish;
- qimmatli qog'ozlarni sotib olish;
- ishlab chiqarish xarajatlari;
- ko'chmas mulk sotib olish va boshqalar uchun berilgan kreditlar.

3. Ob'ekt umumlashuviga ko'ra kredit

- yiriklashgan;
- jamlangan (yig'ma);
- alohida ehtiyojga mo'ljallangan bo'lishi mumkin.

Shartnoma maqsadi bo'limida kredit bitimi ob'ekti va shuningdek kredit summasi ko'rsatiladi. U kreditlashning miqdoriy chegarasini xarakterlaydi. Kredit agarda kredit liniyasi ochish tartibida berilayotgan bo'lsa, uning darajasi oylarga bo'lingan holda ko'rsatiladi.

Ikkinchi bo'lim ssudani berish va qaytarish tartibi va u bo'yicha bank huquqlarini o'z ichiga oladi. Yiriklashgan yoki jamlangan ob'ektni kreditlash sistematik tarzda amalga oshiriladi va shuning uchun kredit berish ayni to'lovlar amalga oshirilayotgan paytda hisob-kitob varag'idan o'tmagan holda bajariladi.

Kreditni qaytarish ham huddi shunday sistematik tarzda hisob-kitob varag'idan tomonlar kelishilgan muddatlarda amalga oshiriladi.

Kredit shartnomasida bankning quyidagi huquqlari belgilanadi:

- qarz oluvchidan kreditni ishlatishini nazorat qilish uchun ahamiyatga ega bo'lgan buxgalteriya va statistika hisobotlarini olish;

- berilgan kreditlar uchun foizlar olish;

- shartnoma shartlariga amal qilinmagan hollarda shartnomani bekor qilib, kredit berishni qisman yoki to'liq to'xtatish va berilgan kreditlarning muddatidan oldin foizlari bilan undirib olish;

- qayta moliyalash foizi o'zgargan holda kredit uchun foizlarni o'zgartirish;

- shartnoma muddatini uzaytirish sabablarini tasdiqlovchi hujjatlarni talab qilish;

- shartnomada ko'rsatilgan boshqa huquqlar;

- kredit bo'yicha qarzdorlik jadval bo'yicha muddati o'tgan qarzdorlikka o'tkazilgandan so'ng mijozning hisobraqamiga pul mablag'i bo'lganda va kelib tushgan holatda kreditning asosiy summasini qaytarish maqsadida mijozning roziligisiz uning hisob raqamidan chegirib olish. Bu holda bank qarz oluvchiga hisob raqamidagi mablag'lar kredit bo'yicha qarzni qondirishga qaratilishi to'g'risida yozma xabar beradi. Qarz oluvchining hisob raqamida mablag'i bo'lganda va mablag' kelib tushgan holda bank tomonidan kredit bo'yicha qarzdorlik mijozning roziligisiz memorial order bilan chegirib olinishi amalga oshiriladi.

- qarzdorning pul mablag'lari etishmagan taqdirda kredit bo'yicha qarzlarni qarzdorning roziligiga ko'ra uning likvidli mol-mulki hisobidan yoki xo'jalik sudi orqali qarzdorning mol-mulkiga qaratish yo'li bilan undirish;

- kredit qarz oluvchi tomonidan muddatida qaytarilmagan holda qaytarilmagan asosiy qarz summasi bo'yicha foiz to'lov darajasini quyidagi tartibda oshirish:

- a) kredit summasi muddati o'tgan qarzdorlikka chiqarilgandan so'ng 60 kun ichida kredit shartnomasida ko'rsatilgan foiz to'lovi darajasining 1,5 baravar miqdorida;

- b) kredit summasi muddati o'tgan qarzdorlikka chiqarilgandan so'ng 1 oy ichida kredit shartnomasida ko'rsatilgan foiz to'lovi darajasidan 1,3 baravar miqdorida;

- v) 60 kundan so'ng Markaziy bankning qayta moliyalash darajasi miqdorida foiz to'lovlarni amalga oshiradi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 425-sonli tartibi asosida tadbirlar amalga oshirilganda foiz hisoblash balansdan tashqari hisob raqamlar orqali amalga oshiriladi;

Qarz oluvchi to'lovga qobiliyatsiz deb belgilanganda, biznes rejada ko'rsatilgan pul oqimlari tushumi muddatida ta'minlamay bank oldida qarzdorliklarni yuzaga keltirganda, u tomonidan kreditning ta'minlanishi bo'yicha majburiyatlari bajarilmaganda, kreditning asosiy qarzi yoki unga tegishli foiz to'lovlar ushbu shartnomada ko'rsatilgan muddatlarda to'lanmaganda, qarz oluvchi tomonidan kreditning ishlatilishi majburiyatlari buzilganda, qarz oluvchi tomonidan hisobotlar muntazam taqdim etilmaganda yoki ular aniq bo'lmaganda, bank xodimlariga birlamchi hisobotlar va muhosiblik hujjatlarini o'rganishga ruxsat berilmaganda, kafil tashkilotning moliyaviy holati yomonlashganda, tashkilotning tugatilishi yoki bankrot

bo'lishi holati kelib qolganda, garovga olingan mulk saqlash holati talabga javob bermagan hollarda bank quyidagi huquqlarga ega:

- ushbu kredit shartnomasida qayd etilgan kreditni qarz oluvchiga to'liq yoki qisman berishni rad etishi;

- berilgan kredit va u bo'yicha foiz to'lovlarini muddatidan oldin undirish, shu jumladan, ushbu shartnomada belgilangan kredit ta'minoti hisobidan undirish;

- ta'minot turini boshqa likvid turiga almashtirilishini talab qilishi mumkin.

Alohida ob'ektlarni kreditlash esa o'zgacha mexanizmga ega bo'lib, u kredit shartnomasida belgilangan bo'lishi kerak. Masalan, kreditni berish va qaytarish to'liq summada yoki qismlarga bo'lib bajarilishi mumkin. Muvofiq tarzda kredit berish va qaytarishning summa va muddatlari ko'rsatilishi kerak. Ssudani berish mablag'lari to'g'ridan-to'g'ri to'lovlarni bajarishga yo'naltirish yo'li bilan, shuningdek mablag'larni hisob-kitob varag'iga o'tkazish yo'li bilan ham amalga oshirilishi mumkin. Keyingi holatda ssudaning maqsadli yo'naltirilganligini ta'minlovchi mexanizm bo'lishi kerak. U o'z ichiga: a) mijozning ssudaning maqsadli yo'naltirilganligiga rioya etish majburiyati; b) berilgan mablag'larning maqsadli ishlatilishi ustidan bank nazorati shaklini oladi.

Kredit shartnomasining 3-bo'limida qarz oluvchining huquqlari ko'rsatiladi.

Mijoz quyidagi huquqlarga ega:

- kredit shartnomasida nazarda tutilgan miqdorda va muddatda kreditni olish;

- shartnomaga asosan yoki kreditor qarshi bo'lmasa, kreditni muddatidan oldin qaytarish;

- shartnomaga amal qilinmasa kredit shartnomasini bekor qilish;

- kredit shartnomasi muddatini uzaytirish va qayta moliyalash stavkasiga asosan kredit foizini o'zgartirishni talab qilish;

- kredit shartnomasida ko'rsatilgan boshqa huquqlar.

Kredit shartnomasining 4-bo'limida bankning majburiyatlari aks etadi. Bank majburiyatlariga mijozga ssuda varag'ini ochish, ssudalarni kerakli summa, ko'rinish va aniq muddatlarda berishni kiritish mumkin. Bank majburiyatlariga quyidagilar kiradi:

- o'z vaqtida kreditni berish va pul hisob hujjatlari bo'yicha to'lovlarni amalga oshirish;

- kredit shartnomasiga binoan kreditlarga foiz hisoblash;

- kreditni va unga foizlarni muddatidan oldin undirish hollarida qarzdorga ma'lumot berish;

- normativ hujjatlarning o'zgarishi to'g'risida mijozni xabardor qilib turish;

- shartnomada ko'rsatilgan boshqa majburiyatlar.

Bu majburiyatlarni bajarmaganda bank mijozga jarima to'lashi ko'zda tutilgan bo'ladi (odatda har bir kechiktirilgan kun uchun 0,01 foiz miqdorida). Shuningdek, bank kredit berishni to'liq yoki qisman to'xtatib qo'yish huquqiga egadir. Agar qarz oluvchi uni qaytara olmasligi to'g'risida ma'lumotlar bo'lsa, berilgan kredit bank tomonidan muddatidan ilgari undirilishining sabablari to'g'risida qarz oluvchiga yozma xabar berish;

- qarz oluvchining hisobvarag'iga mablag' kelib tushgan sana inobatga olingan holda berilgan kreditlar bo'yicha kunlik foiz to'lovlarini hisoblash;

- O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni kreditlash bo'yicha kiritiladigan o'zgarishlar bo'yicha qarz oluvchiga xabar berish va boshqalar.

5-bo'lim mijozning majburiyatlariga bag'ishlanib, bu bo'limda qo'yidagi mijozlar kredit va foizlarning o'z vaqtida va to'liq ko'rsatgan, qaytarilishiga yo'naltirilgan kreditlarning maqsadsiz ishlatilishi aniqlangan hollarda, maqsadsiz ishlatilgan summaning 25 foizi miqdorida jarima to'lash va ushbu shartnomaning 1-bandida ko'rsatilgan kredit summasining to'liq qaytarilishini;

- qarz oluvchi korxonalar rahbari investitsiya loyihalarini (biznes-reja) texnik-iqtisodiy asoslanganligi, axborotning o'z vaqtida taqdim etilishi va ishonchligi, loyihalarning texnik-iqtisodiy asoslash parametrlarini va biznes-rejalarni amalga oshirilishi uchun qonun hujjatlariga muvofiq javob beradi, biznes reja bo'yicha ko'zda tutilgan pul oqimlarini grafik bo'yicha tushishini ta'minlashi;

- bankka garovga berilayotgan ko'chmas mulk va moddiy boyliklar sug'urta idoralarda sug'urtalangan va kredit shartnomasi yuridik kuchga ega bo'lishi uchun harakatdagi O'zbekiston Respublikasi qonunlariga asosan notarial idoralarda tasdiqlangan va davlat ro'yxatidan o'tgan bo'lishi shart.

Bankka garovga berilayotgan ko'chmas mulk va moddiy boyliklarning yaxlitligini saqlash yuzasidan to'liq moddiy javobgar bo'lishi (kredit va unga hisoblangan foiz to'lovlar to'liq to'langunga qadar) ularni sotib yubormasligi va boshqa uchinchi shaxsga bermasligi shart. Kafolatchi tashkilotning moliyaviy holati yomonlashganda, tugatilishi yoki bankrotlik holatiga kelib qolish holatlari ro'y berganda, kredit ta'minotiga berilgan mulk holati yomonlashganda, bank talabiga binoan olingan kredit va foizlarni muddatidan oldin uzish yoki ta'minotini boshqa likvid ta'minotga almashtirish ko'zda tutilish mumkin.

Kredit uchun foiz to'lovlar har oyning 20 sanasigacha to'lanadi.

Qarz oluvchi bankka quyidagilarni ta'minlaydi:

- Qarzlarning yuzaga kelish sanalari ko'rsatilgan debitor va kreditor qarzdorligi bo'yicha yoyilmasi ilova qilingan yillik va chorak balanslari;

- Muddati o'tgan qarzlarning bo'yicha solishtirma dalolatnomalar va Bank nazorat funksiyasi uchun zarur bo'lgan boshqa hujjatlar;

- Birlamchi hisobotlar va muhosiblik hujjatlariga ruxsat berilishi va bank talabiga ko'ra qarz oluvchi tegishli hujjatlardan zarurlari nusxasi taqdim etilishi;

- Kreditning maqsadli ishlatilishi yuzasidan bank xodimlari tomonidan tekshiruv o'tkazilishini ruxsat berilishi, shuningdek, kreditning ishlatilishini joyiga chiqib tekshirish uchun ruxsat berilishi;

- Ushbu kredit shartnomasi bilan huquqiy jihatdan bog'liq bo'lgan tovar-moddiy boyliklarini saqlanishi holati bo'yicha bank xodimlari tomonidan tekshiruv o'tkazishga ruxsat berilishi;

- Agar kredit sug'urtalangan bo'lsa, har yil uchun sug'urta to'lovlarini o'z vaqtida to'lab borilishi;

- Har yil uchun alohida kafil tashkilot moliyaviy holati to'g'risida yozma ma'lumot taqdim etish kabilar bo'lishi lozim.

Shuning uchun mijozning majburiyatlari to'g'ridan-to'g'ri kreditning tamoyillari, qoidalari va shartlariga amal qilishga bog'liqdir.

Mijoz majburiyatlariga quyidagilar kiradi:

- kreditdan belgilangan maqsadlarda foydalanishni ta'minlash;
- o'z vaqtida foizlarni to'lash va kreditni qaytarish;
- o'z to'lovga layoqatliligi to'g'risida bankka ma'lumot berib turish;
- kreditni ta'minlash;
- berilgan kredit bo'yicha hal qilinishi lozim bo'lgan masalalarni echish uchun birlamchi buxgalteriya hisobotlari va hujjatlarini kerakli paytda kredit bo'limiga taqdim etish;
- 3-shaxsdan kredit olish to'g'risida bankni xabardor qilish;
- korxonaning tashkiliy-huquqiy shakli o'zgarishi hollarida bankni xabardor qilish;
- likvidatsiya paytida zudlik bilan kreditni (foizlari bilan) qaytarish;
- shartnomaga binoan boshqa majburiyatlar.

Kredit shartnomasining 5-bo'limida kredit qaytarilishini ta'minlovchi aniq usullari ko'rsatiladi. Ular quyidagicha bo'lishi mumkin:

- A) garovga qo'yilgan tovar-moddiy boyliklar;
- B) bank yoki sug'urta tashkilotining kafolati;
- V) uchinchi shaxsning kafilligi;
- G) sug'urta polisi.

Yuqorida keltirilgan kredit qaytarilishini kafolatini ta'minlovchi usullar kreditning barcha turlarida qarz oluvchining kreditga layoqatlilik darajasini hisobga olgan holda ishlatiladi. Ular mijozga ishonch etarli bo'lmaganda, ssudani pul tushumlari hisobiga qaytarishning yuqori riski mavjud bo'lganida qo'llaniladi.

5-bo'limda kreditdan foydalanganlik uchun bankka to'lanadigan foizlar darajasini aks etadi. Bu bo'limda quyidagi hollardagi foiz stavkasini belgilash qayta ko'rib chiqish, maqsadga muvofiqdir:

- a) shartnomada ko'rsatilgan ssudadan foydalanish muddati davomida;
- b) ssuda prolongatsiya qilinganda;
- v) ssuda to'lashni kechiktirganda;
- g) mijozning kreditga layoqatliligining yomonlashganida yoki bitimning kredit riskini ko'paytiruvchi boshqa omillarning paydo bo'lishida.

Bundan tashqari kredit shartnomasida kreditga foiz hisoblash va uni undirish muddatlari ko'rsatilishi zarur. Inflyatsiya sharoitida kredit shartnomasining yana bir punktida boshlang'ich o'rnatilgan foiz stavkalarining inflyatsiya o'sish darajalariga bog'liq holda o'zgartirish tartibi berilgan bo'ladi. Foiz stavkasini qayta ko'rib chiqishga asos bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining qayta moliyalashtirish stavkasining o'zgarishi sabab bo'ladi.

Ba'zi hollarda kredit shartnomada tomonlarning javobgarligi 6- bo'limda tomonlar olgan majburiyatlar qisman yoki to'liq bajarilmaganda O'zbekiston Respublikasi qonunlari oldida javobgar ekanligi va sanksiyalar berilgan bo'ladi.

«Shartnomaning qo'shimcha shartlari» degan bo'limda oldingi bo'limlarda ko'rsatilmagan boshqa shartlar belgilanadi. Ularga agar mijoz bu bankda hisob-kitob varag'iga ega bo'lmasa, summa va muddati ko'rsatilgan majburiy muddatli depozit ochish; kreditlash yoki kredit liniyasi limitining boshlang'ich o'rnatilgan summasini

o'zgartirish tartibi; kredit shartnomasiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish tartibini kiritish mumkin.

«Kelishmovchiliklarni hal qilish» degan bo'limida quyidagilarni ko'rsatish maqsadga muvofiq bo'ladi:

a) tomonlar o'rtasida shartnoma shartlarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan kelishmovchiliklarni o'zaro kelishuv yo'li bilan hal qilish;

b) o'zaro kelishuv bilan hal qilish mumkin bo'lmagan kelishmovchiliklarni O'zbekiston Respublikasi qonunlariga asosan respublika xo'jalik sudida hal qilish.

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari kredit shartnomasining yana bir bo'limi shartnomaning amal qilish muddati bo'lib, unda kredit shartnomaning amal qilish muddatini, ya'ni uning boshlanishi va oxirini belgilaydi.

Shartnomada shuningdek, tomonlarning yuridik manzili (pochta adresi, hisob-kitob yoki vakillik hisoblari, telefon,faks) ni hamda muhrlar bilan tasdiqlangan imzolarni aks etadi.

3-§. Kredit shartnomalarini qo'llash bo'yicha xorijiy mamlakatlar tajribasi

Xorijiy banklar o'zlarining kredit shartnomalarini qo'llashning boy tajribasiga egadirlar. Uni o'rganish O'zbekiston Respublikasi uchun katta amaliy ahamiyatga egadir. Turli mamlakatlarda tuziladigan kredit shartnomalarining asosiy xususiyatlari bo'lib, quyidagilar hisoblanadi:

- huquqiy madaniyatning yuqori darajasi;
- kredit bitimi shartlarining batafsil xarakteri;
- kredit shartnomalari shakllarining tiplashganligi;

Yaponiyada kredit shartnomalar tuzish va ularni amalga oshirish sohasida bank yuristlari har doim advokat kontoralari bilan aloqa qiladilar va qiyin yuridik savollarga javob topadilar. Bank yuristlari bank xodimlarni yuridik jihatdan doimiy tarzda o'qitib turadilar.

AQShda eng batafsil kredit shartnomasi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- mijoz haqida umumiy ma'lumotlar;
- tuzilayotgan kredit bitimining asosiy parametrlari, summa, muddat va maqsadi;
- tasdiqlangan shartlar;
- inkor etiladigan shartlar;
- ssudalarni to'lash kafolatlari;
- shartnoma shartlarini bajarmaganlik uchun jazo choralari;
- to'lovga layoqatsiz va bankrot deb e'lon qilish me'zonlari;
- bankka qarzni to'lamagan taqdirdagi bank huquqlari.

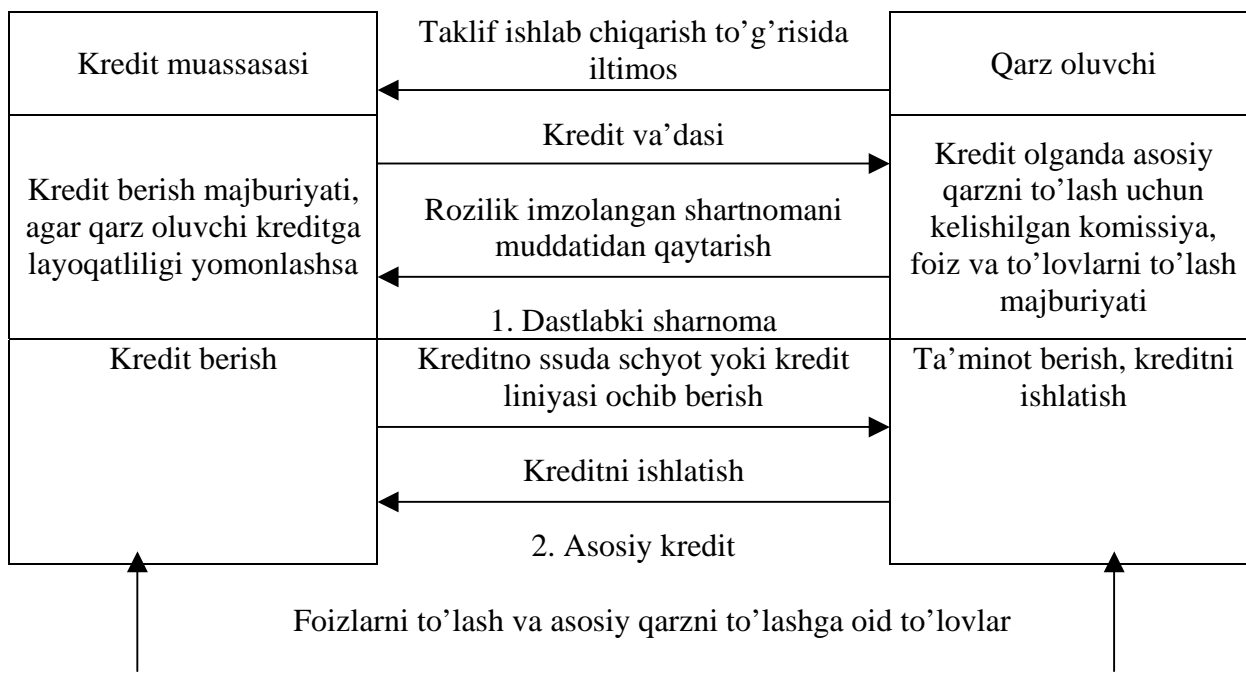
Germaniyada bir tizimdagi banklar uchun (xususiy, jamg'arma,...) umumiy kredit shartlari o'rnatiladi. Qonunlar bilan birgalikda ular kredit operatsiyalarining asosini tashkil etadi. Umumiy kredit shartlari mijozlarga etkaziladi, kredit shartnomasida ular takrorlanmaydi, faqat qarz oluvchi unga rozi bo'lgan punkt yoziladi. Germaniyada kredit shartnomalari erkinlashgan xarakterga ega.

Kredit shartnomasining tipik shaklida quyidagi ko'rsatkichlar bo'ladi:

- tomonlarning to'liq nomlari va manzillari;
- olingan va olinayotgan kreditlar to'g'risida to'liq ma'lumotlar;
- yangi kreditning maqsadi;
- yangi kreditning shartlari;
- kredit uchun hisoblangan va undiriladigan foizlar summasini hisoblash tartibi;
- kredit qaytarilishining kafolati;
- boshqa shartlar;
- ma'sul shaxslarning muhrlar bilan tasdiqlangan imzolari.

Germaniyada bank va korxonada o'rtasida kredit shartnomasi 3 bosqichda tuziladi:

- mijoz tomonidan kredit shartnomasi tarkibining shakllantirilishi;
- uning bank tomonidan ko'rib chiqilishi va xulosa berilishi;
- kredit shartnomasini imzolash.

Germaniyada kredit shartnomasini tuzish sxemasi.

Banlarda kredit arizasini ko'rib chiqishning majburiyligi kredit shartnomasini tuzishning huquqiy asoslanganligi garovidir.

Xorijiy davlatlarda nafaqat kredit bitimini, balki mijozni o'zini ham chuqur o'rganish uning kredit riski omillariga doir majburiyatlarini aniqlashtirishga yordam beradi. Shuning uchun mijozning majburiyatlariga bag'ishlangan kredit shartnomasining bo'limi tarkibiga har bir ssudani qaytib kelishiga qaratilgan aniq iqtisodiy va huquqiy shartlari kiritilgan.

Qo'yidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering

Kredit shartnoma
 Bank majburiyatlari
 Bank huquqlari
 Mijoz majburiyatlari
 Mijoz huquqlari.

O'z bilimini tekshirish savollari

1. Kredit shartnomasi qachon va qay tartibda tuziladi?
2. Kredit shartnomaning tarkibiy qismlarini izohlang.
3. Kredit shartnoma qachon o'z kuchini yo'qotadi?
4. Kredit shartnoma bo'yicha xorijiy mamlakatlar amaliyoti to'g'risida gapirib bering.

ADABIYOTLAR

Asosiy adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining «Investitsiya faoliyati to'g'risida» gi Qonuni, (1998. 24 dekabr). Xalq so'zi, 1999. 12 yanvar. 7-son.
2. O'zbekiston Respublikasining «Chet el investitsiyalari to'g'risida»gi Qonuni, (1998. 30 aprel). Xalq so'zi, 1999 y. 12 yanvar. 7-son.
3. O'zbekiston Respublikasining «Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni ximoya qilish choralari to'g'risida»gi Qonun. (1998. 30 aprel). Soliq va bojxona xabarlari, 1998 y. 22-son.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Kichik va o'rta tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmoni, (1997. 31 yanvar). Soliq va bojxona xabarlari, 1997 y. 6-12 yanvar. 7-son.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Bank tizimini yanada erkinlashtirish va isloh qilish borasidagi chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmoni, Xalq so'zi. 2000 y. 21 mart.
6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Tadbirkorlik sub'ektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish va hisobga qo'yish tizimini takomillashtirish to'g'risida»gi qarori. Toshkent oqshomi. 2001 y. 24 avgust. 99-son.
7. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining «Kichik korxonalar, dehqon va fermer xo'jaliklarini mablag' bilan ta'minlash, moddiy-texnik ta'minlash, ularga bojxona imtiyozlari berish, bank xizmatlari va boshqa xizmatlar ko'rsatish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qarori. (2001. 10 sentyabr). Mulkdor, 2001 y. 14-20 sentyabr. 37-son.
8. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Kichik va o'rta tadbirkorlikni rivojlantirishni uchun xorijiy kreditlar berishni tashkil etish masalalari to'g'risida»gi qarori, (1997. 7 fevral), Soliq va bojxona xabarlari, 1997 y. 6-12 yanvar. 7-son.
9. Karimov I. A. O'zbekiston XXI asrga bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T.: O'zbekiston, 1997.
10. Karimov I. A. «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida». - T.: O'zbekiston, 1995.
11. Prezident Islom Karimovning Vazirlar Mahkamasining 2002 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2003 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlariga bag'ishlangan majlisidagi ma'ruzasi. Xalq so'zi, 2003 y. 18 fevral.
12. Angelidi M.S. Organizatsiya kreditnogo protsessa v kommercheskix bankax. – T., 1996.
13. Abdullaeva Sh. Z. Bank risklari va kreditlash. –T.: Moliya, 2002.
14. Abdullaev G'.A., Shog'a'zamiy Sh.Sh. Qimmatli qog'ozlar: 100 savol va javob. -T.: Mehnat, 1997.
15. Abdullaev g', Karimov F. Kichik biznes va tadbirkorlik asoslari. 100 savol-javob. (1-qism). – T.: Mehnat, 2000.
16. Abdullaev g', Boboqulov T. Kredit. 100 savol-javob. - T.: Mehnat, 1996.
17. Analiz investitsionnix proektov: Uchebnoe posobie. M. I. Angelidi., N. G. Karimov. –T.: Tashk. fin. in-t, 2000.
18. Bankovskie opreatsii, Chast-2, Uchetno-ssudnie opreatsii i agentskie uslugi bankov, Pod red. O. I. Lavrushina, - M.: INFRA-M., 1996.
19. Busigin A. V. Predprinimatelstvo, nachalniy kurs, - M.: NIRP, 1992.

20. Busigin A. V. Predprinimatelstvo. Osnovnoy kurs: Uchebnik dlya vuzov. – M.: INFRA-M, 1997.
21. Biznes-plan investitsionnogo proekta: Otechestvenniy i zarubejniy opit. Sovremennaya praktika i dokumentatsiya: Ucheb. posobie. – 5-e izd., pererab. i dopoln. / Pod red. V.M.Popova. – M.: Finansi i statistika, 2002.
22. Bogatin Yu. V., Shvandar V. A Investitsionniy analiz. Uchebnoe posobie dlya vuzov – M.: YuNITI-DANA, 2000.
23. Bocharov V. V., Popova R. G. Finansovo-kreditniy mexanizm regulirovaniya investitsionnoy deyatelnosti predpriyatiy. Ucheb. pos. – SPb.: UEF, 1993.
24. Bocharov V.V. Metodi finansirovaniya investitsionnoy deyatelnosti predpriyatiy. –M.: Finansi i statistika, 1998.
25. Bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti, -T.: O'qituvchi, 2000.
26. Berents V., Xavranek P.M. Rukovodstvo po otsenke effektivnosti investitsiy: Per. s angl. pererab. i dopoln. – M.: INFRA-M, 1995.
27. Bankovskoe delo i finansirovanie investitsiy – tom I 1-2 chast, tom II. 1-2 chast, IER, Vsemirniy bank. Pod redaktsiey N. Bruka, 1995.
28. Bogatirev A.G. Investitsionnoe pravo. – M.: Ross. pravo, 1992.
29. Butikov I. L. Kimmatli kogoslar bozori. Darslik. – T.: Konsauditinform, 2001.
30. Vahobov A. V., Ibrohimov A. T. Moliyaviy tahlil: Darslik. – T.: Sharq, 2002.
31. Shoha'zamiy Sh.Sh. i dr. Predprinimatel na rinke tsennix bumag: Voprosi i otveti. -T.: Adolat, 2002.
32. Shoha'zamiy Sh.Sh. va boshqalar Tadbirkor qimmatli qog'ozlar bozorida: Savollar va javoblar. -T.: Adolat, 2002.

QO'ShIMChA ADABIYOtlAR

1. Vasilev N. M., Katirin S. N. Lepe L. N. Lizing kak mexanizm razvitiya investitsiy i predprinimatelstva. - M.: DEKA, 1999.
2. Vaxrin P. I. Investitsii: Uchebnik. – M.: Dashkov i K, 2002.
3. Volkov I.M., Gracheva M.V. Proektniy analiz: Uchebnik dlya vuzov. – M.: Banki i birji, YuNITI, 1998.
4. Gulyamov S. S., Dogil L. F., Semenov B. D. Predprinimatelstvo i maliy biznes. – T.: TGEU. 1996.
5. Zolotogorov V. G. Investitsionnoe proektirovanie: Ucheb. posobie. – M.: Ekoprospektiva, 1998.
6. Kichik va o'rta biznes investitsiyalarini kreditlash /A. T.Uzoqov, E. I. Nosirov, M. A. Sultanov. – T.: Toshkent Moliya instituti, 2001.
7. Lapusta M.G., Starostin Yu.L., Maloe predprinimatelstvo - M.: INFRA-M, 1997.
8. Osnovi predprinimatelskoy deyatelnosti: Ekonomicheskaya teoriya: Ucheb. posobie / Pod red. V. M. Vlasovoy. – M.: Finansi i statistika, 2002.
9. Pindyck Robert S., Rubinfeld Deniel L. Mikroekonomika: Per. s angl. – 2-e izd. – M.: Delo, 2001.
10. Rinochnoe preobrazovanie i razvitie predprinimatelstva: Sbornik nauchnix trudov / Red.koll.: I. L. Butikov, R. I. Berkinov, R.I.Yaushev – T.: Konsauditinform, 2002.